PREGLED POVIJESTI HRVATSKOGA NARODA

OD NAJSTARIJIH DANA DO 1. DECEMBRA 1918.

NAPISAO

FERDO ŠIŠIĆ

PRVA KNJIGA

(DO 20. FEB. 1790.)

S ČETIRI HISTORIJSKE KARTE.

TISAK I NAKLADA:

ST. KUGLI

KNJIŽARA KR. SVEUČILIŠTA I JUGOSL. AKADEMIJE, ZAGREB.

1920.

Predgovor k prvom izdanju.

Već se odavna pokazala potreba, da se izdade »Pregled hrvatske povijesti« do najnovijih dana, a napisan kritički na osnovi izvorâ i naučne literature, pa jasno i razgovijetno. Ovaku potrebnu knjigu nije tražila samo hrvatska široka inteligencija, nego i odraslija mladež, da joj bude pomoćnom knjigom kod učenja hrvatske povijesti u višim razredima srednjih učilišta. Da udovolji dakle tim željama široke inteligencije i mladeži hrvatske, obratila se »Matica Hrvatska« na svoga odbornika, profesora hrvatske historije na kr. sveučilištu u Zagrebu, g. Dr. Ferdu Šišića s molbom, da joj priredi takovu knjigu, čemu se on i odazvao. »Matica Hrvatska« stalno se nada, da će ova knjiga, koja se poglavito obazire na politički (ne ratni), ustavni i kulturni život svega hrvatskoga naroda, pa je prva i jedina knjiga te vrste u našoj literaturi, naći povoljna odziva. Ona je u neku ruku preteča velike piščeve »Povijesti hrvatskoga naroda«, koja će izići u redovitim izdanjima »Matice Hrvatske«, a od koje je prvi svezak — obuhvatajući doba hrvatskih vladara (do 1102.), a s označenim izvorima, kritikom izvorâ, ilustracijama naučnoga značaja i historijsko-geografskim kartama — već spremljen za štampu i na redu da iziđe.

U Zagrebu, 14. augusta 1916.

Matica Hrvatska.

Predgovor k drugom izdanju.

Prvo izdanje ove knjige već je pod kraj godine 1918. bilo razgrabljeno, pa tako se pokazala potreba, da se priredi novo izdanje. Ja sam se vrlo rado odazvao pozivu nakladne knjižare Stjepana Kuglija, koja je preuzela taj posao, ali sam podjedno izrazio želju, da treba znatno popuniti tekst prvoga izdanja, i to prije svega u rimsko doba i u ono hrvat-

ske narodne dinastije, a onda onaj od 1790. dalje, produživši ga podjedno do decembra 1918., to jest do našega oslobođenja ispod austro-madžarske prevlasti i do obrazovanja narodne naše države, kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kojim časom začinje jugoslovenska zajednička historija. Pored toga još je trebalo ispraviti neke pogrješke (štamparske i stvarne), koje su se potkrale u prvom izdanju. Ističući ovo, dužnost mi je, da se srdačno zahvalim dvojici prijatelja, prof. Dr. Nikoli Radojčiću u Karlovcima i prof. fra Pavi Dragičeviću na Širokom Brijegu (kod Mostara), koji su me na te grješke upozorili. Konačno treba i to da kažem, da su ovom drugom izdanju dodane i četiri historijske karte, koje će zacijelo upotrebu i vrijednost knjige uvećati.

Nadam se — s obzirom na ove promjene — da će ovo drugo prošireno izdanje moga »Pregleda povijesti hrvatskoga naroda« naići na isto onaki topli odziv u narodu, na kaki je naišlo prvo izdanje prije četiri godine.

Druga knjiga (od 1790. do 1918.), koja se obazira još i na modernu Srbiju (od 1804. dalje), preporodjene Slovence i na Svjetski Rat, izići će u najkraće vrijeme u istoj nakladi.

U Zagrebu, mjeseca oktobra 1920.

Prof. **Ferdo Šišić.**

SADRŽAJ.

UVOD.

PRISTUP.

Hrvatske zemlje prije doseljenja Hrvata.

PRVO DOBA.

Od doseljenja do 1102.

A) Knezovi hrvatski (do kraja IX. vijeka).

B) Kraljevi hrvatski (do kraja XI. vijeka).

DRUGO DOBA.

Od 1102. do 1526.

A) Kraljevi iz kuće Arpadove (1102.—1301.).

B) Kraljevi iz kuće Anžuvinske (1301. do 1395. odnosno 1409.)

U V O D.

Glavni izvori i djela o hrvatskoj povijesti.

O povijesti uopće. Povijest je znanost o događajima i promjenama među ljudima. No ona se ne obazire na sve događaje i na sve promjene ljudske, već jedino na one, koje imadu historijsku važnost ili ih prate historijske posljedice. Historik treba dakle da iznosi samo ono, što je historijsko i što je od historijskoga interesa. U takovom pak smislu historija se jamačno od tolikih znanosti, što ih je duh ljudski privrijedio kroz mnoge vijekove, najviše doima srca čovječjega. Razlog toj pojavi leži u tom, što se ona bavi onim predmetom, koji odista i može da bude čovjeku najmiliji, to jest čovjekom samim. Stoga se od drevne davnine svi narodi toliko bave proučavanjem svoje prošlosti, a i vazda se našlo ljudi, koji su je bilježili baš s nakanom, da se potomstvu sačuva uspomena na dična djela djedova i pradjedova. Tako se zgodi, da se gotovo kod svih naroda veoma rano pojavilo pisanje povijesti: ona je ponos svega naroda, ponos seljaka i velikaša, pače u svako se doba poznavanje prošlosti tijesno vezalo uz pojam ozbiljnoga patriotizma. I odista, historija nas uči upoznavati velike političke istine, što vrijede za sve narode i za sva vremena. Naročito je u novije doba, više nego ikad prije, duh ljudski spoznao njezinu golemu vrijednost pa je stoga stavlja u prve redove u pitanju moderne obrazovanosti. Historija nam naime u prvom redu proširuje u velikoj mjeri duševni pogled, jer tek po njoj postaje jasna sama sadašnjost s mnoštvom njenih događaja i gomilom idejâ, njenih raznovrsnih zahtjeva i brojnih potreba. Historija nam oštri smisao za golu realnost, obogaćuje nazore naše o životu, omogućuje nam točno poznavanje ljudi, pokazuje snagu idejâ, kao i važnost krepkoga individua u cjelini bilo narodnoj bilo ljudskoj. Samo historija nam podaje razumijevanja za onu čudesnu cjelinu, što je nazivamo socijalnim organizmom. Ona nas uči, kako i u razvitku ovoga organizma svaki uzrok prate neumoljivom nuždom njegove posljedice, koje potom opet postaju novim uzrocima. Ona nam odkriva nerazrešivu svezu svemu kolikomu ljudskom djelovanju i radu pa tako oštri spoznaju odgovornosti, bûdi osjećaj pravičnosti i ulijeva poštovanje spram prava. Ona je dakle odista, kako reče Ciceron »svjedokinja vreménâ, svjetlost istine, život uspomenâ, učiteljica života«.

Izvori. Povijest se gradi na izvorima. Izvori opet jesu tragovi, što su nam preostali od mislî i djelâ minulih naraštaja. Ali od tih je misli

i djela veoma malo tragova došlo do nas, pa stoga i jest povijest o mnogim vijekovima, naročito ranijima, ili nikako ili samo slabo upućena, jer gdje nema izvora, nema historije. Od izvora najvažniji su pored natpisâ, pjeneza, oružja i ostataka građevinâ oni, što su došli pisani do nas, a to su u prvom redu zvanične isprave i spisi, pisma (korespondencija), ljetopisi i povjesnička djela. Vrijednost pak njihova po historiju kao znanost stim je veća, što su oni bliži onomu događaju, o kojem govore. Ovi su izvori djelomično izdani štampom, naročito za starije vrijeme, kad ih ima razmjerno malo, a najvećim se dijelom čuvaju u rukopisu po raznim arhivima i knjižnicama. Na ovim izdanim i neizdanim izvorima grade historici pojedine rasprave ili djela o prošlosti nekoga naroda, države ili čitavoga čovječanstva, ali vazda s težnjom, da na osnovi vjerodostojnih izvora podadu istinitu sliku o događajima.

Zbirke isprava. Glavne štampom objelodanjene zbirke izvorâ za hrvatsku povijest jesu ove: Franjo Rački († 1894.) sabrao je sve, što se odnosi na prošlost hrvatsku do godine 1102., dakle na doba narodnih vladara[1]; isprave od 1102. do 1400. izdaje »Jugoslavenska akademija« u redakciji Tade Smičiklasa[2] († 1914.), dok je sredovječne historijske spomenike grada Zagreba (od 1094. do 1526.) objelodanio Ivan Krst. Tkalčić[3] († 1905.), a one plemićke općine Turopolja (od 1225. do 1895.) Emilije Laszowski.[4] Otac moderne hrvatske historiografije Ivan Kukuljević Sakcinski († 1889.) skupio je sve najznatnije isprave i saborske zaključke, što se odnose na prošlost hrvatsku do 1848., a rasvjetljuju državopravne odnose kraljevstva hrvatskoga.[5] Pored toga Kukuljević je sabrao u jednu knjigu isprave napisane hrvatskim jezikom od XII. do pod kraj XVI. vijeka[6]; ovakovom dragocjenom zbirkom, naročito sredovječnih sudbenih spomenika, a na narodnom jeziku, ne može se pohvaliti nijedan slovenski narod, pa ni mnogi drugi, kao primjerice Madžari. Odnose između republike mletačke i Južnih Slovena, zapravo Hrvata i Srba, a u prvom redu s hrvatskom Dalmacijom, osvetljuje (od 960. do 1479.) ona bogata građa iz mletačkoga državnoga arhiva, koju je objelodanio Šime Ljubić[7] († 1896.), dok je August Thei-

---

[1] Rački, Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia. Zagreb 1877. Izdala »Jugoslavenska akademija«.

[2] Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. II.—XIV. Zagreb 1904.—1916. (od godine 1102. do 1373.); izići će još četiri knjige sve do godine 1400.

[3] Tkalčić, Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae, vol. I.—XI. Zagreb 1889.—1905. Ovo je djelo izdao grad Zagreb.

[4] Laszowski, Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje, vol. I.—IV. Zagreb 1904.—1908. Izdala turopoljska plemenita općina.

[5] Kukuljević, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I.—III. Zagreb 1861.—1862.

[6] Kukuljević, Acta Croatica. Zagreb 1863. Isprave štampane su najvećim dijelom glagolskim pismenima; ćirilovskim ih je preštampao uz neke nove (do 1499.): Šurmin, Acta croatica, vol. I. Zagreb 1898. u izdanjima »Jugoslavenske akademije«.

[7] Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i mletačke republike, vol. I.—X. Zagreb 1868.—1891. Izdala »Jugoslavenska akademija«.

ner († 1875.) priopćio spise o odnosima između svete stolice rimske i Južnih Slovena, poglavito Hrvata (od 1198. do 1800.).[1] Prošlost sredovječne Bosne objašnjuju isprave, što su ih objelodanili Euzebije Fermendžin[2] († 1897.), Franjo Miklošić[3] († 1891.), Medo Pucić[4] († 1882.) i Josip Gelčić,[5] dok je sredovječne isprave porodice Keglevića Bužinskih izdao Vjekoslav Klaić,[6] one knezova Blagajskih od plemena Babonića, a tako i knezova Krčkih Frankapana Samuil Barabás,[7] a donjoslavonskih sredovječnih županija (danas sjeverozapadni kut Bosne): Sanske, Vrbaške i Dubičke, kao i banovine Jajačke Šandor Horváth.[8]

Za novovjeku hrvatsku historiju najznatnije su zbirke ove: hrvatsko-slavonske saborske spise (od 1526. dalje) objelodanjuje Ferdo Šišić,[9] a usporedo s njima izlaze historijski spomenici hrvatski iz vremena prvih Habsburgovaca u redakciji Emilija Laszowskoga.[10] Postanak i razvitak hrvatske Vojne Krajine objašnjuju spisi i isprave, što ih je izdao Radoslav Lopašić[11] († 1893.), dok uskočko pitanje rasvjetljuju spomenici, što ih je objelodanio Karlo Horvat,[12] a život Nikole Zrinskoga Sigetskoga oni, što ih je sabrao Samuil Barabás.[13]

---

[1] Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, vol. I.—II. Rim 1863. i Zagreb 1875. Izdao biskup Strossmayer († 1905.) o svom trošku.

[2] Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (od 925. do 1752.). Zagreb 1892. Izdala »Jugoslavenska akademija«.

[3] Miklosich, Monumenta Serbica. Beč 1858.

[4] Пуцић, Споменици српски од 1395. до 1423., vol. I.—II. Beograd 1858. i 1862.

[5] Gelcich, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae (1358.—1526.). Budimpešta 1887. Predgovor je napisao madžarskim jezikom Ludovik Thallóczy, a djelo izdala je madžarska akademija.

[6] Klaić, Acta Keglevichiana annorum 1322.—1527. Zagreb 1917. Izdala »Jugoslavenska akademija«.

[7] Barabás, Codex diplomaticus comitum de Blagay (1200.—1578.). Budimpešta 1897. — Barabás, Codex dipl. comitum de Frangepanibus, vol. I.—II. (1133.—1527.). Budimpešta 1910.—1913. Predgovor madžarskim jezikom napisao je u oba djela Ludovik Thallóczy, a izdala ih je madžarska akademija.

[8] Horváth, Codex diplomaticus comitatuum Dubicza, Orbász et Szana (1244.—1710.). Budimpešta 1912. — Horváth, Banatus, castrum et oppidum Jajcza (1450.—1527.). Budimpešta 1915. Predgovor madžarskim jezikom napisao je u oba djela Ludovik Thallóczy, a izdala ih madžarska akademija.

[9] Šišić, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I.—V. (1526.—1630.). Zagreb 1912.—1918. Izdaje »Jugoslavenska akademija«; zbirka se nastavlja.

[10] Laszowski, Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I.—III. (1526.—1554.). Zagreb 1914.—1917. Izdaje »Jugoslavenska akademija«; zbirka se nastavlja.

[11] Lopašić, Spomenici hrvatske Krajine, vol. I.—III. (1479.—1780.). Zagreb 1884.—1889. Izdala »Jugoslavenska akademija«.

[12] Horvat, Monumenta historiam Uscocchorum illustrantia, vol. I.—II. (1550.—1618.). Zagreb 1910.—1913. Izdala »Jugoslavenska akademija«.

[13] Barabás, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio, vol. I.—II. (1535.—1602.). Budimpešta 1898.—1899., izdala madžarska akademija.

Zrinsko-Frankopansku zavjeru opet osvjetljuje obilna građa, što su je izdali Franjo Rački i Valtazar Bogišić († 1908.), i to prvi poglavito iz bečkih. a drugi iz pariskih arhiva.[1]

Pisci. Među ljetopiscima i piscima o hrvatskoj prošlosti ističe se u prvom redu bizantinski car Konstantin VII. Porfirogenit (912. do 959.), koji je između 948. i 952. napisao djelo s docnije nadjenutim latinskim natpisom »De administrando imperio«.[2] U tom djelu (glave 29. do 36.) iznio je car najstarije vijesti o Hrvatima i Srbima od njihova doseljenja na Jug pa sve do polovice X. vijeka, i to pored nekih starijih, možda i arhivskih podataka, poglavito na osnovi izvještajâ, što ih je dobio od svojih pouzdanika iz bizantinskih dalmatinskih gradova onoga vremena (za cijelo u prvom redu iz Zadra, Splita i Dubrovnika). Car dakle donosi, a bez obzira na hronološki poredak, hrvatsku odnosno srpsku tradiciju X. vijeka, koja je stim vjerodostojnija, što su događaji, o kojima priča, bliži njegovu vremenu; tek za ranije vijesti, kao što su one iz VII. vijeka (tako o doseljenju), čini se ipak, da je pouzdanost careva slaba.

Domaća se historiografija javlja tek drugom polovicom XII. vijeka. To je spis obično zvan Ljetopis popa Dukljanina,[3] sastavljen u glavnom od dva različita dijela. Prvi dio sadržaje očito zbrku raznih izobličenih događaja, kojima je najvećim dijelom upravo nemoguće odrediti mjesto u povijesti, dok drugi iznosi usmeno pričanje staraca i bez sumnje nešto i od zapamćenja samoga inače nam po imenu nepoznata pisca, ali nesumnjivo barskoga katoličkoga svećenika, o raznim događajima, što su se zbili u Duklji (Zeti) u XI. i u prvoj polovici XII. vijeka; »Ljetopis« je dakle u tom vrednijem dijelu u prvom redu izvor za sredovječnu srpsku historiju. Prvi dio već je zarana dospio u Hrvatsku, gdje bi s latinskoga preveden na hrvatski, a onda (najkasnije u XIV. vijeku) dodan mu je još i opširan opis prijeke smrti hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira († 1089.), kojega je jezgra ipak više nego samo vjerojatna. Sve do XVII. vijeka ova je hrvatska redakcija »Ljetopisa popa Dukljanina« bila glavni izvor historijskoga znanja Hrvatâ, a naročito dalmatinskih.

Mnogo je važniji pisac od anonimnoga barskoga svećenika arhidjakon splitske crkve Toma († 1268.). On je napisao malo pred smrt pod natpisom »Historia Salonitana«[4] povijest svoje crkve od rimskih vremena, začinivši je obilno općepolitičkim i svojim ličnim doživljajima, ali je kod toga kao vođa »latinske« (talijanaške) stranke spram

---

[1] Rački, Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga i kneza Frana Frankopana. Zagreb 1873. — Bogišić, Acta conjurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan illustrantia. Zagreb 1888. Oba djela izdala je »Jugoslavenska akademija«.

[2] Constantinus Porphyrogenitus, opera, vol. III. Recognovit Bekkerus. Bonn 1840. Hrvatski prijevod s komentarom priredio je Nikola Tomašić u Vjesniku kr. zem. arkiva 1918. i 1919.

[3] Črnčić, Popa Dukljanina Ljetopis. Kraljevica 1874.

[4] Thomas archidiaconus, Historia Salonitana. Izdao Rački, Zagreb 1894. među izdanjima »Jugoslavenske akademije«.

Hrvata često nazloban, tendenciozan i pristran. Uza sve ove mane, Toma je ipak najodličniji i najznatniji dalmatinski sredovječni pisac, a naročitu važnost ima u njegovu djelu ono, što govori o vremenu splitskoga nadbiskupa Lovre u doba hrvatskih kraljeva Petra Kresimira IV. (1058.—1074.), Slavca (1074.—1075.) i Dmitra Zvonimira (1076.—1089.), te ono o tatarskoj najezdi za vladanja kralja Bele IV. god. 1241. i 1242. U XIV. vijeku cvao je najodličniji mletački ljetopisac dužd Andrija Dandolo († 1354.), koji donosi u svom djelu »Chronicon Venetum« osobito znatnih podataka, redovito na osnovi pouzdanih izvora mletačkoga arhiva, o mletačko-hrvatskim odnosima do godine 1280.,[1] a u XV. najodličniji ugarski ljetopisac Srednjega Vijeka Ivan Thuróczy od Szentmihálya († 1490.), kojega »Chronica Hungarorum« (štampana prvi put u Brnu 1488.) ima poglavitu važnost za XIV. i XV. vijek.[2] Osobito je dragocjen opis podsade Sigeta godine 1566., što ga je napisao hrvatskim jezikom (čakavskim narječjem) neki očevidac, po svoj prilici tajnik Nikole Zrinskoga Franjo Črnko[3]; to je prvi opsežniji historijski spis napisan na hrvatskom jeziku, a odlikuje se živahnošću i historijskom vjernošću. Nešto kasnije sastavio je zagrebački kanonik, poslije župnik varaždinski, Antun Vramec († 1587.) prvo hrvatsko (kajkavskim narječjem) štampano historijsko djelo »Kronika«, koja ima nekih dobrih podataka za XVI. vijek.[4] Kao historik sve je starije ugarske i hrvatske pisce natkrilio Nikola Istvánffy († 1615. u Vinici u hrvatskom Zagorju), ugarski propalatin i slavonski velikaš, a kao takav i član hrvatskoga sabora. Njegovo djelo obuhvata vrijeme od 1490. do 1606. i odlikuje se biranom latinštinom i velikim poznavanjem događaja o kojima govori, a naročito od druge polovice XVI. vijeka dalje.[5]

Historiografija hrvatska, u pravom smislu te riječi, začinje se tek drugom polovicom XVII. vijeka, kad je zagrebački kanonik Juraj barun Rattkay († 1666.) izdao 1652. u Beču prvu sustavno napisanu hrvatsku historiju.[6] To je djelo za čitavo starije doba osnovano na veoma nepouzdanim izvorima, a danas ima vrijednosti samo za piščevo doba, dakle za prvu polovinu XVII. vijeka. Pored sve nekritičnosti, ipak je značajno stoga, što je Juraj Rattkay prožet hrvatskim duhom svoga vremena razlikujući strogo Hrvatsku od Ugarske. Mnogo je bolje djelo što ga je

---

[1] Jedino izdanje još uvijek Muratori, Scriptores rerum Italicarum, vol. XII. Milano 1728.

[2] Najpristupačnije izdanje jest Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum, vol. I. Beč 1747., str. 39—291.

[3] Ivšić, Podsjedanje i osvojenje Sigeta (u »Starinama« Jugosl. akad. knj. XXXVI. Zagreb 1918.). Do nedavno još bio je poznat samo suvremeni latinski (i njemački) prijevod.

[4] Vramec, Kronika vezda znovič spravljena kratka slovenskim jezikom. Ljubljana 1578. Ponovo izdana s veoma važnim uvodom Vjekoslava Klaića u izdanjima »Jugoslavenske akademije«, Zagreb 1908.

[5] Istvánffy, Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV., izdano više puta, prvi put u Kölnu 1622.

[6] Rattkay, Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Beč 1652.

napisao Trogiranin Ivan Lucius († u Rimu 1679.) i štampom izdao u Amsterdamu 1666., a prikazuje hrvatsku historiju do 1420., to jest do onoga vremena, kad je čitava Dalmacija trajno prešla u mletačke ruke.[1] Lucius je pravo reći osnivač i otac hrvatske kritične historiografije, jer se služio samo ispravama i suvremenim piscima, no on odiše više duhom mletačkim negoli hrvatskim. Kud i kamo zaostaje za njim kao historik zagrebački kanonik Baltazar Adam Krčelić († 1778.), koji je napisao povijest crkve zagrebačke do polovice XVII. vijeka,[2] onda političku historiju kraljevine Hrvatske do smrti Ferdinanda I. (1564.),[3] a s tendencijom, da opravda tadanji centralistički sistem bečke vrhovne vlade, i pod kraj života ljetopis svoga vremena (od 1748.—1767.),[4] koji je jedan od najdragocjenijih izvora XVIII. vijeka. Na prelazu u novo doba stoji znatan rad Zagrepčanina Isusovca Josipa Mikoczyja († 1800.), a naročito na polju hrvatske historije u doba narodnih vladara.[5]

Poslije »ilirskoga« doba, koje iznese na vidjelo prvu hrvatsku historiju napisanu novim književnim jezikom, a kojoj bješe pisac župnik u požežkim Sesvetama Ivan Švear[6] († 1839.), zače moderni naučni rad, kojemu je temelje položio Ivan Kukuljević Sakcinski osnutkom »Društva za jugoslavensku povjesnicu« i izdavanjem društvenoga organa »Arkiva« (12 knjiga od 1851. do 1875.). No još krepčiju osnovku steče rad oko hrvatske historiografije osnutkom Jugoslavenske akademije, naročito otkad je ona započela sustavno djelovanje svoje (1867.), i to ne samo objelodanjivanjem historijske građe,[7] nego i izdavanjem historijskih monografija (rasprava) u svom organu »Radu«.[8] Naučenjački krug prvih akademika sačinjavahu njezin predsjednik, zagrebački kanonik Franjo Rački († 1894.), historik doba hrvatskih narodnih vladara,

---

[1] Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amsterdam 1666. (i Schwandtner, Scriptores rer. Hung. III.).

[2] Kercselich, Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tomus I., Zagreb 1770. Drugi tom ostao je u rukopisu (danas u sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu).

[3] Kercselich, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares. Zagreb 1770.

[4] Kercselich, Annuae sive historia ab anno inclusive 1748. et subsequis (do 1767.) ad posteritatis notitiam. Izdao Tade Smičiklas u izdanjima »Jugoslavenske akademije«, Zagreb 1901.

[5] Mikoczy, Otiorum Croatiae liber unus. Budim 1806.

[6] Švear, Ogledalo Iliriuma, vol. I.—IV. Zagreb 1839.—1842. (Sveska III. i IV. nose natpis: »Ogledalo Ilirije«.)

[7] Veću historijsku građu izdaje »Jugoslavenska akademija« u zbirkama »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium«, dosada 43 knjige, i »Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium«, dosada 10 knjiga, a manju u zborniku »Starine«, dosada 36 knjiga. Izvan toga izdaje i Smičiklasov »Codex diplomaticus«, dosada 13 knjiga (II.—XIV.); prvi svezak, koji ima da obuhvata isprave iz doba narodnih vladara, izići će naknadno.

[8] »Rad« donosi do knjige 59. zajedno rasprave historičko-filologičkoga, filozofičko-juridičkoga i matematičko-prirodoslovnoga razreda, a od 60. dalje napose one prvih dvaju razreda i napose trećega. Do danas izišlo je ukupno 218 knjiga »Rada«.

onda profesor hrvatske historije u sveučilištu u Zagrebu (od 1874.) Matija Mesić († 1878.), historik doba obaju kraljeva iz kuće Jagelovića (od 1490. do 1526.), ravnatelj hrvatskoga arheološkoga muzeja Šime Ljubić († 1896.), historik hrvatsko-mletačkih odnosa, Radoslav Lopašić († 1893.), historik hrvatske Vojne Krajine i Ivan Krst. Tkalčić († 1905.), historik grada Zagreba.

Rezultatima rada ovih naučenjaka, kao i publikacijama izvorâ, prvi se poslužio profesor hrvatske historije u sveučilištu i predsjednik Jugoslavenske akademije Tade Smičiklas († 1914.). On je objelodanio u izdanjima »Matice Hrvatske« u dva omašna sveska djelo »Povijest hrvatska« (Zagreb 1879. i 1882.), od kojih prvi obuhvata događaje do 1526., a drugi do 1848. Smičiklas izradio je svoje djelo na osnovi svega tada mu pristupna i štampom objelodanjena izvornoga blaga i literature, a kako je bilo napisano u smjeru pragmatičkom s jakom patriotskom žicom, i jezikom i stilom nada sve ugodnim, postade možda najpopularnijom modernom hrvatskom knjigom. Međutim je od onda, kad je ono izrađeno, prošlo gotovo četrdeset godina, a za to je vrijeme objelodanjeno golemo mnoštvo novih izvora, pa tako je sasvim prirodno, da je danas ono u mnogim dijelovima stvarno zastarjelo. Prema stanju današnje nauke i izvorâ objelodanjuje sveučilišni profesor Vjekoslav Klaić veliko djelo u smjeru genetičkom s natpisom »Povjest Hrvata«,[1] od kojega je dosada izišlo pet svezaka obuhvatajući prošlost naroda hrvatskoga do godine 1608. Ovo djelo, kojemu su dodane i neke slike naučne vrijednosti, nadilazi metodičkom izradbom, strogom naučnom kritičnošću i iscrpivom opširnošću sva dosadašnja djela, a naročito valja istaknuti razdoblje od godine 1409. do 1608., koje je u tom djelu prvi put temeljito obrađeno na osnovi ne samo objelodanjene građe, nego i golemoga mnoštva arhivalnih podataka.

---

[1] Klaić, »Povjest Hrvata«, pet svezaka, Zagreb 1899. do 1911. Prva knjiga ide do 1301., druga od 1301. do 1409., treća od 1409. do 1458., četvrta od 1458. do 1526., a peta od 1526. do 1608.

PRISTUP.

Hrvatske zemlje prije doseljenja Hrvata.

I.

POZORIŠTE HRVATSKE POVIJESTI.

Tko hoće da dobro shvati prošlost hrvatskoga naroda, treba prije svega da razumije svojstva onog zemljišta na kojem se ona odigrala, ili drugim riječima, treba da prije svega upozna geografski smještaj hrvatske zemlje. Kako je poznato, svaka zemlja ima u sebi neka zasebna orografska, hidrografska i klimatska svojstva, koja se nikad ne mijenjaju, pa baš stoga, jer su postojana, ona i izvode izvjesne postojane pojave u životu onog naroda, koji je nastava. Otale i viđamo, kako su se na nekim dijelovima naše zemlje doduše mijenjale rase u raznim epohama, no životne pojave njihove ipak su ostale vazda iste; za liburnijskim smjelim mornarom ne zaostaje nimalo hrvatski pomorac. Tako dakle stvara priroda neki zakon kontinuiteta, koji prelazi i preko etničkih razlika i kulturnih faza.[1]

Onaj dio Južnih Slovena, koji je docnije obrazovao države hrvatsku i srpsku, napučio je malo po malo do prve polovice VII. vijeka naše ere onu prostranu zemlju, kojoj su otprilike bile ove etničke granice: na jugu rijeke Bojana i Drim (danas u Albaniji) te Šara planina, na istoku pravac povučen od Šare i Kosova polja do ušća Timoka u Dunav, na sjeveru Dunav, Drava i Mura te današnje štajersko-kranjsko-hrvatsko pogranično gorje, a na zapadu rijeka Raša (u istočnoj Istri) i Jadransko more. Unutar tih međa nalaze se danas ove zemlje i krajevi: istočna Istra, Međumurje, Hrvatska, Slavonija sa Srijemom, Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Crna Gora, jedan dio sjeverne Albanije, nekadanji Novopazarski sandžak i Srbija. No dok je narod, što je napučio golemi taj prostor od kakih 180.000kl². s etničkoga gledišta vazda bio jedan isti, zemlja sama nije se sve do pred kraj 1918. nikad našla na okupu kao jedna državna cjelina, pa tako se

---

[1] Gl. o tom više L u k a s, Hrvatska i more. (Marjanovićevo »Zvono« 1908. 589—593.).

zgodi, da je proširenje imena hrvatskoga, odnosno srpskoga, u prošlosti zavisilo o političkoj snagi i moći bilo jednoga, bilo drugoga dijela naroda.

Nas zanima u prvom redu historijsko pozorište Hrvatâ, kojih je pravo središte i jezgra iznajprije bila zemlja između Raše i utoka Cetine, odnosno Neretve te sučelnih otoka na zapadu, a Vrbasa i donje Bosne na istoku, pa Drave i štajersko-kranjskoga pograničnoga gorja na sjeveru. Ali ni ovaj teritorij nije vazda i stalno stvarao jednu državnu cjelinu, već je bio sada prostraniji, sada tješnji. Razlog toj pojavi treba da tražimo u geografskom smještaju hrvatske zemlje. Pogled na kartu jugoistočne Evrope odmah nas uči, da hrvatska zemlja većma naginje Zapadu i njegovu utjecaju, nego li evropskom Istoku. Ona se prostire doduše znatnim dijelom na Balkanskom poluotoku, a taj se rado nazivlje istočnim, no upravo u svojem sjeverozapadnom dijelu seže on daleko na zapad. Tako su primjerice Osijek, nedaleko od sjeveroistočne, i Sarajevo, nedaleko od jugoistočne hrvatske međe, gotovo iste geografske dužine kao južnotalijanski Otranto, a Požega, Banjaluka i Imotski malo ne pod istim meridijanom kao Tarento; dok je Zadar nešto zapadnije smješten od Mesine na Siciliji, a Rijeka od Salerna, a samo malo istočnije od Napulja. Sve nam to dakle pokazuje, da hrvatska zemlja ima prama zapadu isti geografski smještaj kao i južna Italija. Hrvatska je dakle zemlja (poput južne Italije) dugo kolebala između Zapada i Istoka, dok konačno nije (poglavito uz more) u njoj prevagnuo zapadni utjecaj.

Nadalje se hrvatska zemlja nalazi na razmeđi srednje i južne Evrope. Ona se naime prostire onim predjelima, gdje se Balkanski poluotok hvata trupa evropskoga. Ogledamo li na karti tri južnoevropska poluotoka, opazit ćemo, da Pirenejski rastavlja od trupa teško prohodno gorje Pirenejâ, a Apeninski opet visoke Alpe; Balkanski pak poluotok nije odijeljen visokim gorama, već su ovdje prirodnom međom rijeke Kupa, Sava i Dunav. Što je ovoj međi na sjeveru, pripada evropskom trupu ili srednjoj Evropi, a što je na jugu, Balkanskom poluotoku ili južnoj Evropi. Velik dio pomenute međe prolazi hrvatskom zemljom i to tako, da manja čest njezina ostaje trupu evropskomu ili srednjoj Evropi kao sastavni dio velikoga podunavskoga nizozemlja i alpskoga gorja, to jest hrvatsko Zagorje, Podravina i čitava Slavonija sa Srijemom, dok veći dio pripada Balkanskom poluotoku i kraškoj gorovini ili južnoj Evropi. Taj geografski dualizam hrvatske zemlje, koji se još i jasno odrazuje u klimi, fauni i flori, mnogo je puta nepovoljno utjecao na razvoj političke narodne prošlosti. Ne da se naime poreći, da onaj kraj hrvatske zemlje, što se prostire između Save, Drave, Kupe i Dunava, a pripada srednjoj Evropi, pokazuje sasvim drugi karakter od krajeva njemu na jugu, pače bilo je

vreménâ, kad su oba dijela stajala u protivštini i neprijateljstvu jedan protiv drugoga. Stoga i jesu već Rimljani današnju hrvatsku zemlju podijelili među dvije pokrajine, Panoniju i Dalmaciju, a na njihovim se tragovima docnije podigoše obje hrvatske kneževine, Panonska i Dalmatinska, zatim obje banovine, naime Slavonija, i Hrvatska s Dalmacijom.

Hrvatska se zemlja prostire uz more i obiluje otocima. Obala hrvatska ima lijepih zatona, zaljeva, drâgâ i zgodnih mjesta za pristanište brodova, naročito Kvarnerski i Kaštelanski zaljev, pa natkriljuje u tome kud i kamo sučelnu jednoličnu talijansku obalu. To i jest bilo glavnim razlogom, da se je za nju toliko otimala Venecija, jer u doba, kad se plovilo duž obale, a voljelo izbjegavati otvorenoj pučini, bez nje nije moglo da bude gospodstva nad Jadranskim morem, niti sigurne plovidbe put Levanta. Primorski je smještaj mnogo doprinio, da su se lijepo razvili neki gradovi, među njima u prvom redu Senj, Zadar, Split i Dubrovnik. Ali položaj hrvatske zemlje uz more bio bi kud i kamo znatniji i po unutrašnje krajeve korisniji, kad bi oveće plovne rijeke iz unutrašnjosti ulazile u nj i tako spajale Primorje sa Zagorjem. No one rijeke, što utječu u Jadransko more, ne mogu se dovoljno razviti, budući da su suviše kratke i plitke osim jedine Neretve, a i ta je jedino u najdonjem tijeku plovna za veće brodove. Konačno rastavljaju Primorje od Zagorja visoke planine, koje se dižu u visinu nerijetko neposredno od obale, kao Velebit, Mosor i Biokovo. Zbog toga nema izuzevši usko Primorje preostala hrvatska zemlja osobite koristi od mora, ili drugim riječima, sam značaj čitave hrvatske zemlje, pored sve duge i razvedene morske obale, u glavnom ipak je pretežno kontinentalan.

U povijesti hrvatskoj treba dakle vazda da imamo pred očima geografski smještaj hrvatske zemlje; *ona se nalazi na razmeđi srednje i južne Evrope, ona je u sredini između evropskoga Zapada i Istoka, i konačno u njoj se uza sav primorski položaj ipak pretežno razvio kontinentalni život.*

II.
PREHISTORIJA.

Glacijalno (ledno) doba. Prvi nesumnjivi tragovi čovjeka našli su se u diluvijalnoj formaciji antropozoiskoga ili kvarternoga perioda naše Zemlje. Klimatske prilike, u prediducem kenozoiskom ili tercijarnom periodu još blage, ne poznavajući snijega i leda, izmijeniše se tada posvema. U tom se periodu, karakteristična s obilja padalinâ, znatno snizila iz nepoznatih nam razloga osrednja zemaljska temperatura,

pa su zbog toga čitava sjeverna, a djelomično još i srednja Evropa, bile pokrivene debelim naslagama snijega i leda, naročito njezine visoke planine, dok su se u južnijim krajevima valjale rijekama i potocima goleme količine vode. Ali glacijalno ili ledno doba nije bila jedna neprekinuta vremenska cjelina od više stotina hiljada godina, nego su ga prekidala tri toplija interglacijalna (međuledna) razdoblja, od kojih je svako potrajalo mnogo tisuća godina. Za onih toplih interglacijalnih razdoblja bijahu snijeg i led ograničeni na krajeve oko oba zemaljska pola i na vrhunce visokih planina, a doline i planinske kosine bile su pokrivene bujnim pašnjacima i gustim prašumama. Na sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka nije se za glacijalnoga doba otegla vječna zima, već su prevladavali hladni kišoviti dani s čestim snježnim vijavicama, poglavito na visovima, od kojih su najviši bili pokriti ledenjacima (glečerima).[1] Glacijacija ovih visokih planina ipak je bila jednostrana i upravo ograničena na sjeverne i sjeveroistočne strane njihove, to jest ona bješe okrenuta od Jadranskoga primorja prema unutrašnjosti, dok se snježna međa spuštala do 1400 metara. Budući da se na Atlantskom primorju današnje Norveške između 60°30′ i 61°30′ sjev. širine snježna međa također spušta do ove visine, a uz to još su i tamošnji ledenjaci okrenuti prema sjeveru i sjeveroistoku, zaključuje Jovan Cvijić, da je glacijalna klima u krajevima dinarskoga sistema u diluvijalno doba bila slična današnjoj norveškoj pomenute geografske širine. Kako je fauna zavisna od klime, prisiliše zima i nestašica hrane razne životinje, da sele za interglacijalnih razdoblja sa sjevera na razmjerno topliji jug. Sada napuni riječne doline današnjega hrvatskoga tla, naročito Podravinu i Posavinu, gorostasni rutavi mamut, a rogati sob guste prašume, u kojima su prebivali još i špiljski medved, svizac, divlja mačka, vepar i nosorog, a po nepreglednim pašnjacima skitahu se tur i zubar (bison). No lagano, kroz tisućljeća, uzeše se ove klimatske i životne prilike opet mijenjati, dok konačno nije nastupilo poslije zadnjega glacijalnoga doba današnje podneblje, a s njime i današnja fauna i flora, to jest aluvijalna formacija naše Zemlje, za koje je ona stekla u glavnom današnji svoj oblik.

Prehistorija. Počeci kulture, odnosno prvi sigurni znaci čovjeku svojstvena razuma, gube se u prehistoriji, koja obuhvata starije i najstarije odsjeke u razvitku ljudskoga roda i njegove prosvjete, a o njima

[1] Tako: Dinara (Troglav 1913), Šator (1873), Čvrsnica (2227), Vran (2074), Vratnica (Loćike 2107), Treskavica (2088), Bjelašnica (2063), Prenj (2102), Velež (1968), Orjen (1895), Lovćen (1759) i Maglić (2388), a pored njih zacijelo još i Biokovo (sv. Jure 1762), Velebit (Veliki Malovan 1760), Velika Kapela (Bjelolasica 1533), Veliki Risnjak (1528) i Lička Plješivica (1649).

se nijesu sačuvala nikakova pismena svjedočanstva. Prehistorija dijeli se obično na tri glavna doba: na kameno, brončano i željezno, već prema gradi, od koje su bila sadjeljana pojedina oruđa i oružja, kao što su noževi, sjekire, vršci strjelica i sulica, pa bodeži, mačevi, čekići, nadžaci i drugo. Ova glavna doba raspadaju se na podrazdoblja: kameno doba na starije ili paleolitsko, koje je dulje potrajalo od sviju ostalih zajedno, i novije ili neolitsko razdoblje; prijelaz na brončano doba čini bakreno, ali je ono ipak bliže neolitskomu, nego li brončanomu, dok se željezno doba razdvaja na starije ili halštatsko i na mlađe ili latensko. No ova doba ne valja shvaćati kao da su se po čitavoj Zemlji započela i završila u isto vrijeme, jer u nekim naprednijim stranama, poglavito na Istoku (tako u Egiptu i Mezopotamiji), već je čovječanstvo odavno poznavalo kovine, dok je u drugim sjevernijim i udaljenijim krajevima negdje još cvalo neolitsko, a negdje još uvijek prevladavalo paleolitsko doba. To je dakle upravo tako, kao što je primjerice s grčkom ili rimskom književnošću, koja je već davno ocvala u svojoj domovini, a da istodobno, kažimo, Sloveni i Germani još ni pisma nijesu poznavali, šta više, i dandanas ima nekih divljačkih plemena, ponajviše u Australiji, koja još uvijek žive u kameno doba, a kojih nam način života daje znatnu pomoć za razumijevanje sačuvanih nam fragmentarnih ostataka drevne ljudske kulture. Stoga može da bude kamena sjekira jednoga kraja potpuno suvremena s brončanom, pače i sa željeznom drugih krajeva. Ova dakle razdioba u tri doba nije toliko hronološka, koliko karakteriše izvjesni kulturni stepen ljudski.

Paleolitsko doba. U starije paleolitsko doba hranio se čovjek, živeći bijedno u omanjim skupinama, ne toliko jedivim biljem i plodinama na koje se slučajno namjerio u prirodi, nego poglavito od lova. Svoje je boravište kao nomad vazda mijenjao tražeći hrane i zakloništa ispred divlje zvjeradi i nepogoda vremena, bilo pod krošnjastim deblom, bilo u pećinama (spiljama), u koje bi često dovlačio svoju lovinu, čitavu ili u komadima, ogulio joj kožu, da njome zaštiti tijelo od studeni, razbijao kamenom krupnije kosti i onda posrkao iz njih moždine, a meso ispekao na vatri, koju je najprije upoznao, kad bi grom oborio i zapalio koji dub, a docnije pravio ju je i sam trenjem. Obrađivanja tla, domaćih životinja i glinenih posuda još nije poznavao, i jedino oruđe bili su mu isprva drvo i kamen, ponajviše kremen, od kojega je otkidao, odlamao i odbijao manje komade, da mu služe kao nož, sjekira, šiljak, strugalo ili ručni batić, ostavljajući ih inače onakove, kakove je dobio, to jest niti ih je znao izgladiti niti provrtati. Tek u mlađe paleolitsko doba čovjek je naučio,

da se posluži i životinjskim kostima i rogovima kao podesnim oruđem, pače i za nakit. U cjelosti on se tada nalazio na veoma niskom stepenu obrazovanosti, svakako na mnogo nižem od gdjekojih današnjih i najprimitivnijih plemena. Među najznatnija paleolitska nalazišta u Evropi ubraja se naseobina paleolitskoga čovjeka starijega razdoblja kod današnje Krapine u hrvatskom Zagorju, gdje se uz preostatke čovječjega kostura bar od deset individua razne starosti, našlo i golemo mnoštvo kosti raznih diluvijalnih životinja i primitivnoga kamenoga oruđa.

Neolitsko doba. Neolitsko doba otvora neprekidni slijed ljudske kulture do danas. Sada čovjek nije više jedino nomadski lovac i ribar, nego je sebi približio neke korisne životinje i biljke, to jest on je postao stočar i ratar. To ga je navelo, da je uzeo sebi stvarati stalna naselja, naime veća ili manja selišta, gradeći ponajradije — budući da bez vode nije mogao živjeti — po dolinama uz rijeke i potoke te uz jezera i more svoje kolibice povrh okruglasto iskopanih jama. Nad njima bi podigao rašljasto kolje, opleo ga granjem i pleterom, a onda sve to oblijepio ilovačom. Takova su selišta dakle, naročito u ravnicama, iz daleka izgledala kao gomila orijaških krtorovina, opasanih uz veće rijeke, zacijelo zbog poplava, kadikad još i nasipom. Baš česti povodanj i strah od grabežljivih životinja i nevaljalih ljudi bješe razlogom, da je čovjek još u neolitsko doba uzeo graditi svoje stanove na sošnicama (sojenicama). U tu svrhu on bi zabijao u zemlju u riječnim ili jezerskim pličinama nedaleko obale u nepravilnim razmacima iznad najvišega vodostaja dovoljno visoke a odozdo zašiljene odeblje soje (sošice) ili stupove i polagao na njih jedan ili više redova horizontalno položenih kolaca ili letava, koje su počivale na poprijeko položenim gredicama, kadikad pokritih daskama, a onda bi na ovom temelju podigao okrugljastu (ili četverouglastu) kolibicu od granja i pletera oblijepljenu ilovačom. Dalja značajka neolitskoga doba jest, da je čovjek stao praviti glinene posude s tragovima primitivne ornamentike, dok je od domaćih životinja gojio kozu, ovcu, svinjče, govedo, a uza nj je kao vjerni lovski drug i kućni čuvar pas; samo konju kao domaćoj životinji nema u neolitsko doba još nigdje traga. Od biljākā čovjek je tada sijao pšenicu, ječam i proso, zacijelo u blizini svoje kolibe, pa njegovao lan, da se oblači. Služio se oružjem i oruđem od izglačana kamena razne vrsti, koje je često dobavljao iz daleka ili su mu ga donosili trgovci. Bez sumnje je tada pravio svoja putovanja po riječnim putovima, dakle je umio izdupsti i veće i manje čamce. Lovio je ribu mrežom vješajući na nju glinene uteze, onda košćanom udicom i ostvama, a hranio se i mesom govedâ i divljači, jer lova nije sasvim napustio, te pio kravlje mlijeko. Nadalje je

čovjek već tada imao izvjesnih religijoznih predodžbi, a naročito o životu preko groba, na što ga je u prvom redu navodio san o pokojnicima. To pokazuje i pokapanje mrtvaca po stalnom načinu, naime u skvrčenom položaju. Isto je tako čovjek tada živio i u nekoj društvenoj organizaciji, no da li familijarnoj (zadružnoj) ili ća plemenskoj, toga ne znamo, a i ne ćemo nikad saznati iz nijemih naših izvora. Neolitsko je doba dakle položilo osnovu ratarskomu ili seljačkomu staležu. U hrvatske zemlje ova je razmjerno visoka kultura polagano prodirala s juga, a najgušće bjehu naseljene današnja ravna Slavonija i Srijem, gdje su se našli tragovi velikih naseobina, kao što su Jakovo-Kormadin (kod Zemuna), Bapska (kod Šida), Vučedol (kod Vukovara) i Samatovci (kod Osijeka). No najznatnije neolitsko nalazište je Butmir (kod Sarajeva) u Bosni, koje se uopće broji među prva te vrste u Evropi. Tude je nekoć bila tvornica oruđa, oružja, glinenih posuda s veoma značajnom spiralnom ornamentikom, onda kipićâ i idolâ, kakih se nije našlo ni u jednom drugom evropskom neolitskom nalazištu. Butmir bješe očito u neolitsko doba središte razmjerno visoke kulture.

Bakreno doba. Bakar bijaše prva kovina, kojom se čovjek stao služiti još pod kraj neolitskoga doba za izrađivanje oružja, oruđa i nakita, pa stoga je bakreno doba zapravo prijelaz od kamenoga na brončano, kad je čovjek naučio, da čistom bakru dodade 10% kositra i tako dobio tvrdu, žutu, sjajnu metalnu slitinu, zvanu bronc (tuč). Bakreno doba ostavilo je nekoliko veoma karakterističnih tragova u hrvatskim zemljama, a po obliku ti su predmeti sasvim srodni onima, što su nađeni u Ugarskoj, gdje je bila u bakreno doba razmjerno veoma razvijena kultura. Glavna nalazišta naumice zakopanih velikih količina bakrenih predmeta, koje upućuju, da je tamo nekoć bilo skladištâ i ljevaonicâ, jesu: Brekinjska (kod Pakraca), Vukovar, Bečmen (kod Zemuna) i Karavida (kod Bosanske Gradiške).

Brončano doba. Ovo se doba, kojemu bismo mogli za hrvatske zemlje odrediti početak nekako oko godine 2000. pr. Hr., a svršetak oko 1000., odlikuje kratkim bodežima, onda mačevima, kopčama (fibulama), vršcima kopalja i strjelica, srpovima, sjekirama i spiralnom ornamentikom na posudama. Nebrojeni ostaci oružja pokazuju jako razvijeni ratnički stalež i tome dosljedno razvijeniju društvenu organizaciju s gospodarima, kmetovima i robovima. Sada se javlja i konj kao domaća životinja, a uza nj i kola. Sada gradi čovjek i tvrde gradove na uzvisinama od nagomilana kamenja, bez sumnje u ratne svrhe, dok je niži stalež ljudski, naročito seljački, još i dalje živio u kolibama i na

sošnicama. Uz ratnički i seljački stalež razvio se i obrtnički, jer samo su vješte ruke mogle da dadu broncu potrebnu ljepotu i sjaj. Uporedo s time procvala je raskoš i gizda: igle ukosnice za žene, ogrlice, narukvice, podlaktice, pa razne kopče (fibule) na luk, jasni su dokazi raskošnijega života odličnijih razreda ljudskih. Nesumnjivo se u to doba podigao i ukus ljudski u hrani i pravilo alkoholno piće. Način odijevanja također se usavršio, a kroz sve to i trgovina s domaćim i stranim putujućim trgovcima, koji su već tada prolazili Evropom. Ovo je doba obilno zastupano u hrvatskim zemljama, a naročito su karakteristični čitavi skupovi (dêpot) namjerice zakopanih predmeta; ta su mjesta: Bizovac (kod Osijeka), Sobuńar (predgrađe sarajevsko), Topličica (kod Budinščine u hrvatskom Zagorju), Krehin Gradac (kod Mostara), Novigrad na Savi (kod Broda) s naseobinom na sošnicama i Sitno (kod Splita).

Željezno doba. Početke upotrebe željeza u hrvatskim zemljama možemo datirati oko godine 1000. prije Hrista, i to halštatsko do godine 500. pr. Hr., a latensko dalje do početka naše ere. Ono je dakle suvremeno Ilirima i Keltima, kao i grčkoj kolonizaciji na Jadranu i rimskomu osvajanju. Nema sumnje, da je došlo, kao nekoć bronc, s juga (iz Grčke) i sa zapada (iz Etrurije). Sada se posvuda rasprostranilo često umjetnički izrađeno oružje, tako da su se mogle obrazovati i velike vojske, ali je u upotrebu došao i korisni plug, da umnoži rataru žetvu. Sada gradi čovjek kuće od kamena i pečene opeke, a za nakit uzima uz bronc još i srebro, zlato, jantar i staklo, dok se u trgovini pojavio novac, najprije strani, onda i domaći (ilirsko-keltskih plemena). Tada je i društvena organizacija s pojmom države i vladara posvema i svuda provedena u plemenskim organizacijama, a dotjerane su i razne religiozne predodžbe. Mrtvace svoje čovjek je tada palio i pepeo im stavljao u žaru ili ih je sahranjivao. U oba slučaja im je u grob metao raznoga nakita i oružja, a u posude zacijelo i hrane. Nahođaji željeznoga doba obilni su po svim hrvatskim zemljama, ali je karakteristično, da u Hrvatskoj i Slavoniji nema čiste halštatske kulture, već je ona dosada vazda nađena bilo pod jačim bilo pod slabijim utjecajem latenske. U Hrvatskoj najznatnije je nalazište u okolišu Otočca: Prozor-Vital i Kompolje. Tude se uz kopče, načinjene kao dvostruka spirala od žice, pa brončane kape, slične u izradbi današnjim ličkim crvenkapama, našlo i nekih krasno izrađenih brončanih ploča s lijepim figurama ratnikâ sa štitom, šljemom i kopljem te konjanikâ u kasu, koje pokazuju snažan staroetruški utjecaj. Ali najznatnije je nalazište Glasinac kod Sarajeva, jer natkriljuje jedinstvenošću metalotehnike i tipološkom stranom sva ostala u Evropi, pa i isto

halštatsko. Svi nađeni nebrojeni predmeti pokazuju autohtoni lokalni značaj, a pripadaju starijemu čisto željeznom razdoblju.

Kojemu su plemenu pripadali vlasnici ovih drevnih svjedočanstava kulture, toga ne znamo; samo za ona iz željeznoga doba možemo punom sigurnošću kazati, da su preostala od prvih nam poznatih žitelja na današnjoj hrvatskoj zemlji: Tračana, Ilira i docnije doseljenih Kelta.

III.

ILIRI, GRCI I RIMLJANI.

Tračani, Iliri i Kelti. Tračani nastavali su iznajprije čitavo područje Balkanskoga poluotoka od Crnoga do Jadranskoga mora. Doseliše se zacijelo iz današnje južne Rusije i istočne Ugarske preko donjega Dunava i potisnuše tom prilikom većma na jug ranije stigle Grke. Poslije Tračana sašli su Iliri sa sjeverozapada i otisnuše Tračane na istok, tako da ih je u historijsko doba razdvajala otprilike crta povučena uz Moravu i Vardar. Iliri raspadahu se na mnogobrojna plemena nastavajući iznajprije svu zemlju južno od srednjega Dunava (kod Beča i Budima) do grčkih međa, dok se na zapad protegoše pod imenom Venetâ do rijeke Pada. Oni su bili hrabar narod, više pastiri negoli ratari, vazda spremni srnuti u boj i pogibao, a bitnost njihove borbe bješe drsko gusarenje na moru i smjelo hajduštvo na kopnu. Pored dobrih svojstava, kao što su hrabrost i otpornost, velike su im mane bile požudna odanost piću i strasna nesloga u stalnoj pratnji krvne osvete. U prvoj polovici IV. vijeka prije Hr. stadoše na njih udarati Kelti (Gali) seleći iz svoje prvobitne domovine Galije. Zauzevši Posavinu i srednje Podunavlje osnovaše Kelti, ispremiješani negdje jače negdje slabije sa starijim Ilirima, po više oblasti, a glavno im je središte bila Segestika (Siscia, Sisak). Potom provale na Balkanski poluotok i prouzroče među Ilirima općeno komešanje stisnuvši ih konačno na prostor, gdje se docnije nastaniše Hrvati i Srbi. Ovdje bijahu u vrijeme prije dolaska Rimljana glavna ilirska plemena: Ardieji od Vojuše rijeke (u Albaniji) do Neretve sa središtem u Rizonu (Risan), docnije u Skodri (Skadar), Delmati između Neretve i Krke sa središtem u gradu Delminiju (danas gradina Borčani kod Županjca na Duvanjskom polju u Bosni) i Liburni od Krke do Raše i po otocima, sa središtem u Skardoni (Skradin), a na glasu kao smioni gusari na svojim brzim lađama. Njima na sjeveroistoku između Risnjaka, Kapele, Une, Zrmanje i Velebita sjedili su keltsko-ilirski miješanci hrabri Japudi, a između Save i Drave, od današnjega Varaždina do današnjega Daruvara, Jasi; dalje na istok Breuci, a oko ušća Save u Dunav i u današnjoj sjevernoj Srbiji keltski

Skordisci. Porječje Rame i gornjega Vrbasa (Urpanus) kao da je bilo sjedište Sardeata, a porječje Sane, srednjega Vrbasa između današnjega Jajca i Banjaluke, pa Vrbanje i dalje na istok do donje Drine (Drinus) postojbina Mezeja. Njima na jugu s istočne strane Dinare planine (Ἄδριον ὄρος) stanovali su Dindari, kojih ime kao da podsjeća na ovu planinu, a oko gornje Bosne, od današnjega Sarajeva otprilike do Vranduka, pa do Drine na istok, hrabri gorštaci Dezitiati, dok su s lijeve obale Neretve živjeli Daorsi, a u većem dijelu današnje zapadne Crne Gore, od Grahova sve do Skadarskoga jezera (Palus Labeatis) i rijeke Drima (Drilo), naročito u porječju Zete i Morače, Dokleati, sa središtem u gradu Doklea (danas Dukljan kod Podgorice).

Grčke naseobine. Prve historijske vijesti o istočnoj obali Jadranskoga mora u svezi su s grčkim imenom, kao što su i najstariji pisani historijski spomenici grčkoga postanja. Od početka IV. vijeka pr. Hr. naime uzeše se Grci, koji su još u VII. i VI. vijeku naselili s otoka Korkire (Krf) duž današnje albanske obale gradove Apoloniju (Pojani kraj Valone), Epidamno (Drač) i Lis (Lješ), sve to više zanimati za Jadransko more (ὁ Ἀδρίας), čiji su ih nebrojeni otoci i pitome luke podesne za naseljivanje snažno privlačile. Prva bje naseljena iz dorske Sirakuze za vladanja tamošnjega tirana Dionizija I. Starijega, nešto prije 385., vinorodna Isa (Vis), a ta osnova potom novu naseobinu na Crnoj Korkiri (Korčula, Krkar) sa središtem u blizini današnje Lumbarde, i podloži izravno svojoj vlasti tik obale na otočiću Tragurij (današnji Trogir), a na samoj obali luku Epetij (Stobreč kod Splita). Malo potom osnovali su Parani na Hvaru grad davši mu svoje ime (najprije zvan Paros, onda Faros, danas Starigrad), po kojem bi onda prozvan i čitav otok. Iz ovih naseobina Grci su, baveći se trgovinom a u prvom redu jantarom, dolazili i do sjevernih otoka i otočića, kao i do drevnoga etruškoga grada Atrije (nedaleko Padova ušća), koji dade moru ime. U isto vrijeme upoznaše oni i Brač (Brattia), Mljet (Melite) i ušće Neretve (Naron), gdje se nalazio grad Narona (danas Vid kod Metkovića, dok se ime učuvalo u rječici Norilj), pa Epidaur (Cavtat) i Boku Kotorsku (ὁ Ῥιζονικὸς κόλπος po gradu Ῥίζων, Risan), koju su u starije vrijeme smatrali ušćem široke rijeke (ἐπὶ τὸν Ῥιζοῦντα ποταμόν). Da li je i ovdje bilo baš grčkih naseobina, ne da se sigurnošću odrediti, samo znamo, da su sva ta mjesta bili živi dokazi one tihe grčke seobe, koja je donosila istočnoj obali Jadranskoga mora novoga života i prave kulture, svagdje stvarajući i gradeći, a nigdje ne rušeći. Tako su ove grčke naseobine vremenom postale toliko moćna središta civilizacije, kakova njima zaleđna i k moru težeća raznovrsna barbarska plemena nikad nijesu umjela da stvore. Borba što sada na-

stade između Grka i barbara, a u kojoj možda propadoše još prije godine 230. pr. Hr. sve grčke naseobine, osim jedine Ise s njezinim posjedima Tragurijem i Epetijem, izlazna je točka historijskoga razvitka od dvije tisuće godina ovih krajeva. U toj borbi ukrštavaju se, na ovom inače jedinstvenom teritoriju, dva suprotna utjecaja: jedan — strani — koji teži s mora spram nutrašnjosti, a drugi — domaći — koji silazi s kopna da obrani svoje more i obalu. Prvi obilježuju na početku historije Grci, a drugi Iliri.

Prvi bojevi Ilira s Rimljanima. Oko polovice III. vijeka pr. Hr. osnovaše ratoborni Ardieji prvu nam poznatu saveznu državu raznih južnoilirskih plemena s monarhijskom organizacijom, koju podiže do zamjerne snage na kopnu i moru kralj Agron, stupivši u prijateljske i savezničke veze sa susjednom Makedonijom. Agronova se država protegla uz primorje od epirskih međa do Neretve, a u nutrašnjost sve do današnjega Kosova polja. Obuhvatala je dakle današnju južnu Hercegovinu i Dalmaciju, čitavu Crnu Goru i Albaniju, a središte kao da joj bješe grad Rizon (Risan) u Boci Kotorskoj. Sada procvate ilirsko gusarenje do savršenstva, a tako i hajduštvo kopnenih četa Agronovih. Na poziv svoga makedonskoga saveznika uplete se potom Agron u grčke razmirice, i njegove čete potuku Etoljane te se bogatim plijenom vrate kući (231.). Sav srećan s ovoga uspjeha, Agron uze pijančovati, što je brzo platio životom. Vladanje preuze nato uz potporu povjerljivih prijatelja njegova udovica Teuta, žena osobito spretna i puna barbarske lukavosti. Ohrabrena dojakošnjim uspjesima svojih podanika, ne samo da im je dopuštala gusarenje po miloj volji, nego ih je i sama slala u pljačku sve do Mesenije po moru, a u Epir na kopnu. Poslije toga baci se Teuta na grčku Isu (Vis), ali upravo tada započe akcija rimske republike, koja sve do toga vremena nije svraćala pažnje na istočnu obalu Jadranskoga mora. Za provale u Epir naime neki su ilirski hajduci oplijenili, poubijali i odveli u ropstvo mnoge italske trgovce, koji su onuda prolazili, a jer je šteta bila golema, senat se odluči na tužbu oštećenih na odrješit istup. Dva poslanika njegova, braća Gajo i Lucije Korunkanije stupiše pred Teutu (230.), koja je baš tada sa svojom vojskom podsjedala Isu. Kraljica primi braću oholo i prkosno, i odvrati, da će uznastojati, da Rimljanima od strane ilirske države ne bude više nanesena nikakova nepravda, ali podjedno dometne, da nema zakona, koji bi joj nalagao, da sprečava pojedine Ilire u gusarenju. Uzbuđeno reče nato mlađi poslanik, da su u Rimljana drugi običaji i da će oni uznastojati, da dobrza poprave ilirske zakone. Ovaj slobodni govor poslanikov toliko razgnjevi Teutu, da je zaboravila međunarodno pravo i poslala za Rimljanima nekoliko oružanih

ljudi, a ti ubiše smiona govornika. Poslije ove drske uvrede Rimljani se uzeše spremati na rat, i tako se započne teška borba od puna dva vijeka, koja je stavila na izdašnu kušnju hrabrost i mudrost njihovu.

Međutim se Teuta odluči s proljeća 229. na nov pothvat udarivši na grčke gradove Epidamno (Drač) i Apoloniju (Pojani kod Valone) te na otok Korkiru (Krf). Pobijedivši grčku mornaricu, Iliri su odista zauzeli bogati otok i ostave na njemu posadu s Teutinim vazalom Demetrijem Faraninom na čelu, a onda okrenu Epidamnu. Utom su Rimljani dovršili svoje priprave i započnu rat. Brodovlje od 200 lađa otplovi iz Rima pod zapovjedništvom konzula Gneja Fulvija Centumala, a kopnena vojska, sastavljena od 20.000 pješaka i 2000 konjanika pođe s Aulom Postumijem u Brunduzij, da se ondje ukrca. Konzul je s brodovljem ravno udario do Korkire, našto se Demetrije Faranin, u nakani da se učini nezavisnim, pridruži Rimljanima i otplovi s njima kao vodić do Apolonije, gdje se međutim i iskrcala kopnena rimska vojska. Nato pohiti sjedinjena rimska sila pod Epidamno, protjera odavle Ilire i požuri dalje na sjever, ali kad se rimsko brodovlje približilo Isi, pobježe Teuta na nekim lađama u Rizon, dok se preostalo brodovlje njezino spase u Neretvu. Na kopnu se doduše borba nastavila, ne bez privremena uspjeha Ilirâ, no konačno našla se Teuta ipak prinuđena, da zamoli na proljeće 228. mir: ona je obećala da će plaćati nametnuti joj danak, odrekla se gotovo čitave Ilirije i obavezala se, da njezini podanici ne će s više od dvije, i to neoboružane lađe ploviti južno od Lisa (Lješa); samo kraj oko Boke Kotorske, i otprilike do ušća Bojane i Drima čini se, da je ostao u njezinoj vlasti, ali i to ne za dugo, jer joj poslije utanačena mira nestaje i traga. Preostali veći dio ardiejske države razdijele Rimljani među bivše njezine vazale, a najviše je dobio Demetrije, naime pored Fara i susjednih otoka još i znatan dio sučelnoga kopna, dok su Korkira (Krf), Apolonija (Pojani), Epidamno (Drač) i Isa (Vis), to jest grčko žiteljstvo, proglašeni slobodnima pod rimskim protektoratom, što znači, da su zapravo uvršteni u krug rimske interesne sfere, koja se ovim ratom protegnula na istočnu obalu Jadranskoga mora. Još iste godine 228. proslavio je pobjednik Gneo Fulvije Centumal prvi triumf nad Ilirima (ex Illurieis).

Međutim novi poredak na istočnoj obali Jadranskoga mora nije bio duga vijeka. Koristeći se neprilikama Rimljanâ zbog zapletaja s Kartažanima u Hispaniji, a s cisalpinskim Keltima u današnjoj sjevernoj Italiji, Demetrije Faranin podiže moć svoju do znatne visine, oslanjajući se na jako uporište Dimalu[1] na kopnu, a na otok Far s istoimenim gradom na moru. Podjedno je pregnuo za vrhovnim gospodstvom nad čitavom ilir-

[1] Položaj ovoga mjesta nije nam poznat.

skom obalom, dakle i nad grčkim gradovima, pače i za punom slobodom na moru, ali mu Rimljani toga ne dopustiše, dobro znajući, da bi to značilo obnoviti vremena Agronova i Teutina. Vidjevši se zbog toga prevaren u svojim nadama, Demetrije Faranin okrene se u oči drugoga punskoga rata susjednoj Makedoniji i sklopi s njome savez. Kad su to u Rimu saznali, senat se odluči još prije sukoba s Kartagom raščistiti svoje račune u Iliriji, »da sebi osigura leđa«, naročito kad se Demetrije usudio da s 50 oružanih lađa zaplovi južnije od Lisa (Lješa) i porobi neke kikladske otoke. Ljeti 219. pođe dakle konzul Lucije Emilije s brodovljem i kopnenom vojskom preko mora i napadne odmetnika najprije u tvrdoj Dimali, a poslije njena osvojenja i na Faru, gdje se vodila žestoka borba oko istoimena jako utvrđena grada. Potučen pobježe Demetrije s dvije lađe u Makedoniju, našto Rimljani podvrgnu izravno svojoj vlasti otok Far i okoliš grada Dimale na kopnu, dok su ilirske poglavice stranom postali saveznici rimski, a stranom ostali slobodni. Ovim ratom položiše Rimljani osnov svojoj vlasti na sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka.

Rimljani pokoravaju Ilire. Ali za vrijeme dugotrajnoga drugoga punskoga rata Iliri se opet podigoše. Već potkraj III. vijeka uzme Pleurat, potomak Agronov, kraljevski naslov i učini Skodru prijestolnicom prostrane države, koja se protegla od Lisa (Lješa) sve do na domak Krke, otkad su i Delmati došli pod njegovu vlast (prije 196.). Pleurata naslijedi sin Gentije, surov čovjek veoma nestalna značaja i strasno odan pjanoj čaši. U početku pokazivao se vjeran Rimljanima, no 196. on se iz pohlepe za obećanim zlatom pridruži Makedoniji, koja je tada ratovala s republikom rimskom. Saznavši za Gentijevu nevjeru, senat odluči s njime što brže svršiti. Pretor Lucije Anicije iskrca se kod Apolonije s 20.000 momaka i potuče ilirske čete, našto se Gentije povuče do Skodre, da ondje još jednom pokuša bojnu sreću. Ali ponovno poražen i ostavljen od svojih podanika zamoli mir i pođe glavom na Anicijev zahtjev u rimski tabor, predavši se pobjedniku na milost i nemilost. Nato uđe pretor u Skodru, kuda mu dovedoše još u Meteonu (danas Medun kod Podgorice) zarobljene neke članove Gentijeve porodice: ženu, oba sina i brata. Svi su oni otpremljeni u Rim, gdje su kao osobit ukras sudjelovali u triumfu Lucija Anicija (167.). Poslije dovršena rata odasla senat u Iliriju pet komisara, da s pretorom urede ilirske prilike. Kad se Anicije sastao s komisarima u Skodri, budu Gentijevi ilirski podanici proglašeni slobodnima; pored toga kraljevska je vlast ukinuta, a rimska se vojska imala povući iz zemlje, dok je Gentijeva država razdijeljena na tri zasebne oblasti s potpunom autonomijom pod izravnom upravom domaćih plemenskih glavara, ali su

zato morali kao saveznici priznati vrhovnu vlast rimsku, okaniti se gusarenja i svakoga utjecaja u spoljnu politiku, te primiti obavezu plaćanja godišnjega danka; iznimku činila su samo ona plemena, tako primjerice Daorsi, koja su se odmah u početku rata pridružila Rimljanima iznevjerivši se kralju Gentiju, jer su sada bila za nagradu oproštena od plaćanja danka. Rimljani se i ovaj puta zadovoljiše Isom, Farom i Dimalom kao svojim izravnim posjedom, dok su sva ostala ilirska plemena od Neretve do Raše i Drave, kao i ona u gorovitoj unutrašnjosti ostala slobodna od rimskoga utjecaja, ma da se dobrza pokazalo, da je sukob s njima samo pitanje vremena.

Borbe s Delmatima. Prvi su izazvali napadaj rimskih legija Delmati (Dalmati). U doba propasti ardiejske države oni su imali između Neretve i Krke, mora i gornjega Vrbasa snažnu i dobro organizovanu političku zajednicu, sastavljenu od više sitnijih plemenskih oblasti, koje su u ratno doba sebi birale između odličnijih porodica zajedničkoga vođu. Međutim težište delmatsko nije bilo na primorju, kao nekoć ardiejsko, nego podalje u unutrašnjosti oko grada Delminija, koji se kao jaka utvrda visio na Hlib-planini nad Duvanjskim poljem. Slabe sveze s primorjem opet bjehu razlogom, da su Delmati živjeli u mnogo primitivnijim gospodarskim prilikama od svojih južnih susjeda, ali su zato bili i otporniji i složniji od njih. Prve sukobe izazvale su pogranične zadjevice Delmatâ s grčkim kolonistima oko Salone, Epetiona i Tragurija s jedne, a kod ušća Neretve s Daorsima s druge strane. Kad su se taki slučajevi nagomilali, poslao je na molbu Grkâ i Daorsâ rimski senat 158. pr. Hr. k Delmatima poslanstvo, da izravna nesuglasice. No Delmati odgovoriše, da oni s Rimljanima »nemaju nikaka posla«, pače uvrijediše poslanstvo tako teško, da je konzul Gajo Marije Figulo 156. provalio s Neretve sve do Delminija, ali ga ne osvoji. Tek poslije dugotrajne ponovne podsade zauze utvrdu nasljednik Figulov konzul Publije Kornelije Scipion Nazika (155.) i proslavi potom triumf »de Delmateis«. Ma da i nije ovim ratom bila snaga Delmata skršena, ipak bješe toliko oslabljena, da su kroz dulje vremena mirovali.

Borbe s Japudima i Delmatima. Međutim dođoše Rimljani u sukob i sa sjevernim Japudima. Još je 170. pr. Hr. upao u njihovu zemlju konzul Gajo Kasije Longin dolazeći iz Akvileje, no ovaj je vojni pohod ostao bez većih posljedica. Tek 129. pošao je s uspjehom protiv njih konzul Gajo Sempronij Tuditan, da ih kazni zbog čestih provala njihovih do Akvileje, i prodre od riječkog zaliva sve do Krke kroz današnju Liku, dakle ne samo u japudsku oblast, nego i u liburnijsku. Ovim se ratom proširi rimsko gospodstvo nad čitavom istočnom

obalom Jadranskoga mora, dok su unutrašnji goroviti krajevi ostali poslije odlaska rimske vojske i nadalje većim dijelom u staroj slobodi. Poslije deset godina (119.) Rimljani su opet imali posla s pobunjenim Delmatima, a tako i poslije po vijeka (78.), kad Delmati skočiše nanovo na oružje sve do primorja tolikom žestinom, da se prokonzul Gajo Koskonije morao kroz pune dvije godine boriti, dok ih je svladao i Salonu obranio rimskoj vlasti. Uporedo s ovim vojnama započe se i pokorenje panonskih plemena, s kojima Rimljani dođoše u sukob 119., kad je konzul Lucije Cecilije Metel, još prije japudsko-delmatske vojne, provalio sve do Siscije pa ju je privremeno i zauzeo, budući da je 83. došlo do novoga panonskoga rata, u kojem je konzul Lucije Scipion Aziagen ponovno morao zauzeti Sisciju, ali i opet samo privremeno.

Godine 59. ušao je i Ilirik u prokonzularsko područje Julija Cezara, koji je dva puta pohodio današnje hrvatske zemlje: prvi puta zimi 57. na 56., kad je htio, kako sam kaže, »da i ove narode obađe i da i ove zemlje upozna«, te početkom 54. kad je došao da izravna neke nesuglasice na jugu svoje provincije, oko ušća Neretve. Inače Cezar nije mnogo mario za Ilirik, dajući više pažnje Galiji i samom Rimu, pa stoga i jeste u tim krajevima nastupila baš za njegove uprave potpuna anarhija, za koje se Japudi i Delmati opet osoviše na noge. Ustanak buknuo je god. 52., a slijedeće preotmu Delmati Liburnima važni i osobito čvrsti grad Promonu (danas Klanac kod sela Teplju na Promini planini južno od Knina), a kad je godine 50. stigla pod Promonu jaka rimsko-liburnijska vojska, Delmati je ametice poraze. Ustanak delmatski nađe utom krepke potpore i u građanskom ratu između Cezara i Pompeja. Sada pređu Japudi i Delmati na stranu Pompejevu, a samo primorski neki gradovi, kao Salona i Epidaur, ostadoše uz Cezara. Poslije bitke kod Farzala posla Cezar iz Italije protiv buntovnikâ konzulara Aula Gabinija, ali mu Japudi nanesu zimi 48. na 47. teške gubitke, dok ga Delmati nedaleko utvrde Sinodion (danas Balina Glavica južno od Drniša) u nekom klancu do nogu potuku; više od 2000 vojnika, 38 centuriona i 4 tribuna ostadoše mrtvi, a ratni znaci padoše neprijatelju u šake, dok se ostatak vojske spase u Salonu, koju ustaše doskora također zauzmu. Zbog toga trebalo je rat protiv Delmata i Japuda nanovo započeti. Pobijedivši republikansku stranku, uze se Cezar spremati na vojnu, pače zamisli pokoriti još i sve zemlje do Dunava, da tako osigura Italiju sa sjeveroistočne strane. Kad to Delmati saznaše, otpreme godine 46. diktatoru poslanstvo u Rim i pokore mu se dragovoljno, predavši taoce i obavezavši se na plaćanje godišnjega danka. Ali doskora se oni i opet pobune, i vojevahu, naročito po prijekoj smrti Cezarovoj (15. marta 44.), velikom srećom protiv rimskih legija.

Oktavijanove vojne u Dalmaciji i Panoniji. Tek onda kad je Cezarov baštinik Oktavijan sasvim skršio republikance, mogao se 35. pr. Hr. posvetiti teškoj zadaći, da opet pokori buntovna ilirska plemena i da se zabavi mišlju svoga poočima proširenjem države do Dunava. Vojna započe velikom energijom, a glavni zapovjednik bješe sam Oktavijan uz suradnju još nekih najboljih rimskih generala. Operacije započele su sa sjevera kod današnjega Senja (Senia), a uperene bijahu u prvom redu protiv Japuda i panonske Siscije (Segestike). Izgubivši glavnu utvrdu Arupium (današnje brdo Vital kod Otočca), japudska se bratstva na zapadu Kapele planine predadoše iza neznatna otpora, no ona na istoku s one strane Kapele hrabro se opriješe. Iza teških gubitaka što su ga snašli na prolazu kroz planinu, zacijelo između današnjega Dabra i Plavče drage, Oktavijan prodre do njihova središta imenom **Metulum** (danas Čakovac kod Ogulina), ali ga zauze tek iza ogorčenih bojeva, u kojima i sâm dopade rana, kao ruševinu s izgorjelim ženama i djecom, dok je sva hrabra japudska posada listom izginula. Skršivši Japude, Oktavijan pođe, zar preko današnjega Tržića i Vrginmosta, prema Sisciji, koja je u to doba bila gotovo kao otok opkoljena Kupom uz pomoć umjetno iskopana spojnog kanala. I ovdje je rimska vojska naišla na hrabar otpor, jer je grad pao tek poslije tridesetdnevne podsade. Potom okrene rimska vojska na jug i prošavši pokorenom zemljom Japudâ upade u Liburniju, u današnjoj sjevernoj Dalmaciji. Ali hrabri Delmati, dobro organizovani, odlučiše se na odrješit otpor, uloživši u nj sve svoje sile. Ratovanje potrajalo je pune dvije godine (34.—33. pr. Hr.) i započe se već na liburnijskoj granici kod izvanredno jakoga grada Promone. Poslije pada Promone opriješe se Delmati još jednom u gradu Sinodiju, a konačno u tvrdavi Setoviji (danas Sinj) koju su predali istom onda, kad ih je na to nagnala ljuta glad. Poslije ova tri snažna otpora bijahu Delmati na kraju svoje snage; oni prihvatiše sve uvjete pobjednikove: obećali su, da će se odsele unaprijed držati mirno, predali su 700 dječaka kao taoce, povratiše ratne znakove Gabinijeve i obavezaše se (kao što i sva ostala pokorena ilirska plemena) na vojnu službu i na plaćanje godišnjega danka, što su ga još Cezaru bili obrekli. Porazom najjačega ilirskoga plemena svršio se rat potpunim pokorenjem svih plemena od mora do Drine i od Drima do Drave. August (Oktavijan) proslavio je potom (27. pr. Hr.) svoju pobjedu velikim triumfom.

Ilirsko-panonski ustanak. Još iste godine 27. pr. Hr. predao je car August provinciju Iliriju senatu u upravu, što je značilo, da su je u Rimu smatrali konačno pokorenom i primirenom. Ali se prevariše. Gotovo kroz puna tri decenija vladala je u Iliriku tišina. Rim je stalno odvodio del-

matske i panonske mladiće u vojsku u daleke krajeve, u Aziju i u Galiju, a od onih koji su ostajali kod kuće uzimao bi grabežljivom rukom sve od čega su živjeli. Za uzdarje dobivali su ceste, koje ih samo bliže primakoše osvajačima i primamiše rimske koloniste u njihovu zemlju. Iz delmatskoga hajduka postade tako najprije prosjak, a onda rob. Sasvim je prirodno, da je sve dublje ogorčenje zahvatalo maha među pokorenim ilirsko-panonskim plemenima, a gdje su svi nezadovoljni, potreban je samo hrabar muž, da stane na čelo pokreta i da oduševi u odlučnom času svoju braću. I odista, brzina kojom je planuo veliki ilirski ustanak nas i danas zadivljuje, a Rimljane je upravo prenerazio, najviše samoga starca Augusta.

Sredinom godine 6. poslije Hrista pređe Tiberije kod Karnunta (danas Petronell nedaleko Beča) Dunav s namjerom, da poslije pobjede nad Maraboduom, kraljem Markomanâ, ujedini današnju Češku i Moravsku s rimskom Germanijom. U toj su rimskoj vojsci bile i čete, koje su inače garnizonirale u Iliriku, pa stoga bjehu u taj par Dalmacija i Panonija samo slabo zaštićene. U tom zgodnom času dakle buknuo je Tiberiju iza leđa ustanak većine ilirskih plemena od Drave do Drima. Prva je iskra vrcnula prigodom novačenja kod hrabroga plemena Dezitiata (oko današnjega Sarajeva) pod vodstvom junačkoga Batona, i za čas se raširi poput pohlepna plamena na sve strane, a naročito u današnju srednju Slavoniju, gdje su prvi podigli oružje protiv svojih tlačitelja snažni Breuci, kojima je tada upravljao Pines, ali se uza nj naročito još ističe kao vojskovođa i opet jedan Baton. Dobrza bješe broj ustaša tolik, da se u Rimu govorilo, e ih ima oko 800.000, a među njima do 200.000 za rat sposobnih pješaka i 9.000 konjanika. Jedni potom jurnu na Sirmij, drugi na Salonu, a treći duboko u Makedoniju, svagdje ubijajući rimske vojnike, građane i trgovce. Na glas o tim nenadanim događajima teško se zabrinuše u Rimu, pače sam je August izjavio u senatu: ako ne napnemo svu našu snagu, dušmanin je za desetak dana pred Rimom. Stoga su poduzete sve vojničke mjere, a vojskovođom imenovao je August svoga pastorka Tiberija, davši mu podjedno nalog, da sklopi s Maraboduom mir i da napusti zauzeće Češke; tako su dakle Iliri spasli Češku i srednju Njemačku od romanizacije. No još prije nego li je Tiberije stigao na bojište, jedna je rimska vojska suzbila dezitiatskoga Batona, kad je htio da se domogne ceste koja je vodila u Akvileju, dok je druga vojska, dojurivši iz susjedne Mezije, potjerala drugoga Batona od Sirmija, pače ga doskora i potuče negdje na Dravi. Oko toga vremena stiže i Tiberije iz današnje Češke u Panoniju i prihvati se teške zadaće velikim oprezom i hladnokrvnošću pazeći pomno, da ne učini neumjesnom žurbom sudbonosnih pogrješaka. Držao se stoga u početku rata više defenzivno utaborivši se čvrsto u Sisciji, ma

da je doskora raspolagao s kakvih 100.000 momaka. Ali s držanjem Tiberijevim nijesu bili u Rimu zadovoljni, a naročito stoga, što je hrana sve to više poskupljivala i trebalo sniziti potrebe državnoga izdatka, dok je narod prijekim okom gledao, kako neprestano novače bez izabiranja. I na samom dvoru uzeli su Tiberija sumnjičiti, kao da naumice zavlači rat, samo da što duže ima pod svojom rukom vojsku, kakove Rim već davno nije vidio. Zbog toga pošlje August slijedeće godine 7. u Panoniju mladoga Germanika, nećaka Tiberijeva, da mu pomaže kao zborni zapovjednik, a sam ode naredne godine 8. u Ravenu, da bude što bliže bojištu.

Taktika Tiberijeva pokazala je doskora dobre plodove. Ograničivši se samo na mali rat i haranje neprijateljskoga zemljišta, Rimljani su prisilili dezitiatskoga Batona, da se povuče k Breucima i da napusti napadanja na njihov tabor kod Siscije. Međutim stigoše u istočnu Panoniju nove jake rimske čete iz Mezije, no kod baruština Vuke, između današnjih Vinkovaca i Osijeka, biše iznenada napadnute od obojice Batona, koji su očito išli za tim, da spriječe združenje ovih četa s Tiberijevom vojskom. U krvavoj bici biše konačno ustaše toliko potučeni, da je njihov položaj u Panoniji doskora postao neodrživ. Sada istupi rimska vojska smjelije: Germanik prodre u zemlju između donjega Vrbasa i donje Drine i opustoši je čitavu, tako da su ustaše dobrza uzele mučiti razne bolještine i glad. U toj situaciji, ustaše pokušaju početkom godine 8. da pregovaraju s Rimljanima o miru, ali kako ovi ne htjedoše pristati na pomilovanje ustaških vođa, nije došlo do sporazuma. Doskora stiže ustaše (još iste godine) nov udarac: vođa Breuka, drugi Baton, bez sumnje potajno predobiven, nagovori svoju vojsku, da je na rijeci Batinu (danas Bednja) položila oružje, pače on sam izruči Rimljanima svoga sudruga i poglavicu Breukâ Pinesa, našto bi Baton za nagradu priznat jedinim vladarom ovoga plemena. Na taj glas dojuri dezitiatski Baton iz Dalmacije da kazni izdajnika i da nanovo digne ustanak; on potuče imenjaka, zarobi ga i stavi pred sud, a taj ga odsudi na smrt. Uza sve to Baton ne uzmože da se održi u Panoniji, već se povuče u Dalmaciju zaposjevši sve klance i uništivši sve poljske plodove, ne bi li tako Rimljanima spriječio dobavu hrane. Ovim događajem bješe Panonija konačno pokorena, a Tiberije smatrao je rat u glavnom dovršenim i vrati se krajem godine 8. u Rim. Glavna svrha slijedeće ratne godine 9. bješe pokorenje Dalmacije, što se pokazalo kao veoma teška zadaća, jer je u ovoj gorovitoj zemlji, punoj utvrda po visovima, trebalo zauzimati jedno uporište ustašâ za drugim. Kad se ali pokazalo, da Germanik, koji je ovdje samostalno zapovijedao, pored svih uspjeha ipak nije u stanju da dovrši rat, vrati se Tiberije na proljeće 9. po Hr. na bojište. Ovdje se Baton posljednji puta junački opirao u teško pristupačnoj tvrđavi Andetriju (danas Gornji

Muć sjeverno od Splita), ali videći konačno, da nema izgleda u uspjeh, predade se Tiberiju, a taj ga časno primi odredivši mu Ravenu boravištem, gdje je potom i umr'o kao politički zatočenik (poslije 12. po Hr.). Značajno je, da je na sastanku Baton odgovorio na Tiberijev upit o razlozima pobune: »Sami ste krivi, jer ste k našim stadima slali umjesto pasâ i pastirâ vukove.« Batonovim padom svrši se konačno teški trogodišnji »Batonski rat« (bellum Batonianum) predajom pojedinih ilirskih plemena. Posljednji su bili Dezitiati braneći se očajno protiv Germanika u tvrdoj Ardubi (danas možda Vranduk na Bosni), koja se dizala na goloj stijeni, a oko nje tekla je, izuzev samo mali komad suha tla, brza rijeka. Još prije pada planuše među braniteljima razmirice, jer se jedni htjedoše predati, a drugi ne. Ovim se drugima pridružiše žene prvih, voleći smrt od ropstva. Pred samim neprijateljem došlo je među njima do sukoba, a kad oni drugi podlegoše, baciše se žene s djecom u plamen svojih gorućih kuća ili niz strminu u rijeku. I tako zauze Germanik zgarište — simbol ilirske slobode.

IV.

RIMSKO VLADANJE.

Političko-geografsko razdjeljenje Dalmacije i Panonije. Trajno pokorenje ilirsko-keltskih plemena pod rimsku vlast, po svojim je posljedicama jedan od najkrupnijih događaja u prošlosti današnje hrvatske zemlje. Proširenje rimske kulture s novim idejama na polju uprave, sudovanja, financija, civilizacije i rata, pa postepeno nestajanje drevnoga ilirstva i keltstva, onda malo da ne općena romanizacija, naročito na primorju i u ravnoj Panoniji, kao i stalno utvrđenje kršćanstva — sve su to bili događaji, koji su bitno utjecali još i na docniji život Hrvatâ, davši im određen pravac na vijekove. Stoga i jeste doba rimskoga vladanja u tim zemljama od velike važnosti i po naš glavni zadatak.

Već godine 10. po Hr., odmah poslije ugušena ustanka, Rimljani su podijelili doslije jedinstvenu provinciju I l i r i k (Illyricum) na dvije: P a n o n i j u i D a l m a c i j u. Panonija obuhvatala je pod kraj I. vijeka po Hr. svu današnju zapadnu Ugarsku s desne obale Dunava, istočni dio Njemačke Austrije i Slovenije s gotovo čitavom Kranjskom, onda Hrvatsku od Risnjaka i Kapele planine na istok, a od Mure i Drave do donjega Pounja na jug, čitavu današnju Slavoniju sa Srijemom i bosansku Posavinu. Dalmacija opet zapremala je svu zemlju od ušća Raše do blizu arbanaške rijeke Mat (Mathis Staroga Vijeka) te od Jadranskoga mora do na dohvat rijekâ Kolubare i Ibra u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji. U to doba bješe središte Panonije P e t o v i o (Ptuj), a Dalmacije S a l o n a (Solin kod Splita). No otkad se rimska vlast utvrdila po čitavoj

desnoj obali Dunava pokazala se ubrzo potreba, da se Panonija razdijeli. Dioba ove provincije u dvije zasebne, Gornju ili Zapadnu (Pannonia Superior) i Donju ili Istočnu (Pannonia Inferior), zbila se za cara Trajana (između 105. i 107.); granica među njima tekla je na današnjoj hrvatskoj zemlji otprilike pravcem povučenim od Moslavine na Dravi do blizu istočne obale Vrbasova ušća u Savu, dok su središta bila Gornjoj Panoniji C a r n u n t u m (Petronell na Dunavu nedaleko Beča), a Donjoj A q u i n c u m (Ó-Buda kod Budimpešte). Krajem III. vijeka (oko 297.) provede car Dioklecijan reorganizaciju čitavoga carstva razdijelivši ga u četiri prefekture (Orientis, Illyrici, Galliarum, Italiae), 13 dieceza i 116 znatno umanjenih provincija. Ova se reorganizacija potom za Konstantina Velikoga (oko 325.) definitivno ustalila. Sada se raspadoše dotadanje obje Panonije na četiri zasebne provincije, od kojih su obrazovale na današnjoj hrvatskoj zemlji s desne obale Drave i Dunava, od dravskoga do savskoga ušća, S a v i a (Ripariensis, Interamnia) sa središtem u Sisciji jednu, a P a n n o n i a II. (Secunda, Inferior, docnije Sirmiensis) sa središtem u Sirmiju, drugu, dok su se P a n n o n i a I. (Prima, Superior) sa središtem u Savariji (danas Szombathely) i V a l e r i a sa središtem u gradu Sopianae (danas Pečuh) sterale u zapadnoj Ugarskoj. U isto vrijeme podijeli Dioklecijan i Dalmaciju na dvije provincije: na D a l m a c i j u, sastavljenu od Liburnije (od Raše do Krke) i od prave Dalmacije (od Krke do blizu današnje Budve ispod Boke Kotorske) sa središtem u Saloni, i na P r a e v a l i s (provincia Praevalitana) sa središtem u Skodri. Sve četiri Panonije i Dalmacija ušle su još s oba Norika (Noricus Ripensis i Noricus Mediterranea) u panonsku diecezu (dioecesis Pannoniarum), koja se docnije zvala i Z a p a d n i I l i r i k (Illyricum occidentale), i podvrgnuta bješe prefekturi Italije, dok je Praevalis ušla u mezijsku diecezu (dioecesis Misiarum), podređenu najmanjoj prefekturi Iliriku, docnije prozvanoj za razliku od gore pomenute dieceze I s t o č n i I l i r i k (Illyricum orientale). Kad su konačno po smrti cara Teodozija Velikoga (395.) njegovi sinovi, Arkadije i Honorije, podijelili očinsku baštinu na dva carstva, Istočno i Zapadno, koja se nikad više ne sastadoše u jednoj ruci, pripadoše Dalmacija i sve četiri Panonije zapadnom carstvu, a Praevalis istočnom; granica među oba carstva tekla je sada otprilike od današnje Budve sjeveroistočnim smjerom preko crnogorskih planina i spuštala se na gornju Drinu, kojom je dalje polazila do njezina ušća u Savu. O v a j e r a z d i o b a b i l a o d p r e s u d n i h p o s l j e d i c a n e s a m o p o l i t i č k i h, n e g o i v j e r s k i h i k u l t u r n i h z a s v a d o c n i j a v r e m e n a, p a č e o n e s e o p a ž a j u j o š i d a n a s.

Pored već spomenutih središta bili su u obim Panonijama još i ovi gradovi: Aqua Viva (Varaždin), Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), Andau-

tonia (Šćitarjevo na Savi kod Zagreba), Aquae Balissae (Daruvar), Marsonia (Brod na Savi), Mursa (Osijek donji grad), Cibalae (Vinkovci), Bassianae (Petrovci) i Taurunum (Zemun), a u Dalmaciji i Prevalisu: Albona (Labin), Aenona (Nin), Iader (Zadar), Tragurium (Trogir), Muicurum (Makarska), Epidaurum (Cavtat) i Acruvium (možda docnije Dekatera, Kotor) na moru, dok su u nutrašnjosti bili: Metulum (Čakovac kod Ogulina), Stridon (na Grahovu Polju u Bosni), Arupium (Prozor kod Otočca), Burnum (Šupljaja kod Kistanja), Varvaria (Bribir kod Skradina), Magnum (Kljake kod Drniša), Aequum (Čitluk kod Sinja), Delminium (Županjac, u Srednjem vijeku Dl'mno), Narona (Vid kod Metkovića), Bistue Nova (Zenica), Domavia (Gradina kod Srebrnice) i Doclea (Dukljan kod Podgorice). Od otoka ističu se: Absyrtides (Cres-Crexa i Lošinj zajedno) s gradom Apsorus (Osor), Curictae (Krčki otok) s gradom Curicum (Krk), Arba (Rab) s istoimenim gradom, Pamodus (Pag), Brattia (Brač), Pharus (Hvar) s istoimenim gradom (danas Starigrad), a tako i Issa (Vis) i Corcyra Nigra (Korčula), pa Ladesta (Lastovo) i Melite (Mljet).

Žiteljstvo i vojska. Žiteljstvo bješe sastavljeno u obim provincijama od tri raznorodna elementa: od originarno grčkih, ali u rimsko carsko doba već dobrano romaniziranih primoraca i otočana, onda od naseljenih i sve to više cvatućih rimskih građana, i konačno od ilirsko-keltskih drevnih plemena, koja su obitavala u prodolima među planinama, uz rijeke i po zelenim vispoljanama kao i po plodnim ravnicama. Nekadanji grčki i novi rimski elemenat, stanujući poglavito po gradovima uz more i u nutrašnjosti po većim mjestima, predstavnik je gradskoga života, s kojim su Iliri i Kelti, živući po selima u plemenskim jedinicama, imali, naročito u ranije doba, samo slabih vezâ. Glavna svrha mudre rimske državne uprave spram ovih raznovrsnih elemenata samo je mogla stoga da bude, da stvori takovo zajedništvo interesa, u kojem će svatko naći dosta polja da provede svoje nastojanje; ona je dakle vodila računa s postojećim prilikama i prema njima udešavala svoj sistem.

Podučena iskustvom Batonova ustanka, rimskoj je vladi bila prva briga, da obim provincijama oduzme mogućnost eventualnih novih buntovnih pokušaja. To je ona postigla zgodnim razmještajem vojske u podignutim tvrđavama, kao i izgradnjom brojnih odličnih cestâ, koje su zemlju učinile lako pristupnom, a onda i tako, da je svu mladež sposobnu za oružje uvrstila među svoje čete, u kojima je kroz mnogo godina službovala isključivo izvan domovine, pače mnogi se nikad više i ne povratiše kući. Ilirsko-keltska su plemena u ranije doba, nemajući još rimskoga građanskoga prava, porazdijeljena među pomoćne čete kao pješaci i konjanici službujući u Meziji, Dakiji, Britaniji, Germaniji i u

afričkoj Mauretaniji, no dosta ih je bilo uvršteno i u mornaricu. Potkraj vladanja Augustova i na početku Tiberijeva nalazile su se u Dalmaciji dvije legije, a u Panoniji tri, sastavljene pored građana rimskih iz sjeverne Italije poglavito još od građana iz raznih dijelova prostranoga carstva. Tada je legija brojila oko 5.600 momaka, a raspadala se na 10 kohorta po 6 centurija svaka; uz to još su svakoj legiji dodijeljene i četiri turme konjanika (120 ljudi). Osim legija kao redovne vojske, još su se nalazile po provincijama i tako zvane pomoćne čete (auxilia), inače ne toliko brojne kao one, a stvarali su ih oni provincijali i rimski podanici, koji još nijesu imali rimskoga gradanskoga prava; dijelile su se na lakooružane pješake (cohortes) i konjanike (alae), a zapovijedali su im isprva vojnički tribuni, a docnije prefekti. Kod pomoćnih četa rimski je vojnik imao da služi punih 25 godina, a kod legijâ 20, no zapravo je služio još i koju godinu duže. Za to vrijeme primao je legionar godišnju plaću od 225 denara (za Augusta), odnosno 300 denara (od Domitijana dalje), dakle nešto oko 230, odnosno 300 kruna (dinara) našega današnjega novca.[1] Od dalmatinskih garnizona glavne bijahu Burnum, onda današnji Gardun (jugoistočno od Sinja na Cetini) i nedaleko Narone današnje Mogorjelo na Neretvi u Hercegovini, a u Panoniji opet Emona (Ljubljana), Siscija i Sirmij. Međutim već potkraj vladanja Neronova († 68.) ostavi jedna, a za Vespazijana (oko 70.) druga legija Dalmaciju, tako da od toga vremena unaprijed u njoj više nije bilo legija (provincia inermis), već samo tamo amo po koja kohorta pomoćnih četa, i one što su ih podržavali pojedini gradovi reda i sigurnosti radi. Istodobno je i u Panoniji umanjen broj legija na dvije. Ali krajem I. i početkom II. vijeka izazvali su dački ratovi i opet važnih promjena, a garnizone panonske biše smještene uz dunavsku granicu. Sada su bile u obim Panonijama (Gornjoj i Donjoj) razmještene četiri legije. Od Trajanovih vremena naprijed nema više znatnih promjena; one su ostale na svojim mjestima u glavnom sve do pod kraj rimskoga vladanja. Pored ovih kopnenih četa, rimska je vlast podržavala i na rijekama jako brodovlje (classis Flavia Pannonica) pod komandom prefekta, da bdije nad kretanjem barbarâ, i to ne samo po Dunavu, nego i po glavnim mu pritocima, Dravi i Savi; brodarske postaje bijahu u prvom redu Mursa, a onda i Taurun, Sirmij, Servitij (Bos. Gradiška) i Siscija.

Sve su ove čete bile još i zaslužni pioniri rimske kulture, jer osim toga što su bili romanizatori šireći svagdje kuda bi došle latinski jezik, one su sušenjem močvara dizale ekonomsku snagu zemlje, pravile opeke, gradile ceste, mostove i utvrđene tabore, kraj kojih se zbog prometa i

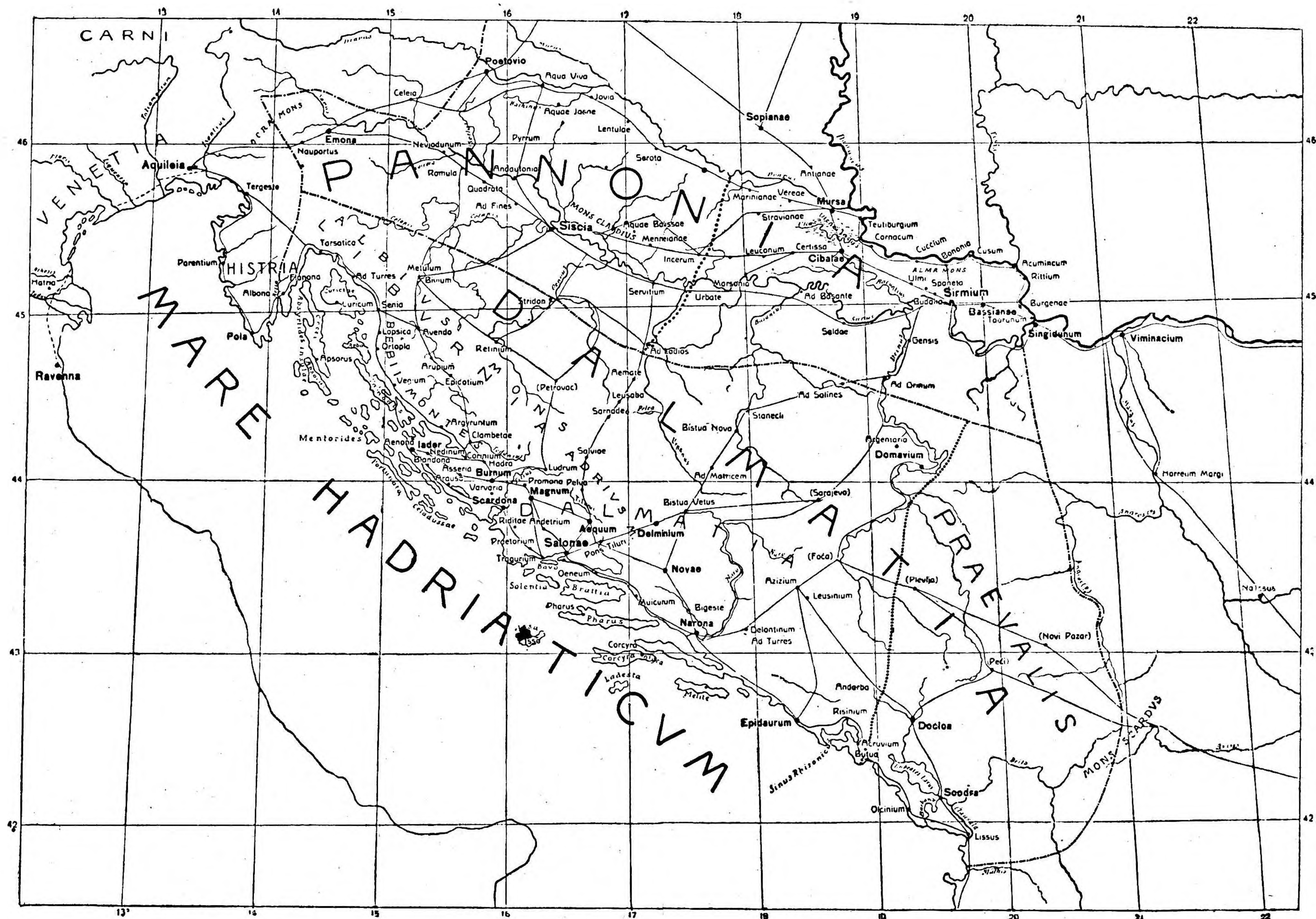
[1] Razumije se, u tako zvanoj »predratnoj« vrijednosti.

trgovine ubrzo uzeše stvarati oveća mjesta. Kad bi vojnik odslužio svoje godine, dobio bi otpust (honesta missio), koji se kod pomoćnih četa sastojao u rimskom građanskom pravu, a kod svih vojnika u legitimiranju njihovih brakova i djece, jer se za službovanja sve do vremena cara Septimija Severa (193.—211.) nijedan rimski vojnik nije smio ženiti. Tom su prilikom otpušteni vojnici dobivali od cara diplome sastavljene od dviju ispisanih i žicom povezanih pačetvorinastih brončanih pločica (diptychon). Osim diplome dobivali su za odštetu i nagradu pored gotova novca još i nešto od državnoga zemljišta, za koje nijesu trebali plaćati poreza, često nedaleko tabora u kojem su proživjeli svoju mladost, gdje su onda i ostali do kraja života.

Ali administrativno-političke reforme careva Dioklecijana i Konstantina Vel. nijesu poštedile ni rimske vojne organizacije. Od toga vremena razlikuju se vojnici graničari (milites limitanei ili riparienses) od četâ, koje su bile pridijeljene dvoru kao carska tjelesna straža (palatini) i od onih, koje su bile u stalnoj pratnji carevoj (comitatenses). Ove tri skupine bile su porazmještene u nutrašnjosti države po raznim garnizonama (otprilike kao danas), a bile su brojnije, većma cijenjene i bolje držane u svakom pogledu od graničara, koji su sada spali na vojsku drugoga stepena. Dalja reforma Dioklecijanova bješe trajno i potpuno odruženje pješadije od konjice; pješadiju sačinjavale su otada legiones, auxilia i cohortes, ne poznavajući više razlike između građanskih i podaničkih vojnika, a konjicu vexillationes, cunei equitum, equites i alae. Broj legija doduše se možda i početverostručio, no mjesto 5.600 momaka imala je sada, osim graničarskih, koje su u glavnom ostale netaknute, svaka samo hiljadu, a auxilium i cohors po 500 momaka. S tim u skladu stajala su odsada rimskoj vojsci na čelu pored cara kao vrhovnoga vojskovođe i dva glavna zapovjednika, jedan pješadiji (magister peditum), a drugi konjici (magister equitum), premda se znalo zgoditi, da su se oba zapovjednika sastala u jednoj ruci (magister peditum et equitum ili magister utriusque militiae), dakle kao m a r š a l u moderno vrijeme. Iza njih dolazili su generali s naslovom comites ili duces, a ti su imali pod sobom čete pojedinih provincija. Pojedinim legijama i konjaničkim četama opet stajali su u to doba na čelu tribuni. No bitna promjena u rimskoj vojsci od III. vijeka dalje jeste njezino sve to jače b a r b a r i z o v a n j e. Već u početku II. vijeka Rimljani su stvarali u pograničnim provincijama od barbarâ posebna vojnička odjeljenja zvana n u m e r i, ali Marko Aurelij nađe se prinuđenim za dugotrajnoga i teškoga markomanskoga rata (166. do 180.), da primi u službu i barbare, ponajviše Germane, iz slobodnih prekograničnih krajeva, i to kao »saveznike« (foederati) uz stalnu plaću. Pored toga uzeše se barbari naseljivati i na opustjelim državnim i općin-

skim, a onda i privatnim zemljištima u carstvu kao slobodni kmetovi (homo liber in mancipio), uz obavezu plaćanja poreza i vojne službe. O kakovoj mržnji spram carstva ili rimskoga društva ne može da bude govora, jer tada još nije bilo osjećaja antipatije između ljudskih rasâ. Pače oni su ulazili u carstvo ne kao osvajači, nego ponajviše kao izbjeglice, tražeći utočišta ispred nereda svoje zemlje, a ne vlasti ili slave. Ovo prelaženje barbarâ u rimsku vojnu službu i mirno naseljavanje na ispražnjenom zemljištu, dobi osobita maha za cara Proba (276.—282.); odsada ulaze barbari gomilama u rimsku vojsku te su u njoj ubrzo bili ne samo obični vojnici, nego i časnici, pa i najviši.

Ceste. Najvažnije djelo rimskih vojnika zacijelo su ceste, kojih je poglavita svrha bila omogućiti što lakše i brže otpremanje četâ u svim pravcima provincije, odnosno čitavoga carstva, a onda podupiranje trgovine i prometa. Važnošću svojom vrijednost je njihova daleko veća negoli našim današnjim cestama, a ispravno mogli bismo ih uporediti samo sa željeznicama. Izgradnjom počelo se u Dalmaciji i Panoniji još za Augusta, a do polovice I. vijeka bile su najvažnije strateške ceste dovršene. Kod gradnje pazilo se da cesta bude što kraća, pa stoga strmenitost zemljišta nije igrala uloge. Uslijed jakoga prometa stvarali su se vremenom u vazda velikim poligonim kamenjem popločanim ili pijeskom nasutim cestama čitavi žljebovi, kao kolotečine, što zacijelo nije vožnju nimalo ugodnom činilo. Širina ceste nije bila vazda jednaka, no bilo ih je i pet i pô do šest metara širokih, a sve su bile ukrašene brojnim spomen-stupovima u slavu careva, odnosno miljokazima s točnim podacima udaljenosti u rimskim miljama (po 1482 metra svaka). U izvjesnim razmacima, a naročito kod većih mjesta, bile su podignute stanice konzularnih beneficijarâ (beneficiarii consulares), koji su vršili sigurnosnu službu, onako kao danas oružničke postaje. Oveće stanice gdje se moglo prenoćiti, zvale su se mansiones, a manje gdje su se samo konji mijenjali, mutationes. Pored toga bješe uz ceste podignuto i mnoštvo kula, u kojima su oružani stražari pazili nad sigurnošću putnika i prometa, jer ima podataka koji dokazuju, da su dalmatinski planinski krajevi još dugo skrivali u sebi drskih hajdučkih četa. Inače su se carevi vazda brižno starali, da ceste budu u dobrom stanju i da se mostovi opravljaju; baš zato se i plaćala na glavnim cestama prolaznina i cestarina, a kod mostova mostarina. Ishodište cesta za Panoniju i Dalmaciju bijaše Akvileja, otkale je jedna vodila na Emonu (Ljubljana), Celeju (Celje), Petovio (Ptuj) i dalje do Savarije i Karnunta. Iz Petovija, gdje je bio sagrađen most preko Drave, vodila je druga cesta u mjesto Aqua Viva (Varaždin), pa onda dalje desnom obalom iste rijeke do Murse, odavle do grada Cibalâ i Sirmija, gdje je jedan odvojak prelazio izgrađenim mostom preko Save

DALMACIJA I PANONIJA OD I. DO V. VIJEKA.

i njezinom desnom obalom tekao dalje do Singiduna (Beograd), a drugi današnjim Srijemom preko grada Basianâ do Tauruna. Iz Singiduna vodila je čuvena cesta preko današnjega Niša (Naissus), Sofije (Serdica), Plovdina (Philippopolis) i Drenopolja (Hadrianopolis) u Carigrad (Byzantion, Constantinopolis). Nadalje važna je cesta koja je spajala Akvileju sa Sirmijem i Singidunom, dulјeći se desnom obalom Save preko Emone, Siscije i Servitija, a tako i ona, koja je izravno spajala preko Andautonije (sa prelazom preko Save) Sisciju s mjestom Aqua Viva. Od dalmatinskih cesta glavna je ona, koja je vodila iz Akvileje tik obale do Tarsatike i Senije, a odavle onda preko Vratnika do Avenda, gdje se razdvajala u dva ogranka: jedan je vodio preko Metula (stanica Bivium) dolinom Gline u Sisciju, a drugi kraj Arupija današnjom Likom u Burnum, otkale se moglo s jedne strane u Jader, a s druge u Salonu, gdje se velika cesta nastavljala uz more obalom preko Narone i Epidaura do Dirahija (Drač); ovdje se onda začinjala čuvena via Egnatia vodeći u Tesaloniku (Solun) i Carigrad. Iz Jadera vodila je cesta obalom preko Skardone i Tragurija u Salonu, otkuda je jedan ogranak vodio preko Andetrija (Gornji Muć) u Magnum, a drugi preko Ekvuma u Servitij, a treći preko Tilurija (Trilj) i Bistue do Drine i dalje u Sirmij. Pored ovih cesta još je bilo mnoštvo drugih, većma lokalna značaja, od kojih su nam i neke poznate, a spajale su sva važnija mjesta u nutrašnjosti međusobno i nutrašnjost s morem. Sve su ove ceste ostale u javnoj upotrebi još mnogo vijekova poslije Rimljana i čine jednu od najdragocjenijih baština iz vremena njihova vladanja. Još u doba cara Justinijana jurila je njima državna pošta (cursus publicus, biz. δρόμος, otale naše drum).

Uprava i sudbenost. Do potkraj III. vijeka stajao je svakoj provinciji (Panoniji i Dalmaciji) na čelu carski namjesnik s naslovom legatus Augusti pro praetore i s godišnjom plaćom, vazda bivši konzul, vršeći neposredno upravnu i sudačku vlast i zapovijedajući legijama te pomoćnim četama. No Dioklecijanovom reorganizacijom odijeljena bi zauvijek civilna vlast od vojničke, pa stoga nosi odsada vojnički zapovjednik naslov dux, a civilni upravitelj u Dalmaciji i Prevalitani praeses provinciae, dok se u Srijemskoj Panoniji pored zasebnoga duksa spominje consularis, a u Savskoj samo dux. Prije Dioklecijana, odnosno Konstantina Vel., bili su carski namjesnici u provincijama izravno odgovorni caru, a poslije toga vremena stajali su pod neposrednim nadzorom vikarâ (vicarii), koji su bili na čelu dieceza, a ovi su opet bili podređeni prefektu pretorija kao vrhovnoj glavi prefekture. Dalmacija i sve četiri Panonije ušle su s Italijom i Afrikom u opseg italske prefekture, koje je prefekt stolovao u Mediolanu (Milano). Carski namjesnici stolujući u glavnim

gradovima provincijâ, imali su uza se i glavne vojničke i civilne urede, a mijenjali su se u pravilu svake treće ili pete godine, očito da se suviše ne oprijatelje s provincijalima, ali ipak ih je bilo dosta, koji su ostajali i dulje na svome mjestu. Uz carskoga namjesnika bješe u upravi provincijâ najvažnije lice financijalni ravnatelj (procurator Augusti), redovito član rimskoga viteškoga staleža, sa dužnošću, da bdije nad carskim prihodima, a naročito nad onima iz bogatih dalmatinskih rudokopa zlata i srebra.

Težište uprave padalo je na provincijalnu sudbenost. Carski je namjesnik naime bio dužan putovati provincijom i na stalno od njega raspisane dane u raznim gradovima, u zgradi zvanoj praetorium, rješavati kaznene i civilne parnice dotičnoga kraja. To se zvalo conventus iuridicus, ili kraće conventus, a ta riječ nije značila samo sudovanje, nego i mjesto i vrijeme kad se ono vršilo. Tom je prigodom namjesnik izabrao među provincijalima dotičnoga kraja neke uglednije ljude, da mu pomažu kao suci ili porotnici, dok su rasprave bile javne pred mnogobrojno sabranim narodom, a znale su potrajati i po više dana. U Dalmaciji bješe jurisdikcija podijeljena na tri takova sudbena odnosno upravna konventa, od kojih je sjeverni sačinjavala Liburnija sa sijelom u Skardoni, srednji prava Dalmacija do Neretve sa sijelom u Saloni, a južni preostali dio provincije sa sijelom u Naroni. Carski je namjesnik, navlaš u starije vrijeme, upravo neograničeno vršio svoju vlast, poglavito nad provincijalima, i jedino je rimskim građanima pristojalo apelirati na cara. Sudovanje teklo je inače brzo i korektno, po vojničku, bez zanovetanja i otezanja.

U prvo vrijeme poslije konačnoga pokorenja ilirsko-keltskih plemena, kad se gradski elemenat još nije toliko razvio, da bi mogao da bude osnov prave konventske institucije, bješe dalmatinsko-panonski conventus zapravo cjelina onih plemena (populi), koja su nastavala njegov teritorij. Ova su plemena, raspadajući se u bratstva (decuriae),[1] reprezentirala i neku izvjesnu administrativnu jedinicu, otprilike ono što su danas kotari (srezovi) spram županija (okruzi), a tako i dekurije kao općine. No postepenim romaniziranjem provincijâ, gradski se elemenat sve to više razvijao i kroz to upravo rastvorno djelovao na staro ilirsko-keltsko plemensko uređenje. S jedne strane vojništvo, a s druge neprekidni međusobni saobraćaj, porušiše konačno ograde između pojedinih plemena.

Ovu je koncentraciju kao i romanizaciju provincija u velike podupirala i zajednička institucija vjerskih zborova (consilium), koji

[1] Tako su Delmati u salonitanskom konventu imali 342 dekurije.

su se običavali obdržavati svake godine u neku ruku kao pokrajinski sabori, i to jedan za sjeverni konvent, možda u Seniji (Senj), a drugi možda za oba dalmatinska u Epidauru, dok se u Panoniji sastajahu jedan u Savariji, drugi u Akvinku, a poslije Dioklecijanove reorganizacije, kad je važnost ovih provincijalnih sabora porasla, zacijelo još u Sisciji i Sirmiju, a za Prevalis u Skodri. Na tim je saborima bio zastupljen svaki grad i svako pleme po jednom zastupniku (legatus), koji su između sebe na godinu dana birali predsjednika s naslovom sacerdos provinciae ili sacerdos ad aram Augusti, jer je ondje gdje se obdržavao sabor, bio podignut oltar, na kojem je on vršio glavnu zadaću prisutnih: žrtvovao je božici Romi i caru (Romae et Augusto). Pored toga još su ovi zastupnici birali na saboru odgovorne blagajničke činovnike, izricali hvalu carskomu namjesniku i slali caru poslanstva. Tek docnije dobili su sabori širi djelokrug, otkad su im članovi mogli da dignu tužbe protiv nevaljala namjesnika, dakle otkad su stekli neko pravo kontrole nad upravom. Ali pobjedom kršćanstva u IV. vijeku, ovi su sabori, razumije se, ubrzo izgubili vjersko obilježje carskoga kulta. Sada postadoše skupštinom rimskoga provincijalnoga plemstva, koje je bilo obvezano, da ih lično polazi. Sabori su se i sada sastajali ponajviše u glavnom gradu provincije, no mogli su se naći na okupu i u drugim većim gradovima. Tko im je sada predsjedao otkad nije bilo sacerdosa, ne zna se. Raspravljanje bilo je posve slobodno, a zaključci zvali su se i sada decreta, koja je car trebao da potvrdi. Raspravljalo se poglavito o potrebama nutarnje uprave u provinciji, o sudovanju, o radu namjesnikovu, protiv koga se sabor mogao i sada izravno da potuži caru.

Inače su ilirsko-keltska plemena, a naročito ona u teško pristupačnoj dalmatinskoj nutrašnjosti, bar u prvim vijekovima rimskoga vladanja, u glavnom produžila svoj drevni plemenski život u oblastima, koje nose naziv civitas ili respublica.[1] Unutar izvjesnoga teritorija njima su još kroz mnogo decenija sudili u usmenoj raspravi izabrani suci po starom načinu i po običajnom pravu. Kod toga je nesumnjivo vladalo načelo, da starci koji su sačinjavali sud, sude samo svome plemenu i da protiv njihova pravorijeka nema priziva; isto je tako osudu smio izvršiti isključivo plemenu pripadajući izvršilac. Prizivu na carskoga namjesnika moglo je da bude mjesta jedino onda, ako se stranke raznih plemena nijesu mogle sporazumjeti, ili ako je tekla parnica između gradske i koje plemenske stranke. Između plemena i namjesnika posredovale su njihove poglavice (primjerice: princeps Delmatarum ili prae-

[1] Tako primjerice: Respublica Jasorum, respublica Docleatium, civitas Maezeiorum, civitas Daesitiatium.

fectus civitatis Daesitiatium). U prvom početku rimskoga vladanja bijahu ovi glavari bez sumnje Rimljani, no kad je ponestalo nepovjerenja, stekla su plemena pravo samouprave (autonomije), pa je onda imenovan glavarom (praepositus) pripadnik dotičnoga plemena. S tim u vezi raspadala se onda uprava u provinciji na gradske i plemenske općine. Uz plemenskoga glavara stajalo je i vijeće, a članovi se njegovi nazivahu p r i n c i p e s. Ova je čast bila nasljedna, a mogao se između njih birati p r a e p o s i t u s. Glavno mjesto plemenskoga teritorija bješe grad (castellum, tako castellum Daesitiatium).

Gradovi i uprava u njima. Po kulturni razvitak Panonije i Dalmacije od najvećega su zamašaja g r a d s k e o p ć i n e, koje su zapravo bile osnov rimske uprave. Gradovi bijahu budi k o l o n i j e budi m u n i c i p i j a. Kolonijâ bilo je manje, a po svojoj uredbi, pravnom životu i društvenim običajima sličile su Rimu, pa su stoga u carsko doba i bile odličnije od municipijâ, u kojima je većma prevladavao domaći život. Najstarije kolonije bijahu Salona, Iader i Narona, utemeljene još od Oktavijana oko 33. pr. Hr. U Panoniji osnovane su još u I. vijeku po Hr. kao kolonije Siscia i Sirmium; u prvoj polovici II. vijeka (oko 133.) podigao je car Hadrijan Mursu na čast kolonije, a početkom III. vijeka postadoše kolonijama B a s s i a n a e i C i b a l a e. Municipija bilo je u Panoniji i Dalmaciji veoma mnogo, a naročito se ističu: A n d a u t o n i a, M e t u l u m, T a r s a t i c a, S c a r d o n a, B i s t u e N o v a, D o m a v i a, D e l m i n i u m i druga mjesta. Uprava svakoga grada, kojemu redovito pripadaše sada veći sada manji naokolni teritorij (ne rijetko po više desetaka četvornih kilometara) sa svim selima i selištima (vici, pagi), bijaše sasvim samostalna (autonomna), a po uzoru dvojice konzula u Rimu u rukama dvojice načelnika, koji su se godišnje izmjenjivali i zvali d u u m v i r i i u r e d i c u n d o, ili ukratko d u o v i r i. U prvo vrijeme biralo ih je građanstvo, a docnije općinsko vijeće. Glavne su im dužnosti bile: upravljati općinskim baštinama, prihodima i imovinom, dijeliti pravdu (suditi) i utjerivati gradski i državni porez te novačiti za vojsku. Svake pete godine imali su pregledati listine građana, općinskih vijećnika i vojnih obvezanika, urediti općinski proračun i ustanoviti oporezovanu imovinu. Te su godine načelnici nosili počasni naslov d u o v i r i q u i n q u e n n a l e s. Poslije duovira prvo su mjesto zapremala dva e d i l a, koji su se također svake godine izmjenjivali i vršili u prvom redu nadzor nad tržištem i nad građanima, ali i službu nad sigurnošću. Gradski blagajnici zvali su se k v e s t o r i (questores), a ostala niža mjesta popunjavali su robovi (servi publici). Svi su ovi zvaničnici (officiales) zavisili od o p ć i n s k o g a v i j e ć a (ordo decurionum), koje je vršilo kontrolu nad gradskom

upravom. Sastojalo se u većini gradova od stotinu članova, dok je u manjim bio broj razmjerno manji. Članom općinskoga vijeća (decurio) postajao bi onaj, koga su takovim imenovali duoviri quinquennales. Inače bijahu dekurioni i njihove porodice prvi stalež u svakom gradu, to jest gradsko plemstvo (docnije zvani patricii). Službeni jezik bijaše i u gradskoj upravi isključivo latinski.

Po svojim zgradama dalmatinski i panonski su gradovi odgovarali italskima. Gotovo u svakom bijaše izgrađen forum s općinskom vijećnicom, urešen kipovima careva i drugih zaslužnih muževa, onda hramovima i kupalištima, do kojih je vodio vodovod (aquaeductus), često iz veće udaljenosti. Osobitim se sjajem odlikovala S a l o n a, jedan od najnapučenijih gradova u carstvu, s teatrom, amfiteatrom, cvatućom industrijom i trgovinom pa tvornicom oružja; od vremena cara Marka Aurelija bješe opasan visokim zidinama s četiri gradska vrata i mnoštvom kula (između 167. i 168.). Pored nje sve se to više ističe S i r m i j s carskom palačom, amfiteatrom i tvornicom štitova. U njemu živjelo se isto tako elegantno kao u Rimu, a obdržavale su se i gladiatorske igre. Gradovi bijahu i središta razgranjene trgovine i industrije, naročito tekstilne, staklarske i draguljarske, kako to svjedoči crkvena d a l m a t i c a, jamačno preuzeta iz starijega vremena, mnoge prekrasne staklene posude i nebrojene geme od dragoga kamenja u splitskom i zagrebačkom muzeju. Od III. vijeka dalje morao je svaki obrtnik pripadati kolegiju (collegium). Tako su poznati među ostalim: collegium fabrum (= kovači), coll. fabrum et centonariorum (= dobrovoljni vatrogasci), coll. fabrum Veneris (= zlatari), coll. aeneatorum (= glazbari), coll. saccariorum (= trhonoše) i coll. purpurariorum (= bojadisari grimizom na Pagu), a u Sisciji coll. naviculariorum (= lađari). Obrtnici i trgovci stvarali su coll. negotiantium, pače glumci coll. scenicorum. Svaki je kolegij imao svoga patrona, odabrana između najuglednijih građana. Upravu vodili su prefekti, članarinu ubirali su kvestori, dok su se magistri brinuli za svečanosti, jer kolegiji običavali su se sastajali na veselice u vlastitim prostorijama, zvanim s c h o l a (od σχολή = dvorana).

Porezni sistem i carina. Rimsko državno pravo smatralo je svako provincijalno zemljište vlasništvom rimskoga naroda (ager publicus). Pokoreni, u koliko su ostali na svojim baštinama, bili su samo užitnici, a plaćali su porez direktni (tributum) i indirektni (vectigal). Osnov rimskoga poreznoga sistema bijaše još od Augustovih vremena strogo proveden opći census, pa je u tu svrhu popisan ne samo imetak svih podanika u carstvu, nego je učinjen i popis pučanstva, inače potreban još i za novačenje. Ovaj je ogromni posao dovršen po svoj prilici u doba cara

Trajana, a onda se započelo procjenom zemljišta. Uz površinu bješe vazda označen i kvalitet zemljišta, dok je porez odmjeren prema prihodu. U Panoniji bila su zemljišta razvrstana u pet razreda, od oranice do šume za sječu i pašu. Za ubiranje poreza bila je središtem gradska općina (kolonija ili municipij), koja je imala da vodi oko toga posla svu brigu na čitavom svom području, naime i u onim selima i posjedima, koji su ležali unutar njezina teritorija. Vlada je carska samo određivala svotu, ne brineći se inače za sve ostalo, jer su decurioni (ili gradsko vijeće) bili dužni, da ovu svotu raspoređuju na osnovu cenzuralnih listina među posjednike (possessores), a sjem toga bili su za točnu i potpunu provedbu zatražena poreza do stalno određena roka odgovorni svojim privatnim imetkom. To je s vremenom imalo za posljedicu, da je odnos između države i gradova postao upravo nesnosan, utječući ubitačno na gradski život. Već u III. vijeku građani su na sve moguće načine nastojali, kako bi se izmakli časti dekurionskoj, samo da se spasu od materijalne propasti. Popise poreznikâ (fundi tributarii) čuvali su gradski činovnici, a revizija censusa obavljala se u ranije vrijeme svake pete, docnije pak svake petnaeste godine.

Glavni prihod od direktnoga poreza sačinjavala je zemljarina (tributum) koju su posjednici plaćali u gotovom novcu, a u žitorodnim krajevima u prirodu (in natura). Obrtnici plaćali su dohodarinu, a kmetovi (coloni), koji su obrađivali zemlju svojih gospodara (domini) i s koje se nijesu smjeli seliti (glebae adscripti), plaćali su glavarinu (tributum capitis); no zapravo su je izravno podmirivali njihovi gospodari, utjeravši je onda od njih. Posebni su prihodi ili indirektni porezi bili: caduca, imovina koja u pomanjkanju zakonitih baštinika pripada državi, onda 5% porez što su ga svi rimski građani plaćali kod preuzimanja baštine (vicesima haereditatium) ili kad bi dali robu slobodu, pa konačno: ukonaćivanje i gošćenje cara, njegova namjesnika i njegovih zamjenika, kad bi bili na službenom putu.

Važan je prihod odbacivala i zasebna carinska uprava. Sigurnost državnih granica iziskivala je, da pogranične provincije budu valjano zaštićene od barbarskih provala. No nije samo to bila zadaća limes-a, već i nadzor nad robom, koja se budi izvažala budi uvažala, jer su željezo, oružje, vino, ulje, žito, sô i zlato bili isključeni od izvoza, dok se za svaki uvoz plaćala carina (portorium). U tu je svrhu rimska vlada na izvjesnim mjestima postavila carinske postaje (stationes), a saobraćaj s barbarima bješe samo ovdje dozvoljen. U pogledu carine činile su Dalmacija, Panonija, Norik, Dakija i obje Mezije (današnja istočna Srbija i sjeverna Bugarska) jedno zajedničko carinsko područje

(publicum portorium vectigalis Illyrici). U početku bilo je carinskih postaja jedino na državnoj granici, no vremenom se roba i iz jedne provincije mogla uvažati u drugu samo uz carinu. U ranije doba davalo je carstvo carinu u zakup, ali docnije upravljao je njome sam car, a ubirali su je carski robovi pod nadzorom posebnih prokuratora. Prihodi bili su najprije položeni u provincijalnu blagajnu iz koje je namjesnik prije svega isplatio vojsku i činovništvo, a onda bi višak otpremio u Rim.

Rudarstvo. S ovim je državnim prihodima u vezi rudarstvo, jer osvojenje dalmatinsko-panonskih krajeva nije samo vojnički važan događaj, već i djelo puno krupnih ekonomskih posljedica. Ovim se naime osvojenjem otvoriše Rimu današnji hrvatsko-bosanski rudni krajevi, koji se počinju kod Topuskoga i Gvozdanskoga, i tekući jugoistočnim pravcem, dúlje se do Srebrnice blizu Drine. U te su krajeve unijeli rudarstvo zacijelo spretni Kelti, ali do visine ono se podiže tek za rimskoga gospodstva. Već je August izdao Delmatima zapovijed, da ispiru zlato, a mora da ga je tada mnogo bilo, jer Plinije priča, da ga se u doba cara Nerona znalo naći »na površini zemlje« gdjekoji dan i po 50 funti, pače pjesnici ga izrijekom zovu »dalmatinskim metalom«. Glavna nalazišta zlata sterala su se u porječju Vrbasa, Fojnice, Željeznice i Lašve. Dobiveno zlato bijaše u prvom redu jedan od glavnih prihoda carske blagajne, no pored toga nesumnjivo i predmet industrije. Međutim preokret u povijesti proizvodnje zlata obilježuju reforme cara Trajana, koji je u jednu ruku uredio pravnu stranu rudarstva i uveo red u pogledu rukovanja dalmatinskih rudokopa, a u drugu započeo eksploatacijom bogatih dačkih zlatišta. No možda je najvažnija posljedica reforama cara Trajana, da je uz proizvodnju zlata napredovalo i rudarstvo drugih kovina, otkad su Rimljani uzeli u obrađivanje okolicu na sjeveroistoku današnjem Sarajevu, gdje su se nalazili Plumbum (danas Olovo) i Domavia (danas Srebrnica), dva glavna mjesta rimskih olovnih i srebrnih rudnika. Ali rimska je uprava razvila snažnu djelatnost i na polju željezne rude i njezine obrtničke izradbe. Rudnici su otvoreni u Panoniji (oko današnjega Topuskoga i Gvozdanskoga) i u Dalmaciji (oko današnjega Sanskoga Mosta, Fojnice, Visokoga i Vareša), a glavna uprava željeznih rudnika panonsko-dalmatinskih bila je u Sisciji. Konačno valja istaći još i kamenolome mramora u raznim stranama primorske Dalmacije, naročito oko Tragurija (»Tragurium marmore notum« kaže Plinije), bijeloga vapnenca (na Braču) i inoga građevnoga kamena u Fruškoj Gori (Alma mons) i kod današnjega Vrapča nedaleko Zagreba u Panoniji. Da li se kod današnje Tuzle [u X. vijeku Salines (Σαλήνές) docnije Sale, Sol] kopala sô, ne znamo iz sačuvanih nam izvora, no svakako je više nego samo vjerojatno.

Kovanje novca. Sa zlatnim i srebrnim rudnicima u najtješnjoj su svezi kovnice novca. U Dalmaciji samoj nije ih nikad bilo, ali u Panoniji djelovale su dvije s više oficina, jedna u Sirmiju a druga u Sisciji. U Sirmiju postojala je kovnica novca prvi puta kroz godine 324. i 325. za vladanja Konstantina Vel. i onda opet od 351. do vladanja istočnorimskoga cara Arkadija (395.—408.), dakle sve do kraja IV. vijeka, kad su ovdje sigurno još skovani neki nam sačuvani zlatni novci ovoga vladara. Mnogo važnija kovnica novca bila je u Sisciji, a radila je više od vijeka i po; otvorena bješe za cara Galijena (oko 265.), a posljednji nam poznati njezini novci potječu iz vremena Arkadijeva. U Sisciji stolovao je procurator monetae Siscianae.

Civilizacija. I duševna je obrazovanost bila u Panoniji i Dalmaciji na visokom stupnju, što nam dokazuje činjenica, da su one dale rimskoj državi više valjanih careva (Klaudije II., Aurelijan, Probo, Karo i Dioklecijan). Smisao za umjetnost, naročito kiparsku i klesarsku, dokazuju mnogobrojno nađeni kipovi i kipići (od bronca, srebra i zlata), ponajviše bogova i božica, u svim stranama Panonije i Dalmacije, a našlo se i podosta krasno izrađenih mozaika, umjetno izrađenih nadgrobnih ploča i sarkofaga. No najodličniji spomenik rimskoga vremena na današnjem hrvatskom tlu bez sumnje je palača, što ju je sagradio car Dioklecijan nedaleko svoga rodnoga mjesta Salone (Salonae palatium) i tik ribarskoga seoca zvana Aspalathos (otale onda Spalatum, hrv. Split), a u kojoj je proživio posljednje dane odrekavši se prijestola (305., † 313.). Ova se palača dizala neposredno nad morem i imala je četverokutni oblik vojničkoga tabora, opasana visokim i jakim zidinama poput tvrđave. Svaka je strana osim južne imala u sredini velika vrata, dok su mala vodila po stepenicama ravno u more. Na svakom uglu, a tako i kod svakih vrati, stršili su u vis četverokutni, odnosno osmerokutni tornjevi, kojih je bilo i između uglova i vrata. Glavni pristup u palaču bješe kod sjevernih vrati (danas Porta Aurea), dok su dvije ulice dijelile palaču na četiri dijela, naime jedna idući ravno od sjevernih vrati do južnih uz more (Porta Aenea), a druga od zapadnih (Porta Ferrea) do istočnih (Porta Argentea). Ondje gdje su se križale obje ulice, bješe u nastavku one, koja je vodila do južnih vrati, peristil (danas Plokata sv. Dujma), s krasnim stupovima, djelomično od crvenoga egipatskoga granita, a djelomice od bijela mramora, okrunjenima korintskim kapitelima, na koje bijahu prislonjeni jaki lukovi od bračkoga bijeloga vapnenca. S lijeve strane peristila dizala se osmerokutna velika zgrada s dvjema egipatskim sfingama pred ulazom, Dioklecijanov mauzolej s kriptom (danas stolna crkva sv. Dujma), a s desne strane mali četvor-

nasti hram Jupiterov (danas krstionica). Od peristila dalje na jug širila se sama carska rezidencija, uresena krasnim arhitektonskim umjetninama od skupocjena kamena svake vrste i s otvorenim trijemom, po kojemu je Dioklecijan mogao šetati. Prostor između sjevernih vrati i ulice koja je vodila od istočnih do zapadnih vrati, bješe ispunjen gospodarskim zgradama i stanovima za dvorske časnike, vojnike, stražare i sluge.

Kao drugdje, tako je i u ilirskim provincijama službeni rimski kult tražio dodira s onim vjerskim elementima, što ih je zatekao kod starosjedilaca. Već se dosada našlo mnoštvo sigurnih tragova obožavanju svih važnijih predstavnika grčko-rimskoga Olimpa, s kojima uzeše starosjedioci identificirati svoja božanstva, romanizirajući im kod toga ponajviše imena. Značajno je, da je Panonija, koju su tada velikim dijelom pokrivale guste prašume, iskazivala osobito poštovanje šumskom bogu S i l v a n u i da se kao lokalna božanstva spominju u natpisima S a v u s, D r a v u s i D a n u v i u s, dok je ilirski bog izvorâ i rijekâ B i n d u s izjednačen s Neptunom (oko današnjega Bihaća). Ali strani vojnici i kolonisti unięše u zemlju i neke svoje religiozne osebine, od kojih se najvećma proširio kult perzijskoga sunčanoga boga M i t r a s a (d e u s S o l i n v i c t u s). Već dosada našlo se mnoštvo nesumnjivih tragova tome kultu u raznim mjestima Hrvatske, Slavonije, Srijema, Bosne i Hercegovine.

Dalmacija i Slavonija nijesu bile obične kolonije; one su se brojile među najodličnije provincije carstva. Kako vidjesmo silna je organizatorska snaga imperija stvorila u njima cvatućih trgovačkih i obrtnih središta, u kojima se nađoše na okupu svi razredi rimskoga društva sve do proletarijata. Upravo to nam i tumači razmjerno naglo romaniziranje obiju provincija. Gradovi bili su bez sumnje još u prvom vijeku posve romanizirani, a onda po malo i sva mjesta na njihovom teritoriju, dok su ilirsko-keltska plemenska središta i njihova okružja došla na red mnogo docnije, ali se ipak najkasnije do početka IV. vijeka najvećim dijelom izgubiše u rimstvu. Latinski jezik, rimski vjerski kult, nošnja i običaji doprli su dakle, naročito uz ceste, i do najzapuštenijih dolina, kako to dokazuju brojni rimski spomenici, nađeni po svim stranama nekadanje Panonije i Dalmacije, a drevni ilirsko-keltski elemenat bješe potisnut na divlje visoravlje i gorske pašnjake. U takim je prilikama posve prirodno, da su u to društvo našli puta i svi oni pravci i ideje, koje su uzljuljale i ostalim rimskim društvom. Od ovih najvažnije je kršćanstvo.

Kršćanstvo. Prvi tragovi kršćanstva pojavili su se u Dalmaciji pred kraj I. vijeka. U to doba može da bude govora samo o pojedinim općinama, koje su se potom u drugoj polovici III. vijeka udružile u bisku-

piju sa sijelom u Saloni. Tada je u Delminiju umr'o mučeničkom smrću sv. Venancije, prvi nam poznati ne samo salonski, nego uopće dalmatinski biskup (oko 257.). No najteži dani stigoše kršćanstvo pod kraj vladanja Dioklecijanova, kad je car izdao protiv kršćana četiri edikta. Za trećega progona (304.) pretrpi mučeničku smrt salonski biskup sv. Dujam (Domnius) s više drugova; tako i sv. Staš (Anastazije). Međutim nastupiše već za Dujmova nasljednika i sinovca Prima (Primus) mirnija vremena, naročito poslije Konstantinova edikta (313.). Sada se kršćanstvo uzelo naglo razgranjavati Dalmacijom i steče svakako još u IV. vijeku trajnu svoju organizaciju. Kako je institucija metropolitanska na Zapadu uvedena tek poslije milanskoga edikta, prilagodivši se strogo tadanjem političkom provincijalnom uređenju, to jest vrhovnu vlast vrši onaj biskup, koji stoluje u središtu provincije, postade Salona metropolom samo za teritorij te je tada i upravno pod nju potpadao, naime za provinciju Dalmaciju s Liburnijom. Stoga i nijesu biskupije južno od Boke Kotorske u provinciji Prevalitani uopće nikad bile u opsegu salonske nadbiskupije, u kojoj su se zacijelo još krajem IV., najkasnije početkom V. vijeka nalazile biskupije: Arba, Jader, Skardona, Narona, Epidaur, Bistue Nova, Baloe (Varcar Vakuf?), Stridon i po svoj prilici Dekatera ili Katera (Kotor). Nadbiskupski naslov pak pojavljuje se tek početkom VI. vijeka. Pored svjetovnoga klera ističu se u Dalmaciji, navlaš po otocima, još i mnogi samostani, a potpadali su nadzoru onih biskupa, na kojih su se teritoriju nalazili. Kakova je bila organizacija ovih monaha, toga ne znamo, ali je vrlo vjerojatno, da su živjeli poglavito od milosti dobrih kršćana i vijek svoj provodili u postu i molitvi.

U isto vrijeme razvilo se kršćanstvo i u Panoniji. Moglo ga je doduše i ovdje da bude već u II. vijeku, no ipak samo sporadički; tek u III. vijeku proširili su ga trgovci, radnici i kršćanski vojnici, koji su amo dolazili, a naročito s Istoka, tako da je u to doba bilo biskupa u Sirmiju, Cibalama, Basianama, Mursi i Sisciji. Progoni cara Dioklecijana bjesnili su i tude; među mnogobrojnim panonsko-srijemskim mučenicima ističu se naročito sv. Kvirin (otale danas Kirin) biskup siscijski (bačen o. 305. u Savariji u rječicu danas Gyöngyös zvanu), sv. Irenej biskup sirmijski, sv. Hermagoras (otale Mogor, Mohor) i pet kipara u fruškogorskim kamenolomima. Kad oni zakratiše caru Dioklecijanu posluh, ne htijući kao kršćani isklesati kip boga Eskulapa, biše živi zatvoreni u olovne sanduke i bačeni (306.) u rijeku (Dunav). Poslije milanskoga edikta razvila se i u Panoniji crkvena organizacija. Na čelu joj je stajao sirmijski biskup kao metropolita, kojega se vlast širila ne samo po Srijemskoj, nego i po Savskoj Panoniji, kao i po susjednoj Meziji (tako i na Singidun). Kršćanski

se život sada bujno razvi, pače Arijev pokret našao je i tuđe privrženika. Glavni predstavnici arijske hereze bili su mursijski biskup Valent (možda baš učenik Arijev) i singidunski Ursacije. Iza teške i ogorčene borbe od gotovo pola vijeka, u kojoj se s protivne strane ističu sirmijski metropolite Dujam (Domnius), Euterij i Anemij te siscijski biskupi Marko i Konstancij, bješe arijska sekta istrijebljena.

U ovako cvatućim prilikama nalazila se današnja hrvatska zemlja za četiristogodišnjega vladanja rimskoga, to jest za razdoblja, koje potraja punih pedeset godina duže, nego li je prošlo od mohačkoga boja do danas.

V.

SPOLJAŠNJI DOGAĐAJI I SEOBA NARODA.

Borbe na granici i u nutrašnjosti. Ništa nije tako značajno po naglu i uspješnu romanizaciju Panonije i Dalmacije, koliko uloga njezinih legija upravo u najkrupnijim pitanjima carstva u III. i IV. vijeku, kao i istodobna markantna pojava snažnih careva dalmatinsko-panonskoga podrijetla. Ovo se može donekle objasniti periferijalnim smještajem provincijâ, naročito Panonije uz Dunav kao konačne granice carstva, no kudikamo uspješniji tumač leži u činjenici, da je Rim osvojenjem panonsko-dalmatinskih krajeva proširio svoje granice ne samo u ekonomskom i vojničkom obziru, nego se još i ojačao ljudskim materijalom, voljnim prilagoditi se pobjedniku i kroz to svijesti, da stojeći hrabro i ustrajno na braniku rimskih državnih interesa, brani podjedno i sebe. U bitnosti ipak se razvi u Panoniji i Dalmaciji nejednak život, jer dok je prva igrala eminentno vojničku ulogu, druga je uživala — daleko od štropota bojnoga oružja — malo da ne kroz puna četiri vijeka sve plodove blagoslovena mira.

Ove je prilike prvi na kušnju stavio dugotrajni i teški germansko-sarmatski rat, obično zvan markomanski (166.—181.), kad su Markomani, Kvadi i Jazigi prvi puta stali snažnije uznemirivati limes na srednjem Dunavu, provalivši kroz Panoniju i preko Karnijskih Alpa do same Akvileje. Car Marko Aurelije učini sve na obranu Italije i Ilirika, no ipak rata nije dovršio umrijevši 180. u Vindoboni (Beč). Tu je zadaću na samrti povjerio tromom sinu Komodu, koji već slijedeće godine (181.) sklopi s barbarima mir uz dosta traljave uvjete. Posjed Ilirika bješe doduše osiguran, no zato je on odsada zahtijevao dvostruku pažnju: trajnu spremnost vojske i sporazum s barbarima, koji su od toga vremena unaprijed u sve većim skupinama carskom privolom uvrštavani u redove rimske vojske i naseljavani unutar granica carstva, gdje ih je vlast kušala da kao kolone priuči na mirno obrađivanje zemlje. Sada prestaje slavno

doba rimske ofenzive, a začinje se teško doba defenzive: legije su doduše pobjeđivale, ali novih provincija nijesu sticale. Sasvim je dakle prirodno, što su ove prilike nužno iziskivale, da se u noričko-panonskim pograničnim stranama uveća broj vojske i njoj stave na čelo spretni i smjeli muževi. Tako se zgodi, da su baš ove legije stekle na sreću carstva kroz neko vrijeme izvjesnu premoć, postavljajući na prijestô valjane vladare.

Dobrza postade Panonija pozorištem građanskih ratova između pojedinih pretendenata na prijestô. Protiv Galijena podiže se Ingenuus, ali izgubi kod Murse bitku i život (258.). Mnogo važniji se događaji odigraše u IV. vijeku. Nesuglasice zbog diobe carstva između Konstantina Vel. i Licinija, koji je sebi uzeo panonsku i mezijsku diecezu, dovele su do rata, u kojem bje Licinije (314.) kod Cibalâ potučen i ubrzo poslije novih poraza prisiljen da odstupi Konstantinu obje prijeporne dieceze. Nekoliko decenija docnije i opet se skobiše u Panoniji vojske Konstancija II., sina Konstantina Vel., i protucara Magnencija, kad se on u Galiji proglasio carem. Presudna bitka izvojevana je pod Mursom (351.), u kojoj bje Magnencije potučen i skoro se potom ubije sâm. Posljednji se puta sastadoše dvije neprijateljske rimske vojske u Panoniji 388., kad je Teodozije Vel. kod Siscije razbio čete uzurpatora Maksima, našto bi u Akvileji ubijen.

Provala barbarâ u Panoniju i Dalmaciju. U isto vrijeme sve su to više učestale provale barbarâ u Podunavlje, naročito istočno-germanskih Gota i tračkih Karpâ. Iza podulje borbe car Galerije konačno naseli Karpe (295.) u Donjoj Panoniji s lijeve obale Drave oko grada Sopianae (Pečuh).[1] Ali pravo doba Seobe Naroda začinje se provalom Huna u Evropu (375.) i preseljenjem Gotâ iz Dakije i sjeverozapadnoga crnomorskoga primorja na Balkanski poluotok. Sada zadesiše crni dani Panoniju, a ubrzo i Dalmaciju, jer se pojedine barbarske čete, naročito gotske, razliše koritom rimskih cesta po ovim cvatućim krajevima kao nagla bujica. One opustošiše Mursu (o. 378.) i prodru harajući i plijeneći s jedne strane kroz Norik do Akvileje, a s druge do sjevernih okrajaka Dalmacije, gdje su razvalile Stridon. Pogranične tvrđave bile su doduše još uvijek u rimskim rukama, ali pučanstvo bježi jatomice ispred barbarskoga noža i ropskoga lanca. Gospodarski i društveni se okviri raspadavaju, posjedi rimskih građana ostaju pusti i neobrađeni, a barbar postaje gospodin i prezirući Rimljana, čini ga svojim robom i radnikom. Pad pravnoga poretka uzastopce slijede razne pošasti, a nevolja pritisnu toliko strašno, da je svijet izgubio i volju da živi usmrćujući se sâm. No ipak bilo bi pogrješno iz svega toga izvoditi posvemašnje uništenje

[1] Karpi nijesu imali ništa zajedničko s Hrvatima, pače oni uopće nijesu bili Sloveni.

Panonije i jednoga dijela Dalmacije: barbar, željan zemlje i blaga, s velikom se žudnjom doduše hvatao svega što je mogao dostići, no unutar rimskoga carstva niti je htio niti je mogao stvoriti novo carstvo, pa je tako samo besvjesno tražio načina, da u njemu nađe sebi mjesta. Car opet morao se u takim prilikama snaći i ne mogavši ništa drugo, primio je nezvane goste za svoje »saveznike« (foederati). Uslijed toga ostala je drevna rimska uprava u glavnom na snazi, ma da je zemlja velikim dijelom došla u ruke tuđinaca, koji su se njenom uređenju prilagodili kako su već znali.

Zbog podjele carstva pred kraj IV. vijeka (395.) položaj se Dalmacije i Panonije znatno pogoršao. U državopravnom pogledu one su bile pridijeljene Zapadu, s kojim ih je osim prošlosti još naročito vezao latinski značaj njihova žiteljstva. To je doduše moglo da bude povoljno, ali su zato ove provincije u obrambenom pogledu rđavo prolazile. Težište carstva naime bijaše u to doba Istok, gdje je od vremena Konstantina Vel. procvalo novo snažno središte u Carigradu, dok je na Zapadu ideju carstva podržavala još kroz neko vrijeme samo uspomena na prošlost. Njegova vojna snaga nije više dostojala za obranu, a situaciju ubrzo još su kritičnom činile svađe, ne toliko među carskom braćom Honorijem i Arkadijem, koliko među njihovim glavnim ministrima, Stilihom na Zapadu i Rufinom na Istoku, koji su zapravo bili izvršioci vlasti. To je bio barbarima u Panoniji i Meziji znak, da mogu po volji haračiti. Sada je ljuto postradala Panonija, a naročito kad se dobrza u njoj pojave Huni u društvu raznih narodâ, navlaš Gota. Od svih ovih naroda stvori potom daroviti i energični A t i l a, jedan od najvećih osvajača u povijesti čovječanstva, ogromnu državu od azijskih stepa do Rajne, ispred koje su drhtala oba carstva. Bez naročita povoda provali on 441. iz sadašnje velike ugarske ravnice, gdje mu je negdje oko današnjega Debrecina bila prijestolnica, na Balkanski poluotok. Huni osvoje današnju slavonsku ravnicu sa Sirmijem i prekinu tako Dalmaciji svaku vezu s linijom donjega Dunava; samo okolina Siscije još je bila rimska. Budući da je tom prilikom sirmijski metropolita pobjegao u Tesaloniku (Solun), a i sama stolica ostala kroz puni jedan vijek nepopunjena (do 535.), pretrpi organizacija panonske crkve težak udarac. Dobrza poslije toga siscijska se biskupija prisloni uz salonsku metropoliju, a s njome možda i čitava Savska Panonija Dalmaciji, koja je 437. privremeno došla pod Bizant.

Propast zapadno-rimskoga carstva. Ova promjena ipak nije Dalmaciji bila od koristi. U takim prilikama ustade m a g i s t e r m i l i t u m (general) M a r c e l i n, rodom Dalmatin, i stavi se u Saloni na čelo zemlje preuzevši u svoje ruke svu vlast (o. 455.), ali poslije nekoliko godina bi u

boju s Vandalima na Siciliji mučke ubijen (468.). Konačni prizeri zapadnoga carstva odigraše se malo potom u brzom slijedu. U posljednjim časovima još jednom zaplamsa rimska Dalmacija, kad je Julije Nepot preuzeo vodstvo nad dalmatinskim brodovljem. Potporom istočnoga cara Leona odvaži se potom sa svojom vojskom do Ravene, gdje je zarobio Glicerija i prisilio ga, da kao rascar zamijeni krunu s biskupskom mitrom u Saloni (474.). Ali carovanje Julija Nepota potrajalo je u svemu tek petnaest mjeseci. Sa svojim slabim četama nije se mogao održati, i kad je njegov general, Panonac Orest, posadio na prijestô svoga sinčića Romula (Augustula), vrati se u Dioklecijanovu palaču kraj Salone. Međutim se podiže protiv Oresta i njegova carskog sina od barbarskih četa kraljem isklicani Odovakar i skine djetetu grimiz. Tim je događajem utrnulo zapadno-rimsko carstvo (476.), premda je Julije Nepot još dalje smatran na istočnom dvoru, pače i u Galiji, zakonitim carem. Ali tri godine i pô docnije pogibe od urotničkoga mača dvojice doglavnika, Viatora i Ovide, kraj Salone (480.), a vlast italskoga kralja barbara Odovakara proširi se na Dalmaciju i Savsku Panoniju. I tako je zapadnocarska misao, koja je nikla oko početka naše ere u Italiji, konačno usnula na današnjoj hrvatskoj zemlji.

Gotsko vladanje u Dalmaciji i Panoniji. Promjene što su nastale poslije sloma zapadnorimskoga carstva nijesu uništile onih administrativnih, ekonomskih i kulturnih osnovâ, na kojima se razvilo društvo u Dalmaciji i Panoniji kroz gotovo punih pet vijekova u snažan organizam. U prvom redu bješe posljedica tužne sudbine cara Julija Nepota, da je Odovakar u njima faktično preuzeo vlast, ma da je pravni i legalni izvor njezin bila tobožnja koncesija od strane istočnoga, sada već jedinoga cara rimskoga. Zbog takova shvaćanja niti su Odovakar niti njegovi ostrogotski baštinici uzmogli spriječiti, da su kod svakoga rimskoga ognjišta, a naročito u dalmatinskim primorskim gradovima, smatrali pravim gospodarom samo Augusta u Carigradu. Takovo shvaćanje i poimanje riječi car (βασιλεύς, imperator) ostalo je u Dalmaciji i u njenom zaleđu u docnijoj Hrvatskoj, u bitnosti sve do pada Carigrada za četvrte križarske vojne (1204.), a podupiralo ga je poglavito to, što su Odovakar i Ostrogoti ostavili na životu svu starodrevnu društvenu organizaciju, postavivši se isključivo kao vojnici zemlji na čelo. Oni dakle nijesu postali gospodari rimstva, nego su nasuprot od njega još i učili. Legija dođuše više nije bilo, ali rimski birokrat i pravnik, obrtnik i graditelj preživio je svaki udarac sudbine. Stoga i jeste sasvim prirodno, što se ne opaža ni u Panoniji ni u Dalmaciji, premda su ušle u sklop zapadnoevropskoga razvoja, težnje za emancipacijom, kao što se to zbilo u Galiji

ili Hispaniji, već nasuprot svom su dušom, a naročito primorski gradovi, težili k preostalomu rimskom Istoku.

Međutim kralj Odovakar nije se dugo naužio vlasti, jer je car Zenon, nasljednik Leonov, izigrao protiv njega Teoderika i njegove Ostrogote. Zimi 488. krenuo je na osvajalački put iz današnje podunavske Bugarske. Poslije poraza na Soči i kod Verone, pa predaje Ravene i pogibije Odovakarove (493.), Teoderik postade na osnovu koncesije, potekle iz suvereniteta rimskoga cara, s jedne strane vojnim i civilnim upraviteljem Italije, a s druge opet kraljem Gota. Savska Panonija i Dalmacija do Drine na istoku, a do granica Prevališa na jugu, uđoše sada u opseg gotskoga kraljevstva, koje se inače smatralo u Bizantu još i dalje sastavnim dijelom cjelokupnoga rimskoga carstva. Prema tome dakle nije se položaj izmijenio u državopravnom obziru, jer rimstvo, koje se dotada pokoravalo od carstva toleriranom uzurpatoru Odovakaru, sada se poklonilo Teoderiku kao svom novom neposrednom gospodaru. Izmijenila se zapravo samo ličnost »uzurpatora«, a taj je rimskim podanicima nagradio vjernost i poslušnost pravnom i ličnom sigurnošću i mirom, premda im nije mogao podati nov procvat.

Prvo je bilo kralju Teoderiku, da je zbog sigurnosti na otvorenoj istočnoj granici proširio svoju vlast na Srijemsku Panoniju (504.), a onda i na susjedne mezijske krajeve u današnjoj sjevernoj Srbiji, naročito na važni Singidun. Sada bješe sav taj kraj podijeljen na dvije zasebne upravne cjeline: na Dalmaciju s Liburnijom i Savijom sa središtem u Saloni, i na Srijemsku Panoniju s pomenutim dijelom Mezije i središtem u Sirmiju. Svakoj od ovih upravnih i vojničkih cjelina stajao je na čelu kao kraljevski namjesnik odličan Got s naslovom c o m e s, u jednu ruku glava vojnih posada, sastavljenih isključivo od Gota osvajača, a u drugu glava rimskoga građanstva kao zasebne autonomne narodne kurije, ma da je razlika između Gota i Rimljana bila tolika, da ni brak među njima nije bio dopušten. Inače je c o m e s u gotskim parnicama sudio u smislu gotskoga prava, a u mješovitim (kad je jedna stranka bila Got, a drugi Rimljanin) tako, da mu je pomagao još i posebni sudac Rimljanin, vješt rimskom pravu, i s glasom kod izricanja odsude. U čisto rimskim parnicama opet sudio je posebni p r i n c e p s, inače glavni činovnik Rimljana u Dalmaciji i Saviji. Apelaciju pak pridržao je sebi kralj za svaki slučaj. Naredbe Teoderikove bijahu razumne i pune dobre volje, a i inače još ostavio je sve drevne rimske institucije posve netaknute, pače on je sebi uzeo za uzor i rimski vojni sistem, premda nijedan Rimljanin nije mogao da bude vojnik. Sada se opet pridigoše Dalmacija i Panonija. Nanovo je oživio promet na obali, a pučanstvo se bavilo trgovinom, ribarstvom i iskuhava-

njem morske soli. Pače i rudarstvu posveti Teoderik pažnju, no ipak s malo uspjeha. Uza sve to što je kralj mnogo mara ulagao u upravu Panonije i Dalmacije, ipak su Rimljani prijekim okom gledali njegovo vladanje. Jedan od glavnih razloga nesumnjivo je to, što je Teoderik jednu trećinu (t e r t i a) plodnoga zemljišta porazdijelio među svoje Gote. Sasvim je prirodno, da je Rimljanin stoga gledao u Gotu otimača svoje imovine, pa da ga je na sve moguće načine prikraćivao. Zato je opet Got vidio u Rimljaninu varalicu, koji ga hoće da liši pravom stečene imovine. Konačno bješe i vjerska protivština golema, jer su Goti bili od reda Arijanci. Sve je to bilo razlogom, da je još i u docnijim vijekovima dalmatinskim Romanima značio Got koliko otimača i barbarskog provalnika, ali i neznabošca i poganina, a u ovakovom pojmu kao da je potom prešlo gotsko ime i na docnije Slovene. No uza sve to što su Goti bili religiozno odijeljeni od Rimljana, ipak nijesu smetali život pravovjerne dalmatinske crkve. Upravo za gotskoga vladanja održana su u Saloni i dva crkvena sinoda (530. i 533.), koji se zabaviše nutarnjim prilikama salonske nadbiskupije, pod kojom su tada bile biskupije zadarska, rapska, sisačka, cavtatska, skradinska, naronska, zenička (Bistue Nova) i — kako se čini — kotorska.

Ni gotsko vladanje ne potraja dugo. Jedno razmirice među članovima kraljevske porodice po smrti Teoderikovoj († 526.), a drugo opet težnje cara Justinijana, da bi carstvu povratio Zapad, bijahu razlogom, da je planuo dvadesetgodišnji rat (535.—555.), koji svrši propašću gotske države. Odmah u početku (536.—537.) pripadnu Panonija i Dalmacija istočnom carstvu. Sada su opet uspostavljene sve stare rimske institucije u obim provincijama, a ideja jedino zakonite carske vlasti potjera nove mladice, naročito u primorskim gradovima. Međutim pobjeda Justinijanova uistinu ipak nije značila za Panoniju i Dalmaciju početak novoga procvata i eru mira, već početak novih promjena, uvjetovanih provalama novih osvajača, koje zahvatiše dobrza gotovo čitav sjeverozapadni dio Balkanskoga poluostrva. Ove promjene i osvajanja donosi u historiju nov elemenat — S l o v e n i. Njihovom se pojavom na granicama Panonije i Dalmacije začinje i povijest naroda hrvatskoga.

VI.

RAZDIOBA HRVATSKE POVIJESTI.

Prošlost naroda hrvatskoga raspada se na četiri doba.

P r v o d o b a ide od onoga vremena, otkad se Južni Sloveni, od kojih se docnije jedan dio stao okupljati oko političkoga imena H r v a t i, uzeše raseljivati u svojoj današnjoj postojbini, pa do krunisanja ugar-

skoga kralja Kolomana za hrvatsko-dalmatinskoga, to jest od prve polovice VI. vijeka do godine 1102. Za to vrijeme, od preko četiri stotine godina, narod hrvatski živi ponajviše samostalnim državnim životom, vođen u početku plemenskim županima, onda knezovima, a konačno kraljevima. U to se doba Hrvati srećno oteše vlasti franačkoj, obraniše od Mlečana, Arapa (Saracena), Bugara, Madžara i Bizantinaca, te se domogoše kroz neko vrijeme političke prevlasti na sjeverozapadnoj obali Jadranskoga mora. Ali podjedno uzeše hrvatsku državu sve to većma slabiti unutrašnji razdori, uvjetovani slovenskim demokratskim shvaćanjem političkoga života, a ovi je konačno dovedoše u državnu zajednicu s Ugarskom, bolje reći s njezinim kraljem.

D r u g o d o b a obuhvata vrijeme od godine 1102. do 1526., ili od krunisanja Kolomanova hrvatsko-dalmatinskim kraljem u Biogradu na moru do bitke kod Mohača. U to doba imadu Hrvati zajedničkoga kralja s Ugrima, ponajprije iz kuće Arpádove, onda iz kuće Anžuvinske, konačno iz raznih kuća, jer osiljenjem gordoga visokoga plemstva, Ugarska s Hrvatskom postade od 1387., odnosno od 1438. dalje, izborno kraljevstvo. Za sve to vrijeme Hrvati se bore s Venecijom i Bizantom za Dalmaciju, a kasnije s Turčinom za opstanak svoj uopće. Otevši se srećno Bizantincima, a kroz dulje vremena i Mlečanima, Hrvatska izgubi konačno Dalmaciju (između 1409. i 1420.), dok joj Turci preoteše najveći dio istočnih i južnih krajeva. Ove borbe s Venecijom i Bizantom u starije vrijeme, a s Turčinom u poznije, učiniše, da je hrvatsko-ugarska zajednica, iznajprije vezana u prvom redu uz l i č n o s t k r a l j e v u, postajala pod utjecajem feudalnih plemićkih ustanova i privilegija sve to tješnja. Još u početku toga doba pridruži se Ugarskoj banovina Bosna kao dobrovoljna saveznica; docnije proglasi se kraljevinom (1377.), no ubrzo pade pod Turčina (1463.). Jedini je Dubrovnik umio da kao slobodna republika, ali ipak pod vrhovnim gospodstvom ugarsko-hrvatskoga kralja, srećno sačuva svoju slobodu.

T r e ć e d o b a ide od godine 1526. do 1790., to jest od mohačke katastrofe do smrti cara Josipa II. Da se obrane od Turčina, toga najljućega i najtrajnijega dušmanina sviju Južnih Slovena, Hrvati izaberu dinastiju habsburšku svojim vladalačkim domom te za njezina vladanja konačno i suzbiju Turke, pače poslije pobjede kod Siska (1593.) oni uzeše već i pomišljati, kako da oslobode izgubljene zemlje i priklope svojim »ostacima kraljevstva hrvatskoga«,[1] jer tako nazivahu u to tužno doba svoju domovinu. Ali podjedno im se bilo boriti za svoj drevni državo-

[1] »Reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae« (u saborskim zapisnicima XVI. vijeka, gotovo s t a l n a rečenica).

pravni položaj, na koji je stao sve to žešće udarati bečki dvor, zamislivši sve narode u monarhiji ponijemčiti u službenom obziru (germanizacija) i skupiti pod jedinstvenu državnu upravu (centralizacija). Obrane radi odluče stoga Hrvati (1790.) sebe privremeno povjeriti Ugarskoj, u neku ruku kao sastavni dio njezine vrhovne administracije, a sve to u nadi, da će se onda, kad pogibao mine, lako opet povratiti u starodrevni svoj samostalni državopravni odnos spram Ugarske. U to se doba zbiše u Hrvatskoj važne etnografske promjene doseljenjem Srbâ po bivšem turskom teritoriju, naime po Srijemu, Slavoniji i hrvatskoj Vojnoj Krajini, pa Nijemaca u neke gradove i na velikaške spahiluke, naročito u Slavoniji. Istodobno je Dalmacija za zlokobne mletačke stoljetne uprave stala poprimati talijansko, a turski pašaluk Bosna, nakon što joj primi znatan dio žitelja islam, istočnjačko obilježje. Sam Dubrovnik i nadalje živi slobodan život, ali ne više tako sjajan kao prije godine 1526.; jedino književnost se njegova podiže do visoka stepena.

Četvrto doba, koje zaprema vrijeme od godine 1790. do oktobra 1918., ispunjaju sada žešće sada slabije borbe naroda hrvatskoga u jednu ruku za historijsku teritorijalnu cjelokupnost domovine, a u drugu za uskrišenje starodrevnoga državopravnoga položaja. Ideja narodnosti, koju je francuska revolucija proširila svijetom, zahvati također Hrvate i Madžare. Kako pak Madžari uzeše pred oči kao glavni cilj veliku madžarsku narodnu državu od Karpata do Jadranskoga mora, došlo je do sukoba između njih ponajprije riječima i perom, a onda i oružjem (1848.). Iza desetgodišnje neustavne stanke (absolutizam), svrši se sukob izmirenjem jednoga dijela Hrvatâ i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Vojne Krajine) s Madžarima na osnovi obostrana ugovora, zvana državo-pravna hrvatsko-ugarska nagoda (zak. čl. I. [XXX.] : 1868.). Odmah u početku toga doba propade mnogovjeka sloboda republike dubrovačke (1806.), a Venecija izgubi već nešto ranije Dalmaciju (1797.), koja postade poslije kratke ali uzorne francuske vladavine austrijskom pokrajinom (1815.). Neprekidni nemiri i krvave borbe između kršćanskoga i muslimanskoga žiteljstva u Bosni i Hercegovini izazvaše zanimanje evropskih vlasti, pa tako njihovom privolom zapremi austro-ugarska monarkija obje zemlje (1878.), dokrajčivši doduše time u njoj četiristagodišnje osmanlijsko gospodstvo, ali je zato obdari upravom, kojoj bješe glavna svrha, da onamošnji narod odbije od njegove ostale braće Srba i Hrvata. Međutim zlonamjerno nepoštivanje hrvatsko-ugarske nagode od strane Madžara, a lakoumno zanemarivanje i grješno iskorišćivanje Hrvata i Srba u Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Istri od strane bečkoga dvora, urodi najprije teškim nezadovoljstvom, a onda snažnom

težnjom čitavoga naroda za oslobođenjem od madžarsko-njemačkoga ropstva te za ujedinjenjem sa Slovencima i sa Srbima u kraljevini Srbiji i u kraljevini Crnoj Gori u samostalnu državu pod žezlom dinastije Karađorđevića. Ta se težnja konačno ostvarila 29. oktobra 1918., kad je poslije petgodišnjega svjetskog rata propala austro-ugarska monarhija zauvijek.

Prvo doba.

Od doseljenja do 1102.

A. Knezovi hrvatski (do kraja IX. vijeka).

I.

JUŽNI SLOVENI U STAROJ POSTOJBINI.

Indoevropljani. Komparativna je filologija već davno utvrdila, da su Sloveni s Indima, Iranima (ili zajedno uzevši Arijcima), Jermenima, Baltima (Litavcima, Letima i Prusima), pa Grcima, Italicima, Tračanima, Ilirima, Keltima i Germanima u tijesnom jezičnom i plemenskom srodstvu, što nas nužno upućuje na njihovo zajedničko podrijetlo od jednoga prajezika, odnosno pranaroda, to jest od takozvanih Indoevropljana.[1] Pitanje, gdje nam valja tražiti postojbinu toga pranaroda, veoma je često raspravljano, no uza sve to nije dodanas došlo do općeno prihvaćena rezultata. Ipak se čini, kao da je još najvjerojatnije mišljenje, koje je osnovano na filološkim, arheološkim i antropološkim kriterijima, a prema kojima kao da je indoevropska pradomovina bila otprilike u sjevernom dijelu srednje Evrope, uključivši amo još i današnju Dansku i južnu Skandinaviju. Sigurno je samo toliko, da su Indoevropljani živjeli u zajednici još u neolitsko doba, a to znači, da je indoevropski pranarod stajao tada (oko trećega tisućljeća prije Hrista) već na razmjerno dosta visokom stepenu kulture. Raseljivanje njegovo, i s time u neposrednoj vezi stojeći postanak pojedinih naroda, zbilo se zacijelo najkasnije u prvo vrijeme brončanoga doba, ali zašto i kako, toga problema nauka nije riješila.

Sloveni. Za najstarije sjedište, što su ga Sloveni kao zaseban narod zapremali, možemo velikom vjerojatnošću uzeti one plodne srednjoevropske krajeve, koji se nalaze između rijekâ Visle, Dnjepra, Desne, Zapadne Dvine i Karpata. Tude su im bili susjedi sa zapada Germani, na sjeveru Balti, na sjeveroistoku Čudi (Fini), na jugoistoku u crnomorskim stepama Irani (Skiti), a na jugu u Karpatima Tračani. Još u toj zemlji, po

---

[1] Francuzi obično se služe izrazom Arijci, dok Nijemci kažu Indogermani.

razlikama, koje se javljahu među njima pa se sve jače isticahu, Sloveni se podijeliše na tri zasebne grane: zapadnu (Česi sa Slovacima, Poljaci, Lužički Srbi i Polapski Sloveni), istočnu (Rusi i Ukrajinci) i južnu (Slovenci, Hrvati, Srbi i docniji Bugari), već prama tome, gdje je koja od njih sjedila.

U onom dijelu ove knjige u kojem je bilo govora o Ilirima u Panoniji i Dalmaciji, imali smo prilike da se uvjerimo, e je nemoguće identificirati ovaj zapadnobalkanski pranarod s docnijim i današnjim Hrvatima i Srbima. Ali ovako se nije vazda mislilo, pače bajka o južnoj pradomovini svih Slovena, navlaš o autohtonstvu Hrvata i Srba, pa njihovo identificiranje s Ilirima, seže svojim postanjem daleko unatrag. Prvi je puta nalazimo zabilježenu u ruskom ljetopiscu XII. vijeka, poznatim pod imenom monaha Nestora. Pričajući kako su poslije općega potopa Noevi sinovi razdijelili Zemlju, kaže ljetopisac, da su Jafeta zapale među ostalim »Makedonija, Dalmacija, Ilirik i Sloveni«. Kad se potom prigodom gradnje babilonskoga »stupa do nebesa« narodi po božijoj odredbi raziđoše širom svijeta »sa 72 jezika«, onda »sjedoše poslije mnogih vremena Sloveni oko Dunava, ondje gdje su sada Ugarska i Bugarska«, ali na njih navale Vlasi (= Kelti), našto se Sloveni ispred njih povuku na sjever. Od toga vremena naprijed često se susrećemo kod raznih slovenskih ljetopisaca i historika s mišljenjem, kao da je pradomovina Slovena srednje i donje Podunavlje, pače i danas ima pisaca, a još više diletanata, koji se ne znadu osloboditi ove bajke. Ponoseći se naime starinom od punih osam vijekova, ona je iz stoljeća u stoljeća, i od pisca do pisca sasvim prirodno sticala sve to dotjeraniju formu i puniji sadržaj. Već prvi pošljednici Nestorovi, poljski ljetopisci Kadlubek (oko 1206.) i Boguchwal († 1253.) pišu, da su Panonija (= Ugarska) i Bugarska pradomovina Slovena, dok stariji češki ljetopisci (Dalimilova kronika iz druge polovice XIII. i Pulkavina iz druge polovice XIV. vijeka) opet znadu, da se Čeh, praotac češkoga naroda i osnivač češke države, doselio s juga iz zemlje »Hrvati«. Danas ne sumnja nitko više u nauci, da je ova bajka prešla upravo literaturom iz Nestora u pojedine poljske i češke ljetopisce, a tako isto ni o tome, da Nestorovo kazivanje nije stara slovenska tradicija, već njegova kombinacija. Iz poljskih i čeških ljetopisaca pak preuzeše je od kraja XVI. vijeka dalje neki dalmatinski i hrvatski pisci, ali popularnom i tobože narodnom pričom, s još romantičnijim sadržajem, učini je u Hrvatskoj tek u XIX. vijeku Ljudevit Gaj.[1] Razumije se samo sobom, u njoj nema histo-

[1] Prvi puta iznio je Gaj pričanje o krapinskom gradu u broširici »Die Schlösser bei Krapina« (Karlovac 1826., 14—22), koju je napisao kao šestogimnazijalac, i to ne na osnovu pučkoga pričanja — kako bismo očekivali — nego »aus der

rijske istine, no ipak je lijepo svjedočanstvo o vjekovnoj živoj svijesti slovenske srodnosti.

U povijesti javljaju se Sloveni razmjerno dosta kasno. Pisci iz ranijega rimskog carskog doba (Plinije, Tacit i Ptolomej) nazivlju ih V e n e d i m a (Venedi, Veneti, Οὐενέδαι) i smještavaju u porječje gornje i srednje Visle, između Karpata i Baltičkoga mora, a to može da znači, da su Rimljani i Grci saznali za Slovene preko Germana, zacijelo germanskih trgovaca jantarom i krznom; još i danas živi u Nijemaca ovo ime (Wenden, Winden), kojim oni označuju neke Slovene, tako Lužičke Srbe u Saskoj i Slovence, naročito one u Štajerskoj. Značenje i podrijetlo ovoga imena veoma je tamno, no izvan svake je sumnje, da se Sloveni sami njime nikad nijesu služili, dakle da je ono strano, po svoj prilici keltsko. Domaće ime bješe S l o v e n i (Словѣнинъ plur. Словѣне) koje nam je prvi put ubilježeno u pisaca bizantinskoga carstva VI. vijeka,[1] a poznadu ga nešto docnije i zapadni pisci, pače i arapski (kao Sakâlib). S obzirom na geografsko proširenje, ono se spominje kod Tesalonike i Sirmija, u Dalmaciji i Panoniji, u Istočnim Alpama i Zapadnim Karpatima, oko Labe i kod ruskoga Novgoroda, ali značenje njegovo još uvijek nije konačno i sigurno objašnjeno. Istodobno sa slovenskim imenom pojavljuje se kod nekih pisaca bizantinskoga carstva VI. i VII. vijeka i treće ime A n t i, također nepoznata podrijetla i značenja.

Premda se Sloveni pod sigurnim imenom dadu razmjerno kasno utvrditi historijskim spomenicima, ipak se može kao pouzdano uzeti, da se oni zapravo javljaju mnogo ranije, dašto pod drugim imenima. Većina slavistâ naime s pravom gleda u Herodotovim N e u r i m a, u porječju gornjega Dnjestra i južnoga Buga, neki slovenski narod, a tako isto i u njegovim B u d i n i m a, a to nas dovodi u V. vijek prije Hrista. Poslije toga nema o Slovenima uopće nikakih historijskih podataka sve do I. i II. vijeka, ili bolje reći sve do IV. i V. vijeka naše ere, kad se oni prikučiše ušću dunavskomu. Oni su se dakle u doba Seobe Naroda stali kretati širinama današnje zapadne Rusije i Poljske na istok i na jug s jedne, a svakako još i na zapad rijeci Visli, prema Odri, s druge strane. Međutim bilo je — kako se čini — već i u II. vijeku po Hristu slučajeva, da su p o j e d i n e omanje čete Slovenâ prelazile Karpate i uzele naseljavati

Uebereinstimmung mehrerer Geschichtsschreiber«. Međutim rukopis s natpisom »Brevis descriptio antiquissimi et famosi loci Krapina... necnon c o n v e n t u s n o s t r i hoc in oppido collocati«, nekoć vlasništvo franjevačkoga samostana u Krapini, onda Gajevo, a danas zagrebačke universitetske biblioteke, napisan 1800. od krapinskoga franjevca Čeha oca Sklenskoga, pokazuje, da je Gaj svoju broširicu doslovno prepisao iz ovoga spisa.

[1] Najstariji danas poznati podatak je od 525. kao (Σκλαυηνοί)

poneke krajeve današnje Ugarske, ali prije prve polovice VI. vijeka ipak ne može da bude govora o njihovu prodiranju na Balkanski poluotok. U to doba oni se raspadahu na dvije velike skupine, na Slovene i Ante; Sloveni bijahu zapadna, a Anti istočna skupina, i to tako, da ih je rastavljala rijeka Dnjestar.

Prvi narod, s kojim su Sloveni došli u doticanje, bili su Skiti. Oni su najkasnije oko polovice VII. vijeka prije Hr. provalili iz srednje Azije u crnomorsko primorje pa se vremenom proširiše po beskrajnim ravnicama od Azovskoga mora i Dona do Pruta te ušća dunavskoga, i tako zakrčiše Slovenima za dulje vremena proširenje na jug do Crnoga mora, pače Skiti stali su prodirati u pravcu sjevernom i sjeverozapadnom u unutrašnjost, gdje su nekim slovenskim plemenima nametnuli svoje gospodstvo. Jedva naime može da bude sumnje, e su Herodotovi Skiti »ratari i težaci«, koji su se bitno razlikovali od vladajućih ili »kraljevskih« Skita i od »nomadskih« (ili pravih Skita), zapravo bili Sloveni. Sa zapada opet navale na Slovene oko polovine III. vijeka prije Hrista keltski Bastarni pokorivši sebi krajeve izmedu Karpata, Dnjestra i Buga.[1] Poslije Bastarnâ, koji se preseliše na Balkanski poluotok, zavladaše u još jačoj mjeri zakarpatskim Slovenima germanski Goti (u III. vijeku poslije Hrista), a kad njihove obje državne organizacije razvale Huni, dospje jedan dio Slovenâ pod njihovu vlast (oko 375. po Hr.). Tim se dogadajem svršava tamno doba slovenskoga praživota i začinje se historijsko, a s njime i počeci južnoslovenskoga kretanja iz pradomovine na jugozapad. Ali prije nego li obratimo pažnju našu na prodiranje Južnih Slovena na Balkanski poluotok, nužno je, da se upoznamo s tadanjim njihovim unutarnjim životom.

Kultura starih Južnih Slovena. Stari Južni Sloveni bijahu svi krupni i visoki, a crvenkaste kose. Taj krepki tjelesni ustroj pun zdravlja činio ih je podobnima, da su lako podnosili svaku nepogodu vremena kao i oskudicu hrane (kad je to trebalo da bude) i pomanjkanje valjana odijela. Hranili su se svim poljskim plodovima, ribom i mesom divljači, kao i svih domaćih životinja, a pili su mlijeko, medovinu i pivo svareno od ječma. Inače su živjeli priprosto i jednostavno u drvenim domovima, u kojima je bilo i raznog pokućstva. Oko doma širio se vrt i dvor (dvorište) sa zgradama za stoku, zvanima: hlevina, staja i kotac, pa uljanik s rojevima bučnih pčela.

Običaje i privatni život njihov crtaju naši izvori ponajviše povoljno. Stari Južni Sloveni bijahu tihi i marljivi baveći se ponajradije ratarstvom

---

[1] Da Bastarni nijesu bili Germani, kako se do nedavno držalo, up. Ad. Bauer, Die Herkunft der Bastarnen. (Sitzb. 185). Beč 1918.

i stočarstvo, ma da se ne da zatajiti, da su u prilikama znali da budu divlji i okrutni. Naročito im hvale gostoljubivost, koja je gdjekad prelazila u rasipnost. Kao osobitu krepost njihovu vrijedi pomenuti čist im bračni život, ponajviše u jednoženstvu, uz prerijetku vjernost žena, kojih je položaj u slovenskom društvu uopće bio mnogo povoljniji, nego li kod drugih naroda. Čini se, da drugi brak nije bio u običaju, pa otale i njihova dobrovoljna smrt po muževljevoj. No kolikogod bješe položaj žene cijenjen u društvu, ipak je ona bez prava; nevjesta se naime sticala kupom ili otmicom. Pored ovih svijetlih strana slovenskoga drevnoga života znamo još i za neke tamne. Teška nesloga i svađa točila ih je oduvjek, što za njih znamo, a konačno bješe i veliko zlo prekomjerna odanost piću.

Dok su Južni Sloveni živjeli u zajednici s drugim Slovenima, njihovo se društveno uređenje nije razlikovalo od uređenja ostalih: živjeli su slobodno ne trpeći nad sobom vladalačke vlasti, pa stoga i nijesu imali organiziranih država. Osnovica društvenoga života bješe im r o d, p o r o d i c a, zacijelo nešto slično onome, što se danas nazivlje z a d r u ž n i d o m ili z a d r u g a, u kojoj su bili okupljeni ljudi vezani najtješnjim krvnim srodstvom. Rodom, odnosno zadružnim domom, upravljao je domaćin, obično najstariji, a svakako najrazboritiji među svima, koga su ostali budi priznali budi odredili za to između sebe. Glavno dobro i imutak roda bješe blago ili stoka po pašnjacima, kojom se kupovalo i prodavalo kao posredujućom vrednotom. Sasvim je dakle i prirodno, da je pohlepa za umnažanjem ovoga blaga zacijelo često davala povoda sukobima ne samo među susjedima, nego i među plemenima, jer se potrošeno blago dalo najbrže i najlakše nadopuniti plijenom. Mnogo manje od blaga (stoke) vrijedila je u praslovensko doba zemlja, koje je toliko bilo, da je svaki rod i svako pleme moglo sebi uzeti koliko je moglo uzorati ralom i plugom sijući sve glavnije vrsti žita, od kojih se pravio hljeb i varila kaša. Stoga među starim Južnim Slovenima i nije moglo da bude ni velikoga bogatstva ni velike sirotinje: onoga, koji nije htio da radi i sluša, izgonili bi iz doma ili roda, a ti prognanici kao da bijahu jedina sirotinja, zvana h u d i, što je značilo i siromaha i nevaljalca. Dalja posljedica porodičnoga života bješe bujno razvijen domaći život i visoka moralnost, ali odatle i ta rđava strana, da u Južnih Slovena nije bilo lične inicijative i pregnuća, što je docnije, kad je trebalo obrazovati državnih organizacija, štetno djelovalo. Još je jedna posljedica: među Južnim Slovenima nije bilo staleških razlika, oni bijahu svi među sobom jednaki, dakle su živjeli u d e m o k r a c i j i, znak, da kod njih nitko nije mogao (bar u vrijeme mira) doći do vlasti, do monarhije, očito zbog prejakoga otpora drugih.

Kad bi se rod prekomjerno umnožio, jedan bi se dio odvojio i podigao nov dom negdje u okolini staroga, s kojim ne bi prekidao veza. Više takih novih domova stvaralo bi vasi ili sela, u kojima su kuće vazda bile razdaleko jedna od druge, svaka usred svoje zemlje. Ovakovo selo naseljeno domovima, srodnima po krvi, smatralo se kao jedno bratstvo, a njime je upravljao kao starješina čelnik, kojega bi svi domaćini priznali i odabrali između sebe. Bratstvo imalo je zajedničko prezime, obično po pradjedu onoga roda, iz kojega je poteklo, zajedničko groblje, zajednički žrtvenik, pa i šume. Šteta, sramota ili uvreda nanesena jednomu članu bratstva, smatrala se zajedničkom, pa stoga bješe čitavo bratstvo dužno osvetiti svoga člana, naročito kod ubijstva; to je krvna osveta.

Kao što je bratstvo postalo od jednoga roda, tako je i pleme postalo, kad se bratstvo stalo razgranjivati i dijeliti na više brâtstvâ, naseljenih u više sela, a vezanih između sebe krvnim srodstvom. Teritorij, na kojem je živjelo jedno pleme, zvao se župa, a ta je imala svoje ime ili po rijeci ili po mjestu. Glavar plemena bijaše župan, zacijelo vrhovni sudac i vojskovođa čitavoga plemena, i to redovito iz bratstva, koje bi se istaklo hrabrošću, drevnošću ili veličinom ispred ostalih. Na taj je način bivalo, da je županstvo postajalo nasljedno u pojedinim bratstvima, a to je zametak slovenskom plemstvu. U sredini većine južnoslovenskih župa nalazio se grad, poglavito u barama ili na kakovom humku; grad bijaše zaštićen umjetnim utvrdama rovova, nasipa, plotova i brvanâ, a pleme se sklanjalo u nj ispred tuđinske navale. Inače bijaše u gradu i trg, gdje se kupovalo i prodavalo, a obično se u njem sastajahu plemenska vijeća, složena od glavara cijeloga plemena.

Južni Sloveni kao ratari nijesu bili ratnički narod, no kad bi ih tkogod napao, branili su junački svoju kuću i slobodu. Odmah na vijeću birahu vojvodu, koji će ih povesti u boj. Oružje bijaše im dugo koplje i kratka sulica, zgodna za bacanje, pa mač, praćka, luk i strjelica, a upotrebljavali su i neku vrstu zastave, zvanu prapor. Uz veliku hrabrost, pače i ženâ, koje su često svoje muževe pratile na vojnu, naročito obilježuje njihovu ratnu vještinu neiscrpiva lukavost, koja je najviše straha zadavala njihovim protivnicima.

Stari su Južni Sloveni vjerovali, da cijelim svijetom upravljaju božanstva, za koja su držali, da imadu ljudsku priliku i ljudske osobine. U glavnom im je vjera bila obožavanje prirodnih sila kao i ostalim Indoevropljanima. Vrhovni je bog bio gromovnik Perun, koji je s neba puštao munju i grom; on je jedini gospodario nad svim stvarima. Od ostalih bogova poznat je sunčani bog Dajbog, izvor svakomu dobru na zemlji,

koji sve obasipava blagotvornom svjetlošću svojih životnih i toplih zraka. Niže od bogova bila su riječna i druga božanstva, od kojih se dodanas sačuvaše u narodnoj uspomeni zmajevi i vile. Ovim se božanstvima Južni Sloveni obraćahu molitvom i prinošahu im žrtve, obično volove, ovce i razne plodove. Pri žrtvovanju pazilo se na razne znakove, po kojima bi vješti ljudi proricali budućnost. Žrtvu obavljao je zadružni domaćin ili župan nekoga plemena. Za sudbinu Južni Sloveni nijesu znali, ali su ipak vjerovali, da neka božanstva vladaju čovjekom; to su bile suđenice ili rodenice. Duša je čovjekova bila po njihovu vjerovanju besmrtna, a zvali su je nav; ona po tjelesnoj smrti pokojnikovoj nastavlja u raju onakav život, u kakovu se nalazio čovjek, kad je promijenio svijetom. Zbog toga su se Južni Sloveni u nesrećnom ratu dragovoljno ubijali, da ne bi pali u ropstvo, već da umru kao slobodni ljudi. Još se mislilo, da se poneki čovjek može poslije smrti pretvoriti u vuka, povukodlačiti, pa u toj prilici da luta po svijetu. I takav da je vukodlak obdaren nadčovječjom snagom; on goni i vodi oblake, a kad sunce ili mjesec pomrče, to ga vukodlaci žderu. Sahranjivanje bilo je dvojako: ili pokapanje u zemlju ili spaljivanje. S pokojnikom ostavljalo se sve ono, što mu je u životu bilo najmilije, tobože da mu služi i u životu onkraj groba. Nad grobom podigla bi se mogila ili gomila, na kojoj se davahu junačke igre, a onda daća, zvana strava.

Razne mijene u životu starih Južnih Slovena pratila je pjesma — vjerna slika cijeloga narodnoga života, a naročito vjerskoga, jer se ona pjevala uz stare vjerske obrede i običaje. Za zabavu bile su pored priča još i zagonetke, dok se u poslovicama kazivalo pravilo mudrosti stečene u životu.

II.

DOSELJENJE I PRVA DVA VIJEKA U NOVOJ DOMOVINI.

Prve političke organizacije. Južni Sloveni izlaze kasno na historijsku pozornicu, ne samo zbog toga, što u njih nije bilo većih samostalnih političkih organizacija kroz čitavo ranije doba, nego i toga radi, što su živjeli u neposrednom susjedstvu ratničkih i dobro organiziranih naroda. Njih upravo uvlače u svijet drugi narodi, naročito Germani (u prvom redu Goti) i Turani (poglavito Avari). Kako sveze i odnosi s njima nijesu vazda bili prijateljski, to su se Južni Sloveni stali jedan uz drugoga pribijati i prikupljati; mjesto malih plemenskih jedinica ističu se pomalo veća plemena, ojačala u borbama, a neka od njih obuhvataju po više župa s kne-

zom na čelu po germanskomu ugledu,[1] uz kojega se izrijekom pominje i savjet (vijeće) odličnika. Sada se Južni Sloveni bolje izvježbaše u ratnoj vještini, poprimivši od Germana savršenije oružje i stvarajući vojske, a time se vlast kneza kao vojvode sve to više ustaljivala, jer je seljenje i pomicanje na jug vazda bilo skopčano s borbama; ali i o tom jedva može da bude sumnje, da je seljenje bilo u prvom redu posljedica krvavih domaćih svađa između pojedinih plemena. U takovim su zgodama zacijelo sazivali knezovi najodličnije ljude na savjet i tek u sporazumu s njima pošli su u pljačku, ponajviše za blagom (stokom). Razumije se, da je već onda vrijedilo u glavnom pravilo, da se ide u boj u tuđu zemlju; no Južni su Sloveni ipak ili pojedince ili u omanjim skupinama polazili u službu i k neprijatelju, naročito u bizantinsko carstvo. O dužnosti spram domovine ne može u to doba uopće još da bude govora; onda se ratovalo, gdje se mislilo naći lične koristi, a protiv koga ili za koga, bješe sve jedno. To je prirodna posljedica seljenja, pače kad bi neprijatelj navalio jačom silom, Južni se Sloveni povukoše u šumu i bare, ili sasvim ostaviše svoje kolibe, pa se nastaniše u drugom kojem kraju. Stoga je domovina tada bilo pleme, a ne zemlja. Pored toga još je od presudnoga značaja, da su se bez sumnje odmah od prvoga početka, kad su nastajale državne slovenske organizacije, one umanjivale diobom između vladarskih sinova ili braće, a to je dovelo do stvaranja raznih središta. Oko njih su se okupljali pojedini rodovi, a među njima je onda zacijelo dolazilo do krvavih sukoba. Samo u većim pothvatima, a za volju obilnijega plijena, oni su se znali složiti u oveće skupine, no to bi prestalo, čim bi cilj bio postignut. Ova slabost državne svijesti i narodnoga osjećaja potrajat će još veoma dugo među Južnim Slovenima i glavni je tumač za razumijevanje njihove starije historije. Tako dakle ne će Južni Sloveni — a to vrijedi za sve Slovene — u početku svoje historije istupati kao jedinstven narod s jedinstvenim ciljem, već zasebno, u omanjim plemenskim organizacijama. Stoga se i slovensko proširenje i seljenje vršilo samo postepeno bez osobitih događaja, slično prokapljivanju, ili kao kad se povodanj polagano pomiče naprijed.

Pomicanje i seljenje. Prve provale Slovenâ i Antâ u bizantinske provincije južno od donjega Dunava, koje nam zabilježiše bizantinski ljetopisci, započinju se u prvoj polovini VI. vijeka. Od toga vremena dakle datira i historija Južnih Slovena, obilježena vladanjem cara Justina I. (518.—527.), a još više njegova nasljednika Justinijana I. (527.—565.), sastojeći se od redovitih provala u carske provincije s jedne strane preko

[1] Od germanskoga kuning.

donjega Dunava, a s druge u neprekidnom pomicanju na zapad u Panoniju. Kod toga podupiraše Južne Slovene dugotrajno ratovanje carstva s Perzijom, pa vandalski i gotski ratovi Justinijanovi, budući da su tada carske čete bile povučene s Balkanskoga poluotoka, a sam Justinijan nije davao slovenskim pljačkaškim provalama većega značenja. Jer kako Južni Sloveni nijesu imali ni države ni stalno provedene vojničke organizacije, car odista nije ni mogao doći na misao, da će se iz njih vremenom izleći veće zlo za državu. Slovensko upadanje u provincije carstva ipak pokazuje dvije različite faze. U ranije doba Južni Sloveni provaljuju u carstvo samo plijena i roblja radi, vraćajući se svaki put natrag preko Dunava u svoja obitavališta; a docnije idu oni za tim, da stvore na prekodunavskom ispražnjenom i opustjelom carskom zemljištu stalne naseobine. Ova druga faza naročito je u svezi s dolaskom Avara.

Avari. Avari ili Obri bijahu konglomerat raznih turanskih azijskih plemena, u kojem bijahu hunsko-ugorski čopori u većini. Oko sredine VI. vijeka stigoše pod vodstvom hagana Bajana na zapadnu obalu Kaspijskoga mora i ponude se u službu caru Justinijanu. Držeći se načela, da treba barbare uništavati barbarima, car im lijepo primi poslanike i uze ih u službu, odredivši haganu godišnju novčanu potporu (558.). Već oko 562. nalazimo Avare u današnjoj Dobruči i u Vlaškoj nizini, a poslije odlaska Langobarda iz današnje Ugarske u Italiju (568.), zapreme oni srednje Podunavlje i Potisje, a samo Srijem dospije u ruke bizantinskoga carstva. No sada se razvrže prijateljstvo između carstva i Avarâ, jer su oni svojatali Srijem i grad Sirmij za sebe, ali u prvom sukobu pod gradom budu suzbiti, tako da je Bajan tek 579. ponovo navalio na grad i poslije trogodišnje podsade ga i zauzeo (u proljeće 582.).[1] Odmah potom uništi požar Sirmij, i tako propade nekad toliko slavni grad, koji se sjajem i ljepotom mogao da mjeri i s najvećim gradovima u carstvu.

Iza toga nastupi avarsko-bizantinsko ratovanje, koje potraja uz neke sada kraće sada veće prekide do 626. S Avarima polazili su i pomicali se naprijed još i mnogobrojni im Sloveni podanici u Panoniji, a i Sloveni saveznici iz Dacije (Vlaške). Sada nasele polako bez većih događaja Južni Sloveni svu današnju Slavoniju, Hrvatsku, jugozapadnu Ugarsku i slovenačke zemlje do talijanske međe na zapadu, a do izvora Mure i Murice na sjeveru. U Dalmaciju provališe Južni Sloveni s Avarima

[1] U arheol. muzeju u Zagrebu čuva se opeka, nađena u Mitrovici, u kojoj je urezan grčki natpis iz ovoga vremena: »Hriste Gospode! Pomozi gradu i odbij Avarina i čuvaj Romaniju (= rimsko carstvo) i onoga koji je to napisao«.

ljeti 597., a potom sve češće i snažnije, tako da se je već 599. papa Grgur I. teško zabrinuo, da Sloveni ne bi preko Istre upali i u samu Italiju. Dosada bješe primorje dalmatinsko pošteđeno, ali poslije prijeke smrti zaslužnoga cara Maurikija (602.), kad zavlada bizantinskim carstvom upravo anarhija, došao je i na nj red. Uz mnoge druge ugledne gradove pade konačno i slavna Salona, koju su Avari i Sloveni osvojili oko 614., a s njome i vlast bizantinske carevine u sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka. Samo malen dio građanstva umače na lađe i spase se na obližnje otoke Brač, Sulet (Šolta), Hvar, Vis i Korčulu, a svi ostali jadno izginuše od barbarskoga noža, dok je oplijenjeni grad zajedno s crkvama izgorio do temelja. Još nekoliko vijekova docnije označivale su veličajne ruševine mjesto, gdje je nekoć stajala »duga Salona«, ali na obnovu nije se nikad pomišljalo. Uz Salonu propadoše još i stari gradovi Skardona, Narona, Epidaur i Delminij; jedino Jader i Tragurij te gradovi po otocima ostadoše ili netaknuti ili bar nijesu bili do temelja razoreni.

Nevolja bizantinskoga carstva došla je do vrhunca, kad 626. udare Avari i Sloveni na sam Carigrad, dok su s azijske strane imali na nj da udare Perzijanci. No prvi budu potučeni na moru Sloveni, kad su trebali da prevezu perzijske čete na evropsku stranu Bospora, i vrate se potom natrag, našto i Avari ostaviše bojište (u augustu). Poraz pod Carigradom bješe od presudnih posljedica po Avare, jer od toga časa datira opadanje njihove gorde sile, a pokoreni narodi, u prvom redu Sloveni, uzeše redom dizati ustanke i vojevati za svoju slobodu, kod čega ih je bez sumnje pomagao car Heraklije (610.—641.), taj bistri i pronicavi vladar čestita značaja, valjani diplomata i vrsni vojskovođa, kome je odista poslije teških muka i uspjelo, da spase bizantinsko carstvo od potpuna rasula. Sada se oproste avarskoga jarma gomile onih Slovena, koje su prebivale u Noriku, Dalmaciji, Iliriku i Meziji, dok su pod vodstvom kralja Sama skočili na oružje i Zapadni Sloveni, obrazovavši prvu slovensku saveznu državu, kojoj se po svoj prilici pridruži i veći dio noričkih Slovena (docnijih Slovenaca) u dolini gornje Drave i Mure, tako da se Samova država prostirala od Sale u Tiringiji do slovenačko-hrvatskih međa. Avarska se nesreća još uveća, kad su malo potom među njima u prekodunavskoj Panoniji, to jest u središtu njihove moći, buknuli građanski ratovi, a ti su silu njihovu toliko oslabili, da je vlast haganova oko polovice VII. vijeka ostala ograničena na današnju ugarsku nizinu, Srijem i zemlju između Drave i Save. Negda toliko silna Avarija više nije postojala, a njezine pljačkaške horde rijetko su kad odsada dalje prelazile Dunav i Savu. Konačnim padom avarske sile oko polo-

vice VII. vijeka svrši se i posljednji prizor doseljenja Južnih Slovena (dakle i Hrvatâ i Srbâ) na Balkanski poluotok, koji su oni pomalo naseljavali počevši od prve polovice VI. vijeka.

Bizantinsko carstvo i Sloveni poslije doseljenja. Pad avarske moći pružio je bizantinskom carstvu željno izgledanu priliku, da se svom snagom baci na Perziju; i odista već naredne godine 627. bi ona slomita (u bici kod Ninive), a Heraklije se vrati u Carigrad kao triumfator. Sada se moglo pomišljati na to, da se doseljeni Sloveni silom izbace s Balkanskoga poluotoka, ili da ih se pokori. Međutim do toga ipak nije došlo. U prvi kraj naime bijaše carstvo zbog raznih udaraca i gubitaka za trajanja teškoga perzijskoga rata suviše izmoreno i istrošeno, a kad se opet pridiglo, pojavi se na jugoistoku iznenada nov dušmanin — Arapi (Saraceni), koji su kao nagla bujica, izvrsno organizirani i disciplinirani, a fanatizirani do ludila, za kratko vrijeme uništili Perziju i osvojili bizantinske provincije Palestinu i Siriju s Jerusalimom, Antiohijom i Edesom, a kratko vrijeme pred smrt cara Heraklija Egipat. S ovim osvajanjima u vezi, Arapi će se dobrza pojaviti kao nova pomorska vlast u Sredozemnom moru i time bitno doprinijeti, da će se dojakošnji razmjer silâ i poredak na čitavom Istoku i u južnoj Evropi iz temelja promijeniti. Tako eto propade djelo Heraklijevo, a carstvo bi doskora stegnuto na Malu Aziju, Balkanski poluotok i na rastresene posjede po latinskom Zapadu, pače položaj njegov učiniše po Heraklijevoj smrti još kritičnijim nemile dinastičke borbe o prijestolje. Ove političke prilike u carstvu daju nam pouzdan ključ za razumijevanje života i prilikâ doseljenih Slovena u to doba.

Kad se naime stišala bura što ju je izazvao slovenski ustanak protiv Avarâ, nastupi za dugo vremena mir i tišina, tako da gotovo kroz puna dva vijeka nemamo nikakih vijesti, koje bi nam ma štogod znale da kažu o Slovenima, navlaš o onima, koji će docnije obrazovati narod hrvatski i srpski. Razlog tome valja tražiti u činjenici, što su se oni u to vrijeme opet povratili na ono svoje primitivno društveno uređenje, kakovim su živjeli u staroj postojbini. Ta »demokracija« nije doduše znala za »vladu jednoga čovjeka«, to jest za monarhiju — kako je to bilo kod Germana (Alarih, Teoderih) — ali se zato gušila u sitnim međusobnim zadjevicama, koje su bile na dnevnom redu među onima, te su se znali staviti na čelo raznim bratstvima i plemenima. Jer, kao što već rekosmo, Sloveni nijesu došli na Balkansko poluostrvo kao narod, nego kao skupina bratstvi i plemenâ, vođena od Avarâ i bez sopstvene inicijative, a pogotovo nijesu

imali na umu, da razvale carstvo, koje se bez sumnje i njih doimalo kao jedno »vječno« i »neporušivo« djelo božije. Tako se dakle sada poslije doseljenja nalazila sva vlast u rukama mnogobrojnih župana i nekih odličnijih plemenskih starješina i glavara, a njihove međusobne borbe, pljačkanja u susjedstvu te naknadna manja pomicanja i proširivanja, sačinjavahu bez sumnje čitavu tadanju njihovu historiju. Kako pak početkom VII. vijeka bijahu nekoć toliko blagosoveni krajevi Balkanskoga poluotoka opustošeni, a staro im žiteljstvo znatnim dijelom istrijebljeno, carstvo tada nije ni moglo da ima na umu, da protjera nove došljake, šta više, glavna je zadaća bizantinskih državnika otada unaprijed samo mogla ta da bude, da privuku novih doseljenika u opseg svoje sfere, koristeći se njima u podizanju ekonomskih i vojničkih državnih potreba. Pored toga carstvo nije imalo ni razloga da stvara od omanjih slovenskih župa oveće političke jedinice; nasuprot u njegovom je interesu bilo, da podržaje gloženje između pojedinih županâ, e se svi oni ne bi »ujedinili protiv carstva«. Carstvo je stoga puštalo Slovene poslije njihova doseljenja u miru, ne dirajući u njihov nutarnji život i vršeći nad njima u glavnom samo nominalnu vrhovnu vlast, naročito nad onima, koji su živjeli daleko od Carigrada i Soluna, to jest: ovi su Sloveni znali za cara i da žive u njegovom carstvu, ali moći njegove nijesu izravno osjećali. S druge pak strane carstvo je njih smatralo kao svoje »pokorne podanike«, a zemlje njihove sastavnim dijelovima »Romanije« ostavivši im stara imena, pa još i docnije, kad će doći do kristalizacije slovenskih skupina u oveće plemenske oblasti, igrat će veliku ulogu baš one teritorijalne razdiobe i granice, naime administrativne i provincijalne uredbe nekadanjega rimskoga carstva — vidljiv dokaz, kako Sloveni nijesu ništa umjeli da sami stvore za sopstvenu političku organizaciju. Ovaki odnos između carstva i Slovena kao da je dobio i zvaničnu potvrdu za cara Konstantina IV. Bradatoga (Pogonata). Oko toga vremena naime biše Arapi poslije mnogogodišnjih bojeva na kopnu i moru, poglavito pomoću poznate »grčke vatre« (zapravo baruta), toliko potučeni, da su zatražili i dobili mir na trideset godina uz veoma povoljne uvjete po carstvo. Kad su to doznali »vladaoci najkrajnjih plemena prema zapadu carstva«, očito i Sloveni u Dalmaciji, otpremiše caru pobjedniku poslanike »poslavši mu darove i zatraživši da bi im dao mir i sporazum (ljubav)«. I odista »car popusti njihovim molbama i dade im mir kao gospodar«, to jest Sloveni ga priznaše svojim gospodarom, a on njima naselja na rimskoj zemlji (678.). »I tako nastade veliko bezbrižje — kažu ljetopisci bizantinski — i na istoku i na zapadu (rimske države).« Ali upravo u taj par ugrozi carstvu mir nov narod — Bugari.

Utemeljenje bugarske države. Bugari bijahu ogranak one srednjoazijske turske gomile, koja je poznata pod skupnim imenom Hunâ. U prvoj poli V. vijeka naše ere nalazimo ih u predjelima istočno Azovskomu moru i rijeci Donu (Tanais), gdje se raspadahu u dvije skupine, u Utigure i Kutrigure, svaka s kanom na čelu. U drugoj polovici V. vijeka naseliše se Kutriguri na zapadu Azovskoga mora u porječju donjega Dnjestra i po Krimskom poluotoku. Već pod kraj istoga vijeka, a tako i slijedećega VI., oni su polazili budi sami, budi sa Slovenima u pljačku pod imenom Bugara s jedne strane sve do Srijemske Panonije, a s druge u zemlje preko Dunava u carstvo. Skoro potom pokore ih Avari. Međutim obrazovaše Utiguri na istoku Azovskoga mora novu bugarsku državu, koja se početkom VII. vijeka, oslobodivši Kutrigure avarskoga ropstva, proširila sve do ušća dunavskoga. To je bila »stara ili velika Bugarska« bizantinskih ljetopisaca, koja je bila u dobrim odnosima s carem Heraklijem, pače njezin kan Kubrat bijaše carev saveznik protiv Avara. Poslije Kubratove smrti osnova jedan od pet njegovih sinova, I s p e r i h, zasebnu državu oko dunavskoga ušća, otkuda se polako tiskao sve dublje na jug u Dobruču, dok se konačno 679. ne proširi sve do današnje Varne na Crnom moru. U isto vrijeme nametnuše Bugari vrhovnu vlast svoju ovdje naseljenim Slovenima i tako obrazovaše u zajednici s njima državu između donjega Dunava, Balkana, Crnoga mora i rijeke Isker, sa središtem u mjestu Pliskov (nedaleko današnjega sela Aboba kod Šumena). Ne mogući svladati Bugara i s njima udruženih Slovena, car Konstantin IV. Bradati konačno utanači s kanom Isperihom mir, po kojemu se carstvo obavezalo »na veliku sramotu rimskoga imena« na plaćanje godišnjega danka. Ovom je kapitulacijom carstvo priznalo n o v u b u g a r s k u d r ž a v u, prvu na svom zemljištu. Utemeljenje bugarske države veoma je važan događaj u historiji Balkanskoga poluotoka. Njime su stvoreni uslovi u jednom njegovom dijelu, što su ga već ranije napučili Sloveni, za obrazovanje nove jedne narodnosti, koja postade dobrza faktor od presudnoga značaja i utjecaja kako na život balkanskih Slovena, tako i na sudbinu bizantinskoga carstva.

Etnografske prilike poslije doseljenja Slovena. Dok se ovako obrazovao u istočnoj česti Balkanskoga poluotoka nov politički i etnički elemenat, na zapadu se razvi poslije doseljenja Slovena etnički sastav na posve drugi način. Tu je grčki i romanski življ ostao ograničen na mali prostor, prepustivši sve ostalo zemljište slovenskom. G r k a bješe se održalo nešto tamo amo po Istri i u Srijemu, dok je rimskih kolonista i poromanjenih starosjedilaca bilo razmjerno mnogo, naročito uz primorje, po otocima i onim rijetkim gradovima i omanjim mjestima, djelomično i u

nutrašnjosti, što ih je slovenska bujica kako tako poštedila. Oni na primorju nosili su najprije ime Romani ('Ρωμᾶνοι za razliku od 'Ρωμαῖοι, što je značilo bizantinske Grke), no već od XII. vijeka zovu se Latini, a govorili su dialektom koji su sami nazivali latinskim, dok ga nauka danas zove dalmatskim; tek od XV. vijeka naprijed ustupao je sve to više mjesto mletačkomu. Sloveni zvali su sve Romane, kako građane na primorju, tako i one rastresene preostatke romanskoga pučanstva u nutrašnjosti, koji su pred njima umakli ponajviše u planine, Vlasima, ali su ipak među jednima i drugima pravili razliku u toliko, da su se za Romane u nutrašnjosti rado služili i nazivom Crni Vlasi (Morovlasi, Mrtvovlasi, od XV. vijeka dalje Morlachi). Budući da su se Sloveni naseljavali poglavito na plodnoj zemlji i uz riječne doline, Vlasi živući po gorama i držeći se jedino stočarstva, odvikli su od poljodjelstva i vremenom postadoše nomadski pastiri. E da li je na teritoriju koji su napučili oni Sloveni, što će docnije obrazovati državu hrvatsku, preostalo još i većih ili manjih skupina staroga ilirskoga žiteljstva, ne može se punom sigurnošću kazati, ali je veoma vjerojatno, da ih je isprva bilo ponegdje u današnjim brdovitim bosansko-hercegovačkim stranama, no brzo se posloveniše. Svakako se još najviše Ilira sačuvalo na docnijoj srpskoj zemlji, poglavito u planinama među Skopljem, Pećima, Skadrom i Jadranskim morem, gdje se održaše kao Arnauti ili Skipetari sve do danas. Konačno je od stranih elemenata preostalo još i nešto Avara; njih kao da je najviše bilo u današnjoj sjevernoj Dalmaciji, Lici, Krbavi, Gackoj i sjeverozapadnoj Bosni, pače i pogdjekoja hrvatska županska porodica lako da je bila avarskoga podrijetla. Još u X. vijeku bješe car Konstantin ubaviješten, da »u Hrvatskoj ima Avara i da se pozna, da su Avari«. U ličkokrbavskim stranama po svoj su prilici imali zasebnoga glavara koga su zvali bajan, od čega docnije — kad Avarâ nestade među Hrvatima — postade hrvatsko nazivlje ban.

Još za seljenja u novu postojbinu, a još više otkad se u njoj stalno smjestiše, Sloveni su slušali kako preostali starosjedioci nazivlju razna mjesta, predjele, rijeke i planine, pa usvojiše od njih veoma mnogo imena. Upravo ta imena najpouzdaniji su dokaz, gdje se očuvalo više, a gdje manje starosjedilaca, odnosno gdje je bilo slovensko novo doseljeno žiteljstvo gušće, a gdje opet rjeđe spram romanskoga, jer ne može da bude slučaj, da su se stara imena uzdržala poglavito uz more, a sve slabije, što se ide dublje u nutrašnjost, koju su barbari pustošili od IV. vijeka naprijed.[1]

---

[1] Što se ne obazirem na promašene ekspektoracije Ivana Strohala (u knjizi »Pravna povijest dalmatinskih gradova«, Zagreb 1913.), odobrit će mi svatko, tko pozna naučni metod u historiji. Treba upravo požaliti, e je ova knjiga ugledala svjetlost među publikacijama Jugoslavenske akademije.

Tim je načinom postalo na primorju od Salone — Solin, Tragurija — Trogir, Skardone — Skradin, Varvarije — Bribir, Delminija — Dlmno (Dumno), Enone — Nin, Jadera — Zadar, dok se u Panoniji održa od gradova jedina Siscija (izgovaraj Siskija, otale staro-hrv. Sisъkъ, danas Sisak), a grad Sirmij dade ime čitavom naokolnom predjelu Srijemu. Od otoka zadržaše ne samo svi veći, nego i mnogi manji stara imena, očit dokaz, da je tude u prvi kraj bilo glavno prebivalište preostalih Romana, a tako i sve veće rijeke, koje su Sloveni upoznali još za pljačkaških vojna. Od planina održa se ime Promone kao Promina, a na jugu Durmitor (od dormire). Sve ostale geografske oznake dobiše ogromnim dijelom nova slovenska imena, od kojih su neka bez sumnje donesena sa sjevera, tako Cetina (Cetynia u Poljskoj), Sana (San pritok Visle), Odra u Sleskoj i pritok Kupe, Ilava pritok Ukrine i Ilova pritok Lonje (Ilava mjesto na Vahu u Slovačkoj), Lomnica u Turopolju i pod Tatrom, ne obazirući se na mnogobrojne Bistrice, Bijele i slična imena, zajednička svim Slovenima.

Carska Dalmacija u VII. i VIII. vijeku. Život preostaloga romanskoga žiteljstva poslije doseljenja Slovena bijaše veoma težak. Zemlja po otocima slabo rodi žitom, a uz to je i malo natopljena vodom, stoga je ono doista moglo dobivati glavnu hranu, kako car Konstantin kaže, »iz mora«, to jest ne samo ribu, nego i ono što se dopremalo lađama iz carske Italije, jer je poslije pada Salone i rimskih oblasti, najbliži bio Dalmaciji italski egzarh u Raveni, koji postade silom prilika prirodnim zaštitnikom njezinih ostataka. U prvi kraj, kad je carstvo zacijelo držalo u svojoj vlasti gdjegdje po koju utvrdu i zaštićeno mjesto, pače i u krajevima nešto podalje od mora, Romani su svakako bili gospodari pučine. Samo uz ovakove prilike možemo i razumjeti, zašto se održaše Zadar i Trogir, i kako postadoše Dubrovnik i Split. Prvi bješe zbjeg nekih Epidavrana i Salonjana na otočiću, koji se malo po malo, očito poslije više decenija, podiže do grada, a drugi zbjeg Salonjana. Ali jezgra romanskih preostataka Dalmacije ipak su bili, bar u VII. i VIII. vijeku brojni otoci od Cresa i Krka do Lastova i Mljeta, na kojima se uz ma kaki tradicionalni rimski politički život, prislonjen uz egzarhat u Raveni, produžio i kršćanski. Ovo nam stanje donekle osvjetljuje pouzdani podatak iz vremena pape Ivana IV. (640.—642.), rođena Dalmatinca, možda iz Salone, koji je 640. poslao »kroz čitavu Dalmaciju i Istru opata Martina s obiljem novca, da iskupi zarobljenike od pogana« (t. j. Avarâ i Slovenâ), što mu je i uspjelo, pače opat Martin tom je prilikom sabrao i kosti kršćanskih mučenika, tako salonskih biskupa sv. Venancija i sv. Dujma te njegovih drugova, i donio ih u Rim, gdje ih je papa dao položiti tik Lateranske bazilike sv. Ivana u posebnoj kapeli sv. Stjepana (od onda zvana sv. Venancija),

i ukrasi je prekrasnim mozaikom, koji se sačuvao do danas, kao vječni spomenik iz vremena doseljenja Hrvatâ na jug. Da je kršćanstvo živjelo i dalje među preostalim Romanima, dokazuje i činjenica, da je ravenski nadbiskup Damjan (692.—708.) bio rodom iz Dalmacije (ex Dalmatiarum fuit partibus), dakle se rodio poslije propasti Salone. No zbog oskudice neposrednih izvora, veoma je teško štogod podrobnije kazati o crkvenim prilikama među preostalim dalmatinskim Romanima prije početka IX. vijeka, premda se jedva može posumnjati, da je i tada bilo među njima nekake hierarhije, uza sve to, što salonske metropole više nije bilo. U prvom redu valja nam pomišljati na otok Rab, gdje nije bilo razloga da za duže vremena nestane biskupske vlasti, a možda i na Zadar, iza čijih je zidina ubrzo mogla privremeno prekinuta biskupska vlast produžiti svoj život. Kad su osnovane biskupije na Krku i Osoru nije poznato, ali kao sigurno može se uzeti, da su one postojale već u VIII. vijeku.

U tom se zgodiše važne promjene u Carigradu, gdje je poslije niza kratkotrajnih kukavnih vladara konačno uzeo grimiz Leon III. Izaurijski (717.—740.), ne samo obnovitelj carskoga ugleda i moći, nego prvi bizantinski car u pravom (ne rđavom) smislu ove riječi; sada je naime grčki elemenat konačno posve prevladao u svim granama javnoga života, dok su se u državnoj upravi izgubili i posljednji tragovi učešća narodnoga, ili bar jednoga dijela njegova, ispred neograničenog carskog samodršstva (autokratorstva). I tako se završio posljednji dio onoga velikog historijskog procesa, koji je počeo još u ono doba, kad se uzelo raspadavati veliko rimsko carstvo. Odbivši srećno zauvijek arapsku najezdu na Carigrad, car Leon III. posveti pažnju nutarnjim bijednim i žalosnim prilikama, što ih prouzročiše dugotrajni građanski i vanjski ratovi. Od carevih reforama po svojim posljedicama najvažnija je pored reorganizacije provincija po tematima ona, koja je izazvala stoljetnu borbu oko svetačkih slika ili ikona (εἰκονομαχία) Glavni razlog toga bješe, što car htjede da bude i crkvi glava i neograničeni gospodar, dakle otprilike onako, kako je tada bilo kod arapskih kalifa. Ali kod toga došao je u sukob s rimskim papom, što ga navede na osobito presudan korak: godine 732. naime oduze Leon III. papinskoj jurisdikciji Siciliju, donju Italiju i cijeli Ilirik, a s njime Dalmaciju i Prevalis, te ih podvrže carigradskom patrijarhu. Ovim djelom carevim položen bi osnov temeljnom bizantinskom crkveno-političkom principu, da se granice carigradske patrijaršije imadu točno pokrivati s državnim granicama, ili drugim riječima, da na bizantinskom političkom teritoriju nema mjesta nikakovoj stranoj crkvenoj vlasti neodvisnoj od cara. U taj par nijesu se mogle osjećati posljedice ove carske

odluke na docnijem hrvatskom teritoriju, jer salonsko-splitska nadbiskupija još uvijek nije bila obnovljena, dok su Sloveni živjeli i dalje u poganstvu, no dobrza igrat će ona presudnu ulogu u hrvatskoj historiji, naročito u IX. i u prvoj polovici X. vijeka. Jaz što tako puče između bizantinskoga dvora i rimske kurije nagna konačno papu, da se predao zaštiti franačkoga kralja Pipina, dok su Langobardi učinili kraj bizantinskom posjedu u srednjoj Italiji podloživši trajno Ravenu svojoj vlasti (oko 751.).

Tek poslije gubitka ravenskoga egzarhata posveti carstvo više pažnje i brige Dalmaciji, koju je i onako vazda smatralo svojim zemljištem. Svakako su oko toga vremena odnosi sa susjednim Slovenima poprimili blaže i snošljivije oblike, tako da se moglo pomišljati bar na djelomičnu obnovu staroga stanja. S tim u vezi bi prije svega u Splitu uređena biskupija (odnosno naslovna nadbiskupija) kao baštinica stare Salone. Prvi joj glavar bješe Ivan Ravenjanin (oko 780.), koji preobrazi mauzolej cara Dioklecijana u stolnu crkvu, posvećenu najprije Blaž. Djev. Mariji, a tek docnije bi prozvana po sv. Dujmu. Politička vlast opet dobi svoje središte u Zadru, gdje je stolovao carski namjesnik (dux), a potpadahu poda nj još i gradovi Trogir i Split te otoci Krk, Osor, Rab i Vergada; ova oblast pridrža i dalje ime Dalmacije.

Oblasti slovenske. Sve su ove važne promjene morale imati utjecaja i na susjedne Slovene, koji su također oko toga vremena obrazovali razne veće oblasti po svojem teritoriju, s knezovima na čelu. Uoči IX. vijeka one su već postojale, a bile su u glavnom ove: između ušća Raše (u današnjoj Istri) i ušća Cetine, pa Jadranskoga mora, rijeke Vrbasa i preko njega u srednjem i donjem toku dalje na istok prema Bosni i Drini, prostirala se Hrvatska; između ušća Cetine i ušća Neretve Neretljanska oblast; od Neretve do Dubrovnika Zahumlje ili Hum; od Dubrovnika do Kotora Travunja (ili Trebinjska oblast), a od Kotora do Bojane i ušća Drima Duklja. Sve su se ove oblasti širile i u unutrašnjost do razvodnih planina, što dijele vode Jadranskoga mora od pritokâ Save, gdje se u porječju gornje Bosne sterala oblast Bosna, dok se u porječju Pive, Tare, gornje Drine i Lima, omeđenu visokim planinama, nalazila Srbija. U bivšoj Savskoj Panoniji, između Drave, Save i planinskoga niza od Risnjaka do Une i ličke Plješivice, širila se posebna oblast, u kojoj je sve do XVII. vijeka prevladavalo ime slovensko, pa otale joj i ime Slavonija u latinskim spomenicima, a Slovinci, Slovinje u hrvatskim; mi ćemo je zvati Panonskom Hrvatskom. Vjerojatno je, da je ona sve do pred konačnu propast Avara priznavala vrhovnu vlast njihova hagana, koji je tada još uvijek bio gospodar ugarske ravnice i Srijema, a tako i onamošnjih Slovena.

Sve do početka IX. vijeka spominje se narod, koji se naselio u opsegu stare Dalmacije i Panonije, u stranim izvorima toga vremena jedino pod imenom Slovena, dakle pod općenim nazivom. No nema sumnje, da su već tada živjela i pojedina plemenska imena, a u prvom redu oba najodličnija: Hrvatâ i Srbâ, ali ona iziđoše na prvo mjesto tek kod stvaranja političkih oblasti.[1] Tako se zgodi, da se jedan isti narod,

[1] **Imena Hrvat i Srbin.** Imena Hrvat i Srbin veoma su tamna postanja i značenja. Car Konstantin Porf. (oko 950.) tumačio je ime Hrvati kao one »koji imaju mnogu zemlju«. Očito je car pomišljao na formu Χωρβάτοι pored Χρωβάτοι i nju izvodio od grčkoga χώρα = zemlja. Ime Srbi (Σέρβλοι) tumačio je opet kao one »koji postadoše robovi cara rimskoga«, to jest od latinskoga servus = rob, što je nesmisao, jer i sam car kaže, da su Srbi s tim imenom došli na jug odruživši se od ostalih Bijelih Srba oko Visle, dakle da su ga već imali prije, negoli su došli tobože u službu caru rimskomu, a onda ima i lužičkih i ruskih Srbà, koji nijesu nikad nikojemu rimskom caru robovali. Zagorski Hrvat Rattkay (1652.) izvodio je svoje narodno ime od glagola hrvati se (ab luctando).

Puštajući na stranu ove starije etimološke igrarije, valja prije svega istaknuti mišljenje, što ga je izrekao Šafarik; po njemu je ime Hrvat u tijesnoj svezi s imenom planine Karpati, koju Rusini još i danas nazivlju Horby, to jest Chrby, dakle od sveslovenskoga korijena chrb, chrib (hrv. hrbat), a sa značenjem Gorani; najstariji oblik bio bi Chr'vatin, Chr'vati. No ovo se mišljenje mora otkloniti, jer se u svim slovenskim jezicima u riječi hrbat vazda opetuje b, dok se u imenu Hrvat uvijek javlja samo v. Daničić opet izreče misao, da je Hrvat »od osnove koja sama nije u običaju, a koja će biti postala nastavkom va od korijena možebiti sar = čuvati, braniti«. U isto je vrijeme Geitler izvodio ime Hrvat od korijena hъrv-, charv, sarv, koji još i danas živi u slovačkom jeziku kao glagol charviti u značenju braniti (tueri, protegere, defendere), dok u litavskom szarwótas znači »oboružan«, pa stoga da Hrvat znači koliko oklopnik, ili čovjeka koji se bori u oklopu, ili branič (defensor, armatus). Ali se protiv ove etimologije podiže s uspjehom ruski naučenjak Baudouin de Courtenay, koga onda podupre i Jagić. Poslije toga iznio je ruski naučenjak Braun novo mnijenje; »germanski« Bastarni naime da su dali planini uz koju se nastaniše ime *Harfada (fjöll), a tu potom prozvaše Sloveni *Harvate, *Horvate, *Hrvate. Prema tome bili bi Hrvati koliko Karpaćani, to jest onako kao Bužani od rijeke Buga, ili Humljani od brda Hum. Konačno je ruski naučenjak Pogodin upozorio na lično ime Χοροάθος Χορουάθος na dvjema natpisima II. ili III. vijeka po Hr., nađenim u Tanaisu (Don), koje Vsevolod Miller tumači kao iransko, sa značenjem »sunčev put« (chor osetski znači sunce) a Justi u rječniku iranskih imena kao onoga, »koji ima svojih (= privrženih prijatelja)«; u tom bi slučaju ime Hrvat (Chorvat) bilo lično ime iranskoga podrijetla!

I za srpsko ime iznesene su razne hipoteze. Šafarik je najprije smatrao ime Srb, Srbad-ija, identičnim sa Sarmat, Sarmatia, no docnije se odreče ove zablude i uze izvoditi srpsko ime od korijena ser = roditi (sanskrit. su), sa značenjem »rodaci, srodnici« ili uopće »narod«, kod čega se pozivao na rusko »pa-serb« i poljsko »pa-sierb« = momak, pastorak, ali uz to još izreče i misao, da je ime Srb bilo prastaro domaće i zajedničko ime svih Slovena, ili bar najvećega dijela njih, pozivajući se kod toga na Prokopijeve Spore (Σπόροι) kao iskvareno za Σέρβοι. Međutim ova hipoteza danas je u nauci sasvim napuštena (up. Jireček, Gesch. der Serben I, 66), a tako su i Prokopijevi Spori objašnjeni od češkoga naučenjaka Niederla kao skraćena forma za

iznajprije poznat u izvorima pod imenom Slovena, stao kupiti oko dva plemenska imena Hrvata i Srba. Kako se u kasnije vrijeme većma proširila politička vlast jednoga ili drugoga plemena, tako će i odnosno političko narodno ime obuhvatati sada veći, a sada manji prostor.

Ovo stvaranje većih političkih središta i prvi istup Hrvata i Srba na historijsko poprište, u tijesnoj je svezi s napredovanjima obaju njihovih susjeda, s Francima na zapadu, a s Bugarima na istoku.

III.

FRANCI I PANONSKA HRVATSKA U IX. VIJEKU.

Napredovanja franačka. U drugoj polovici VIII. vijeka stala se vlast franačke države naglo širiti preko Italije na istok, primičući se granicama Balkanskoga poluotoka. Kad osvoji Karlo Veliki 788. bizantinsku Istru i pokori Bavarsku, podlože mu se i norički Sloveni ili Slovenci, dotada podanici bavarski. Ovim osvajanjima postade franački kralj susjedom avarskoga haganata i bizantinskoga carstva, odnosno panonsko-hrvatske i dalmatinsko-hrvatske oblasti. Zaželjevši proširiti vlast svoju do Dunava, i za kazan, što su pomagali buntovne Bavarce, odluči se sada Karlo Veliki na rat protiv Avara. Taj se rat vodio u dva maha (791. i 795.—796.), a sudjelovao je u njemu na strani franačkoj sa svojim četama i panonsko-hrvatski knez **Vojnomir** (795.). Avari budu potučeni, a države njihove nestade. Tako se konačno oslobode panonski Hrvati prevlasti avarske, ali postanu podanici franački. Panonsko-hrvatski knez bi podređen (kao i slovenački i istarski) furlanskomu markgrofu, dok su crkveni poslovi predani patrijarhu akvilejskom, koji je tada stolovao u Čividalu (Čedadu). Kako je većina naroda još uvijek bila poganska, iščeznu sada njegovim krštenjem mnogoboštvo iz Panonske Hrvatske (krajem VIII. vijeka), i sva zemlja između Drave i Save do Dunava potpade pod Karla Velikoga.

Dalmatinska Hrvatska dolazi pod Franke. Utom se zarati Karlo Veliki s bizantinskim carstvom, a pogotovo otkad se godine 800. okruni za cara rimskoga. Još prije toga (799.) pokuša furlanski markgrof Erih provaliti u Dalmatinsku Hrvatsku, no bude kraj Trsata (Rijeke) potučen i ubijen.

»Bospori« (Βοσπόροι). (Slov. Star. II, 489). Daničić opet izvodio je i srpsko ime od istoga korijena sar (kao i hrvatsko) determiniran u sarbh, dašto i s istim značenjem »branitelja« ili »borca«. No sve su to nagađanja, nešto izvjesna nauka još nije našla.

Uza sve to Franci doskora podlože svojoj vlasti dalmatinsko-hrvatsku oblast između mora, Cetine i Vrbasa te i nju podrede furlanskomu markgrofu, a kad bizantinski car Nikifor ugovori s Karlom mir (803.), odreče se Dalmatinske Hrvatske, pridržavši jedino primorske gradove i otoke (Dalmaciju). Međutim predade se Dalmacija već druge godine Francima, našto ponovo plane ljut rat između oba carstva, a taj svrši Karlovim porazom na moru. Nato bi 812. ponovo ugovoren u Achenu mir, kojim bi potvrđen onaj raniji od 803.: Dalmatinska Hrvatska ostade u vlasti franačkoj, a gradovi Zadar, Trogir i Split pa otoci Krk, Cres s Lošinjem (Osor) i Rab u vlasti bizantinskoj s nazivom Dalmacija. Sada, početkom IX. vijeka, biše i dalmatinski Hrvati pokršteni od franačkih misionara, a doskora i osnovana u Ninu zasebna hrvatska biskupija,[1] koja bješe izravno podvrgnuta papi. Dalmatinsko-hrvatski knez opet, koga je narod sebi slobodno birao i koji je sasvim slobodno upravljao zemljom, bješe podvrgnut vrhovnomu nadzoru furlanskoga markgrofa. Prvi poimence nam poznati dalmatinsko-hrvatski knez kršćanin bješe **Višeslav** (oko 800.), kojega je sjedište bio Nin. Spram franačkoga vladara preuzeo je i on, kao i panonsko-hrvatski knez, dužnost, da će na carski poziv vjerno vršiti vojnu službu.

Ustanak panonskoga kneza Ljudevita. Car Karlo Vel. umre 814., a naslijedi ga slabić sin Ludovik Pobožni (814.—840.). Njemu se kao novom svom vrhovnom gospodaru poklone u gradu Paderbornu oba hrvatska kneza, panonski **Ljudevit** (o. 810.—823.) i dalmatinski **Borna** (o. 810.—821.), po svoj prilici ne samo nasljednik Višeslavljev, nego i sin njegov. Za slabe vlade cara Ludovika Pobožnoga uzeše sve to više preotimati maha razni neredi po cijeloj državi njegovoj, a naročito se osiliše pojedina moćna gospoda i uzeše narod globiti i mučiti. I furlanski markgrof Kadalô nije bio bolji, postupajući naročito s panonskim Hrvatima tako nasilno i okrutno, da se njihov knez Ljudevit, kojega je središte bio Sisak, a oblast mu je zacijelo obuhvatala svu nekadanju rimsku Saviju, a možda i Srijemsku Panoniju, zbog toga po zasebnom poslanstvu potužio 818. u Heristalu caru Ludoviku. Kad to ne pomože, diže se Ljudevit s narodom svojim na oružje. Na glas o tom ustanku pođe ljeti 819. markgrof Kadalô s italskim četama na Ljudevita, no ne samo da nije ništa opravio, nego se dobrza morao poražen vratiti natrag u Furlansku, gdje je umro od groznice (febre correptus). Iza ovoga uspjeha knez Ljudevit zamoli cara za mir dojavivši mu i uvjete pod kojima da je voljan priznavati vrhovnu vlast carevu. Ali car Ludovik ga odbije i zatraži druge uvjete: očito se Ljudevit želio da oprosti nadzora furlanskoga markgrofa. Sada se knez

[1] Katedrala bješe posvećena galskom svecu Aselu.

odluči na borbu za oslobođenje od franačke vrhovne vlasti možda s težnjom, da umjesto propale avarske države podigne u srednjem Podunavlju novu slovensku. Znajući ali da je za tako golemo djelo sâm ipak preslab spram sila velikoga franačkoga carstva, pozove prije svega na oružje i pomoć naokolne Slovence, dalmatinske Hrvate i Timočane, koji se nedavno ponudiše caru Ludoviku za vazalne podanike u želji, da se oproste nesnosnoga »savezništva« bugarskoga. Knezu Ljudevitu sada se odazvaše Timočani i istočni Slovenci u današnjoj Kranjskoj i južnoj Štajerskoj, dok se dalmatinsko-hrvatski knez Borna sustegnuo od saveza, spreman vjerno vršiti vojnu obvezu u korist carevu.

Utom skupi nasljednik Kadalôov, novi furlanski markgrof Balderih, vojsku sa zadaćom, da opet pokori odmetnule Slovence, ali njima pohiti u pomoć knez Ljudevit. Obje se vojske skobiše negdje na gornjoj Dravi; čini se, da je Balderih nenadano zaskočio Ljudevita, jer se kaže, da mu je uspjelo da ga potisne natrag s manjom silom. Međutim provali dalmatinsko-hrvatski knez Borna u Ljudevitovu zemlju s juga, ali ga on dočeka na Kupi (možda nedaleko Siska) i napadne. Za boja pređu Bornini podanici Gačani, koji su obitavali u porječju Gacke oko današnjega Otočca, na stranu Ljudevitovu, dok je tast Ljudevitov Dragomuž opet prešao k Borni. Hrvatsko-dalmatinski bi knez do nogu potučen, pače jedva je iznio živu glavu uz pomoć nekih svojih vojnika, dok je Dragomuž poginuo. Na povratku u svoju kneževinu, Borna je doduše opet pokorio Gačane, no zato uđe Ljudevit u decembru u Dalmatinsku Hrvatsku i uze je paliti i pljačkati. Ne mogući se s uspjehom oprijeti na bojnom polju, Borna se zatvori u tvrde svoje gradove napadajući iz njih Ljudevitove čete čas ovdje čas ondje, sada s leđa, sada s boka. Izgubivši u tom neredovitom ratu mnogo ljudi (kažu oko 3000) i silu konja, Ljudevit se vrati natrag. Međutim je glas o njegovoj pobjedi na Kupi odjeknuo daleko. Sada mu se pridružiše i preostali Slovenci sve do blizu Soče, pače sam gradeški patrijarh Fortunat, iz inače nam nepoznatih razloga, uze kneza pobjednika podbadati na dalji otpor poslavši mu vještih zidara, da mu pomognu kod izgradnje utvrda.

Poslije toga sastane se u januaru 820. sabor franačkih velikaša oko cara Ludovika, na koji su došli i poslanici kneza Borne, a ti sada ispričaše tobožnje uspjehe svoga gospodara protiv Ljudevita za zimske vojne u Dalmatinskoj Hrvatskoj. Sabor zaključi da imadu tri carske vojske u isti mah napasti buntovnoga kneza, opustošiti njegovu zemlju i tako ga svladati, a kad malo potom stiže i knez Borna na carski dvor, uze on u vijeću obrazlagati, kako da se satre Ljudevit. I odista, čim je ogranulo proljeće podigoše se protiv Panonske Hrvatske tri velike franačke vojske, u koje

uđoše razne čete iz pola carstva. Prva je polazila iz Italije, druga preko Karantanije, a treća iz Bavarske kroz prekodravsku Panoniju. Prva i treća vojska sporo su napredovale, pače Slovenci pokušaše negdje na gornjoj Dravi, da prvoj vojsci zakrče put, ali bez uspjeha. Druga vojska, protiv koje je očito vojevao sam Ljudevit, tek je sebi poslije treće bitke prokrčila put u Panonsku Hrvatsku, gdje se potom sastaše sve tri carske vojske. Pred tolikom silom knez se Ljudevit zatvori u neki tvrdi grad na strmom brdu (zacijelo negdje Sisku na jugu) i prepusti zemlju paležu i pljački neprijateljskoj. Ne opravivši u stvari konačno ipak ništa, franačke se vojske doskora vrate kući, ali na povratku opet pokore Slovence carskoj vlasti; za kaznu bi im oduzeto pravo biranja domaćih vojvoda, jer im je odsada car šiljao gospodare po svojoj volji. Od toga vremena dalje Slovenci su trajno ostali podvrgnuti njemačkoj vlasti.

Nepovoljni rezultat posljednje vojne bješe razlogom, da je državni sabor franački, koji se sastao u februaru 821. u Achenu, zaključio, da imadu na ljeto opet tri vojske upasti u Panonsku Hrvatsku; one je odista i opet popale i opljačkaju, a onda se u oktobru vrate bez ikakva stvarnog uspjeha natrag. Ljudevit još uvijek nije bio svladan. Tek naredna godina 822. donese odluku. Kad se uze nova carska vojska — a to je bila već deseta po redu — oko augusta kretati iz Italije na Panonsku Hrvatsku, Ljudevit je više ne dočeka, već ostavivši iz nepoznatih nam razloga Sisak, prebjegne s odabranom četom k Srbima, našto Franci konačno pokore Panonsku Hrvatsku, dok su Timočani, ako ne još ranije, a ono svakako sada i opet došli pod Bugare. Ne zna se iz kojih je razloga knez Ljudevit za svoga boravka među Srbima ubio onoga župana kojemu se utekao, prisvojivši sebi podjedno i njegovu oblast. Možda mu je pod franačkim utjecajem radio o glavi, jer viđamo gdje Ljudevit poslije toga sam šalje neke svoje ljude k franačkoj vojsci u Panonsku Hrvatsku s porukom, da je voljan lično stupiti pred cara Ludovika i njemu se opet pokoriti. Poslije toga knez pođe u Dalmatinsku Hrvatsku, možda zbog posredovanja. Ovdje je još 821. umr'o knez Borna, a naslijedio ga je sinovac **Vladislav** (821.—835.?). No knez Ljudevit potražio je utočišta kod Bornina ujaka Ljudemisla, a taj ga dade — zacijelo po franačkom nalogu — mučke ubiti (na proljeće 823.). Ma da nije uspio svojim snažnim ustankom, knez Ljudevit ipak ide u red najznatnijih ličnosti stare hrvatske povijesti. On je bio jedini hrvatski vladar, koji je oko sebe okupio pored panonskih Hrvata još i velik dio Slovenaca i podunavskih (dačkih) Slovena, valjada Srbâ, ravnajući bar kroz jedno vrijeme sudbinom čitave zemlje od izvora Save do donjega Dunava. Svojim je hrabrim istupom po-

tresao i temeljima franačke velike države, a zemlju između Drave i Save spasao od onakove kobi, kakova je stigla susjedne Slovence. Spomenuvši prijeku smrt njegovu u Dalmatinskoj Hrvatskoj, Nijemac Dümmler kaže: »I tako je poglavito uz pomoć (dalmatinskih) Hrvata ugušen ustanak, u kojem se radilo, kako to svjedoči potreba odašiljanja onako znatnih vojnih sila (od strane franačke protiv njega) o ostvarenju velikih ciljeva, možda o utemeljenju jedne velike slovenske države na Dunavu.«

Franačko-bugarsko ratovanje. Pobjeda nad Ljudevitom ipak nije donijela Francima očekivana ploda, jer se dobrza upletoše u rat s Bugarskom, koju podiže početkom IX. vijeka do zamjerne snage kan Krum (802.—814.). Krum naime proširi vlast svoju najprije na čitav današnji Banat i Erdelj, gdje su Bugari od toga vremena neposredno graničili na zapadu s franačkom a na sjeverozapadu s moravskom državom, a onda i na današnju sjeveroistočnu Srbiju između Timoka, Dunava i Morave. Sada se moradoše pokloniti Krumu kao »saveznici« dva dačko-slovenska plemena: Braničevci (ili Bodrici) s lijeve obale Dunava i Timočani s desne. Poslije ovoga uspjeha krene Krum na jug i zauzme utvrđeni grad Sredec (Sofiju), a taj otvori Bugarima put u Makedoniju. No sada se podiže na nj car Nikifor i prodre preko Balkana do blizu tadanje bugarske prijestolnice Pliskova, ali ga Krum opkoli sa svih strana i pobije do nogu, pače sam car zaglavi u boju (811.). Ni novi car Mihajlo I. nije bolje prošao, kad pokuša da osveti svoga predhodnika, jer i njega Krum potuče (813.) i pade potom pod Carigrad te ga podsjedne s kopna. Uvjerivši se dobrza da tvrdoga grada bez brodovlja ne može osvojiti, ponudi novom caru Leonu V. Armencu primirje, ali misli svoje da osvoji Carigrad, ipak nije napustio, i samo nenadana smrt kanova (814.) oslobodi grad nove podsade, na koju se upravo spremao. Kruma naslijedi sin Omurtag (814.—831.). Prvo mu je bilo, da je s Bizantom sklopio formalni mir na trideset godina, očito jer je pažnju njegovu privuklo naglo širenje franačke države u srednjem Podunavlju, u neposrednoj blizini bugarskih granica, pače njegovi »saveznici« Timočani i Braničevci ostaviše ga 818. i pokloniše se caru Ludoviku poslavši k njemu u Heristal poslanike. Malo potom buknu ustanak panonsko-hrvatskoga kneza Ljudevita, za kojega su Timočani uza nj pristali, dok su Braničevci ostali Francima vjerni.[1] Ne znamo ništa o tom, kako se Omurtag držao za vrijeme Ljudevitova ustanka, ali je svakako veoma značajno, da je poslije pogibije hrabroga panonsko-hrvatskoga kneza (još krajem 823.) poslao caru Ludoviku po-

[1] To dokazuje i činjenica, da su oni 822. poslali caru Ludoviku poslanike s darovima.

slanstvo sa zadaćom »da sklapa mir« (velut pacis faciendae gratia). To se ticalo Braničevaca, koji zamoliše cara Ludovika za pomoć i zaštitu. Kad car poslije višegodišnjega pregovaranja ne htjede da pristane na zahtjeve Omurtagove, zaplove Bugari na svojim lađama uz Dunav i Dravu, upadnu na proljeće 827. u Panonsku Hrvatsku, protjeraju iz nje one glavare (duces), koje su Franci tuđe postavili i zamijene ih Bugarima. Tako je ovim ratom Panonska Hrvatska došla u vlast bugarsku. Dalja posljedica bješe, da je car Ludovik dokinuo (828.) furlansku markgrofiju i razdijelio je na četiri nova administrativna dijela: na Furlansku u užem smislu i na Istru, koje ostadoše i nadalje zajedno s Dalmatinskom Hrvatskom u tješnjoj svezi s kraljevinom Italijom, te na prekodravsku Panoniju (oko Blatnoga jezera) i na Karantaniju (ili današnju Korušku, Kranjsku i donju Štajersku), a te biše sada podvrgnute bavarskom kralju Ludoviku Njemačkomu, koji odmah preuze ratovanje s Bugarima. Tečaj rata nije poznat, samo se znade, da kralj Ludovik Njem. nije uspio i da su Bugari 829. i opet ušli na lađama u Dravu te poharali naokolna mjesta. S tim je događajem ratovanje i prekinuto, a da do mira ili primirja nije došlo. Razlog ima se bez sumnje tražiti u onodobnim teškim neprilikama, što ih je imao car Ludovik sa svojim sinovima zbog baštine i diobe države, a onda i u borbama između sinova samih.

Sva je prilika da su Bugari ograničili neposrednu svoju vlast samo na današnju istočnu (ravnu) Slavoniju i Srijem, kao i na današnju sjevernu Srbiju s Beogradom, dok je u nekadanjoj Savskoj Panoniji postao njihovom potporom knezom **Ratimir** (829.—838.). Tek onda kad se prilike u franačkoj državi donekle središe, posla 838. kralj Ludovik Njemački na Ratimira podunavskoga markgrofa Ratboda. U taj par zadržavao se kod Ratimira knez Pribina. On je bio nešto prije 836. gospodar Njitre (u Slovačkoj), ali ga odanle protjera moravski knez Mojmir, našto pobježe k grofu Ratbodu, a taj ga predvede pred kralja Ludovika Njemačkoga. Kako je Pribina bio poganin, bi sada na kraljevu želju kršten i ostade dalje uz Ratboda, no ubrzo se zavadi s njime i pobježe sa sinom Koceljom k Bugarima (zacijelo u Srijem), a od njih pođe onda knezu Ratimiru. Utom se podiže s velikom vojskom Ratbod na panonsko-hrvatskoga kneza, pobijedi ga i potjera iz zemlje, dok je Pribina sa svojim sinom »prešao Savu« (pertransivit fluvium Sawa) i pošao do karantanskoga grofa Salaha, a taj ga onda izmiri s Ratbodom. Ovom je vojnom Ratbod opet pokorio Panonsku Hrvatsku i podvrgao je državi kralja Ludovika Njemačkoga, a kod toga pomoglo mu je najviše to, što su baš oko toga vremena Bugari bili zaokupljeni osvajanjem Makedonije na jugozapadnim svojim granicama. Među-

tim se u franačkoj državi, bar za neko vrijeme, središe prilike diobenim ugovorom u Verdunu (843.), kojim postade Ludovik Njemački potpuno samostalan vladar u istočnom dijelu nekadanje ogromne države Karla Velikoga. Zacijelo u vezi s tim krupnim događajem u historiji Svijeta i vidimo, gdje su na jesen 845. došli u Paderborn pred kralja Ludovika Njem. bugarski poslanici, koji su bez sumnje s njime sklopili mir, narušen još 827., a po kojem ostade Bugarskoj Srijem. Kako je onda bilo s Panonskom Hrvatskom ne znamo, ali je svakako ostala u vlasti Ludovikovoj, no tko je neposredno njome upravljao, o tom ne saznajemo iz mršavih izvora ništa sigurna. Ipak se čini, da je došla (poslije 845.) pod upravu donjopanonskoga kneza Pribine (†861.), a onda njegova sina Kocelja (†876.).

Knez Braslav. Tek pod kraj IX. vijeka opet se spominje u Panonskoj Hrvatskoj kao zasebni knez **Braslav** (880.—896.), vjeran vazal franački. Kad je car Karlo III. Debeli opet sjedinio u svojoj ruci čitavo franačko carstvo i došao na istok svoje države u Tulln (nedaleko od Beča), pođe i Braslav onamo, da mu se pokloni (884.). U ratovima, što su ih vodili car Arnulf i moravski knez Svatopluk, stajaše Braslav na strani Arnulfovoj, pomažući ga izdašno savjetom i vojskom. Za toga se ratovanja pojavi na ravnicama Dunava i Tise nov narod, Madžari; oni pristanu uz Arnulfa, udare na moravsku državu i nasele Ugarsku (896. i slijedećih godina). U to je doba car Arnulf predao prekodravsku Panoniju s Blatnim Gradom knezu Braslavu, da je brani od Madžarâ, ali to mu nije uspjelo. Dolaskom Madžara ujedared se izmijene političke prilike u Panonskoj Hrvatskoj: vlasti franačke nestade, a ubrzo nalazimo Panonsku Hrvatsku u najtješnjoj svezi s Dalmatinskom Hrvatskom, s kojom ona obrazova hrvatsko kraljevstvo. Knezu Braslavu nestaje poslije 896. i traga.

IV.

DALMATINSKA HRVATSKA I NERETLJANI DO DRUGE POLOVICE IX. VIJEKA.

Dok je Panonska Hrvatska bila pod vrhovnom vlašću franačkom, a djelomice došla i pod bugarsko gospodstvo, razviše se političke prilike u Dalmatinskoj Hrvatskoj sasvim drugim pravcem; naročito je na njih utjecala Venecija.

Venecija. Za rimskoga carskoga gospodstva zvala se sva zemlja između Alpâ, rijeke Pada, Soče i mora Venecija (po ilirskom plemenu Venetâ), gdje su se dizali čuveni gradovi Hatrija (Adria), Patavium

(Padova), Vicentia (Vicenza) i Aquileia (Oglej). No pored ove kopnene Venecije, već su Rimljani dobro poznavali i otočnu. Od vijekova naime donose alpske rijeke (Pad, Adiža, Brenta, Sile, Piave, Livenza, Tagliamento, Timavo i Soča) godimice svu silu krša i mulja, koji se ovdje zbog tišine morske spušta na dno. Tako nastadoše uporedo s kopnom duguljasti pješčani otoci i otočići zvani lidi, dok se močvara između njih i sučelne obale zovu lagune. Najvažniji lidi bijahu: Grado (Gradež) kod ušća Soče, Caorle, Olivolo i Rialto. Za burnih vremena Seobe Naroda od prve polovice V. do druge polovice VII. vijeka naše ere, potražiše u više mahova žitelji nekih moru bližih venetskih gradova sa svojim pokretnim imetkom zakloništa po ovim od prirode zaštićenim zbjegovima i osnovaše vremenom malu otočnu oblast, baveći se isprva samo brodarstvom, ribarstvom, trgovinom i naročito iskuhavanjem morske soli. Ali za gotsko-bizantinskoga rata prisili ih srećno oružje Justinijanovo na pokornost carstvu (kao i svu ostalu Italiju i Dalmaciju), pridržavši sebi pravo potvrditi izabrana dužda (dux, dijalektno dože). Kad je početkom IX. vijeka na lidima Rialto i Olivolo utemeljen grad Venecija,[1] steče ova oblast svoje prirodno središte. Vrhovno gospodstvo bizantinsko potrajalo je u svemu puna tri vijeka, no ono je Veneciji zapravo dobro došlo, jer je ona za to vrijeme proširila svoje trgovačke veze po svemu Istoku, prodavajući dragocjenu njegovu robu dalje na evropski Zapad. Početkom IX. vijeka bila je trgovina mletačka zbog brojnoga brodovlja već veoma razvijena, pri čem je ipak najvažnije bilo, što se jedino na mletačkim lađama moglo sigurno i mirno ploviti po Sredozemnom moru od arapskih gusara, pače Mlečani su Arapima dovažali drva, oružja i robova, ma da su ovo trgovanje strogo zabranjivali i bizantinski car i rimski papa. Nema sumnje da su Mlečani u tu svrhu tražili drva i robova i po istočnim obalama Jadranskoga mora, no kod toga naiđoše doskora na ljut i odrešit otpor.

Oslabljenje bizantinske vlasti. Utom se zbiše znatne promjene i u bizantinskom carstvu. Car Leon V. bi ubijen na Božić 820. u dvorskoj kapeli sv. Stjepana, a na prijesto uspe se začetnik državnoga prevrata Mihajlo II. Mucavac (820.—829.) iz Amorija, utemeljitelj nove frigijske dinastije. Ovaj prevrat bješe početak novih nevolja i nesreća za carstvo, a te mu zadaše toliko teških udaraca, da se ono od njih nije moglo da pridigne ni za Mihajlovih nasljednika Teofila (829.—842.) i Mihajla III. (842.—867.). Najprije podiže se protiv njega vojvoda Toma, čovjek zar slovenskoga podrijetla, koga okruni antiohijski patrijarh carskim vijencem. Složivši se s Arapima, Toma napadne s jakim brodovljem

---

[1] Starohrvatski Bneci > Mneci > Mleci (upor. mnogo i mlogo).

sam Carigrad, ali bi odbijen, a skoro potom i ubijen. Taj je trogodišnji građanski rat ne samo opustošio najbolji dio bizantinskoga carstva, nego i rastočio njegovu do onda još krepku organizaciju, oslabivši mu vojsku i mornaricu, i omogućivši Arapima, da su 826. zauzeli otok Kretu, a 827. znatan dio Sicilije na ulazu u Jadransko more. Zbog toga bješe carsko brodovlje — u koliko nije propalo — u prvom redu privezano na obranu Egejskoga mora, kao i samoga Carigrada. Sve je to dakle toliko oslabilo snagu bizantinskoga carstva, da su sada slovenska plemena južno od Cetine i u nutrašnjosti do bugarskih granica prestala priznavati nad sobom carsku vlast i stadoše živjeti nezavisno pod svojim knezovima i županima, pače car Konstantin Porf. kaže, da se neki od njih, koji su ranije došli u priliku da se krste, a smatrajući sada svoje krštenje znakom podložnosti carstvu, opet povratiše mnogoboštvu. Ali oslabljenje bizantinske mornarice najjače se osjećalo na zapadnoj periferiji carstva, na Jadranskom moru, gdje se oni gradovi i otoci, koji su činili carsku Dalmaciju, ujedared nađoše prepušteni samima sebi, pa stoga se u takim prilikama i požuri car Mihajlo II., da obnovi s carem Ludovikom achenski mir, pobojavši se zar, da osamljeni dalmatinski gradovi i otoci ne dođu pod izravnu vlast hrvatskoga kneza, odnosno u opseg franačke države (824.). Isto tako spade i značenje bizantinske vrhovne vlasti u Veneciji, pače ona preuze sada na sebe policajnu ulogu carstva u Jadranskom moru, gdje su oko toga vremena uzela južnodalmatinska plemena, a naročito Neretljani između ušća Cetine i Neretve, prelaziti na susjedne otoke Mljet, Korčulu, Brač i Hvar, podvrgavajući ih svojoj vlasti. S tim u svezi oni se doskora dadu i na drsko gusarenje, obnovivši u neku ruku stara ilirska vremena, ali su podjedno i izazvali krvav sukob s Venecijom, kojoj bješe baš pomorska trgovina glavni životni interes.

Borbe s Venecijom. Sukobi između Neretljana i Mlečana bijahu isprva bez sumnje više lokalni i pojedinački, no s vremenom se preobraziše u pravi pomorski rat. Nije slučajno da su prvi sukobi zabilježeni upravo s Neretljanima, jer sudari s dalmatinskim Hrvatima morali bi nužno izazvati uplitanje i posredovanje italskoga kralja, toga neposrednoga susjeda mletačkoga i vrhovnoga gospodara Dalmatinske Hrvatske, pa stoga su se Mlečani i volili baciti na poganske neretljanske otoke i obalu. Već prije 830. začelo se takovo stanje, jer one godine pošlju Neretljani u Veneciju svoga poslanika, da u njihovo ime utvrdi s duždom mir. Značajno je, da se taj neretljanski poslanik tom prigodom pokrstio. No mir ne potraja dugo, jer nam je zabilježeno, da su Neretljani doskora napali i poubijali neke mletačke trgovce na jugoistočnoj italskoj obali; ovaj

podatak svjedoči, da Mlečani nijesu ni na zapadnoj obali Jadrana bili sigurni ispred osvete i bijesa drskih Neretljana.

Knez Mislav. Kad je 828. dokinuta furlanska markgrofija, i time prestao nadzor njezinoga markgrofa nad Dalmatinskom Hrvatskom, bi njezin knez neposredno podređen kralju Italije, što je svakako imalo za posljedicu, da se odsada našao razmjerno slobodniji i nezavisniji. Ovaki položaj knežev morali su pored toga ojačati i poznati građanski ratovi u franačkoj državi, koji su stalno bjesnili uz male prekide od 829. do 843. između cara Ludovika i njegovih sinova, a naročito poslije 833., kad je najstariji Ludovikov sin Lotar postao potpuno nezavisnim vladarom u kraljevini Italiji. Tada bješe dalmatinsko-hrvatskim knezom **Mislav** (o. 835.—845.), po svoj prilici neposredni nasljednik Vladislavljev, a sjedište nije mu više bio Nin, nego Klis, gdje mu se spominje dvorac (curtis). Mislav bješe pobožan vladar; sagradio je u mjestu Putalju nedaleko salonskih ruševina crkvu sv. Jurja,[1] možda po svom kršćanskom imenu, i obdari je zemljišnim posjedom i robovima, koji će od oca na sina ovu zemlju obrađivati, a kao susjed grada Splita sjeti se i ondješnje crkve, kojoj je tada nadbiskupom bio Justin, pa joj odredi desetinu od plodova i životinja na svom kneževskom posjedu u susjednom Klisu. Ovo je prvi dar što ga je splitska crkva dobila od hrvatskoga vladara na hrvatskom zemljištu. Ali kneževo darivanje veoma je značajno i s političkoga gledišta, jer je splitska crkva bila na bizantinskom, dakle na tuđem teritoriju, a povrh toga još je i potpadala pod carigradskoga patrijarha. Baš za vladanja Mislavova dovršila se konačno u Carigradu dugotrajna borba protiv ikona pobjedom »pravovjerja« (842.). O tom je onda ubavijestio patrijarh Metodije (843.—847.) zasebnim pismom splitskoga nadbiskupa Justina, tražeći od njega da taj događaj proslavi u svojoj crkvi, što je on i učinio.[2] Međutim baš oko toga vremena bili su i politički odnosi između franačke države i bizantinskoga carstva veoma dobri, a kao carski strateg fungirao je u carskoj Dalmaciji u to vrijeme Brienij.

U svim se ovim prilikama ima i tražiti razlog, da se tada i Dalmatinska Hrvatska oglasila kao nova sila na Jadranskom moru, uperena svakako u prvom redu protiv arapskih gusara, tada teške brige ne samo bizantinskoga carstva, nego i Lotarove Italije. Ali još prije nego li je došlo bar do većih sukoba s Arapima, knez Mislav okušao je svoju pomorsku snagu s Mlečanima, a te su tada napadali i Neretljani. Nije nam

---

[1] Danas Kaštel Sućurac (= Sut-đurac).

[2] Ime Justinovo izrijekom je navedeno. Patrijarhovo pismo donio i predao je nadbiskupu đakon Eustatije.

ništa zabilježeno o povodima hrvatsko-mletačkih sukoba, a ne znamo ni to, da li su Hrvati napadali mletačke trgovce u zajednici s Neretljanima, no da je bilo borbâ između Mislavljevih podanika i duždevih, nema sumnje. Zbog toga odluči se dužd Petar Tradonik na vojnu, da bi prisilio Hrvate i Neretljane na mir. Ne znamo da li je tada došlo i do kakova sukoba, samo je sigurno, da je dužd — možda posredovanjem Lotarovim — zar u današnjem političkom sv. Martinu, niže Splita, gdje je knez također imao dvorac (curtis), utanačio 839. s Hrvatima trajan mir pod inače nam nepoznatim uvjetima,[1] a onda preplovi do susjednih neretljanskih otoka, gdje je vladao knez **Družak** (Drosaicus), i sklopi također s njime mir. Ali već na proljeće iduće godine došlo je do novoga sukoba između Neretljana i Mlečana, u kojem bi dužd ljuto potučen. Čini se, da je tada neretljansko gusarstvo dopiralo ćak do franačke Istre, jer italski kralj Lotar utanači početkom 840. s duždom ugovor (pactum), koji se imao obnavljati svake pete godine, a po kojemu bješe Venecija obvezana, da za trgovačke privilegije, podijeljene joj od kraljevine Italije, priskoči u nuždi sa svojim brodovljem u pomoć istarskim i nekim drugim sjeveroitalskim gradovima »protiv Slovenâ« (contra generationes Sclavorum, inimicos scilicet vestros), razumije se, ako bi ih napali.

Arapski nalet. Međutim su Arapi[2] sve više širili vlast svoju po Siciliji i po nekim točkama južne Italije, naročito na Tarent, u okolici kojega su krajem 840. ametom potukli bizantinsko-mletačko brodovlje. Poslije toga uđu na proljeće 841. u Jadransko more s 36 lađa pod vodstvom sahiba (= glavara) Kalfuna, zapale na drugi dan Uskrsa Osor (na otoku), onda papinu Ankonu, a na povratku poharaju i južno-dalmatinska mjesta Budvu, Rosu i Kotor. Sada se po drugi put podiže protiv njih dužd Petar Tradonik, ali ga Arapi 842. do nogu pobiju kod otočića Suska (na zapadnoj strani Lošinja). U isto vrijeme zauze jedna druga arapska četa južnoitalski grad Bari za dulji niz godina, a onda navale Arapi još i na sam Rim, gdje opljeniše crkvu sv. Petra (846.). Jesu li i dalmatinski Hrvati tada dolazili u sukob s Arapima, ne zna se, ali pažnje je vrijedno, da su arapske navale, koliko to izlazi iz sačuvanih izvora, uperene bile isključivo protiv raznih točaka izvan unutrašnjosti nesigurnoga dalmatinskoga arhipelaga držeći se očito otvorene pučine. Inače glavna posljedica pomenutih arapskih pobjeda bješe odulje oslablje-

---

[1] Nije nemoguće da je na ovom mjestu tekst mletačkoga kroniste djakona Ivana došao do nas iskvaren krivnjom prepisavačâ, i da je nekoć u originalu stajalo mjesto današnjega »sancti Martini curtis« — a to je po svoj prilici poljički sv. Martin — »sanctae Marthae curtis«, a to bi bili Biaći, tadanja hrvatska prijestolnica. Kako je poznato, originalni rukopis djakona Ivana nije se sačuvao, već prijepis iz XI. vijeka (Cod. Vat. Urb. 440).

[2] Naši ih izvori rado zovu Saraceni = istočnjaci.

nje mletačke mornarice, čime se odmah okoristiše Neretljani, jer se baš oko toga vremena (846.) osmjeliše napasti samu mletačku oblast porobivši lagunski grad Kaorle.

Knez Trpimir. Nekako oko toga vremena umre knez Mislav, a naslijedi ga **Trpimir** (o. 845.—864.), praotac one dinastije, koja je uz neke izuzetke vladala u Hrvatskoj sve do pred kraj XI. vijeka. Trpimir priznavao je doduše vrhovnu vlast franačkoga cara Lotara (840.—855.) kao kralja Italije, ali nam se unatoč toga javlja u punom vladalačkom sjaju po uzoru franačkoga dvora. Sebe naziva »pomoću Božijom knez Hrvata« (dux Chroatorum iuvatus munere divino), što je prvi spomen hrvatskoga imena u historijskim spomenicima,[1] kao što je i sačuvana nam njegova isprava (od 4. marta 852.) najstariji poznati nam hrvatski diplomatički spomenik. U Klisu imao je dvorac, gdje su ga opkruživali župani, komornici i dvorski svećenici. Inače bješe pobožan kao i drugi zapadni vladari onoga vremena. Nema sumnje da je hodočastio nekud u Čividale, sjedište akvilejske patrijaršije, gdje se čuvao neki rukopis evanđelja sv. Marka, za koji se kazivalo, a tada i vjerovalo, da ga je napisao sam sv. Marko. Tom mu je prilikom ubilježeno ime na jednoj stranici iznad evanđeoskoga teksta (kao domno Tripimero). Ali »ne znajući kad će doći posljednji dan i čas, i veoma zabrinut za spas svoje duše«, knez Trpimir »posavjetovavši se sa svim svojim županima«, odluči podići samostan u čast sv. Petra — možda po svom kršćanskom imenu — u koji je dozvao benediktinske redovnike iz čuvenoga Montekasina (između Rima i Napulja). Samostan s crkvom sagrađen bje nedaleko Klisa u današnjim Rižinicama, među maslinama, lozom i smokvama. Kad je samostan s crkvom bio dovršen, obrati se Trpimir na svoga kuma, splitskoga nadbiskupa Petra, da mu uzajmi srebra, od kojega će dati načiniti crkveno posuđe, čemu se on i odazva. U znak blagodarnosti knez Trpimir potom odluči, da će nadbiskupa darivati, i upita ga, što bi želio. Nadbiskup Petar, koji je nedavno kupio za sebe neka zemljišta u okolini splitskoj (Lažani i Tugari), poželi, da bi sada knez Trpimir ispravom potvrdio, e su ove zemlje vlasništvo splitske crkve, a podjedno još, da knez potvrdi nekadanje darovanje njegova predhodnika Mislava. Tome je udovoljio Trpimir u Biaćima dne 4. marta 852. u zboru hrvatske gospode, pače sam je Trpimir s desetinom kliškoga kneževskoga posjeda i crkvom sv. Jurja u Putalju darovao još i oveći komad zemljišta s kmetovima na njemu »na uveličenje svete solinske crkve«.

---

[1] Za starije zgode svjedok nam je car Konstantin Porf., ali on piše tek polovicom X. vijeka. Franački stariji ljetopisci ne poznadu hrvatskoga imena.

Bugarski rat. Još za Mislavljeva vladanja napali su Bugari svoje zapadne susjede S r b e. Oblast njihova širila se tada u onom planinskom kraju, kojim protječu Piva, Tara, gornja Drina, Lim, Ibar i gornja Zapadna Morava. Ovdje je vladala dinastija, kojoj bješe oko 780. praotac V i š e s l a v, a izmedu 835. i 850. knezom V l a s t i m i r, koji je pregnuo, da svoju vlast proširi na susjedna primorska i zapadnomakedonska slovenska plemena. U tom valja tražiti razlog, što je bugarski kan P r e s j a n (836.—853.), Omurtagov unuk i drugi nasljednik, udario na Vlastimira, želeći da spriječi organizovanje jedne nove sile u susjedstvu. Bugarsko-srpski rat potrajao je oko tri godine (840.—842.) i svrši porazom bugarskim.[1] Presjanov sin i nasljednik kan B o r i s (853.—888.) obnovi navalu na Srbiju, želeći osvetiti poraz očev (854.). Tada su u Srbiji vladala tri brata: M u t i m i r, S t r o j i m i r i G o j n i k, podijelivši po smrti očevoj državu. No složna braća pobiju vojsku Borisovu i sklope s njime mir. Potom je Boris iz nepoznata razloga okrenuo oružje na Dalmatinsku Hrvatsku, ali ga i knez Trpimir potuče i natjera na mir (855.).[2] Ovaj je rat jasno svjedočanstvo, da je **D a l m a t i n s k a H r v a t s k a t a d a m o r a l a** n e p o s r e d n o **g r a n i č i t i** s **B u g a r s k o m**; budući da se izmedu Save i Drave sterala franačka Panonska Hrvatska, u Srijemu i u današnjoj sjevero-zapadnoj Srbiji Bugarska, oko gornje Drine i dalje na jugu Srbija, morala je dakle Dalmatinska Hrvatska bezuvjetno graničiti s Bugarskom negdje rijeci Bosni dalje na istoku, to jest u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni, gdje nam i valja tražiti hrvatsko-bugarsko bojište.[3]

Rascijep između istočne i zapadne crkve. Pod kraj vladanja Trpimirova pada jedan veoma krupan događaj; to je začetak crkvenoga rascijepa (shizme) izmedu Carigrada i Rima, čije posljedice još i danas bitno utječu najviše na naš narod hrvatskoga i srpskoga imena, stvorivši uvjete njegove stoljetne međusobne otuđelosti, budući da su Hrvati ušli u sferu zapadne (latinsko-romansko-germanske), a Srbi u sferu istočne (grčko-slovenske) kulture. Sporova i prepiraka zbog raznih crkvenih pi-

---

[1] Za bugarske stvari služim se odličnim djelom sofijskoga profesora V. Z l a t a r s k o g a: Istorija na blgarskija narod. Sofija 1915.

[2] Mišljenje T o m a š i ć e v o (Vjesnik kr. zem. arkiva za 1918.), kao da se tude radi o ratu između Borisa i I l i r s k e Hrvatske, to jest jedne t r e ć e oblasti pored Dalmatinske i Panonske Hrvatske, sasvim je bez osnova; ne samo zbog čitavoga konteksta cara Konstantina Porf., nego i stoga, što takovoj tobožnjoj Ilirskoj Hrvatskoj nema ni najsitnijega traga ni u koje doba.

[3] Da je Dalmatinska Hrvatska n e p o s r e d n o graničila s Bugarskom, dokazuje i to, što su pape slale bugarskomu knezu Mihajlu Borisu svoje poslanike preko D a l m a t i n s k e H r v a t s k e, moleći knezove Domagoja i Zdeslava, da ih d a d u o t p r a t i t i do b u g a r s k e granice (ili do Bugarâ).

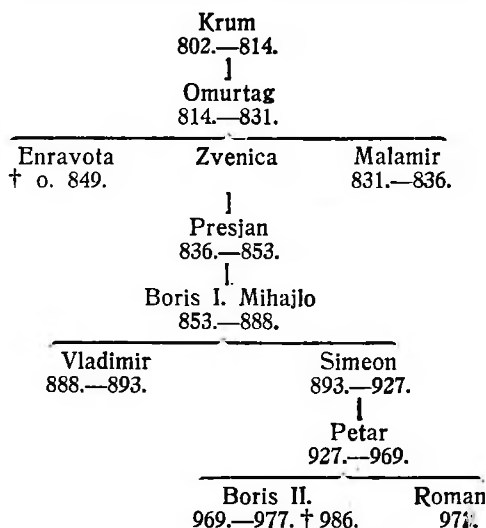
tanja bilo je vazda između rimske i carigradske crkve, a pored toga još se istočna crkva razlikovala od zapadne ne samo jezikom, nego i nekim ceremonijama. Uza sve to ipak je kroz sve vrijeme opstojalo faktično jedinstvo kršćanske crkve, a rimski papa bješe i na Istoku priznavan prvim patrijarhom po starješinstvu sveukupne crkve. No dugotrajna borba oko poštovanja ikona prva iskopa dubok jaz između obih crkvi, a ta potraja puni jedan vijek. Šta više, tek što je uspostavljen sklad između Carigrada i Rima, izazva carski dvor nov sukob. Mjesto trogodišnjega cara Mihajla III. (842.—867.) preuzeše vladanje mati mu carica udova Teodora i njezin brat Bardas, ali doskora ukloni Bardas sestru i ostade uz mladića cara sam kao njegov suvladar. Međutim mladi je car vodio toliko opak i razuzdan život, da su ga još suvremenici prozvali »pijanicom« (μεθύστες), a ujak mu Bardas bješe još i gori.[1] Protiv njih diže se javno carigradski patrijarh Ignatije (sin cara Mihajla I.), našto ga dvor svrže i silom otjera u progonstvo (857.), a za patrijarha dade izabrati učenoga laika F o t i j a, koji bi odmah zaređen i posvećen. Upravo tada zasjede papinsku stolicu Nikola I. (858.—867.), energičan muž prožet idejom vrhovne papinske vlasti na čitavoj Zemlji, »koja nadvisuje sve crkve« i »koja je sasvim nezavisna od svjetske vlasti«, pače »ona je nad njom«. Na tužbu Ignatijevu papa se obrati na cara Mihajla i Fotija i javi im, da će dati stvar ispitati po svojim legatima i potom izreći presudu, a dotle da se Fotije nema smatrati zakonitim patrijarhom. Poslije povratka papinskih legata, a još više na novu tužbu svrgnutoga Ignatija i njegovih pristaša, papa Nikola sazove u Rim crkveni sabor (u aprilu 863.), a taj zbaci Fotija iz svećeničkoga staleža i zaprijeti mu izopćenjem iz crkve, ako se bude još i dalje gradio patrijarhom; podjedno bi Ignatije proglašen jedinim zakonitim patrijarhom. Na ovo odgovori Fotije tako, da je i on sazvao ljeti 867. u Carigrad sabor istočnih biskupa te udario crkvenim prokletsvom papu i njegove pristaše, optuživši podjedno još i zapadnu crkvu, da nauča neke zablude, naime: post u subotu, zabranu svećeničke ženidbe, zabacivanje krizme po običnom svećeniku i samovoljni umetak »filioque« u simbol vjere. Konačno zaprijeti se ovaj sabor anatemom svima, koji bi ostali s papom u crkvenoj svezi. Sada se čitav kler unutar granica bizantinskoga carstva okupi oko patrijarha Fotija smatrajući samo njega svojom crkvenom glavom. Razumije se, sve će to nužno naći snažnoga odziva i na Jadranskom primorju, odnosno u Hrvatskoj i u carskim dalmatinskim gradovima, gdje su se baš ukrštavali rimsko-carigradski interesi.

[1] Otprilike onako, kako su pred kraj XIX. vijeka bili na bečkom dvoru prestolonasljednik Rudolf i nadvojvoda Oto, otac Karla IV.

Krštenje Bugara. Upravo u ovo doba pada krštenje Bugara. Već smo imali prilike da vidimo, kako su se tada i Franci i Bizantinci služili kršćanstvom kao političkim sredstvom, pa stoga ima krštenje poganskih naroda, na primjer Slovenaca, panonskih i dalmatinskih Hrvata, i snažan politički izražaj, to jest ono je u svezi s tuđom vrhovnom vlašću. Otale i dolazi, da je kršćanstvo imalo i uspjeha i neuspjeha: uspjeha zbog državne pomoći, a neuspjeha što je onaj, koji se bojao tuđega gospodstva, zazirao od primanja kršćanstva. Ova se politička strana osobito jasno vidi kod Bugara. U Bugarskoj bilo je već i prije nastupa Borisova na prijestô dosta kršćana, pače kan Omurtag stao ih je proganjati. No u Borisovo doba već se prilike izmijeniše. Ne može da bude sumnje, da je kan dobro poimao važnost i značenje kršćanstva, znajući da je ono glavni uvjet opstanka u ondašnjoj međunarodnoj evropskoj zajednici, a zacijelo su ga nagovarali na krštenje ne samo susjedni Bizantinci, nego i Nijemci, s kojima je živio u veoma dobrim odnosima, pače Boris je 862. sklopio navalni savez s kraljem Ludovikom Njem. protiv moravskoga kneza Rastislava. U toj tjeskobnoj situaciji posla Rastislav (krajem 862.) u Carigrad ono znamenito poslanstvo, za koje kaže crkvena tradicija, da je zatražilo od cara Mihajla III. slovenske vjerovjesnike, ali je ono zapravo imalo da uvjeri bizantinske državnike o pogibli što prijeti carstvu od bugarsko-njemačkoga saveza, te im podjedno javiti, da je Boris obećao njemačkom kralju Ludoviku, da će primiti krst iz ruku zapadnoga klera. Ispunjenje ovoga obećanja ne bi bilo samo težak udarac za bizantinsku crkvu, koja je baš tada bila u napetim odnosima s Rimom, nego i po samo carstvo, jer je Bugarska za nj bila postojana pogibao, koja bi bila ozbiljno uvećana, kad bi došla pod crkvenu supremaciju pape i svoju sudbinu udružila s latinskim kršćanstvom. Bješe stoga stvar najveće političke nužde, da se Boris otkine od saveza s Ludovikom Njem. S tim u svezi dakle upade car Mihajlo III. na čelu svoje vojske u Bugarsku, dok mu je brodovlje osvanulo pred bugarskom obalom na Crnom moru. Sada zatraži kan Boris mir uz uvjet, da će primiti krst iz ruku bizantinskoga klera, dok mu je car obrekao učiniti neke teritorijalne ustupke (864.). Time bje podjedno i savez bugarsko-njemački razvrgnut. Boris primi sa svojom okolinom krst tek 865. i dobi ime svoga carskoga kuma Mihajla. Kad se poslije godinu dana kršćanstvo već prilično raširilo po Bugarskoj — ne bez krvavih sukoba i borba — zaželi knez Mihajlo Boris da dobije zasebnoga crkvenoga glavara, ali sada se pokazalo, da patrijarh Fotije želi, da novu zemlju pridrži u svojoj neposrednoj odvisnosti, opirući se imenovanju zasebnoga episkopa za Bugarsku. Tada se Mihajlo Boris već osjećao spo-

sobnim da prkosi carskoj vladi, te otpremi poslanike papi Nikoli I. u Rim, koji mu obeća da će ispuniti njegove želje (u augustu 866.). Sada biše grčki svećenici istjerani iz Bugarske, a rimski uvedu u zemlju latinski obred. No kad se pokazalo, da ni papa ne će da dade Bugarskoj zasebnu crkvenu glavu (patrijarha), kako je to knez tražio, Bugari se opet vrate Carigradu (870.), s kojim ostaše u trajnoj crkvenoj svezi, a sva nastojanja rimskih papa, da ih opet približe sebi, pokazaše se bezuspješnima.

Rodoslov bugarskih vladara IX. i X. vijeka.

V.

DOMAGOJ I ZDESLAV.
(864.—879.)

Sukob s Venecijom. Ma da je knez Trpimir imao tri poimence nam poznata sina: Petra, Zdeslava i Mutimira, ipak nalazimo gdje poslije njega sjeda na hrvatski kneževski prijestô **Domagoj** (864.—876.), očito član druge jedne porodice, kojoj se baštinski zemljišni posjed zacijelo nije nalazio između Trogira i Splita, kao Trpimirovićima, već po svoj prilici oko Knina. Docniji događaji jasno pokazuju, da se ta promjena nije zbila mirnim putom, pa stoga i viđamo, gdje je ovake prilike odlučio da iskoristi mletački dužd U r s o P a r t i c i j a k udarivši 865. na Hrvatsku jakim brodovljem, jer se u to doba Venecija već dobrano oporavila od onih teških udaraca, što joj ih zadaše Arapi prije četvrt vijeka. Na glas da je dužd prekinuo mir, utanačen još 839. između kneza Mislava i dužda Petra

Tradonika, iznenađeni Domagoj odmah zamoli obustavu neprijateljstva, očito ne osjećajući se doraslim mletačkoj sili. Dužd prihvati kneževu ponudu i uzevši od njega taoce, vrati se u Veneciju.

Car Vasilije I. i Jadransko primorje. Skoro potom zaletjela se (ljeti 866.) jaka arapska mornarica pod Dubrovnik te ga opsjedaše punih petnaest mjeseci. U toj nevolji Dubrovčani pošlju svoje ljude u Carigrad, da zatraže pomoć. Baš tada kad je dubrovačko poslanstvo stiglo na carski dvor, zbiše se ondje velike promjene. Još u aprilu 866. ubijen bi privolom cara Mihajla III. ujak mu i suvladar Bardas, a ubojica Vasilije, čovjek jermenskoga (a ne slovenskoga) podrijetla, postade potom carevim suvladarom. No kad Vasilije primijeti, da Mihajlo traži priliku, kako bi i njega smaknuo, odluči se, da će ga preteći; on najmi ubojice, a te umoriše cara poslije jedne pijanke noću od 23. na 24. septembra 867. S Vasilijem I. (867.—886.), utemeljiteljem tako zvane makedonske dinastije, stupi opet iza dulje vremena na carski prijestô energičan muž i mudar diplomata, koji odluči obnoviti bizantinsku svjetsku politiku i dosljedno tome prije svega učiniti kraj arapskoj premoći u Sredozemnom moru. Stoga se car Vasilije umah i odazva molbi Dubrovčanâ te otpremi još pred kraj 867. podsjednutom gradu u pomoć jako brodovlje pod zapovjedništvom patricija i drungara (= admirala) Niketa Orife, našto Arapi pred ovom neočekivanom silom uzmaknu. Ovaj snažni istup novoga bizantinskoga cara povrati carstvu opet sav klonuli ugled na Jadranskom moru i omogući promjenu političkoga pravca onamošnjih južnodalmatinskih slovenskih plemena i carskih gradova, koji se sada svi osim Neretljana opet poklone caru kao svome vrhovnome gospodaru. No ipak se pokazalo, da bizantinsko brodovlje samo nije dovoljno, da skrši snagu Arapa u južnoitalskim stranama i u jadranskim vodama; njih je trebalo satrti i na kopnu.

Car Ludovik II. i podsada Barija. Dok se ovo zbivalo na istočnoj obali Jadranskoga mora, na zapadnoj, to jest u južnoj Italiji, odigravahu se donekle slični događaji, podobni da upotpune političke ciljeve cara Vasilija, jer se i južnoitalska gospoda obratiše za pomoć protiv Arapa na Lotarova sina, franačkoga cara Ludovika II. (855.—875.). I Ludovik se odazvao pozivu i započe na proljeće 867. vojnu s ciljem da osvoji Bari, ovu glavnu južnoitalsku arapsku utvrdu, i da uspostavi carsku vlast po čitavoj Italiji. Premda je careva vojska bila dosta jaka, da potpuno opkoli Bari s kopna, ipak se ubrzo pokazalo, da će podsada samo onda svršiti povoljnim rezultatom, ako se Arapima spriječi još i svaki saobraćaj s morske strane, otkuda su dobivali hranu i pomoći. Međutim car Ludovik nije raspolagao nikakovom mornaricom, pa stoga podsje-

danje i nije pokazivalo nikaki napredak. Ali sve ono što se događalo kod Barija, pomno je pratio bizantinski car Vasilije, pa videći sada u caru Ludoviku II. potrebna suradnika, ponudi mu savez izjavivši se spremnim, poslati pod Bari nužno brodovlje, dašto, ne samo s razloga, da se učini kraj arapskoj prevlasti u južnoj Italiji, već i s potajnom namjerom, da ondje opet digne pali ugled istočnorimskoga carstva, a naročito da steče svu Siciliju. Car Ludovik prihvati ponuđeni savez, a nato naloži Vasilije svojim južnodalmatinskim podanicima, Travunjanima i Konavlanima te carskim dalmatinskim gradovima i otocima, da dođu pod Bari, kuda neke od njih prevezoše Dubrovčani na svojim lađama. Podjedno stiže ljeti 869. pod Bari četiri stotine lađa jako bizantinsko brodovlje pod zapovjedništvom patricija i drungara Niketa Orife, da podupre kopnenu akciju Ludovikovu. No bizantinski drungar našao je kod Barija umjesto očekivane jake franačke vojske tek neku malu četu, tako da se na ugovoreni kombinovani napadaj nije ni pomišljati dalo. Izgleda kao da car Ludovik još nije smatrao pregovore potpunoma dovršenima, a navlaš stoga, jer mu nije bio zajamčen posjed čitave južne Italije poslije iščekivanoga uništenja Arapa, a na koji je pomišljao baš kao i car Vasilije, pa otale i njegovo držanje. Kad bizantinski drungar dakle viđe taki položaj stvari, povrati se ljutit sa svojim brodovljem natrag u Korint, što je Franke veoma ogorčilo.

Crkveni sabor u Carigradu. Ipak se zbog toga pregovori između oba cara ne prekidoše, jer Ludovik odasla u Carigrad, gdje je upravo vijećao osmi opći crkveni sabor, svečano poslanstvo s poglavitom zadaćom, da postigne potrebni sporazum. Car je Vasilije naime drugi mjesec po svom nastupu, u novembru 867., zazirući od »prevara ovoga muža«, kako reče, i htijući predobiti za sebe moćnoga papu Nikolu I. i mnogobrojne Ignatijeve privrženike, prisilio Fotija, da se odrekao patrijarške stolice i povukao u manastir, pozvavši podjedno natrag Ignatija (867.—872.). Odmah potom otpremi poslanike u Rim, a ti javiše papi ovu promjenu sa željom, da opći crkveni sabor u Carigradu raščisti pitanje o Fotiju i Ignatiju. Međutim carevo poslanstvo više nije zateklo na životu Nikolu I. († 13. nov. 867.), već Hadrijana II. (867.—872.), a taj sada prizna Vasilija »bogoljubivim i pravovjernim carem« i posla poslanike u Carigrad, da crkvi povrate mir (u junu 869.). Kad je Vasilije tako postigao glavnu svoju svrhu, prepusti ostalo crkvenom saboru (od oktobra 869. do februara 870.), koji doduše odsudi Fotija i njegove privrženike te uspostavi s Ignatijem prividno i sklad između istočne i zapadne crkve, ali inače naglasi starješinstvo pet patrijarhâ u crkvi Hristovoj (na prvom mjestu Rima, onda redom Carigrada, Aleksan-

drije, Antiohije i Jerusalima), dok se u bugarskom pitanju sasvim razilazio od zahtjeva papinskih poslanika, jer na upit kneza Mihajla Borisa, komu zapravo pripada Bugarska, da li Rimu ili Carigradu, sabor je jednodušno s carem Vasilijem i patrijarhom Ignatijem na čelu odgovorio, da pripada Carigradu, ne obazirući se kod toga na žestoke prigovore papinskih poslanika. Kao što su papinski poslanici nezadovoljni ostavili Carigrad, tako ga ostaviše i oni cara Ludovika II., jer pregovori vođeni s carem Vasilijem dobrza su pokazali, e se oba carstva ne mogu sporazumjeti u pitanju posjeda južne Italije.

Pad Barija. Međutim nastavi car Ludovik, sabravši jaku vojsku, podsjedanje Barija kroz godinu 870., no našavši se poslije odlaska drungara Nikete Orife bez potrebnoga brodovlja, pozove sada kao vrhovni gospodar svoje podanike dalmatinske Hrvate i kneza im Domagoja, da mu dođu s njihovim bez sumnje jakim brodovljem pod Bari u pomoć. Koji je razlog, da car Ludovik toga nije već prije učinio, ne znamo, isto tako nijesu nam poznate ni potankosti o zajedničkom franačko-hrvatskom vojevanju, a napose o ulozi Hrvata, samo pouzdano znamo, da je Bari konačno zauzet na juriš na Svijećnicu 2. februara 871.

Bizantinsko-franački savez se raspada. Dok su Franci i Hrvati podsjedali Bari, zaključen bi crkveni sabor carigradski (28. febr. 870.), našto se ondje prisutni papinski poslanici uzeše vraćati u Rim. Za prijevoza iz Drača u Ankonu, kad su plovili uz istočnu obalu Jadranskoga mora, napadnu ih nenadano neretljanski gusari, orobe i odvedu u ropstvo nekud u svoju zemlju. I papa Hadrijan II. i car Ludovik II. gledali su u tom događaju nemar, odnosno krivnju bizantinskih upravnika, koji su i onako bili kivni na papinske poslanike, sluteći kao da caru Vasiliju nije bilo neprijatno, što su tom prilikom propali i autentični akti crkvenoga sabora, dosljedno da su papinski poslanici naumice bili ostavljeni na putu bez jake zaštite. Tek posredovanjem Hadrijanovim i Ludovikovim, a zacijelo uz neku otkupninu, biše papinski poslanici pušteni na slobodu te se tek krajem decembra 871. vrate u Rim.

Nemili ovaj događaj, koji pada nekako sredinom 870., upotrebiše potom Bizantinci tako, da je tobože kazne radi drungar Niketa Orifa — razumije se po nalogu cara Vasilija — dao ne samo neretljansku oblast, nego i hrvatsko primorje opljačkati i napasti, kojom su prilikom razrušeni neki gradovi i mnogi dopali ropstva. Taj se nedostojni napadaj desio baš onda, kad su Hrvati bili sa svojim brodovljem, a svakako i sa svojim knezom Domagojem pod Barijem. Više je nego samo vjerojatno, da mu je svrha bila, e bi natjerao Hrvate da napuste cara Ludovika i podsjedanje Barija, i da se povrate kući na obranu svoje zemlje, jer osvo-

jenje ove važne arapske utvrde po franačkom caru nije sada više išlo u račun ciljevima Vasilijeve donjoitalske politike. Međutim Hrvati ostadoše pod Barijem, pa stoga se uspjeh bizantinskoga napadaja ograničio tek na to, da su tada (870.) i Neretljani pokoreni vrhovnom gospodstvu bizantinskom. Odmah poslije pada Barija upravi car Ludovik Vasiliju veoma oštro sastavljeno pismo, u kojem mu spočitnu ovaj nedostojni čin počinjen na »njegovim podanicima«, i zatraži, da se Hrvatima dade odšteta, a zarobljenici vrate. Time se i raspade savez i prijateljstvo između oba carstva, no zato car Vasilije učvrsti sada vrhovnu vlast svoju ne samo nad dalmatinskim gradovima i otocima te primorskim slovenskim oblastima od ušća Cetine do Drima, nego i nad unutrašnjim (zagorskim) Srbima. I tako bješe oko godine 872. sav Balkanski poluotok podijeljen među tri vrhovne vlasti: franačku, bizantinsku i bugarsku.

Ponovni sukobi s Mlečanima. Padom Barija ipak nije minula svaka arapska pogibao za Jadransko more, jer mjesto sicilskih Arapa nalete sada kretski, te u maju 872. oplijene dalmatinske gradove, a zacijelo i hrvatsku obalu. Pogibao mora da je bila velika i po samu Veneciju, jer na taj glas pošlje dužd Urso Particijak jednu lađicu da uhodi sve do Istre. Čini se, da je i jedna hrvatska lađa, ili možda više njih, krstarila baš tada u istarskim vodama progoneći Arape, jer kad se Mlečani približiše Piranu, napadne ih neka hrvatska četa i poslije kratka boja sve ih poubija, a lađicu zaplijeni. Ovim događajem začeše opet sukobi između Venecije i Hrvata, kojima se pridružiše i Neretljani, a mora da su bili veoma ogorčeni i strašni, jer je Domagojevo ime ostalo u mletačkim uspomenama kao prokleto (pessimus Sclavorum dux), a tako i ono njegovih podanika (Sclavorum pessime gentes et Dalmacianorum), pače i sam papa Ivan VIII. (872.—882.), ovaj energični i umni nasljednik starca Hadrijana, obrati se na Domagoja, zovući ga zbog njegova sudjelovanja kod osvojenja Barija »slavnim knezom« (duci glorioso), neka bi uznastojao primiriti svoje podanike, jer da mu njihova gusarska nedjela »potamnjuju slavu« (873.).

Urota protiv kneza Domagoja. Ojačanjem bizantinske vlasti u susjednim dalmatinskim gradovima, a zacijelo još više potajnim rovarenjem caru Vasiliju odanih privrženika u njima, našlo se oko 874. u Hrvatskoj nekih inače nam nepoznatih nezadovoljnika, ali ih možemo velikom vjerojatnošću naslućivati u prijateljima zar izagnanih sinova Trpimirovih, koji su išli za tim, da se knez Domagoj ubije, razumije se u korist carske politike i njihovu. No zavjera bi otkrivena i njeni članovi pogubljeni, a samo jedan od njih spase se nekom papinom pouzdaniku, svećeniku Ivanu, i ispovjedivši mu se, zamoli ga, da bi mu kod razjarena kneza ishodio po-

milovanje. Domagoj potom zbilja obeća svećeniku Ivanu, da će poštediti njegova klienta, no kad je malo potom papin pouzdanik pošao na put po kneževom nekom poslu, Domagoj dade zavjerenika smaknuti. Kad to sazna svećenik Ivan teško se rastuži, ostavi Hrvatsku i ode papi u Rim, gdje mu je sve to ispričao. Ivan VIII. htijući da svećenik Ivan i dalje ostane u Hrvatskoj, nagovori ga, da se opet vrati, i ubavijesti o tom napose Hrvate, a napose kneza Domagoja svjetujući mu, neka u buduće »one koji bi mu radili o glavi« ne kazni odmah smrću, već izgonom. Bez sumnje bješe onaj nesrećnik odličnijega roda, dok je svećenik Ivan toliko žalio za njim, a i sam se papa našao ponukanim, da se umiješa u stvar.

Hrvati se oslobađaju franačke vlasti. Međutim umre (875.) car Ludovik II. i ostavi — nemajući sam sina nasljednika — Italiju stričeviću Karlmanu, sinu Ludovika Njemačkoga, koji je tada bio gospodar Panonskoj Hrvatskoj, Donjoj Panoniji Koceljevoj, Moravskoj, Češkoj i Slovencima. Kako se dalmatinska Hrvatska brojila još od 803. k Italiji, morala je sada i ona doći pod vrhovnu vlast njemačku. Ne htijući se time složiti, a podstrekavani i pomagani od cara Vasilija, dalmatinski se Hrvati pobune i poslije teškoga rata na kopnu i moru zbace konačno franačko gospodstvo zauvijek. Na kopnu potukli su čete, što ih je vodio donjopanonski knez Kocelj, pače u boju pogibe i sam knez (o. 876.), a na moru se ratovalo uz istarsku, tada franačku obalu, gdje su Mlečani došli Francima u pomoć. O tom ustanku pričali su Hrvati u doba cara Konstantina Porf., da je trajao sedam godina i da su Franci u svom bijesu bacali psima naprščad hrvatsku.[1] Za vrijeme toga ustanka umr'o je knez Domagoj (876.); on nam se prikazuje kao krepak vladar, koji je umio snažno da zahvati u tadanju svjetsku politiku na obim obalama Jadranskoga mora. Po smrti Domagojevoj, a u doba rata s Nijemcima, preuze kneževsku stolicu sin njegov **Iljko** (876.—878.), možda zajedno s braćom, što bi bilo najstarije svjedočanstvo o zadružnoj vladavini u Hrvatskoj. Knez Iljko utanačio je s Mlečanima mir i obnovu prijateljstva, u što ali nijesu bili uključeni i Neretljani, koji su u tom ratu pomagali Hrvate, jer je dužd Urso Particijak imao s njima još nekih zasebnih računa. Stoga

---

[1] U mojoj radnji »Genealoški prilozi« (Vjesnik hrv. arheol. dr. za 1914.) dokazao sam punom sigurnošću 1. da car Konstantin Porf. govori samo o Dalmatinskoj Hrvatskoj, a nikako ne još i o Panonskoj; 2. da ime Kocilis ne može drugo da bude nego samo Kocelj, a budući da je govor o jednom franačkom (t. j. Francima pokornom) arhontu, vladaru, to je ta ličnost bezuvjetno identična s donjopanonskim knezom Koceljom, koji je baš oko toga vremena izmijenio svijetom. Češki naučenjak Novotny [České dejiny. I, 1 (Prag 1912.), 358 i dalje] dokazao je, da poslije Forchheimskoga mira (874.) sve do 882. nije bilo nikakih buna ni sukoba između moravsko-češkoga kneza Svatopluka i Nijemaca. Stoga dakle treba onaj koji hoće da moju argumentaciju pobije, prije svega da dokazima, ne praznim riječima i pogrijavanjem staroga kupusa, obori ove tri premise. Up. u ostalom napomenu 2. na str. 92.

otpremi tek što je sklopio s Hrvatima mir protiv njih vojsku, no ni tečaj ni uspjeh ove vojne nijesu nam poznati. Međutim knez Iljko i njegova braća ne održaše se dugo na prijestolu, jer ih doskora protjera bizantinskom pomoći sin kneza Trpimira Zdeslav.

Knez Zdeslav. Zdeslav (878.—879.) priznade vrhovnu vlast bizantinskoga cara Vasilija, pa tako zamijeni sada Dalmatinska Hrvatska franačko (njemačko) vrhovno gospodstvo s grčkim. Sa Zdeslavom pošlje car na Jadransko primorje još i nekoga dvorskoga časnika s više grčkih svećenika, a ti su potom pokrstili u prvom redu još uvijek poganske Neretljane, a onda i sve one od slovenskih plemena na jugu Cetine, kao i od zagorskih Srba, koji još nijesu bili kršteni; u to doba dakle pada konačno njihovo krštenje (oko 878.—880.). Ali s političkim pravcem kneza Zdeslava nije bila većina Hrvata zadovoljna, a naročito s toga, jer je sada s vrhovnim bizantinskim gospodstvom nužno došla i hrvatska crkva sa središtem u Ninu pod jurisdikciju carigradskoga patrijarha, onako kako su bili i biskupi u susjednim dalmatinskim gradovima.[1] Razumije se, da je dalja posljedica trebala da bude ne samo podređenje ninske biskupije splitskoj nadbiskupiji, već i ograničenje njezina teritorija u korist ostalih dalmatinskih biskupija, jer se ninska biskupija još od postanka svoga širila po čitavoj hrvatskoj kneževini, dok su dalmatinske biskupije bile stegnute unutar gradskih zidina. Upravo tada bijaše ninska biskupija ispražnjena, a njene je poslove vodio izabrani, ali još ne posvećeni biskup njezin Teodosije, dosada djakon ninski. Teodosije, odan papi, združi se dakle s hrvatskim velikašem Branimirom, našto bi knez Zdeslav početkom maja 879. ubijen, možda nedaleko Knina, a na prijestô uspe se Branimir.[2]

---

[1] Kod nas je ušlo u običaj, da se taj događaj tumači kao da su Hrvati tada bili »pravoslavni«, pače neki su išli tako daleko, da su na toj osnovi konstruirali čitavu teoriju o »pravoslavnim Hrvatima«. Međutim to je potpuni nesmisao, jer ne obazirući se na to, što je čitava stvar trajala tek nekoliko mjeseci, tada — 878. i 879. — još nijesu crkve bile razdijeljene u dva protivna tabora kao poslije 1054., pa se dakle i ne može govoriti o »pravoslavju« u onom smislu, kako se to čini danas.

[2] Pod natpisom »Nekoja pitanja iz starije hrvatske historije«, napisao je Dane Gruber u »Vjesniku kr. zem. arkiva« za god. 1918. niz članaka, koji idu za tim, da korigiraju neke rezultate mojih studija iz oblasti hrvatske povijesti u doba narodne dinastije, kako sam ih razložio u radnji »Genealoški prinosi« (Vjesnik hrv. arheol. društva za 1914.) i u knjizi »Geschichte der Kroaten« vol. I. (Zagreb 1918.). Ti članci Gruberovi, koji su zapravo prazne konzervativne tvrdnje i prežvakanje truda i muke drugih naučenjaka (više od tri četvrtine nije drugo, nego mehanično ispisivanje tuđeg posla), bez originalnosti, bez historijskoga razumijevanja, pače i bez svestranoga i detaljnoga poznavanja izvorâ i literature, kako domaće, tako i strane, a navlaš osebujnoga duha bizantinske crkvene politike, nijesu podobni, da me navedu da korigiram ma išta od mojih dobro promišljenih zaključaka.

VI.

KONSTANTIN I METOD.[1]

U počecima kulturne historije svih Slovena, dakle i Hrvatâ i Srbâ, igraju odličnu ulogu sveta braća Konstantin (Ćiril) i Metod. Stoga treba da se i mi u ovoj knjizi upoznamo u glavnim potezima sa životom i radom njihovim.

Grad Solun. Na sjevernoj obali Egejskoga mora, između ušća Strume i Vardara, diže se starodrevni grad Thessalonika ili slovenskim imenom Solun. Taj je grad u bizantinskom carstvu oduvijek slovio kao važno središte znanja i trgovine, dok je u crkvenom obziru potpadao pod papu rimskoga sve do 732., kad ga car Leon III. podvrže carigradskom patrijarhu. Premda su Sloveni od druge polovice VI. vijeka dalje veoma često na nj udarali, ipak ga nikad nijesu zauzeli, i tako je Solun sačuvao grčko obilježje, ma da mu je gotovo sav okoliš, i bliži i dalji, naročito na sjeveru, bio gusto nastavan Slovenima, od kojih su mu i neka plemena plaćala izvjesni danak. Sa Solunom bilo je dakle baš onako, kao što s onovremenim našim dalmatinskim gradovima, kojih je romanski karakter našao stoljetnu zaštitu iza gradskih zidina, ili onako, kako je još i s današnjim talijanskim Trstom sa slovenačkim zaleđem. Vremenom se nesumnjivo doselilo i u Solun dosta Slovenâ, što je još više doprinijelo tome, da se moglo kazati: »Solunjane vsi čisto slovjensky besjedujut«.

Konstantin i Metod prije polaska u Moravsku. U tom gradu rodiše se braća Konstantin i Metod kao sinovi visokoga bizantinskoga časnika (drungara) Leona, inače Grka po rodu i krvi. Metod bješe stariji (* oko 820.) te se odlikovaše snažnim tijelom i bistrim praktičnim razumom, dok je mlađi Konstantin (* krajem 826. ili početkom 827.) bio slabašan, ali neobično snažna duha. Metod ušao je u javnu službu i postade upravite-

[1] Literatura o životu i radu svete braće Konstantina i Metoda, narasla je već do nepreglednosti gotovo na svim večim evropskim jezicima, a ne samo na slovenskima. Uza sve to nijesu još uvijek svi detalji ovoga pitanja raščišćeni, niti je vjerojatno, da će ikad doći do potpunoga sklada između historikâ, slovenskih filologâ i teologâ, i to zbog oskudice izvorâ prvoga reda. Mnogo smeta i to, da kod toga dolazi često na veoma neugodan način do izražaja slovensko-germanski antagonizam, a onda i onaj između istočne i zapadne crkve. Stoga je radnja, koja bi zadovoljila sve interesirane krugove, bar danas sasvim bezizgledna, i dobro znam, da ne će bolje proći ni ovaj moj pokušaj, da dadem što objektivniju i historijskoj istini podobniju sliku na osnovu svih izvora, koje sam pomno proučio, a tako i cjelokupne literature, od koje ću ovdje upozoriti samo na tri najnovija djela: Novotny, České dejiny. Dilu I. část 1. Prag 1912., Bury, A history of the eastern Roman empire (802.—867.), London 1912. i Brückner, Die Wahrheit über die Slawenapostel, Tübingen 1913. Budući da je poznato djelo Račkoga danas već sasvim zastarjelo, trebalo bi na hrvatskom jeziku objelodaniti iscrpivu monografiju o braći Konstantinu i Metodu s obzirom na današnje stanje nauke.

ljem nekoga balkanskoga kraja nastavana Slovenima, no poslije nekoliko godina odreče se toga zvanja te se povuče kao monak-laik u manastir na bitinskom (maloazijskom) Olimpu baveći se odsada dalje isključivo naukom. Mlađi brat Konstantin već je u ranoj mladosti pokazivao sklonosti za nauku, pa stoga ga i poslaše u Carigrad, gdje mu je učiteljem bio docniji patrijarh učeni Fotije. Pored toga odlikovaše se Konstantin zamjernim oštroumljem i marljivošću, naročito u filozofiji, što mu i pribavi časni pridjev »filozofa«, ali je uz to još i slovio kao muž »svetoga i apoštolskoga života«, kako za nj kaže suvremeni rimski bibliotekar Anastasije († o. 886.). Poslije dovršenih nauka bi zaređen mirskim svećenikom i postade patrijarškim bibliotekarom kod sv. Sofije, a onda profesorom filozofije u Carigradu, no ubrzo se i on odreče časti i povuče u isti manastir gdje se nalazio brat mu Metod. Iza nekoga vremena tihoga manastirskoga života, pozove car Mihajlo III. Konstantina da pođe u kazarsku zemlju kao misionar. Kazarska se zemlja tada prostirala uz Crno more između planine Kavkaza i ušća rijeke Dona, dok je grad Herson (na Krimu, nedaleko današnjega Sevastopola) bio u vlasti bizantinskoj. Kazari bijahu Turani finsko-ugorske krvi, a vjerski rascjepkani u mojsijevce, muslimane i mnogobošce. Na molbu haganovu, koji je sam bio mojsijevac, imao mu je bizantinski car poslati u zemlju vjerovjesnike sa zadatkom, da mu narod predobiju za »pravu vjeru«. Car Mihajlo i patrijarh Fotije odabraše za taj posao Konstantina, a on ga je iza nekoga vremena i obavio, i ako s malo uspjeha (oko 860.). Prigodom boravka u bizantinskom Hersonu uspjelo je Konstantinu naći na nekom morskom otočiću moći svetoga pape Klimenta I., za koga se u ono doba pričalo, da je umr'o mučeničkom smrću u progonstvu u Hersonu, zar oko godine 97. po Hr. Konstantin ih potom, vraćajući se natrag iz kazarske zemlje, ponese sobom u Carigrad.

Konstantin i Metod polaze u Moravsku. Skoro poslije toga pada glavno djelo braće Konstantina i Metoda, naime njihov misionarski rad u Moravskoj i Panoniji. Slovenska Moravska, koja se sterala ne samo uz obje obale rijeke Morave, nego i u današnjoj Slovačkoj do rijeke Hrona (Garam, Gran), bješe po slovenskom načinu razdijeljena na više malih kneževina, a trvenja njihovih čeonika izazivahu posredovanje susjednih Nijemaca. Tako se zgodi, da su markgrofi Istočne marke (docnije Austrije) smatrali, da Moravska pripada njihovoj vrhovnoj paski, dok su pasovski biskupi, odnosno salcburški nadbiskupi, držali, da ona potpada njihovoj crkvenoj jurisdikciji. S tim u vezi njemački su svećenici odista djelovali tamo amo po zemlji, ali s dosta neznatnim uspjehom, tako da se među Moravcima pravoga kršćanstva moglo naći tek iznimno. Slabo utvrđenje

kršćanstva bilo je i posljedica zaziranja od njemačkoga gospodstva, pa stoga i bješe sav rad kneza Rastislava upravljen na to, da se učini što nezavisnijim. Vidjesmo već, kako se moravski knez našao 862. sâm protiv saveza njemačkoga kralja Ludovika i bugarskoga kana Borisa.[1] U toj nevolji poslao je Rastislav ono već nam poznato poslanstvo u Carigrad, koje je ishodilo navalu Mihajla III. na Bugarsku, što je prisililo kana Borisa, da je konačno s narodom primio krštenje iz ruku grčkoga klera.

Tradicija kaže, da su Rastislavljevi poslanici, koji su došli na dvor cara Mihajla nekako na prelazu 862. na 863. godinu, zatražili od njega, da pošlje u Moravsku učitelja vješta slovenskom jeziku, da uzmogne podučiti puk u kršćanskoj vjeri i rastumačiti mu sv. pismo; »k nama su došli mnogi učitelji kršćani iz Italije, Grčke i Njemačke, rekoše oni, učeći nas različno, a mi Sloveni prosta smo čeljad i nemamo koga, da nas poduči u istini i da nam protumači smisao sv. pisma«. Nije vjerojatno, da je Rastislavljevo poslanstvo imalo da izvrši samo ovaj zadatak, već je vjerojatnije, da je ideja o grčkoj misiji u Moravsku niknula tek u Carigradu prigodom boravka moravskih poslanika. Patrijarh Fotije naime vidio je u zbliženju Moravske Bizantu priliku, da raširi utjecaj grčke crkve medju Slovenima, a možda mu je to i prišapnuo prijatelj i bivši mu učenik filozof Konstantin, koji bješe potpuno vješt slovenskom jeziku (i to onom južnoslovenskom dialektu, koji se govorio u kraju između Soluna i Carigrada),[2] pače on se bez sumnje već dulje vremena spremao na misiju baš među susjednim makedonskim Slovenima i poslovenjenim Bugarima. Pokrštenje Bugara naime bješe ideja, koja je morala lebditi pred očima ne samo carevima i patrijarsima, nego i gorljivom grčkom kleru, godine i godine prije no što je do toga došlo, a Konstantin bješe zacijelo i uvjeren, da će bugarski Sloveni i poslovenjeni Bugari lakše prihvatiti njegovu vjeru, ako im dade sv. pismo i liturgiju na njihovom sopstvenom jeziku, i u alfabetu, za koji se bar činilo, da nije grčki, to jest, Konstantin kao pravi misionar, htjede da u interesu stvari izbjegne svim spoljašnjim znacima grčkoga političkoga gospodstva. Sasvim je prirodno, da je Konstantin u tu svrhu najprije sastavio alfabet, danas zvan glagolica, kojoj je doduše osnov grčka minuskula, ali ipak tako vješto prikriven, da se samo veoma pozornim i pomnim studijem dolazi do toga pouzdana rezultata, dok su samo neki znakovi, kojih nije bilo u grčkom alfabetu, preuzeti iz hebrejskoga i samaritanskoga pisma. Upravo ova tentendencija Konstantinova, ili glagolskoga pisma, to jest da u jednu ruku

---

[1] Gl. gore str. 85.

[2] Što se taj jezik zove slovenskim, sasvim je prirodno, jer pod bugarskim razumijevao bi se u to doba (sredinom IX. vijeka) jezik turanskih Bugara.

zataji svoje grčko podrijetlo, a u drugu da izgleda kao originalno slovensko pismo, odaje, da je ono bilo udešeno i izumljeno, ne za udaljene Moravce, pred kojima ne bi imalo toliko smisla skrivati grčki karakter pisma, nego baš za susjedne Bugare, na čiji je jezik onda Konstantin i preveo neke odlomke sv. pisma i poglavito liturgijske knjige za obavljanje crkvenih funkcija. Sve ovo pak ne može da bude plod kratkoga vremena, već golem posao od nekoliko mirnih pripravnih godina. Konstantin se dakle samo nenadano odazvao moravskoj prilici, pa tako je ono što je bilo namijenjeno Slovenima Juga, pokušano najprije sa Slovenima Sjevera.

Konstantin i Metod u Moravskoj. Ljeti 864. pošla su braća Konstantin i Metod u Moravsku kao obični misionari. Baš tada svršio se nesrećno rat kneza Rastislava s Ludovikom Njemačkim, pa stoga je upravo nemoguće dovoditi u savez dolazak i pojavu braće Konstantina i Metoda ma s kakvom političkom ili crkveno-političkom težnjom moravskoga kneza, jer on ne bi nikad pristao na to, da dođe do otvorena sukoba s Rimom, i da se istjeraju iz Moravske njemački svećenici, budući da bi takovi događaji samo uvećali poteškoće njegova položaja. Na tihi misionarski rad braće Konstantina i Metoda upućuje i ta činjenica, što njemački kler nije smatrao dolazak njihov izazovom, pa tako su oni kroz pune tri godine i po, podupirani od kneza Rastislava i njegova sinovca Svatopluka, kneza njitranskoga, vršili svoj misionarski rad velikim uspjehom, ali ograničivši se tek na krštenje, podučavanje mladeži i ostaloga puka u crkvenom pojanju, kao i u vjeronauku, te na čitanje i pisanje glagolskom azbukom i crkvenim slovenskim jezikom, na kojem je Konstantin, kao svećenik, zacijelo već sada služio i pjevao službu Božju i obavljao ostale funkcije. Ali vremenom ipak kao da se našlo nekih članova njemačkoga klera u Moravskoj, kojima se nije sviđao misionarski rad svete braće, a ti kao da su se i tužbom obratili na Nikolu I., našto papa pozove Konstantina i Metoda u Rim, sumnjajući možda i sâm, ne kreće li se rad obaju Grka u pravcu Fotijeva nauka. Braća se odazvaše pozivu i putujući na jug zadržaše se kroz dulje vremena kod panonskoga kneza Kocelja u Blatnom gradu, a taj i postade njihovim oduševljenim pristašom. Rastavši se s Koceljom pođoše dalje u Rim, zacijelo kroz Panonsku Hrvatsku. Utom umre Nikola I. (13. nov. 867.), a naslijedi ga Hadrijan II. (867.—872.). On dočeka braću velikim počastima naročito zato, jer je saznao, da sobom nose moći svetoga pape Klimenta I., rođena Rimljanina, od nekadanje carske porodice Flavijevaca. Kad se u Rimu vidjelo, da njihovu nauku nema prigovora, papa Hadrijan odobri prijevode, a kroz to — razumije se — i pismo i crkveni jezik slovenski, davši

podjedno još i zarediti Metoda svećenikom, budući da je sve dotada bio doduše monah, ali laik, a potom i neke učenike svete braće. Konstantin pako osjećajući se teško bolestan, povuče se u neki rimski samostan, gdje se pokaluđerio i primio ime Kyrillos (Ćiril). Skoro potom, dne 14. februara 869. umre, i bi pokopan u crkvi sv. pape Klimenta; još i danas pokazuju mjesto, gdje da je bio njegov grob.

Metod postaje panonsko-moravskim nadbiskupom. U drugoj polovici 869. ostavi Metod sa svojim učenicima Rim, imajući papinsko odobrenje svoga i bratovoga rada. Kako je u taj čas knez Rastislav opet bio u ratu s Njemačkom, ostade u kneževini Koceljevoj, zacijelo u Blatnom Gradu. No sada se rodi u kneza Kocelja želja, da bi papa obnovio nekadanju srijemsku metropoliju, koju je tradicija dovodila u svezu s Hristovim učenikom sv. Andronikom, a Metod da dobije čast nadbiskupsku. S tom se dakle kneževom željom Metod i opet povrati u Rim, a Hadrijan II. odista joj se i odazove: početkom 870. vrati se Metod u Blatni Grad kao nadbiskup, pod kojega je imala potpasti još i Moravska. Ali ovaj je krupni događaj sasvim prirodno odmah izazvao najveću protivnost Nijemaca, u prvom redu nadbiskupa salcburškoga, pod kojega je jurisdikciju nesumnjivo sve dotada potpadala Koceljeva Panonija. Kako je baš oko toga vremena izdajstvom Svatoplukovim knez Rastislav dopao njemačkoga ropstva, pače i oslijepljen strpan u neki samostan, gdje je brzo potom umr'o, a Nijemci posve zavladaše Moravskom, bi (potkraj 870.) i nadbiskup Metod uhvaćen i stavljen pred sinod nekih njemačkih biskupa i opata, koji mu u prisutnosti kralja Ludovika Njem. porekoše nadbiskupsku čast, a onda ga zatvoriše u samostan (možda u Freisingu), u kojem je čamio gotovo kroz dvije godine i po. Međutim umre papa Hadrijan II. a naslijedi ga Ivan VIII. (872.—882.). Saznavši što se zbilo s Metodom, odmah se energički po posebnom legatu, Pavlu iz Ankone, zauze za nj, našto ga Nijemci puste iz zatvora (na proljeće 873.) i on se povrati i opet kao nadbiskup u Moravsku, gdje je za to vrijeme, poslije uspješna ustanka, zavladao kao knez silni Svatopluk (871.—894.). No papa Ivan VIII. ipak je tom prilikom u toliko popustio Nijemcima, da je Metodu zabranio upotrebu slovenskoga jezika kod službe (mise), a pored toga se i Panonija doskora izmakla njegovoj jurisdikciji, vrativši se faktički natrag pod nadbiskupa salcburškoga, dok je sam Kocelj — vjeran vazal njemački — malo potom poginuo u hrvatskoj vojni (oko 876.).

Metodovo nadbiskupovanje u Moravskoj. Postavši Svatopluk pravim gospodarom Moravske, sklopi ljeti 874. s kraljem Ludovikom Njem. u Forchheimu mir; on ga doduše priznade vrhovnim gospodarom, pače

obavezao se i na plaćanje izvjesnoga godišnjega danka, no u stvari bješe Svatopluk neograničeni vladar u Moravskoj. Ali uza sav taj snažni položaj, ipak je Svatopluk gledao, da ide Nijemcima u susret. Ta se pažnja jasno odražava u njegovoj crkvenoj politici, jer umjesto da je pregnuo, da osnuje samostalnu slovensku crkvenu organizaciju, on je privolio, da se pored Metoda i njegova slovenskoga klera širi i njemačko-latinski, pa tako bjehu zemlja i narod izvrženi trvenju crkvenoga dualizma. Kako u taj čas nije bilo i nije nakon papinskoga rješenja više ni moglo da bude raspre o jurisdikciji u nezavisnoj Moravskoj, njemačko-latinski kler izazvao je raspru o crkvenom jeziku, jer unatoč zabrane Ivana VIII. od 873., Metod je i dalje služio službu (misu) u svojoj crkvi slovenskim jezikom, a tako i njegov kler. Ovo ponašanje Metodovo upotrijebiše njegovi protivnici opadajući i klevečući ga čak s hereze kod pape i kod kneza, u kojega su okolini oni vazda bili moćniji i uplivniji od slovenskih svećenika. Kad je ovo trvenje poprimilo već ozbiljnije lice, obrati se konačno Svatopluk po svećeniku Ivanu Mlečaninu na papu Ivana VIII. s molbom, da bi odredio, da se stvar konačno raščisti. Nato pozove papa nadbiskupa Metoda posebnim pismom, krajem juna ili početkom jula 879., u Rim, da se tude ustanovi njegovo pravovjerje, a drugim pismom poduči Svatopluka, da ostane vjeran jedino pravom i apoštolskom nauku rimske crkve, a svaki ini, koji nije s njime u skladu, pa makar ga i kaki biskup ili koji drugi svećenik naučao (tu se očito nišani na Metoda), da je lažan. Metod se odazva papinskom pozivu te doskora pođe u Rim, gdje je na zasebno sazvanom sinodu ne samo dokazano njegovo pravovjerje, već i slovensko pismo i crkveni jezik dobiše ponovo potvrdu i sankciju svete stolice, a tako i on sam u časti moravskoga nadbiskupa. Potom obrati se papa Ivan VIII., u junu 880., na kneza Svatopluka posebnim pismom, u kojem mu sve to izrijekom stavi do znanja, ali ipak uz dodatak, da treba za službe Božije pročitati evanđelje i epistolu najprije latinskim jezikom, a onda tek slovenskim, a pored toga još, da se knezu Svatopluku, kao i njegovim doglavnicima, ima misa služiti na latinskom jeziku, kad god oni to zažele. Ovim dodacima papa je dakle utvrdio dualizam moravske crkve, tako da nije ispravno shvaćanje, kao da bi bila bula Ivana VIII. dokaz i znak potpune pobjede Metodove, odnosno potpune pobjede slovenske crkve nad njemačko-latinskom u Moravskoj. Ova sankcija papina stekla je najsnažniju potporu upravo u tome, što je Ivan VIII. istodobno u Rimu na želju Svatoplukovu posvetio glavnoga dušmana Metodova, dvorskoga svećenika Wichinga, rodom Alemana, biskupom njitranskim, a taj, premda mu je bio sufraganom, zacijelo ne samo da sâm nikad nije čitao

ili pjevao mise na slovenskom jeziku, već ju je uopće u svojoj njitranskoj diecezi zabranio.

Jasno je dakle, da trvenja nije ni poslije papinske bule od juna 880. nestalo iz Svatoplukove države, pače sada uze njemačko-latinski kler s biskupom Wichingom na čelu — videći da nijesu uspjeli u pitanju crkvenoga jezika, baš onako kao što prije nijesu uspjeli ni u pitanju jurisdikcije nad Moravskom — sumnjičiti Metoda i njegov kler, da su privrženici fotijanskoga nauka, ne žacajući se kod toga ni falsifikovanja istih papinskih pisama. Pokret što se sada diže protiv Metoda, mora da je bio osobito strastven i silovit, tako da se konačno Metod našao prisiljen, da se potuži papi i da ga ubavijesti, da kani poći na put u Carigrad. Na tu poruku papa Ivan VIII. doskora odgovori Metodu osobito značajnim pismom, koje nam najbolje osvjetljuje žalosne prilike nadbiskupove (23. marta 881.). Ponajprije ističe papa, kako mu je veoma žao bilo, kad je upoznao neprilike i nevolje, što ih je morao da prepati od svojih protivnika, ali ga podjedno podsjeti, kako ga je za njegova boravka u Rimu (880.) opominjao, da slijedi nauk svete rimske crkve; »zahtijevamo — kaže izrijekom Ivan VIII. — da učiš i širiš ne samo simbol (t. j. »filioque«), već i pravu vjeru onako, kako smo to javili u našem pismu knezu Svatopluku (od juna 880.), koje je on i primio, kako kažeš. Inače drugoga pisma nijesmo poslali knezu, niti smo onomu biskupu (t. j. Wichingu) budi javno budi potajno štogod naložili, da radi drugačije, nego li smo odlučili, da i ti radiš.« Konačno tješi papa Metoda, da će Wichinga stići, bude li štogod njemu na žao učinio, kad se opet povrati (naime iz Carigrada), zaslužena kazna.

Posljednji dani Metodovi. Metod pošao je potom u Carigrad valjda na poziv cara Vasilija. Tom je prilikom zacijelo pohodio, ploveći morem, Dalmaciju i Hrvatsku (881.—882.), gdje je tada vladao knez Branimir, te se potom iskrcao u Draču, odakle je putovao kopnenim putem dalje .Nije nam poznat razlog s kojega se moravski nadbiskup dao na taj tegotni put pod kraj svoga života, a samo slutiti možemo, da je tom prilikom i kod cara Vasilija i kod patrijarha Fotija ishodio odobrenje za slovenski crkveni jezik. Vrativši se u Moravsku, uze sada uz pomoć dvaju učenika svojih prevoditi na slovenski jezik sve one crkvene knjige, u koliko ih nije dovršio već ranije u zajednici s bratom Konstantinom. Utom stiže car Karlo III. Debeli na jesen 884. u Tulln na Dunavu (nedaleko Beča), a kad tamo pođe knez Svatopluk, da mu se pokloni, poveo je sobom u pratnji i nadbiskupa Metoda. Tom prilikom primi car starca nadbiskupa veoma srdačno, iskazavši mu sve počasti. Ali stari dušmanin njegov, biskup Wiching, nije kroz sve to vrijeme mirovao, tako

da je konačno Metod bacio na nj i njegove njemačke pristaše crkvenu kletvu. To je posljednji nam poznati čin Metodov, jer skoro potom umre, 6. aprila 885., i bi svečano sahranjen u stolnoj crkvi svoje nadbiskupije. Još pred smrt preporuči za nasljednika rođena Moravca Gorazda, svoga učenika. Ali do ostvarenja ove Metodove želje nije došlo, jer je razgnjevljenom njemačko-latinskom kleru konačno uspjelo, da su slovensku crkvu moravsku potkopali, i kod kneza Svatopluka i u Rimu, gdje je još 15. decembra 882. mučke ubijen papa Ivan VIII., što je bio začetak velikih smutnja oko popunjavanja apoštolskoga prijestola. Treći nasljednik Ivanov, Stjepan V. (od septembra 885.), posve je prekinuo s političkim pravcem svoga predhodnika: na glas o smrti Metodovoj, a pod utjecajem Wichingovim, koji je tada lično pošao u Rim, da se potuži na Metoda i njegove učenike, a naročito na Gorazda, papa posvema razori djelo braće Konstantina i Metoda u Moravskoj, izdavši (krajem 885.) strogu i odlučnu zabranu protiv upotrebe slovenskoga crkvenoga jezika, dok Gorazda ne htjede da priznade Metodovim nasljednikom, sve dok se ne ispita njegova stvar u Rimu. Sada ne preostade Gorazdu i njegovim drugovima drugo, nego ili se pokoriti i napustiti slovenski crkveni jezik, ili ostaviti Moravsku; oni odabraše ovo drugo i pođoše u Bugarsku i Hrvatsku, gdje su nastavili veliko djelo svetih svojih prvoučitelja, koje je tako došlo onima, kojima je od početka i bilo namijenjeno.

Moravske pak država ubrzo poslije toga nestade pod kopitima madžarskih konjanika (907.).

VII.

BRANIMIR I MUTIMIR.

(879.—910.)

Knez Branimir (879.—892.). Knez Branimir pravi je osnivač političke nezavisnosti hrvatske. Odmah po svom nastupu pošlje zajedno s Teodosijem papi Ivanu VIII. pismo, u kojem obojica izjaviše odanost svoju i povratak apostolskomu prijestolu sv. Petra. Kad je knežev pouzdanik stigao s tim pismom u Rim, obuze papu velika radost: služeći na Spasov dan (21. maja 879.) svetu službu nad konfesijom sv. Petra, podiže ruke k nebu i blagoslovi Branimira i sav narod hrvatski i svu zemlju njegovu. Ovim se činom narod hrvatski stalno pridružio katoličkoj crkvi i papi rimskomu. No pape Ivana VIII. dojmi se povratak Hrvata Rimu toliko, da je odmah pomislio na to, kako bi tom prilikom nagovorio na sličan korak dalmatinske gradove, koji bjehu još od

obnovljenja biskupijâ, krajem VIII. vijeka, pod jurisdikcijom carigradskoga patrijarha. Ali sav mu trud i nagovaranje bješe bez uspjeha, jer se oni kao carski podanici nijesu ni mogli, sve da su i htjeli, pridružiti papi, a pored toga ubrzo se pokazalo svako nastojanje izlišnim. Upravo se tada radilo, da papa Ivan VIII. priznade Fotija zakonitim patrijarhom. No dok je Fotije pazio, da ničim ne izazove papina otpora, Ivan VIII. opet bješe također upućen protiv arapskih pogibeljnih nasrtaja jedino na pomoć cara Vasilija, a i on je bio skloniji, zbog teških ratova s Arapima, politici kompromisa, nego li tvrdoglavoj nepomirljivosti. I tako riješi crkveni sabor carigradski u prisutnosti papinskih poslanika (od novembra 879. do marta 880.) razna prijeporna pitanja: patrijarh Fotije svečano bi ustoličen, dok je hrvatsko pitanje, zacijelo posredovanjem papinim, riješeno pregovorima, koji su se mogli voditi i izvan crkvenoga sabora za njegova zasjedanja, tako, da su car i patrijarh pridržali dalmatinske gradove u svojoj vlasti, ali se odrekoše kneževine Hrvatske, koja tako postade (oko 880.) posve nezavisnom državom ne priznavajući nad sobom nikakove vrhovne vlasti. Poslije toga pođe Teodosije (u drugoj polovici 881.) u Rim, gdje bi od pape svečano posvećen ninskim »hrvatskim« biskupom. Radost s ovoga veoma krupna događaja bila je općena, a biskup Teodosije izrijekom je o tom ubavijestio papu stigavši u Rim. No radost Hrvatâ, koji su se tada našli u punoj nezavisnosti, dijelio je i Ivan VIII., pa stoga i otpremi »uzvišenom knezu Branimiru, milom našem sinu« te kleru, županima i cijelom narodu hrvatskom pismo, u kojem ih opomene, da ustraju u vjernosti do kraja i da ostanu mili sinci svete crkve pod okriljem i obranom sv. Petra i rimske stolice, koja će vazda uz pomoć Božiju i svetih apoštola činiti sve, što će biti na spas i na korist njihovu. Podjedno im naloži, da mu poslije povratka Teodosijeva u Hrvatsku pošlju u Rim zgodne poslanike, koji će onda u ime svega naroda hrvatskoga obavijestiti njega o hrvatskim željama, a potom će papa s njima natrag otpremiti u Hrvatsku i svoje poslanike, kojima će onda, po običaju rimske crkve, sav narod položiti prisegu vjernosti; razumije se, to se moglo zgoditi samo na skupštini (saboru) svega naroda, to jest na prostranom polju, kako bješe tada običaj.[1]

Slovenska služba božja u Hrvatskoj. Baš oko toga vremena prošao je Hrvatskom i Dalmacijom, na putu u Carigrad, moravski nadbiskup sv. Metod. Prisutnost njegova i slast slovenske službe Božije, možda već i prije toga poznata Hrvatima od njihovih panonskih susjeda, morala je

---

[1] Ne znamo iz sačuvanih nam izvora da li je došlo do toga sastanka ili skupštine »svega naroda«, no veoma je vjerojatno da jeste. Na nj se dakle po mojem mišljenju odnosi ono pričanje popa Dukljanina o saboru na Duvanjskom polju.

osobito snažno djelovati na njih, pa stoga je veoma vjerojatno, da je već tada (oko 882.) među njima zahvatila jaka korijena, a taj je samo još ojačao, kad su po Metodovoj smrti (885.) i neki njegovi učenici potražili zaštite u Hrvatskoj, u prvom redu na području ninske biskupije, a potom i po krčkoj. No do toga stepena, da bi ona stekla državno priznanje i zaštitu, nije nažalost nikad došlo; slovenska nam se služba Božja, a kroz to i narodna hrvatska crkva, pokazuje doduše kao snažna pojava u narodu hrvatskom ovoga i narednoga vremena (u X. i XI. vijeku), ali ipak vazda samo kao dopuštena pored latinske.[1] No i to je već bilo dosta, da vrši golem narodni i kulturni utjecaj, jer odsada unaprijed bješe hrvatstvu osigurano, da živi na Balkanskom poluotoku kao kulturna jedinica; tuđinska kulturna najezda, naročito latinizacija, nikad ga više ne će zateći goloruka. To i jeste glavni razlog, što su latinski biskupi u dalmatinskim gradovima toliko mrzili na slovenski crkveni jezik i pismo, pače dobrza će ga proglasiti heretičkim (arijanskim). Oni su naime punim pravom u njemu vidjeli ono krepko oružje, kojim se hrvatska, kao i uopće slovenska svijest, branila od latinizma i tuđinštine.

Dalmatinski gradovi i otoci plaćaju danak hrvatskomu vladaru. U to doba (između 882. i 886.) pada odredba cara Vasilija na dalmatinske gradove i otoke, da imadu u ime mira i odštete za zemljišta, što su ih posjedovali izvan svojih zidina na susjednom hrvatskom teritoriju, plaćati vladaru hrvatskomu godišnji danak, i to od novca, što se inače davao carstvu; sveukupna svota, što su je plaćali odsada unaprijed sve do vremena Kolomanova (1107.), iznosaše 720 zlatnika, za onda velika svota gotova novca.[2] Pored toga još su oni bili obavezani davati i vina kao i drugih nekih prirodnina u ime daće.

---

[1] Mimo držanja hrvatskih kraljeva Tomislava i Petra Kresimira IV., u doba borbe hrvatskoga klera s dalmatinskim za slovenski crkveni jezik, jak je dokaz za ovu tvrdnju činjenica, da su svi dosada nađeni natpisi po crkvama i u Hrvatskoj (ne samo u dalmatinskim gradovima), tako kraljice Jelene u Solinu (976.), kralja Držislava u Kninu (prije 970.), iz vremena kneza Branimira u Ninu i u Muću (888.), te kneza Mutimira u Uzdolju kod Knina (895.), i toliki drugi fragmenti, pisani jedino na latinskom jeziku, i da se još uvijek nije našao trag glagolskomu natpisu, starijem od Baščanske ploče (oko 1100.). Ova se činjenica nikako ne da opravdano i logički zamisliti, kad bi u Hrvatskoj vrijedila slovenska služba Božja, a s njome i slovensko (glagolsko) pismo kao nadmoćno pod državnom zaštitom ili da je bilo ća općeno narodno. Očito se radi i u Hrvatskoj (kao što je bilo u Svatoplukovoj Moravskoj) o jezičnom dualizmu u crkvi. Da se je bula pape Ivana VIII. (od juna 880.) ticala i Hrvatske, kako neki hoće, nije ispravno.

[2] Tako Split 200 zlatnika, Zadar 110, Trogir i tri otočna grada Osor, Rab i Cres svaki po stotinu. Grad Dubrovnik plaćao je knezovima zahumskom i trebinjskom svakom po 36 zlatnika za svoje vinograde, što ih je imao na njihovom zemljištu.

Prvi pokušaj ujedinjenja dalmatinske i hrvatske crkve. Car Vasilije umr'o je 29. augusta 886., a naslijedio ga je stariji sin Leon VI. Mudri (886.—912.). Prvi čin novoga vladaoca bijaše, da je prisilio patrijarha Fotija, koga je ponovo izopćio još 883. papa Marin I., na odstup, te posadio na patrijaršku stolicu rođena brata, 16-godišnjega Stjepana (u dec. 886.), koga je još otac car Vasilije odredio za to mjesto, a Fotije zaredio diakonom. Potom se car Leon obrati na rimski apoštolski prijestô htijući da s papom stupi u tješnje veze. Stjepan V. odista se upustio u pregovore, i tako opet nastupiše mirni, a dobrza i dobri odnosi između istočne i zapadne crkve, koji su doveli do ponovnoga, ako i privremena jedinstva u kršćanstvu sve do godine 912. Nekako u doba izmjene na prijestolu carskom i svrgnuća Fotijeva, ispraznila se smrću Marinovom stolica splitskoga nadbiskupa (oko 886.). Imajući zacijelo pred očima izmirenje i dobre odnose između obih crkvi, Splićani izaberu sada svojim nadbiskupom ninskoga biskupa Teodosija, očito u težnji, da se tako po njih povoljno riješi pitanje jurisdikcije još i nad državom Hrvatskom, dok se knez Branimir bez sumnje tom prilikom podavao nadi, e će mu ovi događaji pribaviti vlast nad dalmatinskim gradovima, jer je nemoguće i zamisliti, da bi se ninski biskup Teodosije mogao i smio upustiti u ove zapletene poslove bez njegove privole. Stoga i vidamo, gdje je izabrani nadbiskup splitske crkve Teodosije pridržao, sve protiv crkvenih propisa, još i ninsku biskupiju, a za potvrdu ovoga stanja obratio se na akvilejskoga patrijarha Walberta. Saznavši za ove važne promjene, ali samo s nepouzdane strane, papa Stjepan V., ovaj protivnik slovenske službe Božije, obrati se na patrijarha Walberta i na Teodosija oštrim ukorom, naročito je Teodosiju spočitnuo, što o svemu tomu nije ništa javio u Rim i izrazio mu svoje čuđenje, kako je smio da pridrži obje biskupije, i kako je mogao da zatraži »posvećenje« (kako papu krivo izvjestiše) u Akvileji, a ne u Rimu, kako je red.[1] Teodosije odgovorio je papi, da je sve to učinio da »obnovi salonsku crkvu kako je nekoć bila«, i zamoli pallium (znak nadbiskupske vlasti), našto mu papa odgovori, da je obnovljenje salonske crkve i njegova želja, a ako hoće da dobije pallium, neka dođe k njemu u Rim (oko 887.). Iz sačuvanih nam spomenika nije poznato dalje držanje Teodosijevo, samo je sigurno, da ga tada i nestaje — sva je prilika da je umr'o — jer već 892. nalazimo u Splitu kao nadbiskupa Petra II., a u Ninu kao biskupa Aldefredu. Izgleda dakle kao da od svega nastojanja Teodosijeva i Branimirova nije bilo ništa, a to samo s tim više, što se nesumnjivo ninska biskupija i poslije ove važne

---

[1] Ovdje papa govori s Teodosijem kao s ninskim biskupom.

ali nejasne epizode širila (do 925.) gotovo po čitavoj državi hrvatskoj, dok je dalmatinska crkva ostala uz carigradskoga patrijarha.

Mletačko-neretljanski sukobi. Međutim planuše nove borbe između Neretljana i Mlečana. Nakon nekih manjih okršaja pođe dužd Petar Kandijano ljeti 887. na odlučnu vojnu, ali bi kod današnje Makarske poražen i ubijen. Ova nesreća prinudi Veneciju, da se, očito po primjeru cara Vasilija, odlučila na slični korak, kojim će sebi osigurati nesmetani prolaz i trgovinu na Jadranskom moru: ona se riješila na plaćanje izvjesnoga godišnjega danka (solidus census) hrvatskomu vladaru, koji je po svoj prilici tada vršio i vrhovna vladalačka prava u Neretljanskoj oblasti. Samo tako postaje nam razumljivo, zašto sve do pod kraj X. vijeka, dakle punih sto godina, ne čujemo ništa o kakim hrvatsko-mletačkim sukobima, pače odsada unaprijed Hrvati su mirno »plovili iz grada u grad (dalmatinski) sve do Neretljanske oblasti i do Venecije baveći se trgovinom.«

Knez Branimir imao je ženu Marušu, inače nepoznata roda. Bez sumnje su njih dvoje jednom prilikom hodočastili u akvilejsku patrijaršiju, gdje su im imena ubilježena u već nam poznatom rukopisu evanđelja sv. Marka.[1] Ime njegovo sačuvala su nam i dva natpisa iz vremena njegova vladanja; jedan točno datiran godinom 888. nalazio se nekoć na crkvi u današnjem Gornjem Muću kod Splita (danas je u hrv. arheol. muzeju u Zagrebu), a drugi u Ninu u crkvi sv. Mihajla. Umr'o je nekako početkom 892.

Knez Mutimir. Kneza Branimira naslijedio je najmlađi sin Trpimirov **Mutimir** (892. do otprilike 910.). Odmah u početku njegova vladanja došle su u sukob ninska i splitska crkva zbog tumačenja Trpimirove darovnice (od 852.). Ninski je naime biskup Aldefreda tvrdio, da je knez Trpimir samo nadbiskupu Petru, dok on živi, darovao na uživanje crkvu sv. Jurja u Putalju s posjedom, a ne crkvi splitskoj zauvijek. Ali na ročištu u Biaćima pred crkvom sv. Marte pokazalo se, da je tvrdnja ninskoga biskupa neispravna, našto je Mutimir ponovo potvrdio darovnicu očevu. U njegovoj pratnji nalazila su se, pored mnogih župana, još i tri komornika: postelnik, buzdovnik i štitonoša te glavar hrvatskih samostana Žitelj. I kneginja hrvatska imala je svoju zasebnu pratnju županâ i komornikâ. Mutimir posljednji je hrvatski knez, jer se nasljednik njegov Tomislav prvi okiti kraljevskim naslovom.

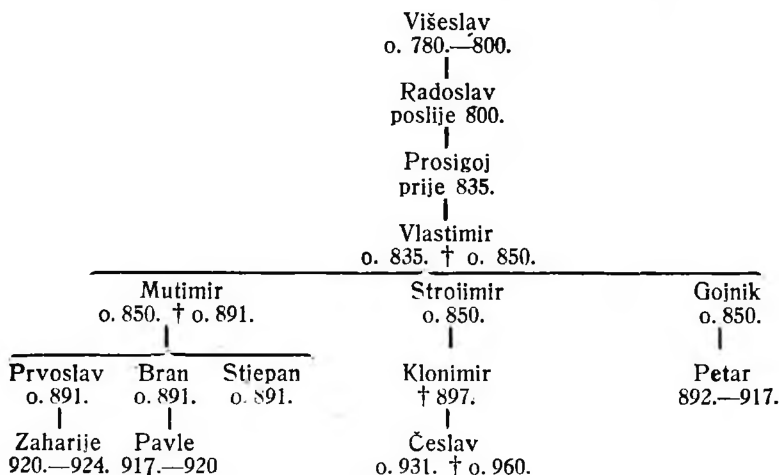
Srbi. Međutim zbiše se u susjednoj Srbiji važne promjene. Poslije pobjede nad Bugarima plane među braćom Mutimirom, Strojimirom i

---

[1] Gl. gore str. 82.

Gojnikom razdor, a taj svrši tako, da je Mutimir svladao braću te ih poslao u Bugarsku u zatočenje, a pridržao je kod sebe jedino Gojnikova sina Petra. No taj pobježe u Hrvatsku knezu Branimiru, a kad srpski Mutimir umrije (oko 890.), provali Petar Gojniković zar uz pomoć hrvatskoga Mutimira u Srbiju (892.), gdje su tada vladala braća Mutimirovići Prvoslav, Bran i Stjepan. Ali Petar Gojniković ih pobijedi i progna, pa sam zavlada srpskom kneževinom. Poslije tri godine (895.) udari prognani Bran Mutimirović sa svojim sinom Pavlom na kneza Petra, no Petar pobije Brana, zarobi ga zajedno s Pavlom i oslijepi. Dvije godine docnije pokuša drugi njegov bratučed Klonimir Strojimirović, da uz pomoć bugarsku svlada kneza Petra, ali Petar i njega pobijedi i ubije. Odsada dalje vladaše Petar Gojniković kroz dulji niz godina mirno i krepko kneževinom Srbijom.

Rodoslov srpske dinastije Višeslavljevića.

B. Kraljevi hrvatski (do kraja XI. vijeka).

VIII.

TOMISLAV I NJEGOVI NASLJEDNICI.[1]
(910.—969.)

Kralj Tomislav. Mutimira naslijedi **Tomislav** (o. 910.—928.), po svoj prilici njegov sin, koji nam se prvi put pominje zajedno sa splitskim nad-

[1] Ne će biti izlišno upozoriti na činjenicu, da su historijski izvori za X. i XI. vijek hrvatske historije mnogo mršaviji i rjeđi, nego li za IX.

biskupom Ivanom 914. još kao knez. Od prethodnika svoga primi Tomislav primirenu i uređenu državu, što mu je i omogućilo, da snažnom rukom zahvati u razne susjedne političke mijene svoga vremena. U prvom je redu pažnja njegova morala biti obraćena k sjeveru, gdje se zbiše važne promjene; to je doseljenje Madžarâ u srednje Podunavlje i Potisje između 896. i 900.

Doseljenje Madžara. Premda je prapovijest Madžara ili Ugrâ još uvijek veoma nejasna, ipak se danas općeno drži, da su oni produkat stopljenja dviju različitih etničkih skupina. U prostranom kraju između Urala i gornje Volge očito je nekoć neko tursko-tatarsko osvajalačko pastirsko pleme pokorilo više gomilâ finsko-ugorskih lovaca i ribara. Pobjednici poprimiše potom jezik pokorene većine — dakle onako kako je bilo i kod turskih Bugara — i tako se sliše obje skupine vremenom u jedan narod: već u VIII. i IX. vijeku mi se susrećemo s Madžarima kao s etnički jedinstvenim nomadskim narodom. Put na zapad vodio ih je od nizinâ Volge do sjevernoga crnomorskoga primorja i sve do dunavskoga ušća, čiji je stepski značaj osobito ugađao načinu života ovih okonjenih nomada. U to su se doba finski i turski elementi već potpuno srasli u zajedničku organizaciju, tako da je »sedam madžarskih plemena« (hetu Mogor) pokazivalo čist madžarski, a ne finski ili turski značaj. Međutim pod kraj seljenja pridruži se Madžarima još osmo pleme, Kabari, ogranak tursko-tatarskih Kazarâ, čime se razmjer između finskih i turskih elemenata u madžarstvu promijenio još i više u korist posljednjih. No kako su Madžare prvom polovicom IX. vijeka jednako potiskivali s istoka u zemlji između Dona i Dnjepra srodni im divlji turski Pečenezi (madž. Besscnyök, sredovjek. lat. Bisseni), ostave oni i tu zemlju pa se nastane između donjega Dnjepra i ušća dunavskoga. Na poziv cara Arnulfa navale potom na Moravsku (892.), a iduće godine kao saveznici bizantinskoga carstva na bugarskoga kneza Simeuna, kojega i potuku. Sada pozovu Bugari Pečenege, da navale na Madžare. I odista, dok je najveći dio Madžara pošao u plijen u Panoniju, provale Pečenezi u njihovu zemlju, gdje su poubijali sve, što im je pod ruke došlo. Ta nesreća prinudi Madžare na novu seobu; pod vodstvom Arpáda, sina Almoševa, pođu oni do srednjih Karpata te uđu Vereckim klancem u Ugarsku (kod današnjega Ungvára) i osvoje za kratko vrijeme gotovo svu ravnu zemlju oko Tise i Dunava (896. i narednih godinâ). Dolaskom Madžarâ uništena bi zauvijek njemačka vlast u srednjem Podunavlju, koja je dotle sve više napredovala, ali podjedno bi prekinuta i dojakošnja veza između sjevernih i južnih Slovena.

Vlast se hrvatskoga kneza proširuje na Panonsku Hrvatsku. Tek što su se Madžari naselili po Ugarskoj u više skupina s raznim plemenskim starješinama na čelu, uzeše starim rimskim cestama provaljivati na svojim brzim konjima u Njemačku, Italiju, Bugarsku i u bizantinsko carstvo. Za ovih pljačkaških napadaja došao je s Madžarima u sukob i hrvatski knez Tomislav, a taj ne samo da ih je srećno odbio od svojih granica, već je i vlast svoju proširio po najvećem dijelu nekadanje Panonske Hrvatske sve do Drave i današnje slavonske ravnice, gdje je proširena Hrvatska u prvi kraj (otprilike do smrti bugarskoga cara Simeuna) graničila s Bugarskom, no već oko 930. s Madžarima, otkad se oni za oslabljenja bugarskoga carstva smjestiše po nekim važnijim točkama oko ušća Drave i uz Dunav i Savu. Kad i kako se proširila Dalmatinska Hrvatska po Panonskoj, ne znamo, no bezuvjetno stoji, da se 925. računao teritorij nekadašnje sisačke biskupije — koji je sve do pada franačke vlasti u tim stranama oko 900. pripadao patrijaršiji u Akvileji — kao zemlja, koja potpada u jednu ruku pod splitsku nadbiskupiju, a u drugu pod hrvatskoga vladaoca. Do bojeva s Madžarima bez sumnje je dolazilo uz staru rimsku cestu, što je vodila od Drave pored današnjega Zagreba, Topuskoga i Bihaća prema Kninu, a naročito onda, kad su oveći odredi njihovi polazili u pljačku ugarskom Podravinom, a onda preko današnjih mjesta Ptuja, Celja, Ljubljane i Vipavske doline u Italiju (tako 919., 921. na 922. i 926.). U doba ovih madžarskih pljačkaških vojna pribjeglo je u Hrvatsku mnogo naroda iz nekadanje Koceljeve Panonije, za koju već godine 900. pišu bavarski biskupi papi, da je sva opustošena, bez žitelja i jedne crkve. Vjerojatno je stoga, da se Panonska Hrvatska sama od svoje volje u tim teškim vremenima prislonila uz Dalmatinsku kao uz jači državni organizam, a njezini odlični ljudi pridržali i dalje domaću upravu, šiljući hrvatskomu vladaocu, kao svomu vrhovnomu gospodaru, počasne »darove«.

Srbi i Bugari. Pored obrane od madžarske najezde na Hrvatsku, morali su Tomislava zaokupiti u mnogo većoj mjeri događaji, te su se odigravali u jugoistočnom susjedstvu njegovu, a naročito borbe između bizantinskoga carstva i Bugara za prevlast nad Srbima.

Pobijedivši Klonimira Strojimirovića (896.), srpski knez Petar Gojniković vladao je punih dvadeset godina. On se oprijatelji s bugarskim knezom Simeunom (893.—927.), najmlađim sinom Mihajla Borisa, i predade mu na čuvanje Pavla Branovića. Poslije toga udari Petar Gojniković na Neretljansku oblast te je zauzme osim otokâ Visa, Brača i Hvara, jer ti su oko toga vremena bez sumnje bili u vlasti hrvatskoga kneza Tomislava. Proširenje srpskoga kneza teško je podnosio

humski knez Mihajlo Višević (oko 910. do 930.), koji je tada imao u vlasti svojoj još i Travunju i Duklju. Stoga se knez Mihajlo složi s bugarskim knezom Simeunom, u taj mah zaraćenim s bizantinskim carstvom, kojega je vrhovnu vlast priznavao Petar Gojniković. Tako nastade rat između Petra i Simeuna; srpski knez bi uhvaćen i odveden u Bugarsku, a na prijestô dođe bugarski štićenik Pavao Branović (917.—920.), dok je u isto vrijeme Mihajlo Višević zauzeo Neretljansku oblast, sjedinivši tako u svojoj ruci cijelo primorje do razvodnih bosanskih i srpskih planina od Cetine do Drima. No protiv Pavla Branovića podiže se bizantinskom pomoći njegov bratučed Zaharije Prvosavljević, ali bude potučen i strpan u bugarsku tamnicu. Nato se obrati suvladar cara Konstantina VII. Porfirogenita, car Roman Lekapin, izravno na srpskoga kneza Pavla Branovića i to s uspjehom, jer on se odista odreče saveza sa Simeunom i pokloni se caru. Kad to sazna bugarski car[1] Simeun, izmiri se sa zarobljenim Zaharijom Prvosavljevićem i pošlje ga s bugarskom vojskom na Srbiju, a ta zbaci kneza Pavla i postavi na prijestô Zahariju (920.—923.) kao bugarskoga vazala. Sada je car Simeun imao slobodne ruke i udari svom silom na bizantinsko carstvo.

Dalmacija dolazi pod papu. U toj nevolji uteku se car Roman Lekapin i tadanji patrijarh Nikola Mistik za pomoć Rimu izmirivši se podjedno sa svetom stolicom; time bješe jedinstvo kršćanske crkve opet obnovljeno (923.). Zacijelo posredovanjem pape Ivana X. (kao nekoć Ivana VIII.) obrati se potom bizantinsko carstvo na Hrvatsku i njezina vladara Tomislava, nastojeći da ga predobije za sebe u savez protiv Bugarske. Tom se prilikom odreče patrijarh svoje dosadašnje jurisdikcije nad dalmatinskim gradovima i otocima, prepustivši ih papi rimskomu, a car ih podjedno predade u upravu knezu Tomislavu, odlikovavši ga još i naslovom prokonzula. Tako su konačno i dalmatinski gradovi i otoci trajno došli u krilo zapadne crkve s jedne, a u bližu i tješnju političku svezu sa susjednom hrvatskom državom. U isto vrijeme znao je car Roman da predobije i moćnoga humskoga kneza Mihajla Viševića, odlikovavši i njega naslovom prokonzula i patricija, a nije nemoguće, da mu je bar privremeno povjerio upravu i brigu nad carskim gradovima Dubrovnikom i Kotorom. U ovaj savez zacijelo nije bilo caru Romanu teško uvesti i srpskoga kneza Zahariju, koji mu je i onako u duši bio odaniji, negoli Simeunu.

---

[1] On se proglasi »carem svih Bugarâ« g. 917.

Pad Srbije. Upravo tada podsjedao je car Simeun Carigrad, no na glas o tim događajima na jadranskom primorju i u Srbiji napusti podsadu, sklopivši s carem Romanom primirje, a onda se okrene svom silom na srpskoga kneza Zahariju. U tom ratu bugarske su vojske konačno pokorile Srbiju i rastjerale narod na sve strane, najviše u Hrvatsku, kuda se i Zaharija sklonio, tako da je srpske kneževine privremeno nestalo; ona postade dio ogromne bugarske države (924.). Sada su obje države, Hrvatska i ona kneza Mihajla Viševića, neposredno s njome graničile, ali ih car Simeun nije napao neposredno poslije srpskoga rata.

Hrvatska postaje kraljevinom. Oko toga vremena bijaše hrvatski knez Tomislav na visini svoje moći. Suvremeni car Konstantin Porfirogenit kaže, da je Hrvatska tada mogla da podigne na noge 100.000 pješaka i 60.000 konjanika kopnene vojske, dok je na moru imala osamdeset velikih brodova (sagina), na svakom po četrdeset ljudi i stotinu manjih (kondura) sa po deset do dvadeset momaka. Zacijelo se sada, godine 925., Tomislav proglasi kraljem hrvatskim (rex Croatorum), nakon što je uglavio savez s Bizantom i primio dalmatinske gradove i otoke u svoju upravu te proširio vlast svoju na Panonsku Hrvatsku i na otoke Vis, Brač i Hvar, pa konačno kad je vidio, gdje se i bugarski knez Simeun sam okitio carskim naslovom, a tako je isto uradio nešto ranije i bizantinski admiral Roman Lekapin. Tomislav učini to jamačno odobrenjem svete stolice, jer mu papa priznaje kraljevski naslov. No da li je Tomislav krunjen, od koga i gdje, toga ne znamo.[1] Tako se dakle preobrazi kneževina Hrvatska u kraljevinu.

Pitanje jurisdikcije splitske nadbiskupije. Podloženjem dalmatinskih gradova i otoka papi, izišlo je na površinu i pitanje jurisdikcije splitske nadbiskupije, u kojoj je tada snažnije nego ikad oživjela želja, da se obnovi »kako je nekoć bila«, to jest prije propasti Salone. Tada je već postojala neispravna lokalna tradicija, kao da je osnivač njezin, sv. Dujam, bio učenik sv. Petra i da mu se svete kosti nalaze sahranjene pod oltarom stolne crkve, dakle da je ona apostolskoga podrijetla, pred kojom nemaju pravne osnove na život docnije osnovane crkve, a na istom zemljištu. To je bilo upereno protiv hrvatske ninske biskupije, koja se još uvijek širila, tobože »protiv kanona«, sve do zidina dalmatinskih gradova. Kralj Tomislav opet, htijući da što jače sebi privuče dalmatinske gradove, pristajao je na težnje latinskoga episkopata, ali je kod toga naišao na jak otpor ninske crkve i njena biskupa Grgura. Da se dakle uklone svi

---

[1] Pričanje »Ljetopisa popa Dukljanina« o Duvanjskom saboru ne može za to da bude izvorom. To je nekoć bilo mišljenje Kukuljevićevo, koje je potom popularizirao Smičiklas, na koje ja ne mogu pristati. Up. gore str. 101. bilj. 1.

prijepori, jer se dalmatinski kler podjedno još isticao i kao ljut protivnik slovenskoga crkvenoga jezika, kralj Tomislav obrati se s dalmatinskim biskupima na papu Ivana X. s molbom, da bi se sastao crkveni sabor u Splitu. Papa privoli i odasla kao svoje poslanike ankonskoga biskupa Ivana i prenestinskoga biskupa Lava, a ti onda sazovu 925. sabor u Split u stolnu crkvu.

Na taj sabor došli su pored dalmatinskih biskupa i opata te ninskoga biskupa Grgura još kralj Tomislav s hrvatskim velikašima, onda neki srpski velikaši, bez sumnje oni, koji nađoše utočišta u Hrvatskoj pred Bugarima, te humski knez Mihajlo Višević, u kojega je državi bila biskupija u Stonu. Na saboru bi zaključeno, da se vlast nadbiskupije splitske, kao metropole i baštinice nekadašnje salonske crkve, koja da je tobože osnovana još u apostolskim vremenima, proteže od Raše do Kotora, a onda su pokušali dokinuti slovensku službu božju. No na njezinu obranu odlučno ustade ninski biskup Grgur i spase je za niže svećeničke redove.

Međutim uze se bugarski car Simeun spremati na rat protiv Hrvatske. Godine 926. pošlje jaku vojsku s vojskovodom Alogoboturom, ali ona bi ametom potučena. Poraz bugarske vojske, tada najjače na Balkanskom poluotoku, najbolje je svjedočanstvo vojne snage hrvatske za kralja Tomislava. Kad skoro potom umre car Simeun (927.), bi posredovanjem papinskih poslanika, biskupa Madalberta i vojvode Ivana, utanačen mir sa sinom i nasljednikom Simeunovim carem Petrom, a nato se oba poslanika vrate u Split, gdje su opet sazvali crkveni sabor.

Drugi splitski sabor. Na ovom je crkvenom saboru (928.) prije svega naglašena vrhovna vlast nadbiskupa splitskoga po cijeloj hrvatskoj državi. i s tim u svezi ninska je biskupija dokinuta, a Grgur postade biskupom skradinskim. Slovenska služba ipak se održala i dalje među Hrvatima, zacijelo zbog energičnoga istupa biskupa Grgura.

Skoro poslije toga sabora umr'o je kralj Tomislav (oko 928.). Njega ide slava, da je osnovao kraljevstvo hrvatsko, rastegnuo mu međe do Drave i obranio narod od provala madžarskih kao i od velike navale bugarske.

Nasljednici kralja Tomislava. Tomislava naslijediše na prijestolu najprije **Trpimir** II. (o. 928.—935.), po svoj prilici mladi mu brat, a onda Trpimirov sin **Kresimir** I. (o. 935.—945.), koji održaše državu hrvatsku na onoj visini, do koje ju je podigao njihov predhodnik. Ali u isto vrijeme uze naglo padati moć bugarske države za slaboga cara Petra, tako da su sada Madžari zauzeli bivši njezin posjed u današnjoj istočnoj Slavoniji i Srijemu, a Srbima se pružila prilika, da pokušaju pod knezom Česla-

vom Klonimirovićem svoje oslobodjenje od Bugara. On se sporazumije s bizantinskim carstvom, uteče oko 931. iz bugarskoga sužanjstva u Srbiju i podigavši je na oružje, obnovi srpsku kneževinu pod vrhovnom vlasti bizantinskom, dok se na drugoj strani opet oko toga vremena izmače Neretljanska oblast ispod vlasti humske.

Međutim umre hrvatski kralj Kresimir I. ostavivši dva sina, Miroslava i Mihajla Kresimira. Vladanje preuze **Miroslav** (945.—949.), no u četvrtoj godini njegova vladanja diže se protiv njega ban Pribina u korist mlađega brata Mihajla Kresimira. Sada je došlo do teških smutnja u državi hrvatskoj, a konačno i do građanskoga rata, u kojem pogibe Miroslav od ruke banove, a kraljem postade **Mihajlo Kresimir** II. (949.—969.). Za građanskoga rata otpadoše od države hrvatske otoci Brač, Hvar i Vis te se vratiše pod Neretljansku oblast, koju već 948. nalazimo u ratu s duždem Petrom Kandijanom, a taj je konačno poslije druge vojne prisili na mir. Nadalje otpade od Hrvatske i Bosna ušavši u sklop srpske kneževine Česlava Klonimirovića, dok se dalmatinski gradovi i otoci opet izravno povratiše pod vlast bizantinskoga carstva. U svezi s tim gubitkom zemljišta na kopnu i moru spala je u to doba i vojna sila hrvatska; mjesto osamdeset velikih brodova brojila je sada samo trideset, dok ostali brojevi za manje brodove, pješake i konjanike nijesu poznati.

O vladanju kralja Mihajla Kresimira II. znamo malo. Povratio je zacijelo državi hrvatskoj bar zapadni dio Bosne, dok mu je vlast u zemlji između Save i Drave ostala stalnom. Došavši jednom u Zadar, obdario je samostan sv. Krševana selom Diklom (kraj Zadra), a žena njegova Jelena sagradi kod Solina dvije crkve: sv. Marije »od Otoka« i sv. Stjepana. U prvoj je i sama po svojoj smrti (975.) našla grob,[1] dok je crkvu sv. Stjepana pod Klisom odredila za mauzolej hrvatskog vladarskog doma. Mihajlo Kresimir II. umr'o je oko 969., jer se već slijedeće godine pominje sin njegov i nasljednik kralj Stjepan Držislav.

IX.

PRVI KRESIMIROVIĆI.

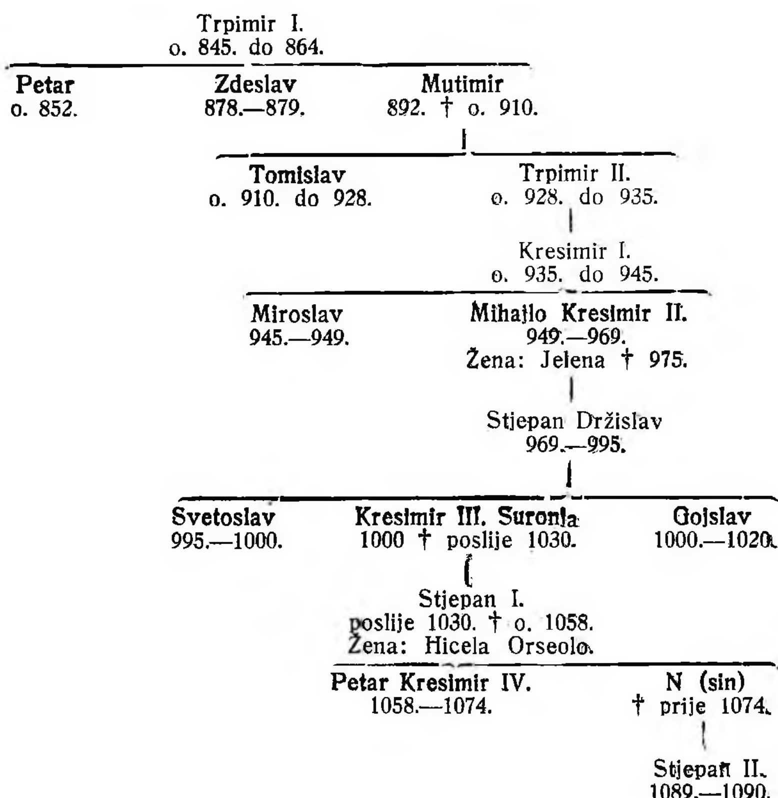
(969.—1058.)

Stjepan Držislav. Stjepan Držislav (969.—995.) naslijedio je očinski prijestô u doba, kad su se u njegovu susjedstvu zbili veoma sud-

---

[1] Njezinu nadgrobnu ploču otkrio je prije nekoliko godina zaslužni hrvatski arheolog Monsignor Frane Bulić. Danas se čuva u splitskom arheološkom muzeju. Prije otkrića ove ploče bilo je naučenjaka (tako još i Kovačević i Jovanović), koji su sumnjali, da je Tomislav bio kralj; ali poslije toga više ne može da bude sumnje o toj činjenici.

Rodoslov hrvatske dinastije Trpimirovića.

bonosni događaji. Još oko 960. umr'o je srpski knez Česlav Klonimirović, našto uze država njegova propadati, a već 971. postade dijelom bizantinskoga carstva, koje se uze za cara Ivana Tzimiska i njegova nasljednika Vasilija II. sve to više dizati do velike visine i snage. Naredne godine 972. pokori doduše car Ivan Tzimisk vlasti svojoj i podunavsku Bugarsku, no malo potom obrazova se u Makedoniji sa središtem u Ohridu nova bugarska država, kojom je konačno zavladao Samuil (980.—1014.). Ovaj je krepki vladar proširio za nekoliko godina vlast svoju ne samo na Bosnu, Srbiju i današnje srpsko Podunavlje, nego i na Srijem, otevši ga Madžarima, kao i na čitavo jadransko primorje rijeci Cetini na jugu, osvojivši Dukliu (Zetu), Travunju, Zahumlje i Neretljansku oblast, pa tako postade s dva kraja opasnim susjedom državi hrvatskoj (između 986. i 989.). Što tađa nije i Hrvatska došla pod vlast Samuilovu, ma da je i u nju provalio te je opustošio sve do Zadra,

znak, da se je ona za mnogogodišnjega vladanja Mihajla Kresimira II., kao i sina njegova Stjepana Držislava, opet pridigla od onih teških udaraca, što joj ih je zadao građanski rat u doba oko pogibije kralja Miroslava. Kod toga pomagalo je Hrvatsku bizantinsko carstvo, a to stim više, što se i ono nalazilo gotovo u neprekidnom četrdesetgodišnjem ratu s jakim Samuilom. U svrhu, da se prijateljski i saveznički odnosi što jače učvrste, carstvo je sada opet ustupilo u upravu Stjepanu Držislavu dalmatinske gradove i otoke, kao nekoć Tomislavu, pače ono ga obdari kraljevskim znakovima, to jest krunom, žezlom, plaštem i zlatnom jabukom, našto bi Stjepan Držislav okrunjen — prvi od hrvatskih vladara — kao kralj Hrvatske i Dalmacije (oko 988.). Podjedno bi i odlikovan naslovom carskoga »eparha i patricija«. Isto je tako Stjepan Držislav bio u dobrim odnosima s Venecijom, koja mu je redovito plaćala onaj još od Branimirovih vremena »uobičajeni danak« (solitum censum). Inače bila je Venecija u tijesnim vezama s bizantinskim carstvom, koje joj je »zlatnom bulom« (992.) podijelilo osobito znatne trgovačke povlasti, naročito u samom Carigradu. Ovako ojačalu državu ostavi Stjepan Držislav po smrti svojoj (oko 995.) trojici sinova: Svetoslavu, Kresimiru s nadimkom »Suronja« (= suri čovjek) i Gojslavu.

Svetoslav. Ne samo po drevnom načelu svih Slovena, već i po želji očevoj, braća su trebala da zajednički preuzmu vladanje, to jest svaki u svom dijelu, ali ipak tako, da su bili pod starješinstvom najstarijega brata. No najstariji brat **Svetoslav** (995.—1000.) ne htjede da s braćom podijeli vlasti pregnuvši, da je vrši sam. Zbog toga buknu među braćom razdor, a taj se konačno prometne u građanski rat. Naročito se diže na Svetoslava srednji brat Kresimir Suronja, misleći, da je »bratskom varkom lišen kraljevske krune« (fraterno dolo deceptus, regni amiserat diadema). Borbe ove u hrvatskoj državi odmah odluči da iskoristi onovremeni dužd Petar II. Orselo (991.—1009.), a i dalmatinski gradovi i otoci zakratiše kralju Svetoslavu svaki posluh, pače oni izaslaše posebno poslanstvo u Veneciju, a to ponuka dužda, da ih uzme pod svoju zaštitu.

Prvo je bilo duždu, da je prekinuo plaćanje »uobičajena danka« hrvatskomu kralju Svetoslavu, a kad ga je ovaj uz grožnje uzeo odrešito zahtijevati te podjedno stao progoniti Mlečane, nanoseći im mnogo štete, pošlje dužd na Hrvatsku ljeti 996. šest ratnih brodova, koji zauzmu i oplijene Vis, dok se Zadar tom prilikom od svoje volje predade pod pokroviteljstvo duždevo. Na glas o tom istupu kralj Svetoslav odašalje po-

drugi put u Veneciju svoje poslanike zatraživši ponovo, da mu se isplati zaostali danak, našto mu dužd poruči, da će ga »sâm donijeti«.

Baš oko toga vremena bio je bizantinski car Vasilije II. zaokupljen teškom borbom s Bugarima, od kojih je samo velikim naporom obranio klasičnu Grčku. U ovim teškim časovima po carstvo obrati se Petar Orseolo na Vasilija II. s molbom, da mu predade u upravu i zaštitu dalmatinske gradove i otoke, ugrožene tobože zbog građanskoga rata u Hrvatskoj, a car na to i privoli. Međutim nađe dužd još i u Hrvatskoj saveznika u kivnom Kresimiru Suronji, a onda započe u ovako povoljnim prilikama rat. Na Spasov dan (9. maja) ravno godine 1000. ostavi dužd s velikim brodovljem Veneciju. Otoci Krk, Osor i Rab, a nakon poraza hrvatskoga brodovlja nedaleko od Zadra, gradovi Zadar, Trogir, Split i Dubrovnik svečano dočekaše Petra Orseòla, dok su silom zauzeti hrvatski grad Biograd te neretljanski otoci Korčula i Lastovo, jer je i inače poimence nam nepoznati tadanji neretljanski knez došao u pomoć kralju Svetoslavu. U Trogiru pak dođe duždu u susret Kresimir Suronja, uglavi s njime savez i prijateljstvo te mu predade kao taoca, u znak da iskreno misli, sina Stjepana. Dalja sudbina poraženoga i izdanoga kralja Svetoslava nije poznata; da li je s krunom izgubio i život, ne znamo, no nije nemoguće, da je i negdje u progonstvu završio svoje dane.

Kresimir III. i Gojslav. Sada se uspe na hrvatski prijesto **Kresimir III.** (1000. do poslije 1030.) uzevši za suvladara najmlađega brata **Gojslava** (1000. do poslije 1019.), a to znači, da je kralj Kresimir III. uistinu i proveo ono načelo, za koje se podigao na brata Svetoslava. Kresimir III., razumije se, odreče se kao saveznik duždev »uobičajena danka«, a Petar Orseolo vodeći sobom mladoga Stjepana Kresimirovića, vrati se u slavlju u Veneciju, uzevši naslov vladara Dalmacije (dux Dalmatiae). Ovim nesrećnim ratom bješe zadan najteži udarac hrvatskomu kraljevstvu, jer njime prestade moć hrvatska na Jadranskom moru i zače dugotrajna borba s Venecijom za Dalmaciju.

Kralj Kresimir III. podržavao je u prvi kraj dobre odnose s Venecijom, a nesumnjivo i s bizantinskim carstvom, pače dužd Petar Orseolo udao je (prije 1008.) kćer svoju Hicelu za njegova sina Stjepana, koji je svoju odgoju dobio na duždevu dvoru. Kako se nešto docnije (oko 1011.) oženio duždev sin i nasljednik Oton sestrom prvoga ugarskoga kralja sv. Stjepana, nastupiše tako još i prve rodbinske sveze između hrvatske kraljevske kuće i ugarskih Arpadovića. No poslije nekoga vremena, iz inače nam nepoznatih razloga, nastadoše napeti odnosi između Kresimira i dužda Otona Orseola, jer vidimo, da je hrvatski kralj sebi podvrgao

dalmatinske gradove. Nato pođe dužd godine 1018. s brodovljem put Dalmacije i opet preote hrvatskom kraljevstvu one gradove. Baš oko toga vremena satr'o je bizantinski car Vasilije II. poslije dugotrajna rata Bugarsku i učinio je bizantinskom provincijom, a podjedno pokori i Srbe te zavlada Srijemom, gdje je bio tamošnji bugarski zapovjednik S e r m o na izdajnički način smaknut. Ne mogavši se upustiti s jakim carstvom u borbu, braća Kresimir i Gojslav priznadu dobrovoljno vrhovnu vlast njegovu, a car Vasilije II. ostavi hrvatskom kraljevstvu potpunu slobodu i pošlje Kresimiru darove, odlikovavši ga naslovom »patricija« (1019.). Tom se prilikom posljednji put spominje kralj Gojslav; veoma je vjerojatno, da je skoro potom i umr'o. Ako ne već ranije (odmah poslije god. 1000.), a ono se bez sumnje oko toga vremena sjedini Neretljanska oblast s Hrvatskom, uz koju otada dalje ostade trajno kroz sva stoljeća. Sada se sasvim prirodno i u tom kraju proširilo hrvatsko političko ime.

Malo kasnije bukne u Veneciji buna protiv porodice Orseolâ, pače dužd Oton bi protjeran. Zbog toga prometnuše se i hrvatski rođaci Orseolâ u neprijatelje mletačke, i kralj Kresimir III. pokuša ponovo da zauzme dalmatinske gradove, ali ga u tom spriječi južno-italski bizantinski vojskovođa Bojoan (Buzianus), razbivši mu vojsku (1024.). U tom ratu zarobe Bizantinci kraljicu i sina joj nepoznata imena, dakle mlađega brata Stjepanova, te ih pošlju u Carigrad, ali nam njihova dalja sudbina nije poznata. Neposredna posljedica ovoga događaja bješe, da je sada, god. 1024., carstvo bizantinsko opet proširilo neposrednu svoju upravnu vlast nad Dalmacijom, kojoj je stajao na čelu zadarski gradski prior s naslovom prokonzula ili stratega.

Stjepan I. Dobrza bude (1026.) sav rod Orseolâ trajno istjeran iz Venecije, a onda se vrati u Hrvatsku na očev dvor kraljević Stjepan. Kralj Kresimir vladao je još 1030. te je na put slao u Carigrad svoga zadarskoga rođaka Madijevca Dobronju, bez sumnje da kod cara Romana III. Argira (1028.—1034.) isposluje sporazum u pitanju dalmatinskih gradova. To pitanje bijaše glavna briga njegova sina i nasljednika **Stjepana I.** (poslije 1030. do 1058.), a on iskoristi tadanje smutnje u bizantinskom carstvu tako, da je zaposio dalmatinske gradove te onda opet poslao u Carigrad rođaka Dobronju, da izravna nastali spor s carstvom. Ali ga Grci bace u tamnicu, u kojoj i umre (oko 1045.), dok su u Dalmaciju poslali brodovlje, da obnovi carsku vlast. Docnije se ipak kralj Stjepan izmiri s carstvom, našto mu ono predade dalmatinske gradove u upravu, a jedini je Zadar došao pod zaštitu mletačku za dužda Dominika Kontarina (oko 1050.). Međutim se zbiše u susjednoj vojvodini Koruškoj važni događaji. Ovdje je još 1012. postavio njemačko-rimski car Henrik II.,

hercegom A d a l b e r o n a (iz grofovske porodice Eppensteina), koji je upravljao ne samo Koruškom vojvodinom, nego i markom, dakle prostranim teritorijem od bavarskih granica do Jadranskoga mora, a od Verone preko čitave Istre, današnje Koruške, Kranjske do južne Štajerske. No moćni ovaj vazalni knez pobuni se 1035. protiv njemačko-rimskoga cara Konrada II., nasljednika Henrikova, te je u tu svrhu išao za tim, da utanači savez s Hrvatima. Kad je car Konrad to saznao, skinuo je umah Adalberona s herceštva i pošao s velikom vojskom na nj. Sav dalji tečaj stvari, zbog pomanjkanja izvorâ, nije poznat, ali i to je dovoljno, da nas uvjeri, »e su Hrvati — kako kaže njemački historik Bresslau — tada zauzimali snažan položaj« (eine bedeutende Stellung einnahmen). Baš oko toga vremena čini se, da je hrvatski kralj Stjepan više pažnje posvećivao zemlji između Drave i Save. Iz spisâ splitskoga sabora od 928. znamo, da je ona bila poslije dokinuća ninske biskupije podvrgnuta izravno splitskoj nadbiskupiji. Međutim 1042. javlja se prvi nam poznati k n i n s k i biskup (episcopus Chroatensis) Marko. Po svoj je prilici i oko toga vremena osnovana ova važna hrvatska biskupija, kojoj se jurisdikcija protezala »s v e d o D r a v e«, dok je vojničkoj i administrativnoj upravi stajao na čelu zasebni b a n.

Normani. U isto vrijeme utvrdiše u južnoj Italiji svoju vlast Normani, koji će dobrza igrati presudnu ulogu u hrvatskoj historiji. Pojedinih normanskih vitezova našlo se u južnoj Italiji već u početku XI. vijeka, i to u službi neke onamošnje langobardske gospode, a u trećem deceniju još u većoj mjeri u bizantinskoj službi za ratovanja protiv sicilskih Arapa. Od ovih se naročito ističu sinovi Tankreda de Hauteville (u francuskoj Normandiji), pače oni osnovaše oko polovice XI. vijeka nezavisnu oblast, najprije u Apuliji, a dobrza i u Kalabriji, gdje se učini hercegom R o b e r t G u i s k a r d (= lukavi).

Rimsko-bizantinski rascijep. Baš tada zasio je papinsku stolicu L e o n IX. (1049.—1054.), koji otvora niz snažnih crkvenih glavara u vijeku »borbe za investituru«. Leon IX. pregnuo je svom snagom i strašću, da strogim uredbama istrijebi iz crkve s i m o n i j u (to jest nezakonito stečena crkvena mjesta i posjede) i svećeničku ženidbu. Sada je došao (oko 1050.) u Split papinski legat kardinal Ivan i sazvao crkveni sabor, sa zadatkom, da ispita i pretrese život cjelokupnoga svećenstva dalmatinsko-hrvatskoga. Tom je prilikom skinut s nadbiskupske stolice D o b r a l j, jer je imao zakonitu ženu i mnoštvo djece, ma da se pravdao, da se držao »običaja istočne crkve«. Bez sumnje nije bilo drugačije ni kod mnogobrojnoga nižega klera, navlaš hrvatskoga (glagolaškoga), ali o pojedinostima ne čujemo ništa. Pred kraj pontifikata Leona IX. i opet je

došlo do spora između Rima i Bizanta. Ovaj puta vrtio se spor između pape i patrijarha Mihajla Kerularija poglavito oko razlika u crkvenom naučanju na Zapadu i Istoku. Budući da je tadanji car Konstantin IX. Monomah iskreno išao za tim, da dođe do sporazuma, glavna krivnja pada uistinu — kako je danas dokazano od francuskih crkvenih historika — na papinskoga legata kardinala Humberta, da je došlo do trajnoga rascjepa među obim crkvama. Kardinalovo netaktično i izazovno ponašanje naime urodilo je posljedicom, da je uvrijeđeni patrijarh Mihajlo Kerularije zabranio papinskim legatima u Carigradu služiti misu, našto se oni vratiše u Rim izrekavši pred polazak crkvenu kletvu nad patrijarhom i njegovim privrženicima. Tako se konačno ispunila davna težnja Bizantinaca: oni su naime papu priznavali vrhovnom glavom na Zapadu, ali mu poricali pravo na svako uplitanje u crkvene poslove na Istoku. Tek odsada dalje ima jedna zapadna ili katolička i jedna istočna ili pravoslavna (ortodoksna ili anatolska) crkva, koje stoje jedna spram druge u oprijeci i sporu. Odsada unaprijed svaka će od njih poći svojim zasebnim putom, povukavši podjedno za sobom sa svim posljedicama vjerske netrpeljivosti svoje pripadnike.

Posljednji dani hrvatskoga kralja Stjepana I. zastrti su neprozirnom tamom. Mi samo znamo, da je po smrti (oko 1058.) sahranjen kod Klisa u crkvi sv. Stjepana, koju nekoć podiže kraljica Jelena, žena kralja Mihajla Kresimira III. Naslijedio ga je sin Petar Kresimir.

X.

PETAR KRESIMIR IV.

(1058.—1074.)

Petar Kresimir IV. Kao sin dogarese Hicele i kralja Stjepana, **Petar Kresimir** IV. (1058.—1074.) nosi imena obaju svojih djedova: dužda Petra Orseola i kralja Kresimira III. Budući da je potekao iz braka sklopljena još u prvom deceniju XI. vijeka, jedva može da bude sumnje, da se rodio u Veneciji, gdje je primio odgoju na duždevu dvoru, kao i o tome, da je kao zrio muž zasio hrvatsko prijestolje. S porodicom zadarskih Madijevaca, svojim rodacima, bješe u veoma dobrim vezama, jer viđamo gdje Čiku, unuku priora i prokonzula Madija, nazivlje svojom »sestrom« (soror mea). Bez sumnje bje okrunjen kraljem, ali nije poznato gdje se zbio taj važni čin, premda je najvjerojatnije, da se zgodio u Biogradu, gdje su se tada nalazili kraljevski dvor, biskup i gradski prior, to jest Biograd bijaše tada grad izjednačen sa starim carskim gradovima Dal-

macije. Da je Petar Kresimir volio Biograd vidi se i po tome, što je u njemu još u početku svoga vladanja podigao benediktinski samostan s crkvom sv. Ivana Evanđelista.

Splitski crkveni sabor. Međutim zasjede papinsku stolicu Nikola II. (1058.—1061.), kojemu bješe desna ruka arhidjakon Hildebrant, docniji papa Grgur VII. Papa Nikola II. nastavi djelo svoga predhodnika Leona IX. i sazva u tu svrhu u aprilu 1059. sinod u Lateran, koji stvori više oštrih kânonâ, upravljenih protiv simonije i svećeničke ženidbe. Potom biše ovi zaključci razaslani svim biskupima i opatima, da ih u katoličkom svijetu proglase, a u neke zemlje posla papa izravno još i svoje legate, da ih ondje provedu. U Hrvatsku i Dalmaciju odaslan je opat Majnard. Već smo čuli, da u tim stranama svećenički brak nije bila rijetkost,[1] no pored toga rimskim su privrženicima, koji su išli za jedinstvom u crkvenoj službi i obredima, morale zapeti za oko i neke druge osebujnosti hrvatskoga klera, a to s tim više, što su one napadno sjećale na nekadanji snažni utjecaj istočne crkve: pored svećeničkoga braka naime općeno bijaše u upotrebi nošenje brade i duge kose, a naročito slovenska liturgija, i to ne samo u Hrvatskoj, nego i u Dalmaciji, navlaš na Krčkom otoku. Opat Majnard imao je dakle sada učiniti reda.

U februaru 1060. nalazio se on uz kralja Petra Kresimira u Biogradu, gdje je prisustvovao objelodanjenju darovnice novosagrađenom samostanu sv. Ivana Evanđ., kojom mu je Petar Kresimir dao uz neke zemljišne posjede još i »kraljevsku slobodu« (regia libertas), to jest on bje oprošten od plaćanja svakoga poreza. Poslije toga sastao se u Splitu u stolnoj crkvi sabor dalmatinsko-hrvatskih biskupa i opata, a zacijelo mu je prisustvovalo i podosta ostaloga svećenstva i odličnijih laika, ali oni nijesu imali prava da utječu u raspravu, već su jedino mogli da budu slušaoci i svjedoci, ako bi ih se štogod pitalo. Prije svega proglasio je papinski legat Majnard, koji je predsjedao sinodu, zaključke lanjske lateranske sinode, a onda su u vezi s njima stvoreni i neki kanoni s posebnim obzirom na prilike dalmatinsko-hrvatske crkve. Tako se na lateranski dekret naslanja kânon o izboru splitskoga nadbiskupa, kao i ostalih dalmatinsko-hrvatskih biskupa, kojim bje određeno, da se odsada unaprijed ima splitska nadbiskupska stolica popunjavati samo jednodušnim i složnim izborom svih njezinih biskupa sufragana, pa splitskoga klera i građanstva. Poslije izbora mora novoizabrani nadbiskup biti svečano posvećen prema kanoničkim propisima. Onaj koji nije zasio nadbiskupske stolice ovim načinom, ima se smatrati uzurpatorom i lišiti časti zajedno s onima, koji su ga posvetili. Isto se tako popunjavaju i bi-

[1] Gl. gore str. 116.

skupske stolice, naime samo izborom klerika i građanstva dotičnoga grada. Ako bi pak koji od dalmatinsko-hrvatskih biskupa bio posvećen protiv kanonskih propisa, i to budi bez usmenoga budi bez pismenoga privoljenja onih, kojima pripada pravo izbora, ima se svrgnuti s časti i on, i oni koji ga posvetiše. Glede svećeničke ženidbe stvori splitski sinod ovaj zaključak: »Ako bi kogod odsada, budi biskup, budi svećenik, budi djakon, u z e o ž e n u ili već prije uzetu pridržao, gubi svoj crkveni stepen sve dok ne dade zadovoljštinu, i ne može nadalje ostati u zboru pjevajućih pred oltarom, niti imati udjela kod crkvenih prihoda«. Nadalje se kaže: »Ako bi odsada koji od svećenika gojio b r a d u i l i d u g u k o s u, nema više prava da ulazi u crkvu, nego se ima podvrći kanoničkoj kazni prema njegovom crkvenom stepenu«. No mnogo je važniji ovaj kanon: »Zabranjujemo pod kaznom izopćenja promovirati Slovene (Sclavos = Hrvate) na svete redove, ako nijesu vješti latinskoj knjizi, a tako isto i podvrgavati klerika, kojegagod stepena bio, laičkom podložništvu (laicali servituti) ili plaćanju svjetovnoga poreza (mundiali fisco)«. O v i m j e k a n o n o m u b u d u ć e b i l o z a b r a n j e n o i o n e m o g u ć e n o z a r e đ i v a n j e s v e ć e n i k a s l o v e n s k o g a c r k v e n o g a j e z i k a, o d n o s n o v e ć z a r e đ e n i m a s p r i j e č e n o v r š e n j e c r k v e n i h f u n k c i j a n a t o m j e z i k u, pače izrijekom nam se javlja, da je splitski sinod zaključio, da je odsada unaprijed dozvoljeno čitati misu jedino na latinskom ili na grčkom jeziku. Ne kaže nam se doduše tko je dosada zaređivao slovenske svećenike, no ne može da bude sumnje, da je to činio kninski hrvatski biskup. Širenje i jačanje slovenskoga crkvenoga jezika moralo je dakako ogorčavati latinski kler u dalmatinskim gradovima već iz raznih ličnih interesa, pa stoga su i dali mržnji svojoj na splitskom sinodu neograničena oduška. Uspomena na inače od pape odobreni rad braće Konstantina i Metoda morala je tada već jako izblijediti, jer samo tako se može razumjeti, da su Latini uzeli na sinodu glasno tvrditi, da je »gotska pismena (= glagolicu) iznašao neki h e r e t i k M e t o d, koji je nekoč sve protiv propisa katoličke crkve mnogo toga lažna napisao na slovenskom jeziku, zbog čega je božjom odredbom kažnjen naprasitom smrću«. Iz ovih se riječi vidi, da su Latini identificirali Hrvate s a r i j a n s k i m G o t i m a, glagolsko pismo s g o t s k i m r u n a m a, a samoga sv. Metoga u neku ruku izjednačivali s A r i j e m.[1] Oni su dakle hrvatski kler objeđivali s h e r e z e idući očito za tim, da vješto prenesu jezgru čitavoga pitanja s crkveno-disciplinarnoga polja na dogmatičko. S ovim se shvaćanjem dakako slagao i papinski legat Majnard, pa je onda u tom smislu i informirao svetu stolicu i njezinoga

[1] Gl. gore str. 48.

tadanjega glavnoga savjetnika, arhidjakona Hildebranda. E da li je na sinodu splitskom bilo i otpora od strane hrvatskoga klera, možda biskupa kninskoga i gdjekojega hrvatskoga opata, nije nam poznato, ali je više nego samo vjerojatno, kako će nam pokazati docniji dogadaji. Isto tako nije poznato držanje hrvatskoga kralja Petra Kresimira IV. spram zaključaka i raspravljanja splitskoga sinoda, no jedva može biti sumnje, da je stajao na latinskoj strani. Petar Kresimir naime već je tada imao pred očima, kako bi zavladao carskim dalmatinskim gradovima, a kod toga trebala mu je svakako potpora moćnoga i uplivnoga latinskoga gradskoga episkopata.

Riješivši poslove koji bijahu u svezi s lateranskim dekretima, splitski se sinod zabavio i pitanjem crkvene hierarhije dalmatinsko-hrvatske. Budući da je splitski nadbiskup Ivan već bio slabašan starac, a očito su se spremala vremena u kojima je bilo nužno da na čelu crkve stoji muž, podoban da s uspjehom provede sinodalne zaključke, od kojih su neki duboko vrijeđali hrvatski kler i puk, uspjelo je nagovoriti starca Ivana, da se dobrovoljno odrekao svoje časti. Nato bje na sinodu izabran od sabranih biskupa sufragana, splitskoga klera i građanstva tadanji osorski biskup Lovro (1060.—1099.), rođen Dalmatinac latinske krvi.

Papa potvrđuje zaključke splitskog sabora. Poslije razlaza sinoda krenuo je legat Majnard u Rim, da predade papi Nikoli II. splitske kanone na potvrdu i da izvijesti o izboru osorskoga biskupa Lovre. Opat Majnard stigao je početkom aprila u Rim, kad se ondje sastao na Lateranu nov sinod, na kojem su onda splitski sinodalni zaključci redom raspravljeni i od pape Nikole potvrđeni. Ujedno je papa dozvolio, da Lovro pređe s osorske biskupije na nadbiskupsku stolicu u Split, potvrdivši njegov izbor i poslavši mu p a l l i u m po svom legatu Teuzu, biskupu od Orvieta. Teuzo došao je potom u Split, gdje je svečano ustoličen nadbiskup Lovro. Međutim tom je prilikom imao papinski legat zgode da čuje, kako je Hrvate obuzelo veliko ogorčenje zbog kanona nedavnoga splitskoga sinoda, pa stoga bje i strogo i nesmiljeno provedenje njihovo bar zasada odgođeno do nove papinske odluke. No to nije više bio posao Nikole II. († u julu 1061.), nego njegova nasljednika A l e k s a n d r a II. (1061.—1073.), čija desna ruka ostade i sada arhidjakon Hildebrand. Novi papa bješe u prvi kraj zaokupljen teškim borbama sa svojim protivnicima, jer su odredbe protiv simonije i svećeničke ženidbe, kao i o novom izbornom redu papa, uznemirile i mnoge u Italiji i Njemačkoj. Kad se u martu 1063. opet vratio u Rim, održa krajem aprila na Lateranu sinod, na kojem su ponovo proglašeni kanoni stvoreni još u aprilu 1059. za Nikole II. Sada je dakle Aleksander II. ponovno potvrdio i kanone splitske sinode

od marta 1060. te ih pošlje hrvatskom kralju Petru Kresimiru i dalmatinsko-hrvatskim biskupima i opatima.

Sukob između hrvatske i latinske stranke. Kad je stigla papinska potvrda splitskih sinodalnih kanona, bješe to po svim biskupijama oglašeno kleru i narodu, a onda ih je trebalo provoditi. Budući da hrvatski kler nije u ogromnoj većini znao latinskoga jezika, a uz to bješe još i oženjen pa se sada ne htjede da rastavlja od svojih porodica, zatvorene su — bez sumnje odobrenjem i pomoću državne vlasti — sve slovenske crkve, a njihovim svećenicima bje zabranjeno pjevati misu. Sasvim je prirodno, da je ovako nesnosno stanje izazvalo velikih nemira i smutnja po čitavoj hrvatskoj državi i da se narod razdvojio na dvije stranke: u brojniju narodnu, uz koju je pristajalo niže plemstvo i svećenstvo, a koja se digla protiv splitskih protivuslovenskih sinodalnih zaključaka, i u reformatorsku, koju sačinjavahu dvor, visoko plemstvo i visoki kler. Sukob među njima bješe neizbježiv, a taj je u bitnosti identičan s onima po ostaloj katoličkoj Evropi onoga vremena, gdje su se također stvorile dvije stranke, za i protiv crkvenih reforama. Čini se da je težište hrvatskoga pokreta bio Krčki otok, gdje je neki svećenik imenom Vuk organizirao snažan pokret protiv Latinâ i rimskih reforamâ. Temeljna misao i glavni cilj Vukov kao i otpornih Hrvatâ bješe, da se hrvatska crkva otkine od dalmatinske, a hrvatski biskup da bude opet izravno podvrgnut papi, to jest, da se obnovi stanje prije splitskoga sinoda od 928. Taj pokret dakle nije bio uperen protiv svete stolice, u kojoj su se Hrvati nadali naći pomagača svojih težnja, nego samo protiv dalmatinskih Latina. Stoga oni i poslaše svećenika Vuka u Rim, da papu izvjesti o njihovim željama kao i o tom, da su slovenski svećenici u Hrvatskoj vjerni i pokorni apostolskom prijestolu, a ne shizmatici ili ćak arijanski heretici, kakovim ih prikazaše njihovi latinski protivnici. Razumije se, pored toga imao je svećenik Vuk od pape ishoditi, da se hrvatskom svećenstvu ostavi liturgijski slovenski jezik i dopusti bračni život. No Aleksander II. odbije Vuka naglasivši izrijekom, da ovako zamašnih promjena sâm ne može učiniti, već da je za to potrebna privola sviju dalmatinsko-hrvatskih biskupa kao i hrvatskoga kralja, dakle sinodalni zaključak, pa stoga je od njega tražio, da u tom pravcu u Hrvatskoj povede akciju. Kad su potom Hrvati čuli, da u Rimu nijesu baš nepomirljivi protivnici njihove stvari, oni se odluče, da će ponovno poslati papi s Vukom još dva svoja odlična klerika slovenskoga jezika: starca (možda arhipresbitera krčkoga) Zdedu i — što je osobito značajno — opata Potepu nekoga nam nepoznata hrvatskoga samostana. Starca Zdedu pak htjeli su imati za svoga biskupa

posvećena od samoga pape, dakle autokefalna od splitskoga nadbiskupa. No kod pape nijesu uspjeli; neznanje latinskoga jezika pa i ista brada Zdedina, još i poslije tolikih sinodalnih zaključaka, nijesu, razumije se, mogle da budu preporuka, pa tako papa Aleksander II. odbije njihovu molbu, odgovorivši im nakon vijeća što ga je održao sa svojim doglavnicima, da mu njihove želje doduše nijesu nepoznate, ali slovenski crkveni jezik, jer arijanskoga podrijetla, ne može nikako dopustiti, pa stoga neka se pokore splitskim sinodalnim zaključcima od marta 1060. Budući da je papa tom prilikom iz svega razabrao, da se u Hrvatskoj razmahao opasan pokret, obeća im, da će k njima poslati svoje legate, da učine mir. Tek sada, kad nije više bilo nade, da će cilj postići, svećenik Vuk, starac Zdeda i opat Potepa odluče se na sudbonosan korak. Povrativši se naime kući, oni razglasiše, da je papa posvetio Zdedu biskupom, našto plane otvorena buna, koja otjera s Krčkoga otoka biskupa Jurja a na njegovu stolicu posadi Zdedu, koji odmah uze vršiti sve biskupske funkcije: posvećivao je crkve, redio slovenske svećenike i drugo, a bez sumnje se sada opet po crkvama odzvanjalo slovensko pojanje, dok se oni svećenici, koji se pokoriše splitskim kanonima, opet združiše sa svojim porodicama. Sve se ovo zgodilo u drugoj polovici 1063.

Samo je po sebi razumljivo, da je ovaj događaj izazvao u čitavoj hrvatskoj državi velikih smutnja, a možda i krvavih sukoba između obih stranaka. U to se doba uzurpacija biskupskoga čina i nepovlasno vršenje njegovih funkcija uzimalo u Rimu, prema naučanju tadanjih mjerodavnih krugova, kao simonistička hereza; stoga su kod svete stolice i smatrani »pseudoepiskop« Zdeda i njegovi privrženici hereticima. Na glas o tim krupnim događajima, papa Aleksander II. pošlje u Hrvatsku kao svoga legata kardinala Ivana, a taj onda — bez sumnje uz hrvatsku državnu potporu — uspje uhvatiti onu trojicu kolovođa ovoga pokreta. Potom sabere legat negdje u Hrvatskoj, svakako sjeverno od Splita a bliže Krčkom otoku, narod na skupštinu, u kojoj mu razloži, da Zdeda nije bio od pape posvećen biskupom i stoga baci pred svima »vječnu kletvu« na nj, na opata Potepu, svećenika Vuka i njihove privrženike. Dalja sudbina opata Potepe nije poznata, dok bi Zdeda, budući da se ne htjede da odreče biskupske časti, bačen u zatvor, u kojem je dobrza umr'o. Poslije skršene bune kardinal Ivan pođe u Split, gdje je održan sinod. Ovamo je dopraćen i svećenik Vuk i bi od sabranih kivnih dalmatinskih biskupa odsuđen: lišen je svećeničkoga reda, izbatinjan, ošišan i konačno ovako ožigosan bačen u tamnicu. Jedva može biti sumnje, da je ovaj sinod, održan početkom 1064., opet uspostavio kanone od marta 1060. Kad se potom vraćao kardinal Ivan u Rim, bješe u zemlji mir, no

samo prividno. Pod ruševinama užasnoga događaja, koji valja shvatiti s gledišta sredovječne okrutnosti protiv heretika, tinjala je i dalje žar mržnje velikoga dijela hrvatskoga naroda protiv Latina.

Sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Privrženost kralja Kresimira Latinima zacijelo mu je pribavila jaku sklonost u dalmatinskim gradovima. Tada bijahu oni i opet pod neposrednom carskom upravom, a stajao im je 1067. na čelu »katapano cijele Dalmacije« podjedno i zadarski prior, carski protospatar Leon. Iz toga se vidi, da se Zadar poslije 1050. opet izmakao ispod mletačke uprave, što se zbilo najkasnije nešto prije 1060. Veoma je vjerojatno, da su Zadrani sami kod carskoga dvora izmolili ovu promjenu, očito jer nijesu bili zadovoljni s mletačkim gospodstvom. Međutim već dvije godine docnije, 1069., bijaše Petar Kresimir gospodar nad čitavim dalmatinskim teritorijem, a katapano Leon kao njemu podređeni časnik. Ova se važna promjena zbila privolom carstva, koje se u to vrijeme nalazilo u teškim ratovima s jedne strane na istoku u Maloj Aziji sa Seldžucima (Turcima), a s druge s Normanima u južnoj Italiji. No i dalmatinski gradovi sami, navlaš predstavnici njihovi: biskupi, priori i gradska vijeća, imali su kod toga važnu riječ. Ma da su ovi gradovi nekoć bili povjereni od strane carstva kraljevima Tomislavu (oko 924.) i Stjepanu Držislavu (oko 990.) kao carskim prokonzulima, ipak je golema razlika između njihova odnošaja spram ovih gradova i onoga kralja Petra Kresimira, jer dok su oni raniji hrvatski vladari bili većma branitelji dalmatinskih gradova, Petar Kresimir bijaše njima pravi gospodar, ne kiteći se naslovom carskoga prokonzula ili eparha. Tim se vještim diplomatskim činom Petra Kresimira konačno ispuni stoljetna težnja hrvatskih vladara, da sjedine sa svojom državom ova drevna središta kulture na istočnoj obali Jadranskoga mora; odsada unaprijed nije »regnum Dalmatiae et Croatiae« puki naslov hrvatskoga vladara, nego je to označivalo jedan jedinstveni političko-upravni teritorij, po kojem se širila njegova moć. Inače ostade autonomni položaj dalmatinskih gradova netaknut, pače primajući ih u svoju vlast, kralj Petar Kresimir bez sumnje im se obavezao svakomu napose, zasebnim ispravama, da će im poštivati slobodu i drevna prava, kako ih je zatekao. Oni su stoga i bili izravno kralju podvrgnuti, koji je njima vladao u ime cara, jer taj se nije odrekao svoga historijskoga suvereniteta. Ali nutarnja uprava svakoga grada, prema starim običajima i institucijama, ostala je u rukama gradskoga vijeća i od građana slobodno izabrana, a od kralja potvrđena priora. Pored toga Petar Kresimir još je primio i neke druge obveze, kao što su potvrda po kanoničkim propisima izabrana biskupa, pa slo-

bodno sudovanje i trgovanje, dok su se gradovi opet kralju obvezali, da će mu davati izvjesni dio (po svoj prilici jednu trećinu) od lučkih dohodaka, kao i onaj još od cara Vasilija I. uvedeni »danak mira« te konačno pomagati ga svojim brodovljem u eventualnom ratu.

Petar Kresimir na vrhuncu svoje moći. Krupne ove promjene, kojima mu je »svemogući Bog proširio na kopnu i moru« granice države (quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum), odluči se kralj Petar Kresimir ovjekovječiti darom samostanu sv. Krševana u Zadru. Ovu je svoju odluku izvršio, kad je 1069. u Ninu, u kraljevskom dvoru, a u prisutnosti biskupâ zadarskoga Stjepana i kninskoga Anastasija, onda b a n o v a, župana, gradskih priora i dvorskih časnika te carskoga protospatara i katapana cijele Dalmacije Leona, darovao samostanu sv. Krševana, čiji je opat Petar pred njime stajao, »naš vlastiti otok što leži u n a š e m d a l m a t i n s k o m m o r u a zove se Maon« (nostram propriam insulam in nostro Dalmatico mari sitam, que vocatur Mauni).

Vidjeli smo, kako Petar Kresimir u ninskoj ispravi s ponosom ističe, da mu je Svevišnji proširio državu »na moru i kopnu«. Proširenje na moru bez sumnje se odnosi na netom stečenu Dalmaciju, dok o onom po kopnu nema izravnih podataka. No iz kraljevskih riječi kojima ističe, da ga u ninskom dvoru opkružuju uz ostale velikaše i b a n o v i, jasno izlazi, da je tada bilo u državi hrvatskoj v i š e b a n o v a, odnosno b a n o v i n a. Iz ispravâ se vidi, da je uz kralja u Hrvatskoj na primorju banovao G o j č o (1060.—1069.), dok je istodobno u zemlji između Save i Drave upravljao kao ban Z v o n i m i r, tada već zet ugarskoga kralja B e l e I. (1061.—1063.), čiju je kćer Jelenu imao za ženu. Jelena bijaše dakle sestra hercega Gejze i Ladislava, koji će redom zasjesti ugarski prijestô poslije kralja Š a l a m o n a (1063.—1074.). Na Zvonimira udariše susjedni njemački Karantanci oko 1065., ali ih on potom, primivši pomoć svojih ugarskih rodaka, odbije. Treća banovina u državi hrvatskoj u doba Petra Kresimira bila je B o s n a. Prema tome mogli bismo odrediti granice hrvatske države za Petra Kresimira otprilike ovako: Polazeći desnom obalom Neretve, ona je tekla planinama, što dijele vode Jadranskoga mora od savskih pritoka, do gornje Drine, a onda ovom rijekom do blizu Zvornika, gdje je zakretala na zapad sve do ušća Spreče u Bosnu, kojom je polazila do njezina ušća u Savu; odavle tekla je granica otprilike pravcem kraj današnjega Đakova do Drave, koju je stizala oko današnjega Donjega Miholjca, a onda je njome polazila na zapad, gdje je otprilike — ostavivši je — bila granica prema Kranjskoj i Koruškoj marki ista kao danas što je, samo da je kraj oko današnje južnokrajske

Metlike pripadao Hrvatskoj. Od izvora Kupe granica se spuštala prema Jadranskom moru, zahvatajući još i dio današnje istočne Istre, te je kod ušća Raše silazila na obalu. Svi otoci, od Cresa i Krka do Hvara i Visa, pripadahu konačno također hrvatsko-dalmatinskoj državi.

Posljednji dani Petra Kresimira IV. Koliko god je Petra Kresimira mogao da zadovolji ovaj uspon njegove države, toliko mu je ali moralo zadavati teških briga pitanje o nasljedstvu, jer sam nije imao sina. Odredio je stoga svoga sinovca Stjepana svojim baštinikom, koji se u jednoj ispravi od 1066. spominje kao h e r c e g (dux) neposredno uza nj. No kad je ban Zvonimir poslije 1070. došao iz zemlje između Save i Drave na dvor, nalazimo gdje se njegovo ime navodi u ispravama uz kraljevo kao da bi mu bio suvladar, dok onomu hercega Stjepana nema više traga. Zašto se to zbilo, i da li je tada starac kralj bana Zvonimira, rođaka ugarske kraljevske kuće, odredio sebi za nasljednika, ne znamo. Svakako su se poslije njegove smrti događaji razvili, kako se on nije nadao.

Međutim pretrpi bizantinsko carstvo težak udarac od Seldžuka, što urodi velikim smutnjama u carstvu. To je bio znak za njegove susjede, da mogu pokušati navalu. Prije svega provališe Pečenezi u Trakiju i Makedoniju, pustošeći i plijeneći sve krajeve kojim su prolazili, a onda vraćajući se preko Beograda (Alba Bulgarica) i Srijema u svoju zemlju (u današnju Rumunjsku), upadoše u državu ugarskoga kralja Šalamona, oplijenivši naročito kraj oko močvara Vuke blizu njezina ušća u Dunav. Krivnju s ovoga događaja pripisivahu Madžari bizantinskom zapovjedniku Beograda, pa stoga provališe kralj Šalamon i herceg Gejza 1071. u Srijem, gdje su zauzeli Mitrovicu, a prešavši potom Savu, osvojiše i Beograd. O v i m s u r a t o m M a d ž a r i t r a j n o z a u z e l i S r i j e m, d o k s u B e o g r a d u b r z o n a p u s t i l i. Neprilike carstva u ratu s Pečenezima i Madžarima iskoristiše podjarmljeni Bugari, skočivši 1073. na oružje pod vodstvom boljara G e o r g i j a V o j t j e h a; ali on ne htjede da primi carski naslov, već se obrati na srpskoga kneza Mihajla, tada gospodara Duklje (Zete), Humske zemlje (Zahumlja), Travunje (Trebinje), Rase i carskoga grada Kotora na moru, da im dade pomoći i jednoga od svojih sinova za vladara. Knez Mihajlo im se odazva i pošlje uz pomoćnu četu najmlađega sina K o n s t a n t i n a B o d i n a, koga Bugari potom proglase u Prizrenu svojim carem. No Bugari se tom prilikom obratiše za pomoć i na H r v a t e, pa im se i oni odazvaše. Međutim brzo se pokazalo, da je carstvo pored svih prepaćenih nevolja još uvijek bilo dosta jako, da se odupre. Već poslije nekoliko mjeseci ustanak bi ugušen, a Bugari se vrate u bizantinsko ropstvo.

Kralj Petar Kresimir preživio je ove događaje tek kratko vrijeme. Umr'o je polovicom 1074. i bi sahranjen u atriju crkve sv. Stjepana kod Klisa, gdje mu je počivao i otac Stjepan I.; još u XIII. vijeku stajaše mu sarkofag na mjestu. Petar Kresimir IV. najmoćniji je vladar hrvatski. Njega ide slava, da je sjedinio Dalmaciju s Hrvatskom i tako podigao svoju državu na visinu, kakove nije dosegla nikad prije njega. Ali koliko je s time stekao zaslugâ, toliko je pristajanjem svojim uz Latine položio klicu njezine skore nesreće.

XI.

SLAVAC I DMITAR ZVONIMIR.

(1074.—1089.)

Kralj Slavac. Smrt kralja Petra Kresimira bješe znak, na koji se opet podiže pojačanom snagom ona još 1064. silom potisnuta protureformistička stranka u Hrvatskoj. Po baštinskom pravu trebalo je da prijestolje zapadne hercega Stjepana, tada — kako se čini — jedinoga muškoga potomka dinastije Trpimirovića. Za nj su bez sumnje bili dalmatinski gradovi sa svojim priorima i biskupima, a tako i znatni dio hrvatskih velikaša, odanih pokojnom kralju. No stvari pošle su drugim putom, jer ogorčeno slovensko svećenstvo i većina naroda hrvatskoga zbog zabrane slovenske liturgije, koju su oni ipak i dalje gajili, izazva snažnu reakciju. Ishodište ovoga pokreta bijaše nekadanja Neretljanska oblast, koja se tada zvala Primorje, a stajao joj je na čelu »morski župan« (morsticus iupanus) noseći podjedno i naslov kneza Primoraca (dux Marianorum). Središte toga primorja bješe u doba Petra Kresimira grad Omiš na ušću Cetine, dok joj je stajao na čelu kao knez Primoraca Rusin, čiji je brat bio Slavac. Budući da je u tom kraju tada gospodarilo pleme K a č i ć a, veoma je vjerojatno, da su Rusin i brat mu Slavac bili pripadnici ovoga moćnoga hrvatskoga plemena, čiji su praoci moždá nekoć bili poznati nam neretljanski knezovi X. i XI. vijeka. Knez Rusin umr'o je još za života kralja Petra Kresimira ostavivši sina imenom Petar Slavac. Čini se, da je Rusinov brat Slavac bio pod kraj vladanja Petra Kresimira ban, no svakako stoji, da se po kraljevoj smrti postavio na čelo hrvatskih nezadovoljnika, a ovi ga onda u drugoj polovici 1074. proglasiše kraljem. U takim prilikama herceg Stjepan ili je morao pokušati da oružjem održi svoje pravo na krunu, ili da je se odreče. »Pritisnut teškom bolešću — kaže on sam — sazvao sam časne svećenike kraljevstva hrvatskoga, da nađu lijeka mojim grijesima; tada sam se po njihovom savjetu dao prenijeti u samostan sv. Stjepana (kraj Splita), gdje sam se o d r e k a o

moje časti i ondje sebi odredio mjesto za grob«. Međutim kralj **Slavac** (1074.—1075.) ne bje priznat ni od dalmatinskih gradova, kojima se pridruži — a to je veoma značajno — i hrvatski Biograd, ni znatan dio hrvatskih velikaša, medu njima i ban Zvonimir, pa tako nije mu se poklonila čitava hrvatska zemlja. Pače svi se ovi protivnici Slavčevi složiše i obratiše na svetu stolcu za pomoć javivši joj, da su državom hrvatskom obladali »heretici«.

Tada je po smrti pape Aleksandra II. sjedio na prijestolu sv. Petra dotadanji arhidjakon Hildebrand kao Grgur VII. (1073.—1085.), jedna od najkrupnijih ličnosti u historiji katoličke crkve. Težnja njegova bila je, da vlasti papinskoj podloži sve svjetovne vladare, što mu je djelomično i uspjelo. U dalmatinsko-hrvatske prilike bješe kao glavni savjetnik papâ Nikole II. i Aleksandra II. veoma dobro upućen, pa stoga se sada, kad je saznao za nastup kralja Slavca brzo odlučio na odrješit korak. U januaru 1075. obrati se na danskoga kralja Sweina Estridsona pismom, u kojem ga zamoli, da mu pošlje jednoga od njegovih sinova, koga će učiniti vladarom u »bogatoj zemlji uz more, kojom sada vladaju gadni i kukavni heretici«. No danski se kralj ne odazva želji papinoj, pa stoga se Grgur VII. obrati na vjernoga svoga privrženika, normanskoga kneza Amika iz Giovinazza (u Apuliji nedaleko Barija) s porukom, da svrgne Slavca s prijestola. S ovom odlukom papinom složili su se i hrvatsko-dalmatinski protivnici Slavčevi, pa i oni pošlju knezu Amiku svoje glasnike. Sada pođe normanski knez s vojskom i brodovljem preko mora, a rezultat ove vojne bješe, da je kralj Slavac krajem 1075. zarobljen. Da li se to zbilo na otvorenom moru ili na kopnu, ili se kralj dao namamiti tobože pomirljivim susretanjem svojih neprijatelja u koji dalmatinski grad, ili na koje drugo mjesto, ne znamo, kao što nam nije poznata ni dalja mu sudbina; sva je prilika da je knez Amiko dao sužnja otpremiti nekud u Apuliju, gdje je i umr'o. Direktna posljedica propasti kralja Slavca bješe, da se normanska vlast, bar privremeno, učvrstila po glavnim primorskim gradovima, naročito u Splitu, Trogiru, Biogradu, Zadru i Ninu, te da je njezinom pomoću opet skršena premoć reformističke stranke u Hrvatskoj, ali uništena ipak nije bila.

Crkveni sabor u Splitu. Sada je papinski legat, sipontski nadbiskup Gerard, sazvao crkveni sabor u Split. Akta ovoga sabora nijesu sačuvana, samo znamo, da su na njemu opet proglašeni raniji splitski sinodalni zaključci od marta 1060., a svakako oni, koji su se odnosili na svećeničku ženidbu, heretičku simoniju svećenstva i zabranu slovenske liturgije. No ovaj se sinod zabavio također i pitanjem nutarnjega uređenja dalmatinsko-hrvatske crkve, pa je obnovio još 928. dokinutu biskupiju u

Ninu. Tada je već dvanaestu godinu čamio u Splitu u tamnici onaj svećenik Vuk, koji je za Petra Kresimira organizovao hrvatski otpor protiv zabrane slovenske liturgije.[1] Budući da je papa Aleksander II. pred smrt odredio, da se svi oni, koji su za njegova pontifikata dopali tamnice puste na slobodu, nadbiskup Gerard udovolji sada posljednjoj želji predhodnika Grgura VII., ali tek onda, kad je nesrećni svećenik položio »na moći sv. Dujma« u stolnoj crkvi splitskoj prisegu, da »nikad više ne će upasti u herezu koje se odriče« i da se »ostavivši Hrvatsku i Dalmaciju nikad više u nju ne će vratiti.«

Uplitanje Venecije. Utvrđenje normanskoga kneza Amika na istočnoj obali Jadranskoga mora nikako nije moglo da ide u račun republici mletačkoj. Tada je sjedio na duždevoj stolici Dominik Silvio, a taj odluči da iskoristi navalu normansku tako, da pokuša, ne bi li poslije više decenija opet mogao na dalmatinskoj obali uspostaviti mletačku vlast. Nekako krajem 1075. dakle otplovi dužd iz Venecije s brodovljem i vojskom, i dobrza protjera s dalmatinske obale kneza Amika i njegove Normane. Sada nametne dužd svoju vlast gradovima Splitu, Trogiru, Biogradu i Zadru, a možda još i Ninu, pa uze naslov vladara Dalmacije (dux Dalmatiae). U nekom dalmatinskom gradu, možda u Splitu, sabere potom početkom februara 1076. oko sebe mnoštvo odličnika iz pomenutih gradova i prisili ih, da su mu se zakleli na vjernost i da »nitko više od građana dalmatinskih u buduće, niti sam, niti mana čiji nagovor, ne će dozivati Normanâ, ili kake druge strance, u Dalmaciju.«

Izbor i krunisanje kralja Dmitra Zvonimira. Poslije pada kralja Slavca bijaše položaj hrvatske države veoma kritičan: bez vladara, rascjepkana na stranke bješe ona izvrgnuta pogibli novih borba za prijestô i eventualnim novim navalama od strane tuđinskih osvajača. Ali najteži udarac bijaše, što se u vezi s padom kralja Slavca opet ocijepila Dalmacija od Hrvatske, i što se njoj nametnuo kao gospodar mletački dužd. Već kroz više decenija imali su Dalmatinci prilike da se uvjere, da ih s Hrvatskom vežu jači i krupniji interesi od onih, koji su izvirali iz crkvene organizacije, naime uz trgovačke još i politički, budući da su imali jur dovoljno iskustva uvjeriti se, kako su u vezi s Hrvatskom njihov položaj i autonomija većma obezbijeđeni, nego li pod gospodstvom vladohlepne Venecije. Oni su dakle po prirodi same stvari morali nastojati, kako da se opet povrate u vremena Petra Kresimira. Ali za istim ciljem težili su i protivnici svrgnutoga kralja Slavca, čija je stranka po njegovom padu opet potisnuta u pozadinu. I oni su morali prije svega ići za tim,

[1] Gl. gore str. 121.

HRVATSKA POLOVICOM XI. VIJEKA.

da učine kraj bezvlađu u državi, da tako opet ustale svoju prevlast. S toga se sada i javlja bivši ban Petra Kresimira i šurjak ugarskoga kralja Gejze I. (1074.—1077.), Dmitar Zvonimir kao »božjom milošću herceg Hrvatske i Dalmacije« (dei gratia Chroatiae Dalmatiaeque dux). Svakako su ovim činom protivnici kralja Slavca mimoišli zakonitoga baštinika Petra Kresimira, hercega Stjepana, a samo obziri spram pape Grgura VII. i njegova shvaćanja o svjetskim vladarima s jedne strane, a bojazan od Venecije, kojoj je za leđima stajao Bizant, s druge, razlogom su, što ga nijesu odmah i okrunili. Baš tada bijaše međunarodni položaj pape Grgura VII. na vrhuncu, pa se odista i sasvim opravdano moglo očekivati, da će on s uspjehom uzmoći provesti obnovljenje hrvatsko-dalmatinske države, i ne obazirući se na to, kako su dojakošnji događaji dokazali, da se bez papinske privole i uplitanja i onako ništa nije dalo učiniti. Kako je poznato, tada su već bili odnosi s njemačkim kraljem Henrikom IV. došli do kritične točke i već se znalo, tko je na strani papinoj, a tko na kraljevoj. Pristajanje dužda Dominika Silvija uz Henrika IV., a tako i južnonjemačkih krajeva uz hrvatsku granicu, bez sumnje nije nikako moglo da bude od koristi političkim ciljevima Grgura VII.; jasno je dakle, da je i sam morao u svom interesu nastojati, da se u Hrvatskoj urede prilike u onom smislu, kako je on sebi zamišljao odnos između prijestola sv. Petra i svjetskih vladara. S druge pak strane, a to je osobito važno, bješe papa baš tada u veoma dobrim odnosima s bizantinskim carem, jer ne valja smetnuti s uma, da je u pitanju političke pripadnosti Dalmacije još uvijek imao glavnu riječ Carigrad. Tako je dakle Dalmacija već u oktobru 1076. opet bila sjedinjena s Hrvatskom, a mletačkom je gospodstvu došao brzi kraj. Ova činjenica sama od sebe dokazuje, da je do toga moglo doći samo privolom carstva, protiv koga bješe Venecija nemoćna, a ta se privola, pored želje Dalmatinaca samih, može sigurno objasniti jedino utjecajem papinim.

U septembru 1076. odasla papa Grgur VII. u Hrvatsku kao svoje legate Gepizona, opata rimskoga samostana sv. Bonifacija i Aleksija, te Fulkoina, biskupa Forsombronskoga, a ti onda sazvaše sinod u bazilici sv. Petra u Solinu (danas Gradina). Ovaj se sinod poslije raspravljenih crkvenih pitanja zabavio uzvišenjem hercega Dmitra Zvonimira na hrvatsko-dalmatinski prijestô, a jedino prisutnost papinskih poslanika razlogom je, da izvori i taj krupni politički čin prenose na sinod.

Budući da je glavna svrha dolaska papinskih poslanika bila upravo rješenje pitanja o popunjenju hrvatsko-dalmatinskoga prijestola, oni su sada u ovom zboru iznijeli uvjete, što ih je stavljao Grgur VII. na budu-

ćega vladara. Kad ih je herceg Dmitar Zvonimir prihvatio, bi isklican od svega sabrana svećenstva i naroda hrvatsko-dalmatinskim kraljem, našto je onda u nedjelju 9. oktobra 1076. od samoga papinskoga poslanika Gepizona okrunjen u bazilici sv. Petra u Solinu. Kod krunisanja položio je **Dmitar Zvonimir** (1076.—1089.) pred čitavim saborom na ruke opata Gepizona papi Grguru VII. prisegu, kojom se izjavio vjernim podanikom svete stolice, obavezavši se ujedno u potvrdu toga papi na godišnji dar u iznosu od dvjesta dukata i ustupivši mu samostan sv. Grgura u Vrani kao hospicij (svratište) za njegove poslanike; kao spoljašnji znak toga vazalstva primi Dmitar Zvonimir iz ruku Gepizonovih i papinsku zastavu.

Kod uzvišenja Dmitra Zvonimira na hrvatski prijestô ipak valja razlikovati dva čina: izbor i investituru. Prvi čin obavili su hrvatski narod i dalmatinski gradovi po svojim prisutnim predstavnicima na saboru, a drugi čin papa po svojim poslanicima. No iz obaveze Zvonimirove Grguru VII. bilo bi veoma pogrješno izvoditi, da je hrvatsko-dalmatinski kralj ovom krunidbom postao ono, što je primjerice bio južnoitalski normanski herceg, naime pravi papinski vazal u svjetovnom državopravnom znamenovanju ove riječi, budući da je taj svoju zemlju primao u leno od pape, koji se smatrao pravim i jedino legalnim vlasnikom toga teritorija. Dmitar Zvonimir pako u prvom se redu samo priklonio doktrinama Grgura VII. o odnosu između svete stolice i svjetovnih vladara, a u tome odista je — prema općim prilikama onoga vremena i s obzirom na svoje nelegitimno podrijetlo, budući da nije bio član dinastije Trpimirovića — punim pravom gledao najjači oslonac za održanje svoga položaja. On se dakle samo u duhovnom smislu, obavezao biti vjernim i poslušnim vazalom (sinom) blaženoga Petra, a da time nipošto nije državu hrvatsku doveo u državopravnu odvisnost od pape. Stoga se on sam u svojim ispravama vazda i nazivlje »Božijom milošću kralj Dalmacije i Hrvatske«. Odnos se između Grgura VII. i Dmitra Zvonimira prema tome ima razumjeti kao neke ruke politički savez, koji namaće hrvatsko-dalmatinskom kralju dužnost, da papi, ako ustreba, pomogne na njegov poziv i oružanom rukom protiv njegovih neprijatelja, dok je s druge strane papa primio obavezu, da će Dmitra Zvonimira i njegovu zemlju braniti svim svojim ugledom protiv svakoga nasilja, dolazilo ono ma otkud.

Vladanje kralja Dmitra Zvonimira. Uzvišenje Dmitra Zvonimira na hrvatsko-dalmatinski prijestô bijaše pobjeda latinske stranke kao i uspjeh politike pape Grgura VII. Posljedice pokazale su se dobrza. Prvi napade Dmitra Zvonimira knez Vecelin, po svoj prilici istarski velikaš, a po-

danik njemačkoga cara Henrika IV., protivnika pape Grgura VII. Nije nam poznato, što je protiv njega uradio hrvatski kralj, tek znamo, da se u stvar upleo Grgur VII. u korist Zvonimirovu (1079.). Malo docnije pošao je kralj u rat kao saveznik normanskoga hercega Roberta Guiskarda protiv bizantinskoga carstva i njegove saveznice Venecije. Hrvatsko-dalmatinskom mornaricom, kojoj se pridružiše i Dubrovčani, tada pod zaštitom normanskom, zapovijedao je tom prilikom vojvoda Primoraca Jakov. Saveznici udare najprije na bizantinski Drač te ga poslije poraza bizantinsko-mletačkoga brodovlja i zauzmu (1083.). Slijedeće godine potuče normansko-hrvatsko brodovlje mletačko kod Kasopa na otoku Krfu tako žestoko, da se car Aleksije Komnen (1081.—1118.) odlučio odštetiti svoga saveznika dužda Vitala Falijera, da mu je 1085. ustupio sva svoja »prava« na Hrvatsku i na dalmatinske gradove. Razumije se, dužd se morao zadovoljiti pukim naslovom vladara »Dalmacije i Hrvatske«, ali ipak htjede time da javno označi svoje političke ciljeve. Uto umre Robert Guiskard, a savez se hrvatsko-normanski raspade; no još teži udarac bješe za kralja Dmitra Zvonimira smrt pape Grgura VII. (25. maja 1085.), kojom izgubi najjaču potporu.

Ovi ratovi izazvaše u Hrvatskoj veliko ogorčenje i nezadovoljstvo, koje je povećavalo još i to, što se za vladanja Zvonimirova stao javljati sasvim nov pravac i u unutarnjem životu države hrvatske. Dosadašnje župane uzeše zamjenjivati knezovi (comites) po zapadnom feudalnom uzoru, a banska čast kao da i nije bila popunjena, jer se za njegova vladanja uopće nijednom prilikom ne spominje ban, ali se zato navodi (1086.) u jednoj ispravi neki Pribimir kao »kraljev namjesnik« (vicarius regis). Nadalje se kralj okružio poglavito Latinima, najradije stolovao u Solinu, a splitskoga nadbiskupa Lovru smatrao je svojim »duhovnim ocem«. Tuđinski upliv unosila je u zemlju zacijelo i Zvonimirova žena Jelena, koju su Hrvati zvali Lijepom, dok je položaj kraljev zacijelo samo pogoršala prerana smrt jedinoga mu sina Radovana (poslije 1083.).

Smrt Zvonimirova. Ali u najtežu kušnju stavile su Zvonimirovu politiku znatne promjene na Istoku. Godine 1087. potukoše Pečenezi bizantinskoga cara Aleksija ametice kod Silistrije na Dunavu, pače oni provališe u carstvo sve do samoga Carigrada. U isto doba udare na nj s istoka i Seldžuci (Turci), tada gospodari sv. Groba u Jerusalimu, i otmu mu neka maloazijska mjesta. U toj tjeskobi car se obrati na katolički Zapad za pomoć, naročito na papu Urbana II., s kojim se izmiri. Više je nego je vjerojatno, da se u sporazumu s papom potom obratio car Aleksije i na Zvonimira za pomoć, ističući kod toga, da će propašću

Seldžuka biti spasen za čitavo kršćanstvo »grob Gospodnji«. Hrvatski kralj bješe veoma sklon odazvati se carevoj i papinoj molbi te sazove u tu svrhu 1089. sabor na Kninskom polju. No većina Hrvata ne htjede da zna za taki rat daleko na istoku, a u korist tuđega vladara, nego sasiječe na samom saboru svoga kralja. Nesrećni kralj sahranjen bi potom u stolnoj crkvi kninskoj pred glavnim žrtvenikom.

XII.

STJEPAN II., PETAR I KOLOMAN.

(1089.—1102.)

Kralj Stjepan II. Prijeka smrt kralja Dmitra Zvonimira bijaše znak za općenu smutnju i nerede u državi hrvatskoj, jer kako kralj nije ostavio sina nasljednika, trebalo je da se riješi pitanje, tko će sjesti na ispražnjeni hrvatsko-dalmatinski prijestô. U prvi kraj Hrvati se razdijeliše u dvije stranke: jedna, i to očito jača, okupila se oko posljednjega potomka Trpimirovića, sinovca kralja Petra Kresimira IV., te ga okruni i podiže na prijestolje »roditeljâ i praroditelja« kao **Stjepana** II. (1089.—1090.); dok se druga, u taj par još slaba, prislonila uz kraljicu udovicu Jelenu-Lijepu, koja je svojatala hrvatsku krunu za sebe, jer da tobože »nije bilo više nikoga od kraljevskoga roda«, to jest ova je stranka poricala bivšemu hercegu Stjepanu pravo na krunu, jer jê se tobože sâm odrekao, kad je pošao u samostan. Oko Stjepana II. okupili su se dalmatinski gradovi sa svojim visokim klerom, a i većina hrvatskih velikaša i plemića, tako da se može kazati, e je gotovo cijela država hrvatska bila u njegovoj vlasti. No već 1090. nestaje ga; po svoj je prilici umr'o.

Nutarnje borbe. Smrt posljednjega Trpimirovića bješe od sudbonosnih posljedica po narod hrvatski i njegovu državu. Sada je znatan dio Stjepanove stranke, u prvom redu dalmatinski građani i hrvatski velikaš Petar od plemena Gušića stao uz kraljicu udovicu Jelenu, dok je protivna stranka zacijelo bacala svoje poglede na Bizant i njegova spretna cara Aleksija Komnena, nadajući se od njega pomoći. I tako buknuše krvave borbe između ovih stranaka, za kojih su pored velikaša Petra od plemena Gušića mnogo stradali i dalmatinski gradovi, naročito Split. U takim prilikama odlučiše se kraljica udovica Jelena i njezini privrženici pozvati u pomoć ugarskoga kralja Ladislava. Ova misao našla je odziva i u Splitu, gdje se poglavice građana skupiše u vijeće i odluče poslati u Ugarsku Petra od plemena Kakauntova (de genere Cacauntorum), po svoj prilici tadašnjega gradskoga priora. Pa odista on pođe potajno do

Petra od plemena Gušićâ u Krbavu i sporazumjevši se s njime, zapute se obojica u Ugarsku, gdje su kralju Ladislavu ponudili vladanje nad kraljevstvom hrvatsko-dalmatinskim, uvjeravajući ga, da će taj posao lako svršiti, jer da je kraljevstvo nesložno, bez vladara i svake pomoći. Kralj Ladislav prihvati poziv i skupivši vojsku pođe na proljeće 1091. na Hrvatsku, »ali ne učini toga pohlepe radi, već s razloga, što mu je po vladalačkom pravu pripadala baština«, kako kaže stari ugarski ljetopis.

Vojna kralja Ladislava. Kralj Ladislav prešao je Dravu kod Vaške (istočno od Virovitice), a kako je stranka kraljice udovice Jelene u tom dijelu države hrvatske bez sumnje bila veoma jaka, nije nigdje sve do Gvozda (Alpes Ferreae)[1] naišao na kaki otpor; no preko Gvozda već se morao latiti oružja, bijući ogorčene bojeve, ali ne s hrvatskom državnom vojskom, nego tek s nekim plemenima, kad je prolazio njihovim zemljištem. Odavle iz prekogvozdanske Hrvatske pošlje Ladislav papi Urbanu II. posebno poslanstvo, koje je imalo predati još i pismo montekasinskom opatu, u kojem ga zamoli, da mu bude prijatelj, što će mu stim lakše biti, jer da »već može s njime da opći kao sa susjedom«, budući da je »stekao gotovo cijelu Hrvatsku«.[2] Očito je kralj Ladislav u taj čas računao na potpuni uspjeh svoje vojne te se i nadao ovladati dalmatinskim gradovima. Što je kralj htio da ima od pape, izrijekom ne znamo, no skori tečaj događaja upućuje, da je od njega zatražio odobrenje svoje hrvatske politike. Međutim stiže Ladislavu još prije negoli je dospio do mora glas, da su s juga provalili u Ugarsku Kumani. Oni su još nedavno bili saveznici cara Aleksija u borbi s Pečenezima (u aprilu 1091.), pa stoga je veoma blizu misao, da ih je sada upravo sâm car poslao u Ugarsku, ne bi li time prisilio kralja Ladislava na povratak, što se odista i zbilo. Kralj se povrati natrag, a u zemlji između Gvozda i Drave, koja ostade u njegovoj vlasti, postavi, očito u znak, da nema na umu pripojiti Ugarskoj stečene zemlje, a tako ni ostale Hrvatske, koju je još mislio steći, kao posebnoga hrvatskoga kralja svoga sinovca

---

[1] Pod imenom Gvozd razumijevali su u Srednjem Vijeku vas gorski lanac od Risnjaka i izvora Kupe do Une i donje Kupe, dakle ne samo obje današnje Kapele, nego i Petrovu i Zrinsku goru.

[2] U pismu kaže Ladislav opatu Oderiziju: »vicinis enim iam agere poteris, quia Sclavoniam iam fere totam acquisivi« (gl. moj Priručnik I, 1, 293—309 i 316—317). Izraz »acquisivi« tumači ugledni današnji madžarski historik, biskup Fraknói, ovako: »Pažnje je vrijedan onaj izraz kralja Ladislava, prema kojemu je on stekao (acquisivi) Slavoniju. Time je bez sumnje htio da označi, da je mirnim putem, pravnim naslovom nasljedstva ili ugovora, putem dobrovoljnoga pokorenja naroda, a ne snagom oružja postao gospodarom zemlje« (u akademičkoj raspravi: Szent László levele a Montecassinói apáthoz. Budimpešta 1901, str. 9). Da Sclavonia znači koliko Hrvatska, a ne možda zemlju između Drave i Save, up. moj Priručnik I, 1, 294—298.

Almoša (1091.—1095.). Uto stiže u Ugarsku papinski legat kardinal Teuzo, a taj je bez sumnje donio Ladislavu nepovoljan odgovor Urbana II., jer se samo tako može objasniti sigurna činjenica, što se tada (potkraj 1091.) ogorčeni kralj pridružio njemačkomu caru Henriku IV. i Urbanovu protupapi Klementu III. (Witbertu).

Hrvatski kralj Petar (1093.—1097.). Skoro potom pošlje i Aleksije u dalmatinske gradove kao svoga opunomoćenika carskoga sevasta Guifreda, sina onoga kneza Amika, koji je nekoć zarobio kralja Slavca,[1] a taj združi opet stari temat dalmatinski s carstvom, a možda je podjedno i utjecao na hrvatsko prekogvozdansko plemstvo, protivno kralju Ladislavu, da se je složilo oko kralja **Petra** (1093.—1097.).[2] Kralj Ladislav nije više poslije 1091. dolazio u prekodravsku Hrvatsku, no da je što jače priveže uz Ugarsku, osnova 1094. biskupiju zagrebačku, a prvim joj biskupom posvećen bi Čeh imenom Duh.

Malo prije smrti kralja Ladislava (29. jula 1095.) vrati se Almoš iz prekodravske Hrvatske u Ugarsku, bilo opozvan od kralja Ladislava, bilo da je morao uzmaći ispred prekogvozdanskoga hrvatskoga kralja Petra. Još pred smrt odredi Ladislav Almošu kao hercegovinu (ducatus) zemlju s lijeve obale Tise, a nasljednikom svojim na ugarskom prijestolju učini starijega svoga sinovca Kolomana.

Novi ugarski kralj Koloman izmiri se prije svega s papom Urbanom II. (ljeti 1096.), a onda se odluči povesti vojnu na hrvatskoga kralja Petra, kojemu je Knin bio prijestolnicom. U taj čas bješe bizantinski car Aleksije zabavljen prolazom križara kroz Carigrad i Malu Aziju, pa tako nije mogao da pomogne Dalmaciji i Hrvatskoj. Sve što je mogao učiniti bilo je, da je dalmatinski temat predao u upravu i zaštitu duždu mletačkomu. Međutim se Koloman zaručio s južnoitalskom normanskom princesom Buzilom, kćerkom hercega Rogera, sinom hercega Roberta Guiskarda, a vjernoga i odanoga privrženika pape Urbana II. Kad se na proljeće 1097. zaputila Buzila morem iz Palerma put Ugarske, započeo je i Koloman rat. Nešto južnije od donje Kupe, a na sjevernom podnožju Gvozda, došlo je krajem aprila ili početkom maja 1097. do bitke, u kojoj bjehu kralj Petar i njegova vojska potučeni, pače sam kralj Petar pogibe na bojištu kao posljednji posve nezavisni hrvatski

---

[1] U bizantinsku službu ušao je knez Guifred još 1083.

[2] Da je bio od roda ili plemena Svačićeva, dakle Petar Svačić, ne samo da nema nikakova dokaza, nego je to neosnovana kombinacija jednoga našega historika iz druge polovice XIX. vijeka. Mnogo je vjerojatnije, da je kralj Petar bio sinovac kralja Slavca, naime sin brata mu Rusina, zvan još i Petar Slavac, a od plemena Kačićeva. Up. gore str. 126.

kralj. Planina, do onda zvana samo Gvozd, dobi otada ime Petrov gvozd (danas Petrova gora). Tada je stigla do obala Jadranskoga mora i normanska princesa Buzila sa svojom pratnjom. Jedan od glavnih ugarskih ljudi u tom ratu, župan erdeljskoga Biograda (danas Alba Giunia, Gyulafehérvár) Merkurije, pošao joj je s 5000 vojnika u susret do hrvatskoga kraljevskoga grada Biograda, koji je poslije bitke kod Gvozda došao u vlast Kolomanovu, pa je onda otprati u Ugarsku na vjenčanje.

Bitka kod Gvozda i zauzeće Biograda učiniše kralja Kolomana susjedom Venecije i njoj povjerenih dalmatinskih gradova. Stoga započe Vitale Michieli († 1101.) pregovore s kraljem sa svrhom međusobne sigurnosti posjeda. Koloman odazvao se duždu tek iza nekoga oklijevanja, pa stoga bi sporazum uglavljen tek početkom 1098. Iz isprave jasno se vidi, da se Koloman tada smatrao zakonitim baštinikom hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva, dakle da je i on pošao u rat protiv hrvatskoga kralja Petra, kako bi s oružjem u ruci oživotvorio svoje baštinsko pravo; no nije vjerojatno, da je već tada proširio vlast svoju po čitavom hrvatskom kraljevstvu, naročito još i na jugu Krke.[1]

Sporazum između Kolomana i Hrvata. I ovako ograničena vlast Kolomanova ne potraja dugo, jer kad ga pod galičkim gradom Przemyslom do nogu potukoše Rusi i Kumani (1099.), pokazalo se potrebnim, da se s hrvatskim plemstvom sporazumije na drugoj osnovi, negoli je to bilo oružjem u ruci ostvareno tobožnje baštinsko pravo. Godine 1102. dakle pođe Koloman prema Hrvatskoj i zamoli po posebnim poslanicima

---

[1] Kad Koloman piše duždu, imajući pred očima njegov naslov dux Venetiae, »Dalmatiae et Croatiae«: »sed tamen, quia in principibus meis et senibus dubium videtur, utrum te ducem Chroatie atque Dalmatie nominaverim, volo, immo desidero pro servanda — sicut statutum est — amicitia, ut a te et tuis, et a me ac meis, ita omne prius de medio ambiguum auferatur, ut in quocumque tibi per antecessores tuos, mihi per meos (sc. antecessores, to jest hrvatsko-dalmatinskih kraljeva), certa comprobatione iustitia fuerit, alter alteri nullatenus adversemur« (moj Priručnik 408), onda se očito i bistro poziva je na svoje baštinsko pravo. Drugo je pitanje, da li su mu ga i Hrvati priznavali; ali da su ga Koloman i stric mu Ladislav isticali i na nj se pozivali, o tom ne može biti sumnje. Mislim da naša nauka danas, poslije oslobođenja, nije više prinuđena, da se domišljava raznim »patriotskim« teorijama, kao što je ona o međunarodnom državopravnom ugovoru između Kolomana i Hrvata, za koji ne govori ni jedan izvor, pače čitav docniji tečaj hrvatske historije, navlaš namještanje banova, koji su u ranije doba mahom bili madžarski plemići, pokazuje protivno. Razumije se, da ni teorija madžarskih historika o nasilnom osvojenju Hrvatske po Ladislavu i Kolomanu ne odgovara ni izvorima ni historijskoj istini uopće, a bješe u prvoj polovici XIX. vijeka izhitrena, da opravda nasilnu madžarsku politiku spram Hrvatske. Ja sam se trudio da dadem objektivnu sliku, koja odgovara i mom naučnom uvjerenju i historijskim izvorima.

hrvatsko plemstvo, da se s njime mirnim putem nagodi, našto je ono privoljelo. Sada su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena između Gvozda i Neretve, kao predstavnici države, svojom voljom izabrali Kolomana hrvatsko-dalmatinskim kraljem, obavezavši ga na zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskoga kralja i održavanje zasebnoga sabora u hrvatskim državnim poslovima. Koloman opet, da ukloni sve znakove, što ih sobom nosi po poimanju onoga vremena osvojenje oružjem, priznao je i potvrdio hrvatskomu plemstvu, to jest hrvatskomu političkom narodu onoga vremena, sigurno i neumanjeno posjedovanje njihovih plemenskih drevnih zemljišnih baština i kmetova na njima, za koje kao »pravi i stari«, dakle kao slobodni a ne pokoreni plemići, nemaju plaćati kralju zemljarine, već mu samo u znak vjernosti imaju vršiti vojnu službu, i to tako, da će ga pomagati u navalnom ratu sa po deset oboružanih konjanika po plemenu, dolazeći do Drave o svom trošku, a preko Drave o kraljevu.

Poslije toga pođu Hrvati s Kolomanom do Biograda na moru, gdje ga okruniše zakonitim kraljem hrvatsko-dalmatinskim. Tom je prilikom kralj Koloman prisegom zajamčio sva javna i državna prava kraljevstvu hrvatskomu: Ugarska i Hrvatska imat će odsada jednoga istoga vladara, ali su ipak dva posebna kraljevstva, vezana u državnu zajednicu samo kraljevom ličnošću, koji stoga i uzima u svoj naslov još i onaj kralja Dalmacije i Hrvatske (rex Dalmatiae et Croatiae). Položaj Hrvatske kao samostalne političke i državne cjeline nije se dakle promijenio, već su samo vladarska prava kraljevstva hrvatskoga prešla na Kolomana i njegove nasljednike. A to bijahu u prvom redu: imenovanje bana, izdavanje privilegija i darovnica, potvrđivanje na saboru stvorenih zakona, ubiranje porezâ i carinâ, uživanje »kraljevske zemlje« (terra regalis) izumrle hrvatske narodne dinastije, vrhovno zapovjedništvo nad hrvatskom vojskom (exercitus croaticus) i nada sve određivanje spoljašnjeg političkog pravca. Sve ostale nutarnje poslove, političke, upravne, sudske, financijalne i vojničke, vršit će hrvatsko plemstvo i nadalje samo u sporazumu s kraljevim predstavnikom u Hrvatskoj, s banom, odnosno s hercegom, to jest članom dinastije, kada ga bude, a kojima pristoji za slučaj obrane i samostalna upotreba hrvatske vojne sile.

I tako svrši staro hrvatsko narodno kraljevstvo. Glavni su uzrok ovoga sudbonosnoga događaja nesloga, zavist i krvavo gloženje između najodličnijih sinova narodnih, kojima su još uvijek bili

plemenski interesi preči od narodnih. Dalji su razlog dalmatinski gradovi sa svojim romanskim žiteljstvom; oni bijahu ona olovna pritega, koja nije dala inače tako žilavom organizmu hrvatske države da se slobodno i krepko podigne. Nadalje kobna borba između narodne hrvatske crkve i kozmopolitske latinske, stvar od bitne važnosti u Srednjem Vijeku. Konačno treba imati na umu, da je samo plemstvo u to doba više marilo za svoje privilegije i ličnu korist, negoli za narodni značaj države.

XIII.

NUTARNJE STANJE DRŽAVE HRVATSKE

(od VII. do kraja XI. vijeka).

Ime. Prvobitno narodno i službeno ime bilo je Hrvatska ili država hrvatska (regnum Chroatorum), kojemu se vremenom pridruži drugo starije, Dalmacija, osobito otkad su u XI. vijeku i primorski carski gradovi pripali kruni hrvatskoj, pa stoga je od onda i ime države u službenim aktima glasilo: Hrvatska i Dalmacija. (Chroatia et Dalmatia). Bizantinci obično su pisali samo Hrvatska (Χρωβατία), dok se papa volio služiti nazivom Dalmacija. Doskora se uobičajilo kod tuđinaca (naročito u južnoj Italiji, kod Mlečana i Nijemaca) ime Slavonija. Tako su se pored »država hrvatska«, toga jedinoga narodnoga naziva, već u to drevno doba nadovezala još dva imena, nametnuta od tuđinaca, koja su vremenom dobila posebno geografsko znamenovanje.

Granice. Granice države hrvatske često su se mijenjale. Naselivši Hrvati kao dio Južnih Slovena djelomično staru rimsku Dalmaciju i Panoniju nijesu odmah stvorili jedinstvene države, već poviše manjih oblasti, tako Panonsku Hrvatsku, Dalmatinsku Hrvatsku, Neretljansku oblast i Bosnu. Od sviju ovih oblasti bijaše najvažnija Dalmatinska Hrvatska, još za rimskoga vladanja središte stare Dalmacije. Kad njezin knez Tomislav postade kraljem, okupi prvi oko sebe velik dio hrvatskih oblasti; ali najsnažnija bijaše hrvatska država za vladanja Petra Kresimira IV., pa stoga bijahu i za njegova vladanja državne granice najšire. Kasnije (1089.) otpade Bosna, ali je još početkom XI. vijeka trajno pridošla Neretljanska oblast. Granice kraljevstva hrvatskoga u času, kad je ono primilo Kolomana svojim vladarom, tekle su otprilike Neretvom do Rame, otale na gornji i srednji Vrbas, onda na donju Bosnu do ušća u Savu i pravcem povučenim između današnjega Broda i Donjega Mi-

holjca do Drave, pa onda uz Dravu do štajersko-kranjskoga pograničnoga gorja, otkuda se spuštala na more kod Rijeke[1]; od većih otoka pripadali su Hrvatskoj, Krk, Cres, Rab, Pag, Hvar, Brač i Vis.

Narod. Narod, koji je osnovao ovo kraljevstvo, bješe hrvatski, koga su tuđinci, osobito zapadnjaci, voljeli zvati i slovenskim (Sclavi). Uz hrvatski živalj preostao je još po dalmatinskim gradovima i romanski, zvan Romani (docnije Latini i Vlasi), no već u XI. vijeku naselilo se i dosta Hrvata po gradovima, naročito u Zadru i Splitu.

Društvo. Društvo bilo je sastavljeno od slobodnih i neslobodnih ljudi. Neslobodni ljudi (servi, ancillae) bilo je ne samo po primorskim gradovima, već i po hrvatskim plemićkim i crkvenim posjedima. Neslobodnim postajao bi netko kupnjom ili prodajom, zbog duga, dobrovoljnom predajom (poglavito crkvi) i sužanjstvom u ratu, a taj je društveni položaj prelazio onda od oca na djecu. Oslobodio bi se oporukom svoga gospodara ili njegovom javnom izjavom. Slobodni ljudi dijelili su se u seljake, građane i plemiće. Seljaci uživali su u staroj hrvatskoj državi sasvim slobodan posjed zemljišta, raspolažući njime po volji, a uza to bijahu još i slobodni državljani, ravni građanima i plemićima. Građanstvo dijelilo se u dva razreda: u gradske plemiće, kojima su se tradicije gubile u rimskim vremenima, i u obične neplemenite građane. I plemstvo bijaše dvojako: više i niže. U više plemstvo spadali su ban, župani i dvorski dostojanstvenici, dok su svi ostali sačinjavali niže plemstvo. Izvor je objema ipak bio jedan isti, naime drevni zadružni dom, to jest hrvatsko se plemstvo razvilo od plemenskih glavara i starješina. Oni sastavljahu pratnju hrvatskoga vladara, obnašahu glavne državne časti, pače mogli su se narodnom vo-

---

[1] Dokaze za to donio je Rački, Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni obseg i narod« (»Rad« Jugosl. akad. knj. 56. str. 62 i dalje). Otprilike iste granice ima i Klaić, »Atlas za hrvatsku povjesnicu« (Zagreb 1888.), br. 3. Današnji Srijem s dijelom ravne Slavonije bieše do 796. avarski, od 796. do 829. dio Panonske Hrvatske, od 829. do otprilike 930. bugarski (oko god. 900. pominje se u Srijemu [Mitrovici] bugarska biskupija), za opadanja Bugarske po smrti cara Simeuna (†927.) zauzeše ga Madžari, jer car Konstantin izrijekom za njih kaže (oko 950.), da stanuju »između Dunava i Save« (ed. bonn. 177): za bugarskoga cara Samuila (980.—1014.) opet dospje Srijem u vlast Bugara, od 1019. do 1071. bijaše u vlasti bizantinskoj, a onda od tog vremena dalje (t. j. poslije 1071.) opet u vlasti madžarskoj. Mnogobrojna madžarska geografska imena, koja se pominju u ispravama od XII. i XIII. vijeka dalje, jasno dokazuju, da je tude bilo mnoštvo madžarskih naseobina, tako: Rétfalu (kod Osijeka), Hagymás (danas Aljmaš), Szarvas, Erdöd (dan. Erdut), Monostor (dan. Njuštar), Lovász (dan. Lovas), Ban-monostora (dan. Banoštor), Ujlak (dan. Ilok), Erdővég (dan. Erdevik), Nagyolaszi (dan. Mandelos), Maradék (dan. Maradik), Diós (dan. Divoš), Ireg (dan. Irig) i tolika druga mjesta. U svim je ovim mjestima propalo madžarsko žiteljstvo tek za turske najezde. Međutim ipak bijaše većina žitelja u ravnoj Slavoniji i u Srijemu i u to doba (do kraja XI. vijeka) slovenska, odnosno hrvatska.

ljom uspeti i na prijestolje (n. pr. Branimir, Slavac, Zvonimir). Izvor ovim častima, naročito županskoj, nije bila milost vladareva, već plemenski sustav. Potkraj XI. vijeka bila su najodličnija hrvatska plemena između Neretve i Gvozda: Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Svačići, Mogorovići, Gušići, Karinjani-Lapčani, Polečići, Lačničići, Jamometići i Tugomirići, a ta se vremenom razgraniše u mnogobrojne manje porodice.

Crkva. U crkvenim poslovima Hrvati su odmah poslije krštenja početkom IX. vijeka stekli za svoje područje biskupiju u Ninu, a bila je izravno podvržena papi, dakle autokefalna. Tek onda, kad su i dalmatinski biskupi došli u zajednicu s papom (923.), protegla se njihova jurisdikcija, a naročito ona nadbiskupa splitskoga, i na teritorij hrvatski, dok je ninska biskupija tada dokinuta. U trećem deceniju X. vijeka računali su se kao sufragani splitskoga nadbiskupa biskupi osorski, krčki, rapski, zadarski, skradinski, stonski, dubrovački, kotorski, duvanjski i sisački. Od tih bijahu ispražnjene biskupije skradinska, duvanjska i sisačka, a njihov virtualni teritorij bijaše pod nadbiskupom splitskim. Važne se promjene zbiše u XI. vijeku, kad su nanovo utemeljene biskupije u Trogiru (prije 1000.), Kninu (oko 1040.), Biogradu (amo prenesena iz Skradina prije 1058.) i u Ninu (obnovljena 1076.), dok je u Baru uređena (1089.) nova nadbiskupija, pod koju potpade Bosna, a tako je oko toga vremena i dubrovačka biskupija podignuta na nadbiskupiju. Kotorska biskupija pak bijaše od XI. do XIV. vijeka podvržena nadbiskupiji u južnoitalskom Bariju, ali kad, kako i zašto se to zbilo, ne znamo. Od sviju ovih biskupija najznatnija bješe na hrvatskom zemljištu kninska, kojoj se vlast protezala sve do Drave i po današnjoj požeškoj županiji, a biskup joj je nosio ime »biskupa Hrvata« ili »Hrvatske«, kao nekoć ninski. Splitski se nadbiskup birao u zboru, u kojem je učestvovalo svećenstvo i građanstvo splitsko te sufragani nadbiskupovi; izbor morao je biti jednoglasan. Isto su tako birali i biskupa mjesno svećenstvo i puk. Nadbiskupa posvetio bi redovito sâm papa, gdjekad i njegov u tu svrhu ovlašteni zamjenik, a biskupe opet nadbiskup splitski. Isto bi mu tako podjeljivao sam papa nadbiskupski plašt (pallium), kao znak dioništva nadpastirskih prava u ravnanju crkvom. Glavno pravo nadbiskupovo bijaše sazivati pokrajinski crkveni sabor (sinod), predsjedati mu, predlagati pitanja za vijećanje i proglašivati zaključke. Sabor je redovito zasjedao u stolnoj crkvi u Splitu, ali bi se sastajao i u drugim gradovima. Na sabor dolazili su biskupi i opati samostanâ, a vijećalo se poglavito o nauci, moralu, stegi svećenstva i puka. Saborske zaključke potvrđivala bi sveta stolica u Rimu. Pokraj mnogobrojnoga svjetovnoga svećenstva bilo je u državi hrvat-

skoj i redovničkoga. U to je doba na Zapadu evropskom poznat samo jedan red, naime benediktinski. Još je knez Trpimir (oko 850.) podigao taki jedan samostan u čast sv. Petra nedaleko svoga kneževskoga dvora pod Klisom, no docnije bilo je više njih: u Zadru (sv. Grizogona, sv. Marije), Biogradu (sv. Ivana Evanđeliste), Trogiru (sv. Nikole) i Splitu (sv. Stjepana »pod borovima«). Samostanu stajaše na čelu opat, ličnost veoma ugledna u državi hrvatskoj.

Vladar. Na čelu države hrvatske bio je do početka X. vijeka knez (dux)[1], a onda kralj (rex). Vrhovna vlast, naročito kraljevska, bijaše nasljedna, no prema prilikama mogla je ona prijeći i na kraljeva brata i njegova sina; ali kraj svega toga nije ni načelo izbora bilo isključeno, koje je dakako većma plod prevrata. Kralj se smatrao namjesnikom božje vlasti na zemlji (dei gratia), a prima je krunidbom, u to doba još eminentno crkvenim aktom. Kraljevski znakovi bijahu kruna, žezlo, zlatna jabuka i mač. Vladari hrvatski nijesu imali stalne prijestolnice, već su prebivali na raznim mjestima države po svojim dvorovima, tako u Ninu, Klisu, Biaćima, Kninu, Biogradu i poglavito u Solinu. Pače oni bi često i putovali s mnogobrojnom svojom pratnjom.

Dvorski časnici. Pratnju sačinjavahu dvorski časnici. U kneževsko doba bili su to župani, tako župan dvorski (palatinus iupanus), komornik (camerarius), peharnik (pincernarius), konjušnik (cavallarius), štitonoša (armiger) i buzdovanar (maceccha). U kraljevsko doba: tepči (comes curiae), comes postelnicus, comes vinotoc, comes scitnic (štitonoša), comes volar. Ded upravljao je prihodima dvorskoga gospodarstva (maior domus regiae u zapadnoj Evropi), a regalis curiae iudex dvorski je sudac, dakle zamjenik kraljev u pravosudnim poslovima. Ostali dvorski časnici, kao dvornik, vratar, sokolar i psar (nadzornik lovačkih pasa), dvoranici su nižega stepena. Iz toga vidimo, da je hrvatski vladalački dvor bio uređen poput ostalih zapadnoevropskih dvorova onoga vremena, a čisto hrvatski nazivi i latinizirani hrvatski izrazi u ispravama (kao postelnicus, vinotoc, sokolar, psar) jasno i sigurno su svjedočanstvo, da se na hrvatskom dvoru govorilo hrvatskim jezikom.

Ban i župani. Vlast svoju dijelio je vladar hrvatski s banom (od X. vijeka) i županima (već od IX. vijeka). Za vrijeme narodnih vladara hrvatskih bio je u starije vrijeme jedan ban, a taj je stajao na čelu županijama ličkoj, krbavskoj i gatskoj; no u doba kralja Petra Kresi-

---

[1] Hrvatske vladare prije kraljeva nazivati banovima, kako to čine neki historici, sasvim je pogrješno i u protivurječju ne samo s izrazima samim u izvorima, nego i sa smislom njihovim.

mira IV. bila su bez sumnje tri bana: hrvatski, slavonski i bosanski.[1] Župani bijahu na čelu županijama (ζουπανία), a te se često sastoje od više manjih župa (suppa). U X. i XI. vijeku bijahu u prekogvozdanskoj Hrvatskoj ove županije: gatska (ἡ Γουτζηκᾶ = gъtska) sa središtem oko današnjega Otočca; lička sa središtem oko današnjega Počitelja; krbavska sa središtem u gradu Krbavi (danas Udbina); lučka sa središtem u nekadašnjem gradu zvanom Nunac (Νίνα); sidraška sa središtem u Biogradu; ninska sa središtem u Ninu; bribirska sa središtem u Bribiru (kod Skradina); kninska sa središtem u Kninu; podmorska ili kliška sa središtem u Klisu[2]; cetinska sa središtem u Stolcu nedaleko izvora Cetine; imotska sa središtem u Imotskom; livanjska sa središtem u Livnu (starom Hlijevnu); plivanjska sa središtem u Plivskom gradu nad izvorom Plive nedaleko od Jajca; psetska sa središtem u gradu Psetu, oko današnjega Petrovca u sjeverozapadnoj Bosni; (pri)morska (Maronia) sa središtem u Makarskoj, amo pripadahu i otoci Vis, Brač i Hvar; rastočka sa središtem u gradu Rastoku nedaleko od Imotskoga i dolska (τὸ Δαλέν) sa središtem oko današnjega hercegovačkoga Ljubuškoga. Za županije u Bosni i u Panonskoj Hrvatskoj nemamo iz toga vremena nikakvih pouzdanih podataka, ali ih je bez sumnje bilo.

Uprava. Ban, župani i biskupi sačinjavahu kraljevsko vijeće (consilium); pored toga još se i narod sastajao u skupštine, shodove ili sabore (synodus, congregatio). Župane zamjenjuju podžupani, a pod njima su satnici ili stotnici, najniži upravni časnici. U to je doba bila upravna, vojnička i sudbena vlast u istim rukama, a kralj vršio ju je neposredno sâm, u prisutnosti i u sporazumu s glavnim svojim savjetnicima, ili po svojim zamjenicima, naročito po banu i županima. Svi su se prijepori obično rješavali usmeno kratkim putem, nakon što su preslušani svjedoci i stranke, a onda bi se izdavalo pismeno rješenje. Isprave izdavala je dvorska kancelarija, kojoj bijaše u docnije doba na čelu kancelar, tada biskup kninski (hrvatski), dok su u starije doba te poslove vršili dvorski svećenici. Isprave izdavale su se ponajviše na latinskom jeziku, ali nije nemoguće, da ih je bilo izdano i na hrvatskom.

Prihodi vladarski i daće. Krunski prihod bila je u prvom redu daća (tributum), što su je plaćali kmetovi na vladarskim dobrima (terra regalis, territorium regale), kojih je bilo veoma mnogo, naročito u pod-

---

[1] Gl. o tom gore str. 124. i moje djelo »Geschichte der Kroaten« vol I. (Zagreb 1917.) str. 254 i dalje.

[2] Ova se župa sterala od Šibenika do Omiša. Poljičke županije ili kneštva tada još nije bilo; iupanus polsticus je dvorski časnik (postelnik).

morskoj županiji između Trogira i Splita (danas Kaštela), te Splita i Omiša (u poljičkom primorju), a za cijelo i oko Knina. U starije su doba ovi prihodi bili povjereni brizi župana komornika, a u kraljevsko kneza postelnika i tekli su u kraljevsku blagajnu (regalis fiscus). Dalji prihod jest daća od svih zemalja, koje su držali i uživali hrvatski plemići i svećenstvo, samostani i crkve (fiscale tributum), a plaćali su je za svoje gospodare zapravo kmetovi ovih plemića ili korporacija. No od ove su daće kraljevi opraštali pojedine plemiće ili čitave korporacije, samostane i crkve, tako da je onda ona kmetska daća postala prihodom njihove gospode. Tomu nasuprot gospoda su se obavezala kralju služiti u znak vjernosti s izvjesnim brojem konjanika u navalnom ratu. Obje ove daće bile su zemljarina (terragium), kojoj se korijeni nalaze još u rimsko doba.[1] Od ove daće oslobodio je kralj Koloman, postavši zakonitim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, onih dvanaest hrvatskih plemena između Gvozda i Neretve, ili bolje reći, Koloman im je zapravo samo potvrdio oprost od zemljarine, što su ga bez sumnje uživala još u doba narodnih vladara. Dalji prihod sačinjavao je danak (solitus census), koji su kroz čitav jedan vijek (otprilike od 890. do 995.) plaćali Mlečani za slobodnu plovidbu po moru i bizantinski dalmatinski gradovi od vremena cara Vasilija I. (otprilike od 882. dalje) »mira radi« (εἰρηνικῶς ζῆν μετ' αὐτῶν) za svoje posjede na hrvatskom zemljištu (»tributum pacis«). Novčani prihod sačinjavahu globe (mulctae), koje su se plaćale za razne krivice, a navlaš onda, kad je koja stranka pogazila utanačeni ugovor ili susjed povrijedio među zemljišnoga posjeda, onda carine (vectigal), osobito dohodak od stranih brodova. Uzato poznat je i počasni dar, koji bi obično u naravi davali vladaru i njegovoj pratnji pojedini velikaši, kojima bi dolazio u kuću na svom putu, zvan ius descensus regii; ali i od ove teške i teretne daće mogao je vladar oprostiti bilo pojedine plemiće, bilo čitave korporacije. Svojih novaca nijesu hrvatski vladari kovali, jer se u državi trošio bizantinski (byzantii, romanati), tada svjetski novac, naročito zlatnici (aurei, solidi) i srebrnjaci (argentei, denarii); ni promećurna Venecija, ni Nemanjina Srbija, ni Simeunova i Samuilova Bugarska nijesu tada (sve do potkraj XII. vijeka) kovale svoga novca, naročito zlatnoga i srebrnoga. Inače se trgovalo i daće plaćale još i u prirodninama (žitu, vinu, ulju, soli, siru, kruhu, svinjama, ovcama, kozama), a naročito u kunskim kožama (pelles marturinae, ili marturina).

---

[1] Gl. gore str. 37.

Vojska. Izdaci kraljevski poglavito su tekli na vojsku i mornaricu. Vladar hrvatski bijaše vazda vrhovni njezin zapovjednik, te je navješćivao rat i sklapao mir. Vojnička sila na kopnu i moru bila je veoma znatna već za knezova Trpimira i Domagoja, kako pokazuju uspješni rat s Bugarima i osvojenje Barija, a docnije za kraljeva Tomislava i Petra Kresimira bijaše bez sumnje još jača. Mornaricom hrvatskom zapovijedao je u kraljevsko doba od druge polovice XI. vijeka zamjenik nekadanjega neretljanskog kneza (dux Marianorum).

Dalmatinski gradovi. Dalmatinski gradovi imali su kroz cijelo ovo vrijeme svoju samoupravu (autonomiju), a po njihovu uzoru bili su kasnije uređeni i oni gradovi, koje su Hrvati sami podigli, tako Biograd i Šibenik. Na čelu grada stajaše prior, izabran od gradskih plemića (patricija), koji su se također raspadali na plemena (primjerice »Petrus de genere Cacauntorum«), a onda potvrđen u ranije doba od cara bizantinskoga, a u docnije od hrvatskoga kralja; stoga i jest gradski prior zadarski ili splitski velikaš kraljevstva. Zadarski bijaše najugledniji, pače za porodicu Madijevaca znamo, da je bila u rodu s hrvatskom kraljevskom kućom, jer je jedan od vladara hrvatskih X. vijeka imao za ženu jednu Madijevku. Prior je glava gradskoga vijeća, koje se sastojalo od sudaca, tribuna i i bilježnika. Inače se redovito sastajaše gradska skupština, na koju bi dolazili gradski biskup, svećenstvo, plemstvo i građani. U gradovima sudilo se po rimskom zakonu.

Prosvjeta. Gradovi su važni i kao središta prosvjete i umjetnosti onoga vremena, jer se time u prvom redu zanimalo svećenstvo. U istoj je stvari od osobite važnosti još i benediktinski red, budući da je svaki samostan imao svoju knjižnicu, a rukopisi njegovi dijelili su se za posta redovnicima na čitanje i prepisivanje. Uza to još su se redovnici bavili odgojom i obučavanjem mladeži, ne samo one, koja se imala obrazovati za svećenike, nego i za svjetovnjake. U tim školama bijaše glavni predmet latinska gramatika. No u Hrvatskoj našla je mjesta i domaća hrvatska pismenost na osnovi slovenskoga crkvenoga jezika i glagolske, a od XI. vijeka i ćirilovske azbuke. Glagolsko je pismo dobilo tude svoj posebni oblik (uglasti), pa se stoga i zvalo hrvatskim. Nema sumnje, da je na njemu bilo napisano više crkvenih knjiga, a upravo hrvatskoga je podrijetla glasoviti rukopis, obično zvan Glagolita Clozianus, iz XI. vijeka, nekoć vlasništvo kneza Ivana Frankapana Krčkoga († 1482.), docnije grofa Cloza, po kojemu i dobi ime, a taj ga ostavi (1856.) gradskom muzeju u Trentu (u nekadanjem južnom Tirolu). I graditeljstvo razvijalo se u Hrvatskoj prema uzoru u susjednoj Raveni i Akvileji; crkve bijahu ponajviše male okrugle zgrade

s kubetom, a oltari i drugi dijelovi crkve bijahu iskićeni osobito značajnom geometričkom ornamentikom, simboličkim pticama i drugim životinjama, koje se stereotipno vraćaju na vrpčastim dekoracijama. Od ovih je zgrada najznatnija crkva sv. Donata u Zadru (iz početka IX. vijeka, podignuta na starijim temeljima, danas gradski muzej), onda sv. Nikole i sv. Križa kod Nina, sv. Barbare u Trogiru i sv. Trojstva kod Splita. Sve su se ove crkve iz IX. i X. vijeka sačuvale do danas, samo su zapuštene, a takvih bilo je veoma mnogo, naročito u okolici kninskoj i splitskoj, gdje su poglavito u tursko doba propale. Konačno treba spomenuti, da je i zlatarstvo, naročito u Splitu u XI. vijeku bilo na visokom stupnju, a tako i umjetni obrt drugih kovina, navlaš srebra, kako pokazuju nebrojeni nalazi po otkopanim grobovima iz ninske, kninske i vrličke okolice.

Kad ogledamo nutarnje prilike u Hrvatskoj do kraja XI. vijeka te ih usporedimo s onima u ostaloj Evropi, vidimo, da je s t a r a d r ž a v a h r v a t s k a b i l a n a v i s i n i u l j u d b e s v o g a v r e m e n a, stojeći u prvom redu pod utjecajem susjedne Italije.

Drugo doba.

Od 1102. do 1526.

A. Kraljevi iz kuće Arpadove (1102.—1301.)

I.

KOLOMAN

(1102.—1116.)

Zauzeće dalmatinskih gradova i otoka. Krunisanjem u Biogradu na moru primio je **Koloman** (1102.—1116.) i dužnost, da kao zakoniti vladalac hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva steče dalmatinske gradove Zadar, Trogir i Split te otoke Rab, Cres, Osor i Krk. No važno se ovo djelo nikako nije dalo izvesti bez sukoba s bizantinskim carstvom, njihovim tadanjim vrhovnim gospodarom, a podjedno i s Venecijom, njihovom neposrednom »zaštitnicom«. Kako se u prvoj polovici godine 1104. oženio mladi bizantinski carević Ivan Komnen (Kalojoannes), sin Aleksijev, ugarskom princesom Piroškom (u Carigradu prozvanom Irenom), kćerkom kralja Ladislava, nastupiše ubrzo dobri odnosi izmedju kralja Kolomana i cara Aleksija, a jer je njezin otac tada već bio mrtav, vrijedio je Koloman u očima Bizantinaca kao carski tast. Oko toga vremena zamisli herceg antiohijski i tarentski Boemund, sin Roberta Guiskarda, ponovnu navalu na Drač i na bizantinsko carstvo, pače u tu je svrhu stao po zapadnoj Evropi kupiti »križare« protiv »shizmatičkoga« cara. Sve je to dakle bilo razlogom, da su sada car Aleksije i kralj Koloman, ili po bizantinskom shvaćanju tast i svekar, sklopili obrambeni i navalni savez protiv Boemunda. Zbog ovako tijesnih rodbinskih i političkih veza izmedu oba inače još i susjedna vladara, kao i s toga, što je upravo tada carstvo bilo zaokupljeno životnim interesima svojim po obližnjem maloazijskom Istoku, zgodi se, da je car Aleksije privolio, da njegov prijatelj i saveznik kralj Koloman zauzme dalmatinske gradove i otoke. Kako je opet Venecija iz trgovačkih interesa bila vezana uz Bizant i smatrala se carskom saveznicom protiv i njoj opasnih južnoitalskih Normana, to

se republika sv. Marka morala zadovoljiti s Aleksijevom odlukom i primiti je, ma i nerado, na znanje. S tim u svezi dužd Ordelafo Faledro već se od godine 1107. dalje ne kiti naslovom vladara Hrvatske i Dalmacije.

Na proljeće 1107. dakle zaputi se kralj Koloman s vojskom na primorje; u njegovoj pratnji bilo je više ugarskih biskupa i velikaša, a na čelu im ostrogonski nadbiskup Lovro i palatin Ivan. Kralj se primače najprije početkom maja Zadru, kao najznatnijem i najratobornijem gradu dalmatinskom, i pozove ga na predaju. Ali građani, zacijelo željni potpune samostalnosti po uzoru mletačkom, odluče se na otpor. Nato uze Koloman podsjedati Zadar, opkolivši ga s kopnene strane i bijući mu tvrde zidine iz jakih podsadnih strojeva. U takim prilikama ušao je s morske strane u podsjednuti grad trogirski biskup Ivan i stade branitelje nagovarati, da se nagode s kraljem. Malo potom pošlje i Koloman svoje poslanike Zadranima s porukom, da mu se predadu i da se s njime nagode »uz najbolje uvjete«. Građani privolješe, našto Koloman ispravom zajamči Zadru i njegovoj crkvi stare privilegije, djelomično još iz bizantinskih vremena, te ih potkrijepi prisegom svojom i svojih ugarskih crkvenih i svjetovnih odličnika iz pratnje. Poslije toga polože Zadrani prisegu vjernosti novom svom vladaru i svečano ga uvedu u grad. Ovaki se slični prizori odigraše i po ostalim gradovima. U pratnji biskupa Ivana pođe potom Koloman preko Šibenika do Trogira, koji mu otvori vrata bez otpora, našto mu kralj izdade 25. maja povelju sličnu zadarskoj, pa nagradivši obilno trogirsku crkvu skrene do susjednoga Splita. Dioklecijanov grad se u prvi kraj nećkao da prizna Kolomana svojim gospodarom, no videći, gdje se kralj ozbiljno sprema na podsadu, predade se i on posredovanjem svoga nadbiskupa Krescencija, našto je dobio sličnu povelju kao Zadar i Trogir. Iza toga vrati se Koloman pod Zadar, gdje je međutim hrvatski ban Ugra skupio trinaest lađa i ukrcavši u njih dosta kopnene vojske, preveze se do otoka Raba, a taj se poslije neznatna otpora predade, a s njime zacijelo još i Cres, Osor i Krk.

Sabor pred Zadrom. Poslije predaje gradova i otoka Koloman sazva na otvoreno polje ispred Zadra sabor dalmatinskoga građanstva i položi javno i glasno prisegu na evanđelje, koje je držao zadarski biskup Grgur: da će vazda on i njegovi nasljednici štititi i poštivati drevnu autonomiju dalmatinskih gradskih općina, a izrijekom, da će u svako doba poštivati slobodu izbora gradskih knezova i biskupa. Poslije kralja položiše sličnu prisegu svi ugarski prisutni crkveni i svjetovni dostojanstvenici u njegovoj pratnji i vojsci. Nema sumnje, da su iza toga položili i predstavnici dalmatinskih gradova od svoje strane kralju Kolomanu prisegu vjernosti. Po svoj je prilici u

znak političke nezavisnosti kraljevstva hrvatsko-dalmatinskoga proglašen na ovom saboru zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem Kolomanov jedinac i docniji nasljednik Stjepan, tada dijete od kakih šest godina, jer viđamo, gdje ga Zadrani oko toga vremena u svojim crkvama nazivlju »našim kraljem« uz Kolomana »kralja Ugarske, Dalmacije i Hrvatske.«[1] Dašto, vlast je zapravo bila u rukama hrvatskoga bana Ugre, pod kojega su vojnu, sudbenu i upravnu vlast podvrgnuti bili pored Hrvatske (sa Slavonijom do Drave) još i novostečeni gradovi i otoci. »Vrativši kopnu i moru mir, tako da je svatko mogao poći za svojim poslom«, — kako kaže u jednoj ispravi opatica zadarskoga samostana sv. Marije, Vekenega — Koloman se opet vrati u Ugarsku (ljeti 1107.).

Dalmatinski privilegiji. Privilegiji što ih je kralj Koloman podijelio dalmatinskim gradskim općinama za sebe, svoga sina i nasljednike uopće, bijahu veoma opsežni. Prije svega oslobodio ih je od plaćanja svakoga danka, a napose onoga, što su ga plaćali još od vremena cara Vasilija I. (o. 882.) umjesto bizantinskom strategu hrvatskomu vladaru u gotovom novcu (dukatima) i u prirodninama za mirni užitak svojih posjeda na teritoriju hrvatskomu (tributum pacis); Koloman im je dakle dao taj »kraljevski mir« bezuvjetno. Nadalje im je zajamčio drevnu autonomiju u svim municipalnim poslovima slobodnim izborom gradskoga kneza i biskupa, upotrebom domaćih autonomnih zakona i suda, oslobodivši ih tako od traženja pravde na ikojem drugom mjestu, pa i na udaljenom dvoru, a samo od prihoda gradske luke, što je ulazio od stranih brodova, pridržao je sebi dvije trećine prepustivši treći dio gradskomu knezu, nakon što je biskup dobio od čitave svote desetinu. Napose još oslobodio je kralj dalmatinske građane zalaznine (»ius descensus«) naglasivši izrijekom: »Kad pak k vama dođem, da se krunim ili da u vašem gradu sazovem sabor kraljevstva,[2] nijedan građanin ne će morati da primi gosti na silu, već će svakomu biti na volju, da primi koga hoće.« Kad uporedimo ove privilegije s onima gradova po ostaloj Evropi, naročito u Italiji, Francuskoj i Engleskoj, uvjerit ćemo se, da su dalmatinski najliberalniji i najopsežniji; jedino oni

---

[1] »Colomanno Ungarie, Dalmatie et Croatie almifico regi vita et victoria. Stephano clarissimo regi nostro vita et victoria« (suvremeni autentični zapis učinjen u Zadru; gl. Bianchi, Zara christiana I. (Zadar 1887.), 538 i Brunelli, Storia di Zara I. (Venecija 1914.), 275.).

[2] »Cum autem ad vos coronandus aut vobiscum regni negocia tractaturus advenero« (Smičiklas, Cod. dipl. II, 18); ove riječi jasno pokazuju, da se kralj Koloman obavezao već prije na zasebno hrvatsko-dalmatinsko krunisanje i obdržavanje zasebnoga hrvatsko-dalmatinskoga sabora, za sebe i svoje nasljednike.

grada Londona, a otprilike iz istoga vremena, mogu da se s njima takme, ali ipak zaostaju.

Ratovanje s normanskim hercegom Boemundom (1108.). Skoro potom, krajem oktobra 1107., navali bez značajnijega uspjeha normanski herceg Boemund na bizantinski Drač s 34.000 momaka, pače kad ga je car Aleksije opkolio, prisiljen bi u septembru 1108. da zamoli mir. Za vrijeme vojne pod Dračem ukrcaše se čete Kolomanove (negdje na proljeće 1108.) u mletačke galije i prevezoše u Apuliju, gdje su pustošile kroz tri mjeseca zemlju hercegovu, a onda se vratiše natrag u Dalmaciju. Kod sklapanje mira između cara Aleksija i hercega Boemunda u Draču, sudjelovala su i dva poslanika Kolomanova, župani Berič (bez sumnje Hrvat) i Šimun (možda Madžar).

Sukob s njemačkim carem Henrikom V. U isto se vrijeme kralj morao ogledati i s njemačko-rimskim carem Henrikom V. Uspjeh naime Kolomanov u Hrvatskoj (1102.) uznemirio je hercega Almoša toliko, da je pošao u Njemačku i ondje tražio pomoći, ali ne dobivši je, morao se pokoriti. No kad je Koloman zauzeo dalmatinske gradove i otoke, pače sina Stjepana proglasio zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, Almoš se i opet diže te najprije poljskom a onda njemačkom pomoći zaprijeti bratu. U Njemačkoj se naime vijest o zauzeću dalmatinskih gradova veoma neugodno dojmila cara Henrika V., jer se ondje smatrahu Hrvatska i Dalmacija još od vremena Karla Velikoga dijelom zapadnoga carstva rimskoga. Na molbu Almoševu car se odista lično stavi na čelo vojske i provali u Ugarsku s razloga, »što je Koloman napao granice naše države na primorju.« Car Henrik V. podsjedne početkom oktobra 1108. grad Požun, no ne opravivši ništa, morao se ubrzo vratiti natrag. I tako je Koloman pod tvrdim zidinama požunskim ne samo obranio od Nijemaca svoj novostečeni posjed dalmatinskih gradova i otoka, nego i konačno i trajno odbio njemačke navale na Ugarsku s težnjom, da je učine vazalnom pokrajinom rimskoga carstva, za čim su toliko težili još Henrik III. i Henrik IV.

Osljepljenje Almoša i Bele. Poslije careva neuspjeha Almoš se i opet izmirio s bratom, no kao svaki put tek na kratko vrijeme. Konačno se Koloman, slomljen teškom bolešću, a na glas, da mu Almoš i opet radi o nevjeri, odluči na nagovor nekih niskih duša, očito zabrinut za sudbinu svoga četrnaestgodišnjega sina Stjepana, pred smrt svoju na veoma okrutno djelo: godine 1115. dade iznenada uhvatiti brata i njegova devetgodišnjega sina Belu i liši ih obojicu očinjega vida u namjeri, da ih ukloni s prijestola, odnosno herceštva hrvatskoga. Poslije ovoga zlodjela budu otac i sin zatvoreni u samostan Dömös (na Dunavu nedaleko od Vaca),

gdje ostadoše do skore smrti Kolomanove (3. februara 1116.), našto Almoš umače uz pomoć nekih njemu odanih velikaša u Bizant, gdje ga car Aleksije i sin mu Ivan, muž njegove rođake Piroške-Irene, srdačno primiše. Slijepca sina Belu ostavi Almoš u Pečvaradskom (Pécsvárad) samostanu nedaleko od Pečuha na brizi nekim povjerljivim redovnicima, koji ga tako vješto sakriše, da ni Kolomanov nasljednik kralj Stjepan nije sve do pod kraj života za nj saznao.

Boris Kolomanović. No brat Almoš nije bio jedina porodična neprilika Kolomanova. Kralj se naime dva puta ženio: 1097. normanskom princesom Buzilom, koja mu rodi Stjepana, a drugi put 1112. Ruskinjom Eufemijom, kćerkom velikoga kneza Vladimira II. Monomaha iz Kijeva. Brak taj međutim nije bio srećan; što se zapravo zbilo, ne znamo, sigurno je jedino, da je Koloman već iza godine dana otpravio kući trudnu Eufemiju kriveći je s nevjere. U Kijevu rodi ona sina B o r i s a K o l o m a n o v i ć a, a taj bješe potom odgojen potpuno po ruskom načinu i postade teškom brigom Kolomanovih nasljednika.

Vladanje Kolomanovo u Hrvatskoj. O djelovanju kralja Kolomana u kraljevstvu hrvatskome poslije njegova krunisanja u Biogradu, kao i poslije dalmatinske vojne, znamo veoma malo, ali uza sve to ipak ne može da bude sumnje, da mu je i u to doba posvećivao svoju pažnju. Najznatnija je činjenica, da je K o l o m a n i o p e t s j e d i n i o č i t a v h r v a t s k i t e r i t o r i j o d D r a v e d o m o r a i p r e d a o g a b a n u u u p r a v u, koji bješe odsada unaprijed poglaviti predstavnik kraljevske vlasti u zemlji. Zacijelo su već sada, ako ne još prije u doba hrvatskih kraljeva, uređene ž u p a n i j e,[1] kao poimence nam poznate z a g r e b a č k a, v a r a ž d i n s k a i k r i ž e v a č k a, ali tako da su i nadalje živjele male plemenske župe sa središtima u Moravču (sjeveroistočno od Zagreba), Rovištu (istočno od Križevaca) i Garešnici (na istočnom podnožju moslavačkih brda). Preko Save, oko današnje okićke sv. Jane, prostirala se mala plemenska županija P o d g o r j e, preko Kupe G o r i c a i G o r a, oko Une županija D u b i c a, a preko Une V o d i c a (Vodičevo); nadalje S a n s k a županija u porječju Sane i V r b a š k a županija u porječju donjega Vrbasa sa središtem u Vrbaškom gradu (kod današnje Banjaluke). Još se u docnije doba pominje u kraju između Koprivnice i mjesta Začesan (Čazma) široka vojnička »c e s t a k r a l j a K o l o m a n a« (strata Colomani regis), na kojoj bješe podignut preko neke vode »m o s t k r a l j a K o l o m a n a« (pons regis Colomani). Sada započe i sporadičko n a s e l j a v a n j e m a d ž a r s k o g a p l e m s t v a u tada

[1] To je veoma vjerojatno, ma da nemamo za to potvrde u izvorima.

gustim prašumama pokritu Slavoniju — kako se je stala nazivati zemlja između Drave i Gvozda u ispravama XII. vijeka — a i sam je kralj u njoj imao prostrana imanja i mnogobrojne službenike i kmetove, dok u Hrvatskoj preko Gvozda nema traga, ne samo u to doba, nego ni u docnije sve do turske najezde, madžarskim naseobinama, pače ni kraljevskim darovnicama u korist kojega ugarskoga plemića. Inače imao je kralj i tuđe prostrana imanja, a u prvom se redu ističe »kraljevsko zemljište« (1190.: »territorium regale«) Podmorje između Trogira i Splita, baština hrvatskih Trpimirovića. Kao izvjesno znamo nadalje, da je Koloman uredio porezne prilike u Slavoniji. U toj se zemlji, zacijelo još od davnih vremena (bar franačkih), plaćao porez u kunskim kožama, dakle u naravi, onako kao i kod ostalih Slovena, naročito u Rusiji. Koloman sada odredi, da se ima odsada plaćati u novcu, i to 12 denara srebra; taj se porez zvao kunovina ili marturina. Za pobiranje daća u Hrvatskoj smjestio je kralj u Splitu u nekoj kuli tik gradskih zidina spram kopna stalnu vojničku posadu, da bude u pomoći njegovu »skupljaču kraljevskih daća« (exactor regalium tributorum), knezu Šimunu.

II.

BORBE S VENECIJOM I BIZANTOM.

(1115.—1180.)

Stjepan III. (II.). Kolomanov sin **Stjepan** III. (II.) (1116.—1131.) stupio je u petnaestoj godini na prijestolje. Nije dakle više bio dijete, da bi ga trebalo staviti pod skrbništvo, ali nije ni dospio do onoga stepena zrelosti, koji je jamstvo dobrom vladanju, pa tako se i zbilo, da se je mladi kralj već u ranoj mladosti bacio u preobilni užitak životnih slasti, što je dobrza uništilo njegov tjelesni organizam. Padao je iz jedne bolesti u drugu, dok mu se konačno nije poremetila i duševna harmonija. Promjena na prijestolu u Ugarskoj i Hrvatskoj doskora povuče za sobom ozbiljnih promjena u međunarodnom položaju, jer svi su Stjepanovi susjedi pregli za tim, da iskoriste priliku, što je krepkoga Kolomana naslijedio nestašan dječak, i da sada države svoje prošire na račun Ugarske i Hrvatske. No mladi Stjepan ipak se znao spretno održati, i to u jednu ruku diplomatskim sredstvima, a u drugu oružjem.

Ratovanje s Venecijom. Uklonivši opasnosti, što su mu zaprijetile iz Austrije i Češke, Stjepan je posvetio glavnu pažnju svoju Hrvatskoj, gdje su Venecija i Bizant izazvali ozbiljnih zapletaja. Znamo, kako je Venecija teškim srcem snosila gubitak dalmatinskih gradova i otoka, a

znamo i to, da se do posjeda njihova dolazilo preko bizantinskoga carstva, gdje se tada na dvoru već nalazila ugarska princesa Piroška-Irena, koja je odlučno zagovarala Almoša protiv Kolomana, pa tako se na glas o osljepljenju njegovu, kao i njegova sina Bele, car Aleksije I. uze opet približavati Veneciji, a s tim u svezi nastade dugotrajna borba za posjed Dalmacije i Hrvatske između zakonitoga kralja njezina s jedne, a Venecija i Bizanta s druge strane. U sporazumu s carem Aleksijem započe mletački dužd Ordelafo Faledro još u augustu 1115. vojnu zaplovivši s ratnim brodovljem i vojskom put Zadra te ga i osvoji osim gradskoga kaštela, u kojem se nalazila kraljevska hrvatska vojska, zacijelo pod vodstvom bana Kledina. U toj vojni dopadoše duždu pored otokâ još i Trogir i Split, dok je navala na kraljevski Biograd ostala bezuspješna. Poslije toga vrati se dužd kući u Veneciju. Ovako lako mogao je dužd djelomično osvojiti Dalmaciju samo zato, što je kralj Koloman, pritisnut teškom bolešću i smetan razmiricama s bratom Almošem, zanemario obranu svoga dragocjenog primorskog posjeda, jer osim u zadarskom gradskom kaštelu i u Biogradu, nigdje drugdje nije bilo kraljevske vojske. U maju 1116. zaplovi dužd i opet put Dalmacije (pomagan taj put od oba carstva, bizantinskoga i njemačkoga). Na Petrovo (29. juna) došlo je pod Zadrom do velike bitke, u kojoj bješe hrvatski ban Kledin potučen, našto dužd osvoji gradski kaštel, a potom i susjedni Biograd. Osvojivši još i Šibenik te razrušivši njegove utvrde, vrati se dužd slavodobitno u Veneciju. Godine 1116. dakle imala je republika sv. Marka u svojoj vlasti ne samo čitavu bizantinsku Dalmaciju, nego i dva hrvatska grada, Biograd i Šibenik. Kralj Stjepan pak bješe u taj par zabavljen češkim i austrijskim poslovima, stoga dospje tek naredne 1117. godine, da se dade na obranu Dalmacije i Hrvatske. U novom ratu bješe sada dužd Ordelafo Faledro ametice potučen, pače on je ubrzo od zadobivenih rana i umr'o, našto novi dužd Dominik Michieli zamoli petgodišnje primirje, koje mu Stjepan i dopusti (1117.—1122.) htijući da međutim dovrši spor sa Češkom. No poslije izminuća primirja započe kralj Stjepan rat nanovo (1124.) i predobije Biograd, Šibenik, Trogir i Split, dok otokâ i Zadra ne uzmože da osvoji.

Stjepan u Hrvatskoj i Dalmaciji. Tada je došao kralj Stjepan u Hrvatsku i Dalmaciju i potvrdi Trogiru i Splitu Kolomanov privilegij, a možda bješe i okrunjen hrvatsko-dalmatinskim kraljem.[1] Prilike bile su u taj par stim povoljnije po ugarsko-hrvatskoga kralja, što se glavna

[1] Izričita dokaza nema za to u izvorima, ali se smije nagađati iz prisutnosti kraljeve u Hrvatskoj i po potvrdama privilegijâ dalmatinskih gradova.

sila mletačka nalazila još od 1122. u Svetoj Zemlji, gdje je podsjedala Tir, i što je Venecija zbog toga došla u sukob s bizantinskim carem Ivanom. No uspjeh kralja Stjepana bješe ipak samo kratka vijeka. U maju 1125. vrati se dužd Dominik Michieli natrag s istočne vojne te opet preotme Split, Šibenik i Trogir, dok je Biograd dao do temelja razvaliti. Tako propade vas prošlogodišnji uspjeh, a to stim većma, što je u isto vrijeme snagu kralja Stjepana privezao uza se nov i mnogo pogibeljniji dušmanin — vrsni sin i nasljednik snažnoga Aleksija I., car Ivan Komnen ili Kalojoan (1118.—1143.).

Bizantinsko carstvo u XII. vijeku. Bizant bijaše u XI. i XII. vijeku još uvijek prva kršćanska velevlast u Evropi, koja je osim u Maloj Aziji i na Balkanskom poluotoku znala održati neke posjede i u Italiji. Snagu svoju crpala je iz starodrevnoga imućnoga građanstva svoga, a literarni i umjetnički život stalno je u njem cvao, dok su se vojničke, financijalne i pravne institucije toliko usavršile, da ih je evropski Zapad smatrao nedostiživim. Njegov obrt, a naročito umjetni, stajao je bez premca u svijetu, a trgovina mu se proširila na sva tri za onda poznata dijela svijeta. Car Ivan naslijedio je dakle cvatuću i ojačalu državu te je velikom revnošću, ali s još više razuma, nastavio politiku očevu. Baštinivši punu riznicu i odličnu vojsku, htjede da oživotvori drevne bizantinske pretenzije i ideje o svjetskom gospodstvu. Od toga doba bizantinsko je carstvo i opet slijedilo politiku imperijalizma, koja je kroz decenije isto tako zaprijetila Hrvatskoj, kao i u XI. vijeku slično nastojanje cara Vasilija II. Bugaroubijca. Srećom su za prvih desetak godina zaokupili cara Ivana drugi poslovi, pa se tako nije mogao baciti svom snagom protiv kralja Stjepana. No zato je stalno podstrekavao Veneciju na osvojenje Dalmacije i otešćavao pograničnu trgovinu ugarsko-bizantinsku uz Dunav. Tu je pogibao uvećavalo, što je žena careva Irena (Piroška) stajala na strani oslijepljenoga hercega Almoša i primila ga na dvor, gdje se malo po malo okupila oko njega čitava madžarska emigrantska kolonija. To su bili nezadovoljnici svake ruke, koji su se trsili, da bizantinski dvor predobiju za nasilno uspostavljenje Almoševo u Ugarskoj i Hrvatskoj na štetu kralja Stjepana. U takim se prilikama car odlučio poslužiti ovim bjeguncima u svoje imperijalističke ciljeve, hrabrio ih i pomagao, ali dok je na drugom mjestu bio zaokupljen prešnijim poslovima, nije mogao da istupi oružanom rukom protiv kralja Stjepana.

Ratovanje s Bizantom. Kralj Stjepan nije omalijivao bizantinske pogibli. Obnovivši poslije prvih sukoba iza očeve smrti opet dobre odnose s austrijskim markgrofom, češkim knezom i njemačkim carem Henrikom V., potraži dodira sa svim neprijateljima bizantinskoga carstva, a

naročito sa južno-italskim Normanima i sa Srbima, koji su također vazda bili u borbama za svoju nezavisnost. Kad se je kralj Stjepan pobrinuo za vojsku i saveznike, pozove cara Ivana, da protjera ugarske bjegunce s Almošem iz carstva; a kad car toga ne htjede da učini, odluči se, da će prvi navaliti. Rat započe 1127. prijelazom Stjepanove vojske preko Save i zauzećem Beograda i Braničeva. Onda prodre kralj sve do Niša i Sofije, ali kod Plovdiva dočeka ga car Ivan i prisili na uzmak. Međutim dade kralj Stjepan do temelja razvaliti Beograd, a kamenje njegovih zgrada prenijeti na lađama na drugu obalu, gdje položi malo niže sastavakâ Save i Dunava temelj današnjemu Zemunu. Tek poslije dvogodišnjega ratovanja izmjeničnom srećom sklope (1129.) oba vladara mir uz uvjet, da imadu Sava i Dunav biti granicom između obiju država. Kako herceg Almoš više nije bio u životu († 1127.), a za njegova se sina Belu uopće ni znalo nije da je živ, izostaše u tom smjeru ma bilo kaki pregovori. Stjepan vratio se s ratišta teško bolestan, tako da se općenito držalo, e mu je smrt blizu. Kako nije imao djece, zaokupi ga teška briga oko uređenja nasljedstva, koju mu olakša tek pouzdan glas, da još živi njegov stričević slijepi herceg Bela. Sada ga bolesni kralj uze k sebi na dvor, proglasi prijestolonasljednikom i oženi (1130.) kćerkom srpskoga velikoga župana Uroša Jelenom, ženom muževne duše. Skoro potom umr'o je kralj Stjepan (1. marta 1131.) i bi pokopan u Velikom Varadinu.

Bela I. (II.) Slijepi. Njegov nasljednik **Bela** I. (II.) Slijepi (1131.—1141.) nije zbog tjelesne mane mogao vršiti veće uloge ni na vojničkom, ni na političkom polju, već je te poslove prepustio drugima naročito ženi Jeleni, a poglavita mu važnost stoji u tom, što je spasao dinastiju Árpádovu od izumrća. Protiv njega istupi kao pretendent na prijestolje Boris Kolomanović, kome nijesu na dvoru ostrogonskom priznavali árpádsko zakonito podrijetlo. Boris pođe najprije u Bizant caru Ivanu, koji ga časno primi i oženi nekom svojom rođakinjom, a onda ode u Poljsku, otkuda provali (1132.) preko Karpata s jakom vojskom u Ugarsku, ali bi potučen toliko, da se više nije dizao protiv Bele. Za Belina vladanja nije bilo sukoba s Bizantom, no zato je srećni rat s Venecijom Hrvatima opet povratio Dalmaciju osim Zadra i otokâ (o. 1133.). Malo poslije steče Bela i Bosnu, koja se dobrovoljno pridruži Ugarskoj kao saveznica; od toga vremena nosili su ugarsko-hrvatski kraljevi još i naslov »rex Ramae.«[1]

---

[1] Po riječici Rami, pritoci Neretvinoj, prozvala je ugarska dvorska kancelarija tim imenom svu Bosnu. Od 1089. poslije smrti Zvonimirove pa do smrti Konstantina Bodina (1101.) bješe Bosna sastavni dio Srbije, no tada postade, po rasulu njegove države (oko 1110.), samostalna i kao takova pridruži se, ako ne ranije, a ono najkasnije oko 1137. Ugarskoj.

Gejza I. (II.). Bela ostavi po smrti (13. februara 1141.) tri sina: Gejzu, Stjepana i Ladislava, od kojih ga naslijedi **Gejza** I. (II.) (1141.—1162.) kao kralj, Stjepan kao herceg hrvatski, a Ladislav kao herceg bosanski. Kako su sva trojica bili još malodobni, preuze mjesto Gejze i Stjepana vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj uz mater Jelenu ujak njihov, palatin i ban Bjeloš, a mjesto Ladislava, bosanski ban Borić, Hrvat iz okoliša Grabarja, nedaleko od današnjega Broda na Savi. U taj čas bile su prilike po Ugarsku i južnoslovenske zemlje veoma nepovoljne, jer se Njemačka i Bizant složiše na njihovu propast. Novi car Manuil Komnen (1143.—1180.) naime uze tvrditi, da sve zemlje, što su nekoć bile unutar granica rimskoga carstva, pripadaju njemu. Tu se radilo o Srbiji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Ugarskoj (Panoniji) i južnoitalskoj Normaniji. Kod toga se Manuil stao služiti senioratskim načelom, običajnim kod Slovena, koje je tada bilo poznato i u Ugarskoj, a po kojemu ne nasljeđuje sin oca na prijestolu, nego najstariji član kraljevske porodice. Da se tome otme, obnovi ostrogonski dvor obrambeni i navalni savez sa Srbima i Normanima. Rat započe 1146. Njemačka, ali joj vojske budu potučene, pače ban Bjeloš provali u Austriju te pobije Nijemce ametom na Lajti. Slijedeće godine (1147.), kad su prolazile Ugarskom križarske čete na Istok, prokrade se s njima u Bizant i Boris Kolomanović, gdje ga car Manuil usrdno primi, a kad se potom 1150. pobune Srbi, kojima pohrliše u pomoć Ugri i Hrvati, započe car rat i potuče saveznike na rijeci Tari. Za kazan provali Manuil naredne godine u Ugarsku i Hrvatsku, zauzme Zemun i opustoši Srijem, a onda sklopi 1152. s Gejzom ponuđeni mu mir. No već 1154. nastavi se rat, za kojega pogibe Boris Kolomanović, čija smrt uskori ponovni mir (1156.), a taj bijaše po Gejzu tim povoljniji, što se doskora i njemačko-bizantinski savez raspao, pače Gejza sklopi savez s carem Fridrikom Barbarosom. Te su se povoljne prilike iznenada promijenile, kad Gejzina braća, najprije Stjepan, a poslije njega i Ladislav, zavadivši se s njime, prebjegnu u Bizant, gdje ih car Manuil radosno dočeka kao zgodno oruđe, kojim će zadavati teških neprilika Ugarskoj i Hrvatskoj.

Dinastičke smutnje. I odista, kad umre (31. marta 1162.) Gejza I. (II.) i ostavi prijestolje sinu **Stjepanu IV.** (III.) (1162.), podiže se Manuil Komnen s jakom vojskom na nj zahtijevajući, da se po senioratskom načelu na prijestolje podigne ljubimac njegov Stjepan, najmlađi brat Gejzin. No Ugri ne htjedoše da ga prime, već se većina njih odluči za srednjega brata **Ladislava I.** (II.) (1162.—1163.), a kad on već iza šestmjesečnoga vladanja umre (14. januara 1163.), priznaše konačno ipak **Stjepana V.** (IV.) (1163.)

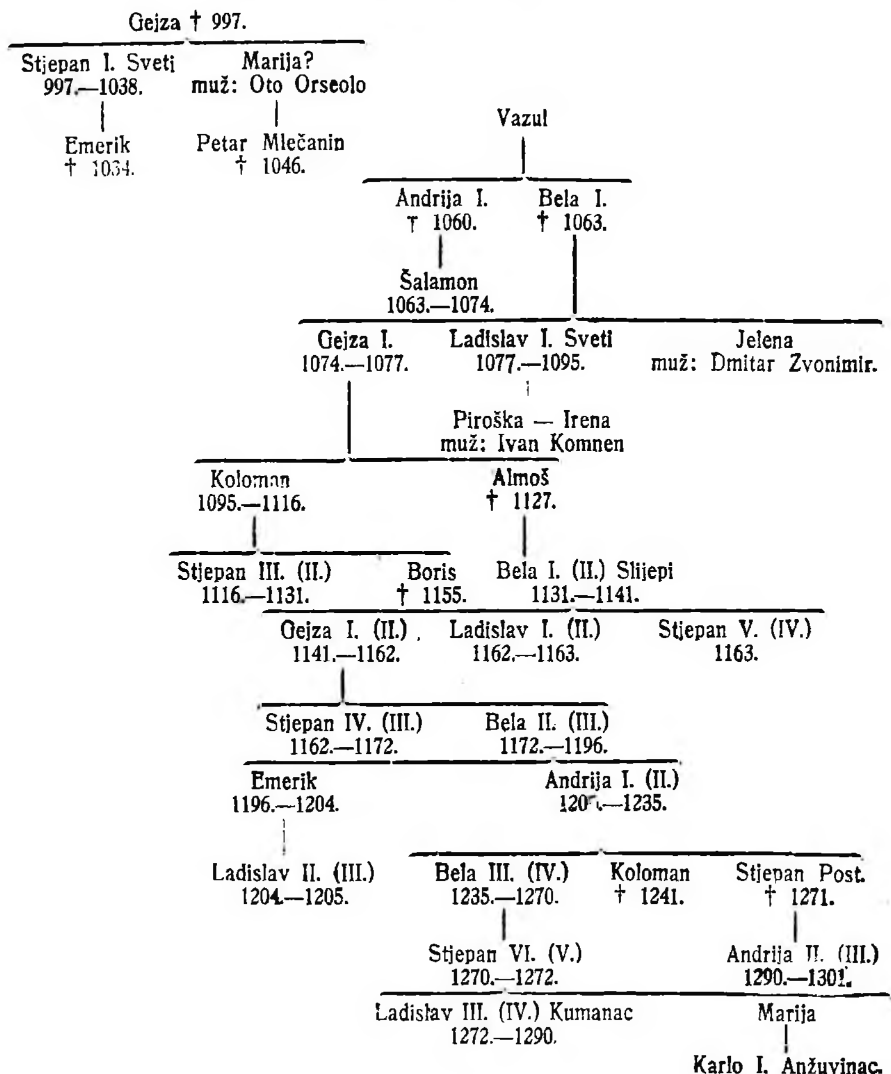
svojim gospodarom; naročito su **Hrvati** podupirali njegovo pravo, očito jer su bili prvi Bizantu na udarcu. Međutim nevaljalo mu vladanje dobrza izazove općenu bunu, a ta ga protjera iz države, našto se opet vrati na prijestolje Gejzin sin **Stjepan IV.** (III.) (1163.—1172.). Poslije kratkoga rata s carem Manuilom došlo je do mira, u kojem car obeća, da ne će više podupirati raskralja, strica kraljeva, Stjepana V. (IV.), a Stjepan IV. (III.) je opet sa svoje strane morao caru ustupiti Srijem i obećati, da će brata svoga Belu poslati u Bizant na odgoju, predavši podjedno caru u upravu Belinu baštinu, naime Hrvatsku Velebitu na jug i Dalmaciju.

Stjepan IV. (III.) **u Hrvatskoj i Dalmaciji.** Stjepan IV. (III.) odista pošlje Belu u Bizant, gdje ga car zaruči svojom kćerkom Marijom i — ne imajući sâm sina — proglasi prijestolonasljednikom, ali baštine njegove ne htjede kralj Stjepan da predade caru, pače na jesen 1163. došao je u Hrvatsku i Dalmaciju, gdje je potvrdio privilegije svojih predhodnika dalmatinskim gradskim općinama, a možda se i napose još okrunio za hrvatsko-dalmatinskoga kralja. Zbog toga došlo je 1164. do novoga rata s carem, i Stjepan bi prisiljen, da spomenute hrvatske zemlje prepusti Manuilu. Međutim mir bješe kratkotrajan, jer raskralj stric Stjepan V. (IV.) i opet izazva rat, u kojem kralj Stjepan IV. (III.) otme Bizantincima netom ustupljeni Srijem sa Zemunom.

Bizantinska prevlast u Hrvatskoj. Za vrijeme podsade umre (1165.) u Zemunu od otrova nesrećni Stjepan V. (IV.), našto car Manuil iziđe glavom na čelu snažne vojske na bojište: s jednom polovicom pošao je sâm u Srijem i zauzme Zemun na juriš, dok drugu polovicu pošlje na Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju, koje je zemlje carski vojvoda Ivan Dukas također brzo osvojio. Uplašen zamoli Stjepan IV. (III.) mir, kojim se obvezao, da će caru ustupiti Belinu baštinu, ali kad nađe u Veneciji, koja se zavadila s carem Manuilom, jakoga saveznika, prekine sklopljeni mir i započe 1166. nov rat. U njem dobrza zauze ustupljene hrvatske zemlje, a gradu Šibeniku podijeli privilegij, kakav su imali Split i Trogir još od Kolomana s doslovno istom sadržinom. Ovo vjerolomstvo kraljevo potaknu cara Manuila na posljednji odlučni rat, u kojem Bizantinci konačno zavladaše 1167. Srijemom, Bosnom, Hrvatskom rijeci Krki na jug i Dalmacijom, osim Zadra i otokâ, koji bijahu u mletačkoj vlasti. Na čelu uprave u bizantinskoj Hrvatskoj stajao je carev rođak Konstantin (»sebastos« = princ), a postupao je veoma obzirno sa svojim podanicima, štedeći im imutak i katoličku vjeru. Međutim rodi se caru Manuilu sin Aleksije, našto je car hercega Belu ne samo skinuo s dostojanstva prije-

stolonasljednika, već i razvrgao njegove zaruke s Marijom, oženivši ga Agnezom, kćerkom antiohijskoga kneza. Kad malo zatim iznenada umre Stjepan IV. (III.), otpremi car hercega u Ugarsku, gdje kao **Bela II.** (III.) (1172.—1196.) naslijedi krunu vladajući u Ugarskoj i Hrvatskoj od Drave do Krke (bez Srijema), jer vlast bizantinska potrajala je u preostalim hrvatskim zemljama sve do godine 1180., kad je umr'o (24. septembra) silni car Manuil, a s njime i moć bizantske carevine.

Rodoslov dinastije Arpádovaca.

III.

BELA II. (III.), EMERIK I ANDRIJA I. (II.).

(1180.—1235.)

Bela II. (III.) **i njegova politika.** Smrću cara Manuila nije samo utrnulo bizantsko vladanje u Srijemu, južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji, nego se tekar odsada unaprijed stalno i trajno utvrdi hrvatsko-ugarski državni savez, kako je uređen 1102. za Kolomana. U svezi s time dade Bela II. (III.) svoga starijega sina Emerika još za svoga života okruniti uz ugarskoga napose još i za hrvatsko-dalmatinskoga kralja, predavši mu podjedno svu kraljevinu Hrvatsku od Drave do mora u samostalnu upravu,[1] dok se u Bosni i nadalje održa još od cara Manuila postavljeni ban Kulin (otprilike od 1170. do 1204.), kao vazal Belin, pače i srpski veliki župan Stjepan Nemanja približi se u prvi kraj ugarskomu dvoru kao stari njegov politički saveznik. Ali kad zavladaše u bizantinskom carstvu poslije Manuilove smrti teški neredi, koji upropastiše državu, a balkanskim narodima, naročito Srbima i Bugarima, omogućiše potpuno oslobođenje od stoljetne bizantinske hegemonije, pregne Bela II. (III.) da prenese bivšu ulogu Bizanta na Ugarsku. Time je doduše označio ugarskoj politici pravac za više vijekova, no zato se raskrstio sa Srbima i Bugarima. Taki su neprijateljski odnosi i takove težnje ugarskih kraljeva potrajale sve do osmanlijske najezde, idući nehotice ovoj na ruku. Kao što se nekoć car Manuil služio porodičnim sporovima u pitanju nasljedstva u Ugarskoj, tako uzeše odsada Bela i njegovi nasljednici iskorištavati vjerske smutnje na Balkanskom poluotoku u svoje političke svrhe.

Zadar. Zbog Zadra, koji se vratio pod vlast kralja Bele još 1180., došlo je već 1181. do rata. Mlečani su kroz desetak godina velikom silom i golemim troškom neprestano udarali na nj, ali Zadar se ipak održa, odbivši hrabro sve juriše na kopnu i moru. To prinudi dužda Henrika Dandola, da sklopi primirje, koje se jednako produljivalo, a da do mira nije došlo.

Feudalizacija hrvatskoga plemstva. Čini se, da se je u tom ratu odlikovao Bartol, sin prvoga nam poimence poznatoga Krčkog kneza

---

[1] Stoga i datiraju u Zadru 5. jula 1194.: »regnante... Bela... et Henrico filio eius **bis coronato** Dalmatiam et Croaciam feliciter gubernante«, a 9. jula 1194.: »regnante... Bela... et Almerico filius(!) eius super Dalmatiam et Chroatiam« (oba originala u zadarskom namjesničkom arhivu: Smičiklas, Cod. dipl. II., 267, 269).

Dujma; kralj ga obdari 1193. modruškom županijom uz obvezu, da će on i njegovi baštinici vršiti vojnu službu u kraljevoj vojsci unutar državnih granica sa 10 oklopnika, izvan granica sa četiri, »a dolazit će na (kraljev) poziv onda, kad bude sva hrvatska vojska po kraljevoj zapovijedi pozvana.« Ovom darovnicom položena je osnova čuvenoj hrvatskoj porodici, prozvanoj početkom XV. vijeka Frankapani. Po svoj je prilici nekako oko istoga vremena kralj Bela potvrdio i bribirskomu županu Miroslavu od plemena Šubića posjed županije bribirske, a Stjepanu od plemena Babonića, županu vodičkome i njegovim potomcima, docnije prozvanima knezovi Blagajski, čitavo zemljište između Une i Sane (u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni). Ovim darovnicama postadoše ovi drevni hrvatski plemići kraljevski vazali. I tako se stao među hrvatskim plemstvom širiti feudalizam po zapadno-evropskom uzoru, a na štetu staroga plemenskoga uređenja, ili drugim riječima: hrvatsko se plemstvo počelo od toga vremena unaprijed sve to više izjednačivati s ugarskim.

Reforme Bele II. (III.). Vladanje Bele II. (III.) veoma je važno i značajno po Ugarsku i Hrvatsku, ne samo zbog spoljašnjih događaja, nego i radi unutarnjih reforma. Od Kolomana dalje on je bio prvi kralj, koji bješe naučno odgojen, primivši političku obrazovanost svoju u središtu velike i vrsno upravljane **svjetske države**. Uredio je dvor i dvorske običaje, podavši im vanjski sjaj. Sada zadobi krunisanje značaj državopravnoga akta, to jest, ono postade stalnim preduvjetom vršenju kraljevske vlasti, a uza to još je Bela uveo i bizantinski krunidbeni ceremonijel. Nadalje se savjesno brinuo i za državni imutak: u financijalnoj upravi uveo je na osnovi bizantinskoga iskustva strogi red, a naročito je uredio kraljevski prihod od kovnice novca (lucrum camerae), podigao metalurgiju i solane, učinivši za Ugarsku i Slavoniju kamenu sol državnim monopolom. Poradi toga raspolagao je ogromnim godišnjim prihodom od preko sedam milijuna kruna u gotovom novcu. Osim toga djelovao je na čelu kraljevske kancelarije od 1193. stalni kancelar, a u parnicama valjalo se služiti pismenim podnescima. Glede nasljedstva opet uredi Bela primogenituru, ukinuvši zauvijek senioratsko načelo, pače on ukloni i dojakošnju uredbu, po kojoj dobivaše kraljev brat u upravu kraljevstvo hrvatsko kao posebnu hercegovinu (ducatus), prenesavši i to pravo jedino na prvorođena kraljeva sina prije nastupa na prijestô.

Emerik. Politiku svoga oca nastavi **Emerik** (1196.—1204.), no u tom ga uze priječiti mlađi mu brat Andrija, dignuvši se 1197. na nj. Andrija zahtijevaše, sve protiv očeve odredbe, Hrvatsku s Dalmacijom kao svoju baštinu. Pobijedivši brata postade Andrija hercegom (dux) hrvatskim i

uze upravo kraljevskom moći i sjajem samostalno vladati čitavim kraljevstvom od Drave do Neretve, ratujući srećno u Humskoj zemlji i Srbiji, namještavajući biskupe i nadbiskupe, izdavajući darovnice, vršeći vrhovnu sudačku vlast i okruživši se sjajnim dvorom i pratnjom, u kojoj se nalazio i ban, kojega je bez sumnje on imenovao. U ponovnim ratovima, što ih je vodio s bratom Emerikom, ipak konačno podleže, ostavljen od svojih privrženika, i bi stavljen u gradu Knegincu (kod Varaždina) pod stražu. Međutim boliješljivi kralj Emerik, pun briga za budućnost, dade još za svoga života okruniti jedinca sina Ladislava po splitskom nadbiskupu Bernardu zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, dok ga je kaločki nadbiskup Ivan napose okrunio za kralja ugarskoga (1204.).

Zadar dolazi u mletačke ruke. Za vrijeme ovih građanskih ratova složi se na zapadu četvrta križarska vojna, a pošto učesnici njeni nijesu mogli da plate Veneciji pogođene prevoznine na Istok, prisili ih dužd Henrik Dandolo, da mu pomognu u novembru 1202. osvojiti i razvaliti Zadar, a onda buduće godine srušiti bizantinsko carstvo, na kojega se razvalinama podiže slabo Latinsko carstvo. Zadrani obnove doduše grad, poglavito uz pomoć kneza Domalda od plemena Svačića, ali videći, da ne mogu dobiti pomoći ni od kralja Emerika ni od hercega Andrije, i opet se početkom 1205. pokore Veneciji uz veoma teške uvjete.

Bosna i patarenstvo. Oko toga se vremena uplitao Emerik u srpske prilike i uzme (1202.) naslov kralja Srbije (rex Serviae) a onda obrati pažnju na Bosnu, naročito na patarenstvo (bogomilstvo). Patarenstvo je istočnoga podrijetla, i to neka vrst gnostičko-manihejskoga nauka, što ga doniješe bizantinski vojnici u evropski dio carstva, a odavle se onda raširi među Bugare (oko 930.). Tu mu navodno podade neki pop Jeremije, ili samozvani Bogomil, slovensku spoljašnost, uzevši za osnovu slovenske crkvene knjige. Patareni vjerovali su u jednoga Boga, pače i u Trojstvo, ali ga ne držahu tvorcem neba i zemlje, jer učahu, da je Bog stvorio samo dušu i sve nevidljivo, a sve ostalo vidljivo i materijalno nečastivi (ili zli bog). Patarenstvo dakle imalo je dualistički značaj, onako kao vjera Zoroastrova. Za Hrista naučali su patareni, da je bio samo najviši anđeo s prividnim tijelom, pa stoga su i muka i smrt njegova tek prividne. Zabacivali su sve sakramente, vas stari zavjet, a od molitvi pridržali su jedini »Očenaš«. Razvijene hierarhije nijesu poznavali, već jedino djeda (kao biskup), gosta (kao svećenik) i starca (kao đakon), dok su strojnici imali širiti nauk. Crkve i oltare nijesu gradili, nego su se na službu božju, koja se sastojala u pjevanju i lomljenju kruha, skupljali po šumama ili u običnoj kakvoj sobi. Oni koji strogo

ispunjavahu propise patarenske, zvali su se savršeni, dok su ostali vjernici postajali takovima pred smrt, odrekavši se svijeta i svega materijalnoga, a u prvom redu žene. Savršeni su patareni veći dio života provodili kao samci u postu i molitvi. Iz Bugarske uvuče se patarenstvo najprije u Srbiju, a onda najkasnije sredinom XII. vijeka u Bosnu, gdje mu je možda pogodna bila borba dalmatinskih Latina protiv slovenske službe božje i knjigâ, jer je Bosna bar od sredine XII. vijeka — dakle poslije svoga pridruženja ugarsko-hrvatskomu kralju — pripala splitskoj nadbiskupiji. Poradi pristajanja uz ovu herezu pozove kralj Emerik na zahtjev pape Inocenta III. bana Kulina na odgovornost. Poslije posebne istrage odreknu se onda bosanski patareni (1203.) krivovjerja i povrate u krilo katoličke crkve. Odsada su kroz sve vrijeme do propasti bosanske države ugarsko-hrvatski kraljevi pod izlikom patarenskih smutnja oružanom rukom provaljivali u Bosnu, nastojeći, da je potpuno sjedine sa svojom državom.

Kralj Emerik umre u septembru 1204. izmirivši se prije s bratom Andrijom, a kad se već poslije kratkoga vladanja od osam mjeseci prestavi malodobni mu sin **Ladislav** II. (III.) (1204.—1205.), stupi na prijesto **Andrija** I. (II.) (1205.—1235.).

Andrija I. (II.). Nastupom kralja Andrije I. (II.) prestale su doduše mnogogodišnje borbe između pojedinih članova kraljevske kuće za dulje vremena, ali te borbe, često u svezi sa spoljašnjim ratovima, duboko su potkopale ugled i moć kraljevsku, a podigle onu crkvenih i svjetovnih velikaša. No Andrija nije bio čovjek, koji je tome mogao pomoći, jer rasipan, nestalan i neodlučan, pogoršao je bijedno stanje još i time, što je bio potpuno u vlasti svoje žene, Njemice Gertrude i njezina roda. Brat njezin Bertold, nesposoban po mladosti i bez teoloških nauka, postade kaločkim nadbiskupom, a onda još i hrvatskim banom. Zbog toga urote se neki velikaši protiv kraljice i prokšenog joj brata te je u septembru 1213. u Piliškoj šumi kraj Budima poslije dovršena lova umore, dok Bertold srećno umače.[1] Kralj Andrija oplakivao je doduše Gertrudu, no dobrza se utješio oženivši se (1216.) Jolantom, sestrom latinskih careva Balduina i Henrika. Da podigne svoj pali ugled, odluči se Andrija na vojnu u Galiciju, gdje dade mlađega sina Kolomana okruniti galičkim kraljem (početkom 1217.), ali ga Rusi poslije dvije godine zarobe, a onda poslije dvogodišnjega zatvora puste na slobodu (1221.), pa tako propade sve nastojanje Andrijino onkraj Karpata.

[1] Bajka je, da je kraljicu umorio hrvatski ban Benko (ili zapravo Bank od plemena Bór), jer da mu je tobože Bertold obeščastio kćer.

Križarska vojna Andrijina. Još se Bela II. (III.) zavjetovao, da će poći u križarsku vojnu; na samrti prenese svoj zavjet na sina Andriju. Poslije svih onih nesreća i neprilika odluči se Andrija, da će ispuniti ocu zadanu riječ. Nemajući potrebnoga novca za prevozninu po moru, odreče se u korist Venecije svoga kraljevskoga prava na Zadar (1216.). Pred polazak na Istok postavi u Hrvatskoj svojim namjesnikom templarskoga meštra Poncija de Cruce, a u Ugarskoj ostrogonskoga nadbiskupa Ivana, a onda pođe ljeti 1217. na put preko Zagreba, gdje je upravo tada u njegovoj prisutnosti posvećena nova stolna crkva, kojoj tom prilikom potvrdi sve starije privilegije. Od Hrvata pridružili su mu se Babonići, a zacijelo i još neki drugi plemići, s kojima se krajem augusta ukrca u Splitu u mletačke lađe i preveze do palestinske obale. Križarska vojna kralja Andrije samo je neznatna epizoda u tom orijaškom kršćansko-muslimanskom hrvanju, a svrši se bez zamašnijih uspjeha; u Evropu vrati se Andrija kopnenim putom preko Carigrada noseći sa sobom više dragocjenih relikvija, što ih je nabavio za svoga boravka u Svetoj Zemlji.[1]

„Zlatna bula". Po povratku svom nađe Andrija državu u tako žalosnom stanju, a naročito zbog pohlepe velikaša, da je sam pisao papi Honoriju III., kako će trebati »bar petnaest godina«, da se sve popravi. Prije svega dade okruniti starijega sina Belu »mlađim kraljem« ugarskim (rex Hungariae iunior) i učini ga podjedno hercegom hrvatskim. Potom poče oduzimati nekim plemićima ona državna dobra, kojih se domogoše u posljednje vrijeme na nedopušten način, ali kad kralj uze kvariti novac, rasipavati državno blago i Židovima zalagati razne državne prihode, diže se protiv njega i njegovih velikaških savjetnika brojno niže plemstvo, naročito njegovi vojni službenici (servientes regis), pače i sam mu rođeni sin Bela. Posredovanjem zagrebačkoga biskupa Stjepana izmire se doduše otac i sin, no ogorčeni ugarski i slavonski kraljevi službenici prisile Andriju, da je izdao 1222. »Zlatnu bulu«.[2] »Zlatna bula« zapravo je pokušaj, da se u jednu ruku skršenjem premoći velikaša i ukinućem financijalnih nereda podigne kraljevska moć, a u drugu zajamče nižemu plemstvu prava i sloboda. Po formi svojoj bješe ona u početku samo privilegij, a tek docnije postade najznatnijim državnim zakonom i osnovkom ustava, pa zato je sve do propasti ugarsko-hrvatske državne zajednice na nju prisizao ugarsko-hrvatski kralj kod krunisanja. »Zlatna bula« sastojala se od tri-

---

[1] Tako zvano »Crno Dijete«, što ga izlaže još i danas crkva zagrebačka na dan Nedužne djece (28. dec.), dar je Andrijin s te vojne.

[2] Ime potječe otuda, što je na ispravu bio obješen kraljevski pečat u zlatnoj okrugloj kutiji.

deset i jednoga članka; u uvodu ističe se »preobrazba kraljevstva« (reformatio regni), kojom kralj hoće da obnovi slobodu plemićâ, a onda se redom nižu pojedine ustanove. Kralj — odnosno kao njegov zamjenik palatin — dužan je da svake godine na dan sv. Stjepana kralja (20. augusta) sazove u Stolni Biograd (Alba, Székesfehérvár) svečani sudski dan (solenniare), na koji imadu pristupa i svi niži plemići (omnes servientes), da ondje iznesu svoje pravde (causas). Kralj ne može nijednoga takova plemića službenika zatvoriti ili mu oteti imutka za volju kojega velikaša (favore alicuius potentis), ako ga nije sud prije proglasio krivim. Kralj ne može od plemićâ svojevoljno uzimati niti poreza u novcu, niti protiv njihove volje zalaziti u njihova sela i kuće. Izvan granica države ratuje plemstvo samo na kraljev trošak, pače i velikaši (qui comitatus habent) polaze na kraljev trošak u navalni rat; ali za slučaj obrane domovine moraju svi poći u vojnu. Samo palatin, ban, dvorski sudac kraljev (iudex curiae regiae) i kraljičin smiju obnašati dvije časti, a stranci (hospites) bez privole državnoga vijeća nikakove. Desetina nema se biskupima plaćati u novcu, nego u prirodninama (vinu i žitu). Novokovani novac vrijedit će samo kroz godinu dana (od Uskrsa do Uskrsa). Židovi ne smiju da budu činovnici kod kovnice novca, u solarama i kod carine. Marturina (kunovina) ima se plaćati (u Slavoniji) po onom običaju, kako je to ustanovio kralj Koloman, to jest od kmetskoga selišta po 12 frizatika (= denara).[1] Čitave županije ne mogu postati privatnim nasljednim vlasništvom. Za jamstvo privoli konačno Andrija posljednjim (31.) člankom »Zlatne bule«, da sveukupno više i niže plemstvo ima pravo u slučaju, ako bi on ili koji od njegovih nasljednika radili protiv ovih ustanovâ, podići se, bilo pojedinački bilo svi zajedno, protiv njega riječju i oružjem (resistendi et contradicendi facultatem habent), a da ne potpadnu pod kazan nevjere (nota infidelitatis). Značajno je, da su kao svjedoci na ispravi potpisani sami biskupi, a među njima i zagrebački Stjepan. »Zlatna bula« vrijedila je jedino u Ugarskoj i Hrvatskoj do Gvozda (u Slavoniji), a ne još i u Hrvatskoj od Gvozda do Neretve. Izdana bješe u sedam originalnih primjeraka, a ipak su propali svi; najstariji je sačuvani prijepis napisan 1318. (u nadbiskupskom arhivu u Ostrogonu).

Osiljenje hrvatskih velikašâ. Kao što se u vrijeme ovih trzavica osililo ugarsko plemstvo, tako se osnažilo i hrvatsko, naročito ono iz-

---

[1] To je vrst susjednoga austrijskoga novca, koji se u XII. vijeku trošio i u Hrvatskoj; kovao se u koruškom mjestu Friesachu, pa otale mu i ime. Docnije prešlo je to ime i na novce kovane u Hrvatskoj (Slavoniji) po uzoru ovih frizaških.

među Gvozda i Neretve. Tude su se pojedini rodovi natoliko podigli, da su u svojim županijama postali pravo reći nezavisni gospodari, imajući uza se čitavu vojsku siromašnijih plemićkih službenika (familiares, servientes). To je početak oligarhijskoga vladanja u Hrvatskoj, koje je potrajalo sve do 1348., kad je tek kralju Ludoviku I. uspjelo, da slomi snagu hrvatskih velikaša, dok je to u Ugarskoj već prije proveo otac njegov Karlo I. Pored Krčkih knezova (Frankapana), koji su 1225. dobili uz modrušku županiju još i Vinodol, ističu se Bribirski knezovi od plemena Šubića, na čelu im knez Gregorije, onda Svačići s knezom Domaldom, gospodari županije cetinske, i Kačići s knezom Maldučom, gospodari Omiša i čitavoga primorja od ušća Žrnovnice kod Splita do ušća Neretve. Radi prvenstva u Splitu došlo je do krvave borbe između Gregorija i Domalda, u kojoj Domald konačno podleže, dok je opet Malduč sa svojim Omišanima zadavao tako ljutih udaraca primorskim gradovima, a naročito Splitu, da je papinski poslanik Akoncije morao posredovati mir (1221.).

Uto se herceg Bela opet zavadi s ocem i postade (1226.) njegovim suvladarom, dok ga mladi brat, naslovni galički kralj Koloman, zamijeni 1226. u hrvatskom hercestvu. Kralj i herceg (rex et dux) Koloman nastojaše da primi Hrvate, no ipak ne postiže mnogo, bar u prvi kraj, ma da je otac njegov Andrija još pod kraj Belina hercegovanja imenovao (1225.) dva bana, jednoga za »čitavu Slavoniju« (totius Sclavoniae) do Gvozda, a drugoga za Hrvatsku i Dalmaciju (banus de maritimis partibus).[1] Hrvatskim nezadovoljnicima stade na čelo knez Domald od plemena Svačića i započe na kopnu i moru građanski rat, u kojem konačno podleže (1229.). Tek sada mogao je Koloman da svrne pažnju svoju na Bosnu, gdje je tada vladao ban Matej Ninoslav (1230.—1250.). Koloman poželi da izravno svojoj vlasti podvrgne i Bosnu, pa stoga se uze miješati u njezine nutarnje prilike, što mu olakša ponovo procvalo patarenstvo, pače i sam ban Ninoslav bješe gorljiv mu privrženik. Toga radi prepusti kralj Andrija vrhovnu pasku nad Bosnom sinu Kolomanu, a tu odluku potvrdi i papa Grgur IX., a onda uze herceg hrvatski u njoj djelovati krstom i mačem. Kad provale vojske hercegove u Bosnu, ban Ninoslav i patareni prigrle katoličku vjeru, našto se Koloman vrati natrag (1234.). No tek što je herceg s vojskom ostavio Bosnu, i ban i njegovi podanici povrate se krivovjerju. Od toga se vremena redovito po-

---

[1] Slavonija se dotada obično zvala »banatus«, kad je njome upravljao ban, ili »ducatus«, kad je u njoj vladao herceg (dux); sada je prozvana »regnum« (kraljevina), jer joj je stajao na čelu kralj (rex) Koloman. Prvi put nalazimo taj naziv 1232. (Smičiklas, Cod. dipl. III, 369).

navlja ova slika: dok su katoličke vojske u zemlji, svi se tobože priznaju katolicima, a tek što su je ostavile, svi se opet vraćaju patarenstvu.

Posljednji dani Andrijini. Međutim se »Zlatnom bulom« ne okrenuše na bolje prilike u Ugarskoj. Kralj Andrija ostao je i dalje vjeran svojem načelu »vladalačke darežljivosti«, a Židovi su opet dobili u zakup državne prihode. Stoga se nanovo diže bura, ali taj joj se put stavi na čelo sporazumno visoko crkveno i svjetovno plemstvo. Andrija bješe 1231. prisiljen, da izdade novu »Zlatnu bulu«, koja doduše u bitnosti od riječi do riječi preuzima ustanove one ranije od 1222., no ipak ima i nekih promjena, od kojih je najznatnija, da je sada napušteno jamstvo »oružana otpora«, jer kralj i njegovi sinovi izjaviše, da se podvrgavaju u slučaju nepoštivanja ustanova presudi ostrogonskoga nadbiskupa, koji može da protiv njih izreče crkvenu kletvu (excommunicatio). I odista već slijedeće godine (1232.) došao je Andrija u položaj, da je nadbiskup Robert izopćio njega i Ugarsku iz crkve, a samo svečana prisega i tvrdo obećanje, da će poštivati ustanove »Zlatne bule«, oprostiše Andriju i državu te strašne kazni. Još pred smrt počini na veliku srdžbu dvora sudbonosnu nesmotrenost, kad se po Jolantinovoj smrti (1233.) po treći put oženio (u maju 1234.) mladom Beatricom, nećakinjom markgrofa Azza i Este-Ferrare.

Andrija I. (II.) umr'o je 21. septembra 1235. ostavivši sasvim izmučenu i istrošenu državu sinu Beli.

IV.

BELA III. (IV.).

(1235.—1270.)

Počeci vladanja Bele III. (IV.). Beli III. (IV.) bilo je već oko trideset godina, kad je nastupio vladanje; bijaše muž promišljen i energičan. On naumi povratiti pali ugled kraljevskoga dostojanstva, a slomiti premoć velikaša. Uz Kolomana i Belu II. (III.) on je bez sumnje najznatniji naš vladar iz kuće Árpádove.

Već prvih dana zgodi mu se neprilika, koja je docnije bila od zamašnih posljedica. Udovica je Andrija I. (II.), kraljica Beatrica, izjavila, da se osjeća majkom i da je stoga ide dolično mjesto na dvoru, koji su inače kraljice udovice bez djece morale ostaviti. Na tu izjavu stavi Bela Beatricu pod stražu, no ipak joj je uspjelo, da je umakla u Njemačku, gdje je rodila sina Stjepana Postuma, oca posljednjega Arpádovca An-

drije II. (III.). Iz Njemačke ode onda u Veneciju, gdje stavi sebe i sina pod zaštitu duždevu, ali ni Bela ni Koloman ne priznavahu Stjepana svojim bratom, već ga razglasiše plodom materina grijeha s bivšim palatinom očevim Dionizom.

Treći tjedan po očevoj smrti dade se Bela ponovo okruniti u Stolnom Biogradu jednom istom ceremonijom za ugarskoga i hrvatskoga kralja (14. oktobra). Od toga je vremena (a možda još i za Andrije I. (II.) napušteno zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskoga kralja; glavni je razlog tome ustaljeni nasljedni red u kraljevskoj dinastiji po primogenituri, a uza nj bez sumnje još i drugi koji razlog, za koji danas ne znamo.[1] Uspevši se na prijestolje Bela uvede prije svega strog red na dvoru. Da na vidljiv način pokaže svoju neograničenu kraljevsku vlast i da ponizi gordo plemstvo, naredi, da nitko osim biskupâ i glavnih dostojanstvenika državnih ne smije u prisutnosti kraljevoj sjediti, a stolice njihove (koje su sobom donosili) dade pobacati u vatru. Još više uvrijedi Bela (poradi tadašnje općene nepismenosti) gospodu uredbom, da nitko, pa i najviši velikaš, ne smije usmeno kralju podnositi tužbu ili želju svoju, i odmah zatražiti rješenje, već da se imaju predavati napisane molbenice kancelaru i čekati na rješenje. No najteži udarac bješe, kad je Bela u sporazumu s bratom hercegom Kolomanom odlučio da povrati kruni sva ona imanja i dobra, što ih je otac njihov lakoumno razdavao, ili ih se plemići domogoše na nepravedan način. Sada izgubiše Templari neke posjede u Slavoniji, a podban Jakša i braća mu morali su povratiti gradu (castrum) Križevcima neke ugrabljene zemlje.

Djelovanje hercega Kolomana. Međutim se herceg Koloman spremi na ponovni rat protiv patarena, a taj svrši potpunom pobjedom njegovom, jer ne samo da je skučio Bosnu i prisilio bana Ninoslava na pokornost, već je provalio u Humsku zemlju, kojom je tada vladao knez Toljen (1237.). Poslije ovih pobjeda pristupi Koloman uređenju bosanskih crkvenih prilika. Novoimenovanomu biskupu bosanskomu, dominikancu Poži (Pousa), podigao je (1238.) u župi Vrhbosni, u mjestu Brdu (danas Blažuj nedaleko od Sarajeva) stolnu crkvu sv. Petra s kaptolom i obdari je suviše još desetinom u Usori, Soli i Donjim Krajima[2] te Đakovom i njegovom okolicom sve do Save u vukovskoj županiji. Kako su patareni

---

[1] Uporedi o tom Tomašić, »Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga«. Drugo izdanje. Zagreb 1915., str. 120—124 i moj »Priručnik« I., str. 545—547.

[2] Ovi su krajevi, naročito Usora, nekoć bili dijelovi Panonske Hrvatske, dok su »Donji Kraji« bili dio Hrvatske. Pod Bosnu došli su djelomično tek u doba Borića ili Kulina bana.

dobrza opet stali biskupov položaj ugrožavati, prenese Poža svoje sijelo iz Brda u Đakovo, koje tako postade redovito središte bosanske crkve (između 1242. i 1252.). Ali pored bosanskih crkvenih prilika zanimao se herceg Koloman i hrvatskima. Budući da je splitska nadbiskupija u posljednje doba veoma osiromašila, zamisli herceg (oko 1240.), u sporazumu sa splitskim nadbiskupom Guncelom sjediniti je sa zagrebačkom biskupijom, dakle ovu iskinuti iz kaločke nadbiskupske jurisdikcije i povratiti stanje, kakovo je bilo u Hrvatskoj u XI. vijeku prije osnutka zagrebačke biskupije.[1] No do toga nije došlo, jedno što se papa Grgur IX. skanjivao da odmah riješi ovo pitanje, a drugo, što su oko toga vremena zaprijetili i Ugarskoj i Hrvatskoj Tatari.

Tatarska najezda. Početkom XIII. vijeka ujedini mongolski glavar Temudžin razna plemena na sjeveru današnje Kine i prozvavši se Džingis-kanom, to jest »najmoćnijim kanom«, pokori doskora Kinu, srednju Aziju i Perziju. Neke su njegove čete upale i u istočnu Evropu, gdje su (oko 1224.) potukle na rijeci Kalki, nedaleko od Azovskoga mora, sjedinjene Kumane i Ruse. Po smrti Temudžinovoj (1227.) naslijedi ga kao vrhovni kan Tatarâ sin Ogotaj, dok je u evropskom istoku preuzeo vlast s težnjom, da proširi osvajanja prema zapadu, Ogotajev nećak Batu-kan, a pomagao mu je rođak Kadan. Pred Tatarima uzmakne potom jedan dio Kumana (40.000 vojnika) s kanom svojim Kutenom (zapravo Kőtöny) dalje na zapad i zamoli (1239.) kralja Belu, da ih primi u Ugarsku, što on i učini, kad su obećali, da će se pokrstiti. Saznavši Tatari za to, zatraže od Bele, da im vrati »podanike« Kumane, a kad kralj toga ne htjede učiniti, odluče da će provaliti u Ugarsku. Ovdje se općenito omaljivala tatarska opasnost, pače na zboru ugarskoga plemstva, što se sastao u februaru 1241. u Budimu, digoše svi prisutni razne tužbe na Kumane, zahtijevajući, da se oni uklone iz Ugarske, kuda su samo zato došli, da se kralj uzmogne s njima poslužiti na štetu plemstva. Međutim navali ogorčena svjetina, sumnjajući da su Kumani potajne uhode tatarske, na kuću njihova kana Kutena u Pešti i ubije ga, a nato se znatan dio Kumana, pustošeći i harajući, povrati zapadnom Ugarskom, Slavonijom, Srijemom, Srbijom i Bugarskom preko donjega Dunava u staru domovinu.

Bitka na Šaju. Uto skupi Batu-kan oko Kijeva golemu vojsku od 150.000 ljudi i spusti se preko Karpata u sjevernu Ugarsku, dok je rođak njegov Kadan provalio s drugoga kraja u Erdelj. Sabravši teškom mukom

---

[1] Ova osobito znatna činjenica, koja dokazuje, da je tada bila u Splitu još živa svijest o nekadanjem prostiranju splitske nadbiskupije do Zagreba, zajamčena nam je pismom pape Grgura IX. od 6. juna 1240. u registru (vidi Smičiklas, Cod. dipl. IV., 114—15). Nadbiskup Guncel (= Gönczöl) bio je rodom Madžar od plemena Kán.

oko 60.000 momaka, među kojima se naročito isticahu hrvatske čete hercega Kolomana, pođe Bela neprijatelju u susret. Na rijeci Šaju, kod mjesta Mohi (nedaleko od Miškovca), došlo je 11. aprila 1241. do krvava boja, u kojem bude kraljeva vojska ametice potučena i na sve strane raspršena. Kralj srećno umače kroz Karpate, pa preko Njitre i Požuna u Austriju hercegu Fridriku II. Babenbergovcu, no brat mu herceg Koloman, u boju teško ranjen, tek što stiže u Čazmu, umrije. Protiv svakoga očekivanja iskoristi sada austrijski herceg kraljevu nevolju, prisilivši ga, da mu odstupi tri susjedne županije, našto Bela s porodicom svojom ode u Zagreb, otkuda je od raznih kršćanskih vladara molio pomoći, ali uzalud.

Tatari u Hrvatskoj. Za to vrijeme opustošiše Tatari čitavu Ugarsku s lijeve obale Dunava, ubijajući sve, što im je dopalo ruku, a kad se zimi čvrsto slede sve rijeke, prijeđu početkom februara 1242. preko Dunava i razdijele se u dvije čete: jednu je vodio Kadan, a pošla je na jug za kraljem Belom, dok je druga pod vodstvom Batu-kanovim udarila na Ostrogon, Stolni Biograd, Vesprim, Đur i druga ugarska mjesta. Prešavši Kadan Dravu i opustošivši sav kraj, kojim je prolazio, na daleko i široko, a naročito Zagreb, gdje je ljuto postradala nedavno dovršena stolna crkva sv. Stjepana kralja, uze se primicati primorju, jer su kralj Bela, njegova porodica i mnogi velikaši, ostavivši Zagreb, potražili izmjenice zakloništa u tvrdom Klisu, Splitu, Trogiru i po susjednim otocima. U taj je čas branio Trogir Bribirski knez Stjepko, sin Gregorijev, ali su kralja pomagali i drugi, naročito Krčki knezovi. Na primorje sašao je i Kadan, no svi mu napori, da osvoji tvrde gradove i uhvati kralja, ostadoše iza raznih bojeva i sukoba po raznim stranama Hrvatske bezuspješni. Kad krajem marta 1242. stiže u tatarski tabor vijest, da je u Aziji (u Karakorumu) umr'o vrhovni kan Ogotaj, uzeše se Tatari sa svojim vođama, zabrinutima za pitanje nasljedstva na stolici vrhovnoga kana, naglo vraćati na istok, i to u isto vrijeme iz Ugarske i Hrvatske. Jedna četa skrene pustošeći i paleći kroz Bosnu, Srbiju i Bugarsku u južnu Rusiju, a druga opustoši okoliš dubrovački i popali Kotor te se konačno probije kroz Bugarsku do donjega Dunava, gdje se združi s Batu-kanom, koji je također sašao preko Erdelja u Moldavsku.[1]

---

[1] Bitka na Grobničkom polju, sudjelovanje srijemske braće Kresa, Kupiše i Raka, kao i pomorski boj kod otoka Paga, kasnije su izmišljotine, a nalaze se u nekim očevidno falsificiranim frankapanskim i paškim listinama, kako se to vidi iz Smičiklasova komentara ovim listinama u »Cod. dipl. IV, 222 i V, 175, 180, 311. Kod tih je falsifikacija sudjelovao i poznata varalica Pavao Skalić (iz XVI. vijeka). Suvremeni splitski arhidjakon Toma († 1268.), koji opširno govori o tatarskoj najezdi, nipošto ne bi prešutio i zatajio tako krupnih događaja, tada svakomu čitatelju poznatih. Prvi govori o bitki na Grobničkom polju tek ljetopis koji se pripisuje Ivanu Tomašiću († poslije 1562.), bez sumnje na osnovi frankapanskih falsifikata.

Obnova države. Strahovita najezda tatarska uništila je u jednoj godini stoljetno kulturno nastojanje u Ugarskoj i Hrvatskoj. Sva je zemlja bila opustošena, pučanstvo rastjerano u šume i planine, tako da nigdje nije bilo vidjeti na daleko i široko čovjeka, a državna organizacija bje iz temelja pokolebana. Kako zemlja nije bila obradena, zavlada strašna glad, a s njome i kuga, koja pomori mnoštvo svijeta, pače nevolju uvećaše i čete drskih razbojnika i rulje gladnih vukova, koje su ljude napadale ća i u njihovim stanovima, kako to pripovijeda splitski arhidjakon Toma. Primivši sigurnih vijesti o odlasku Tatara, ostavi Bela u drugoj polovici maja 1242. Dalmaciju te se u pratnji Krčkih knezova, koji mu uzajmiše golemu svotu gotova novca, svrati najprije u Zagreb, a onda pođe u Ugarsku. Kralj se ubrzo mogao uvjeriti, da mu valja iz temelja započeti rad, koji se već lijepo bio razvio. Prije svega opet je uskrisio upravu, a onda je uspostavio sigurnost ličnu i imutka, da ublaži nevolje pučanstva, koje je počelo pomalo ostavljati svoje zbjegove. Potom je najveću brigu i pažnju posvetio o b r a n i z e m l j e, jer se bilo bojati, da će Tatari, u kojih vlasti ostade i dalje sva zemlja u istočnoj Evropi onkraj Karpata, obnoviti provalu. Kako je netom minula strašna godina pokazala, da su jedino tvrdi g r a d o v i (castra) pružali narodu dovoljno i sigurno zaklonište, osnovao je sada kralj Bela na tom iskustvu svoj obrambeni sustav. Tada je bilo samo malo gradova u zemlji, a svakako više njih u kršnoj Hrvatskoj negoli u zemljovitoj Slavoniji, pa stoga je Bela na zgodnim mjestima dao zidati gradove i potaknuo prelate i velikaše, da ih takoder ziđu, dok su stariji popravljeni i pojačani. U to doba dakle dade kralj sagraditi Budim, a kraljica Višegrad nedaleko Ostrogona, dok su u Hrvatskoj podignuti: Kalnik (kod Križevaca), Medvedgrad (kraj Zagreba). Garić (u Moslavini), Lipovac (kraj Samobora), Okić (nedaleko od Samobora) i drugi.

Postanak kraljevskih slobodnih gradova. Da napuči opustjelu zemlju, odluči je naseliti strancima, poglavito Nijemcima, primamivši ih velikim privilegijima. Ti stranci, obično zvani g o s t i (hospites), bili su upravo o b r t n i c i, a napučili su samo gradove (varoši) i trgovišta. Iz toga se dakle razviše k r a l j e v s k i s l o b o d n i g r a d o v i, kojih su građani imali redovito gradsku upravu u svojim rukama, slobodno birajući sebi suca (koji bješe sve do polovice XIX. vijeka kao danas načelnik), njegove pomagače i župnika, a u parbenim poslovima mogli su prizive slati ravno na kraljevski sud. Važno je još i to, da su »gosti« mogli slobodno raspolagati svojom imovinom u oporuci. Ove su povlastice privukle u gradove i mnoge niže plemiće i slobodne seljake, koji su onda sa starijim žiteljstvom stvarali h r v a t s k i gradski elemenat. No građani

sudjelovali su i u obrani zemlje, djelomično tako, što su uzdržavali svoje gradove, utvrđene jakim i visokim kamenim zidinama i tornjevima, a djelomično kao vojnici, odnosno konjanici u kraljevskoj četi. Još krajem iste godine 1242. bi osnovan na brdu kraljevska slobodna općina G r a d e c tik Zagreba (Mons Graecensis iuxta Zagrabiam), jer se pod Z a g r e b o m u to doba razumijevao s a m o Kaptol s današnjim istočnim dijelom donjega grada. Kasnije još su postale slobodne općine: Samobor (1242.), Križevci (1252.) i Jastrebarsko (1257.).

Mletački rat. Ma da je zemlja bila teško izmučena, ipak nije Bela mogao mirovati. Prvo mu je bilo, da je još iste godine 1242. prisilio oružanom rukom austrijskoga hercega Fridrika Babenbergovca, da mu povrati otete tri županije, a onda i s Venecijom zbog Zadra, koji se još početkom 1242., odmah po dolasku kraljevu na primorje, pobunio protiv republike. No vojska hrvatskoga hercega i bana Dionizija bude ljeti 1243. pod Zadrom potučena, našto grad opet pade u mletačke ruke, iz kojega se većina građana odselila u Nin, otkud je zadavala ljutih nevolja Mlečanima. Videći Bela taj neuspjeh, sklopi ljeti 1244. na slavonskom gradu Glažu, na podnožju Borje planine (u današnjoj bosanskoj Posavini), s republikom mletačkom mir odrekavši se Zadra, a dužd se opet obavezao, da ne će podupirati »nekoga Lombarda« Stjepana, »tobožnjega sina kralja Andrije«, koji je tada živio u Veneciji i za koga je mati mu kraljica Beatrica tražila poslije Kolomanove smrti herceštvo hrvatsko. Potom ne preostade ni Zadranima drugo, nego izmiriti se kako tako s Venecijom, što oni i urade 1247., razumije se, pod veoma teškim uvjetima, jer su odsada imali primati za gradskoga kneza onoga, koga im dužd pošlje, nijesu se smjeli ženiti iz Hrvatske i suviše još preuzeše Mlečani upravu svih gradskih prihoda i stadoše po volji raspolagati zadarskim brodovljem i momcima sposobnima za oružje.

Građanski rat u Hrvatskoj. Glavni razlog, s kojega je Bela tako brzo i u tolikoj mjeri popustio Veneciji, ima se tražiti u istovremenom g r a đ a n s k o m ratu u Hrvatskoj, jer je trebalo osujetiti, da se Venecija u nj ne uplete. Povod je dala stara prepirka između Trogira i Splita zbog sela Ostroga, koje su Splićani smatrali svojim, uza sve to, što je Trogiranima uspjelo, da su kralja Belu nagovorili, da im ga je potvrdio posebnom ispravom, u kojoj su bila izbrojena njihova prava i posjedi (16. maja 1242.). Rat je među obje općine planuo odmah po kraljevu odlasku u Ugarsku, a dobrza okupe se oko njih i razni velikaši, tako da se složiše dvije stranke: trogirska ili k r a l j e v s k a (na čelu joj Bribirski knez Stjepko) i splitska ili p r o t u k r a l j e v s k a. Odmah se u početku pokazalo, da je trogirska stranka jača, naročito na moru, pa stoga Splićani potraže i nađu savez-

nike u omiških Kačića, Poljičana, humskoga kneza Andrije i bosanskoga bana Mateja Ninoslava, koji odluči slabost Ugarske i Hrvatske po tatarskoj najezdi iskoristiti što bolje može. Vojna bosanskoga bana bješe najbolje svjedočanstvo o ozbiljnosti hrvatskih događaja, pa stoga povjeri Bela jednu četu hercegu i banu Dioniziju (od plemena Türje), svomu drugu iz djetinjstva, da ukroti Split, dok je s drugom sâm pošao protiv bosanskoga bana Ninoslava. Kraljevske su vojske ljeti 1244. postigle potpuni uspjeh na oba kraja. Herceg i ban Dionizije prisili oružjem u ruci Split, da mu se predao i onda sklopio mir s Trogirom, odrekavši se Ostroga. Osim toga Split se obvezao, da će birati gradskim knezom kraljevskoga čovjeka, predati šest talaca i položiti ponovo prisegu vjernosti. Kralj Bela opet natjerao je bana Ninoslava na pokornost i sada potvrdio darovnicu svoga brata Kolomana bosanskoj crkvi na Đakovo i desetinu u Usori, Soli i Donjim Krajima, a za izvršenje toga morao je jamčiti ban Ninoslav sa svojim velikašima. Od tada vladao je u Bosni do banove smrti (oko 1250.) mir, a međutim dade Bela na sudskom danu u Stolnom Biogradu (20. aug. 1245.) okruniti svoga petgodišnjega sina Stjepana »mladim kraljem« ugarskim i podjedno učini bana Dionizija palatinom.

Rat za babenboršku baštinu. Utom se Bela ponovo zaplete u rat s austrijskim hercegom Fridrikom Babenbergovcem. Nedaleko od Wiener-Neustadta došlo je do boja, u kojem pogibe Fridrik kao posljednji muški potomak svoga roda. Sva zemlja od Češke do hrvatske granice (to jest Austrija i Štajerska) ostadoše bez zakonitoga vladara. Sada se uzmu otimati za babenberšku baštinu oba susjeda, kralj Bela i češki kralj Otokar Přemysl II. Poslije poduljega bezuspješnoga ratovanja uplete se u borbu papa Inocent IV., a njegovim nastojanjem dođe do mira u Požunu (1254.), po kojemu dobije češki kralj Austriju, a ugarsko-hrvatski svu Štajersku (od Semeringa na jug). Potom pošlje Bela u Štajersku svoga sina »mlađega kralja« Stjepana, a kao glavnoga mu savjetnika dodijeli bana i hercega hrvatskoga Stjepana (od plemena Gut-Keled). No Štajercima ubrzo otešča ugarsko gospodstvo, pa stoga plane u zemlji buna. Buntovnici prisile mladoga Stjepana i njegova istoimena savjetnika na odlazak iz Štajerske i proglase svojim gospodarom češkoga kralja Otokara Přemysla (1259.). Zbog toga došlo je do češko-ugarskoga rata, u kojem češke vojske pobijede ugarske kod Kroissenbrunna na rijeci Moravi (1260.), našto se Bela morao odreći Štajerske. Kao jamstvo za trajni mir bilo je uglavljeno, da će se Belin mlađi sin Bela oženiti Otokarovom nećakinjom Kunigundom, što se docnije i zbilo, pa tako nastupiše porodične sveze između Arpadovićâ i Přemyslovićâ. Uza sve to ipak nije bilo trajna mira, pače pod kraj Belina života češki je kralj — ovladavši i

Kranjskom i Koruškom — gledao, kako bi dobio u svoju vlast i zapadnu Slavoniju. I odista bilo je u njegovim rukama u doba Beline smrti hrvatsko Zagorje i sav kraj oko Samobora, gdje su privrženici češkoga kralja i podigli čvrst grad nad trgovištem na obranu južnih međa Otokarove države (oko 1270.).

Ojačanje velikašâ. Tatarska je najezda odvrnula kralja Belu s onoga puta, kojim je pošao u početku vladanja. Do toga vremena naime kralj je svom snagom radio protiv osiljenja velikašâ, a odsada dalje i sam ih je podupirao imajući kod toga pred očima ojačanje svoje vojne snage. Darivao je dakle uz obavezu vojne službe svojim vjernim privrženicima ne samo pojedina zemljišta, nego i čitave županije, a pored toga bi ih ovlastio, da grade na svojim dobrima tvrde gradove. Na taj je način Bela doduše postigao svoju svrhu, ali je ujedno i porasla moć velikašâ, jer oni su odsada u svojim gradovima držali stalne oružane čete, koje nijesu bile samo u kraljevoj službi na obranu zemlje, nego su velikašima služile i za njihove lične ciljeve. Da oslabi ovako poraslu moć velikašâ, kralj je nastojao, da sebi jače priveže građanski stalež, dok je izravne svoje službenike u kraljevskim gradovima podigao sve na plemiće (nobiles... qui servientes regales dicuntur), davši im u potpuno vlasništvo onaj kraljevski zemljišni posjed, koji su dotle obrađivali. Pored toga kralj je zamjenjivao s velikašima neke njihove gradove za druge posjede, želeći da dobije u svoje ruke kao »kraljevske gradove« (castra regia) sve znatnije točke u zemlji. Ali se već dobrza pokazalo, da sve ove kraljeve mjere nijesu bile dostatne i da nijesu mogle spriječiti presizanja velikašâ, jer ona gospodarska i vojna snaga, do koje se oni uspeše, učinila ih je tako preuzetnima, da su stali sve to jače potiskivati niže plemstvo u dohvatu svoga ogromnoga posjeda, zahtijevajući od njih razne vazalne dužnosti. Pače gdjekoji se od njihovih tvrdih gradova pretvorio u pravo razbojničko gnijezdo, iz kojega je ovaj ili onaj velikaš uspješno prkosio i kraljevskoj vlasti. Ovu preuzetnost velikašâ uvelike je ojačala razmirica između oca Bele i sina Stjepana, a svrši (1265.) konačno tako, da je Stjepan kao »mlađi kralj« sebi izvojevao neograničena kraljevska prava. Odsele imala je Ugarska dva kralja, dva dvora i dvije centralne vlade, dok je u Hrvatskoj preko Drave vladao kraljevskim sjajem i punom samostalnošću mlađi sin Bela kao herceg hrvatski (od 1261. do smrti 1269.). »Zlatna bula« je sasvim zaboravljena, a oba su se kralja jagmila, tko će sebi steći više privrženika darivanjem zemljištâ i na njima naseljenih kmetova. Sada potvrdi kralj Bela — uz koga je listom pristajala sva Hrvatska — među ostalima: Krčkim knezovima županije Modrušku i Vinodol (1251.), Bribirskim županiju Bribirsku (1251.), a Babonićima Vodičevo (1256.). Ovo jačanje veli-

kašâ nagna niže plemstvo (servientes regales), da su se obratili na kralja Belu i njegove sinove, da im zajamče i potvrde temeljna prava plemstva i sloboštine. Otac i sinovi izdadu potom 1267. ispravu, kojom im udovoljiše molbi u deset točaka. Ova isprava — odnoseći se kao i »Zlatna bula« (od 1222.) samo na Ugarsku i Slavoniju, ili na Hrvatsku do Gvozda, — treća je promjena »Zlatne bule«, ali ojačanja velikašâ i postepenoga padanja kraljevske moći nije ni ona mogla da spriječi.

Upravne promjene. U to doba (oko 1260.) učini kralj Bela neke veoma zamašne promjene u upravi hrvatskih zemalja. Prije svega uredi, da čitavim kraljevstvom hrvatskim vlada herceg od kraljevskoga roda (dux totius Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae), kojemu dodijeli dva bana: slavonskoga i hrvatsko-dalmatinskoga. Kad nije bilo hercega od kraljevskoga roda (što je obično i bivalo), onda vrši vrhovnu upravu nad čitavim kraljevstvom hrvatskim slavonski ban s naslovom »cijele Slavonije« (totius Sclavoniae); njemu se imao pokoravati hrvatsko-dalmatinski ban, koji nosi kadikad i naslov »primorskoga« bana (banus maritimus). Ovom je razdiobom položena osnova razdiobi sve dotle jedinstvenoga upravnoga i političkoga kraljevstva hrvatskoga u dva zasebna politička i upravna teritorija, u kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju, i u kraljevinu Slavoniju, a održat će se sve do XVI. vijeka.

Radi obrane ugarske i hrvatske granice od Srba osnova Bela pod kraj svoga vladanja banovinu Mačvu (banatus de Machow), koja se prostirala u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, Savi na jugu između Drine i Kolubare, a sa središtem (castrum Machow) nedaleko od današnjega Valjeva. Ovoj banovini biše u docnija vremena, naročito u XIV. vijeku, pridružene zbog većega dohotka banova i u vojničke svrhe srijemska i vukovska županija, dok je požeška u ime prihoda postala (od 1264. dalje) redovitim vlasništvom kraljičinim.[1] Na taj se način zgodi, da su pomenuti od starine hrvatski krajevi bili vremenom izuzeti sasvim ispod banske vlasti, a to je opet urodilo posljedicom, da su se stali ubrajati među ugarske, naročito u XV. i XVI. vijeku do mohačke bitke. Kao kraljevstvo hrvatsko, tako je Bela rascjepkao i Bosnu poslije smrti bana Mateja Ninoslava (oko 1250.), kad u njoj buknuše prijestolne borbe među njegovim potomcima. Oko 1254. dakle Bela razdijeli Bosnu na tri dijela: od porječja gornjega Vrbasa i Bosne složi banovinu Bosnu, u kojoj ostavi potomke Mateja Ninoslava da vladaju, dok od porječja Usore (oko Doboja i Tešnja) sklopi usorsku

---

[1] Za požežki županijski grad i za svu županiju prema tome kaže se izrijekom u ispravi od 15. jula 1264., da je »in ducatu Sclavonie constitutum« (Smičiklas, Cod. dipl. V, 302).

banovinu, a od predjela oko Soli (današnje Tuzle) učini banovinu Sol, u kojima je namještao svoje pouzdane velikaše. Tada je vladao kraljevstvom hrvatskim herceg Bela (1261.—1269.), a kako bješe još malodoban, stajala je na čelu hrvatske uprave sama kraljica mati Marija. Herceg Bela stolovao je s majkom u Zagrebu i Kninu okružen sjajnom pratnjom. Pod tim skrbništvom materinim ostade herceg Bela do 1268., kad zače samostalno vladati, no već slijedeće godine 1269. pokosi ga nenadano smrt. Baš tada udao je »mlađi kralj« Stjepan kćer svoju Mariju za napuljskoga kraljevića Karla, dok je napuljska princesa Jelisaveta docnije pošla za Stjepanova prvorođenca i prijestolonasljednika Ladislava. Ovim ženidbama nastupiše najtješnji rodbinski odnosi između Arpadovićâ i napuljskih Anžuvinaca.

Kralj Bela III. (IV.) umr'o je 3. maja 1270.

V.

POSLJEDNJI ARPADOVIĆI.

(1270.—1301.)

Stjepan VI. (V.) (1270.—1301.) bijaše čovjek žestoke ćudi i tvrda srca. Odmah u početku svoga vladanja zametne sa češkim kraljem Otokarom Přemyslom II. rat, jer nije mogao da mirno gleda, kako taj moćni vladalac osvaja Korušku i Kranjsku. Ratovalo se promjenljivom srećom sve do maja 1271., kad je došlo do boja između grada Mošona i rječice Rapce (zapadno od Đura), u kojem bi Otokar doduše suzbit, ali ne poražen. Nato sklope oba vladara mir: kralj Stjepan se odreče svakoga zahtjeva na Austriju, Štajersku, Korušku i Kranjsku, a Otokar opet obeća, da će se okaniti svake sveze sa Stjepanom Postumom, sinom kralja Andrije I. (II.), koji i malo potom umre u Veneciji, ostavivši udovicu Mlečanku Tomasinu Morosini i sina Andriju »Mlečanina«.

Za Stjepanova vladanja stekoše Krčki knezovi grad Senj (1271.), a banovao je Joakim Pektar od plemena Gut-Keled. Ljeti 1272. odluči se Stjepan da će poći u goste u Napulj preko Dalmacije. Na put povede i desetogodišnjega starijega sina Ladislava, no došavši do cistercitske opatije u Topuskomu, ostavi ga ovdje, a sam pođe s velikom pratnjom dalje na jug. Kad kralj stiže u Bihać na Uni, dođe mu glas, da je mladoga prijestolonasljednika Ladislava nekud iz topuskoga samostana nestalo. Tako je i bilo, jer je mladića potajno ugrabio ban Joakim Pektar, bez sumnje u sporazumu s kraljicom Jelisavetom, rođenom Kumankom. Na taj se glas kralj Stjepan jako uzrujao i odmah krenuo na-

trag, da traži sina, ali uzalud, jer ga dobrza skrha teška bolest, koja ga prisili na povratak u Budim. Kralj je morao traženje prepustiti drugima, a ovi su i saznali, da se kraljević nalazi u gradu Koprivnici, ali dok su grad podsjedali, umre kralj Stjepan (6. augusta 1272.).

Ladislav III. (IV.) (1272.—1290.). Smrću kraljevom prestade podsada Koprivnice, a ban Joakim Pektar požuri se s prijestolonasljednikom u Stolni Biograd, gdje ga dočeka mati kraljica Jelisaveta; nato bi okrunjen kao **Ladislav III.** (IV.) (1272.—1290.). Obično mu se daje pridjev »Kumanac«, jer su ga tako zvali po materi. Do Stjepana VI. (V.) još se nekako održao kraljevski ugled u Hrvatskoj, no poslije njegove smrti nastupi općeno rasulo, jer kako je Ladislav isprva bio malodoban, a poslije lakomislen i prokšen, uzdigoše se velikaši još i više otimajući se između sebe za bansku čast i imanja. U taj mah bile su glavne velikaške porodice u Hrvatskoj: doseljeni G i s i n g o v c i (Németujvárijevci), koji su gospodovali na osnovi kraljevskih darovnica poglavito u križevačkoj županiji; onda G u t - K e l e d i, također njemačkoga podrijetla, kojih su posjedi bili u zagrebačkoj i križevačkoj županiji oko Koprivnice, zatim domaći B a b o n i ć i knezovi Vodički (kasnije Blagajski), kojima su se imanja protezala od Kranjske međe do Vrbasa s gradovima Steničnjakom blizu Kupe i Blagajem na Sani; pa knezovi K r č k i u primorju od Trsata do Senja i do podnožja Gvozda (Kapele), te knezovi B r i b i r s k i od plemena Šubića, gospodari bribirske županije i knezovi po dalmatinskim gradovima osim u mletačkom Zadru.

Hrvatske prilike. Mjesto nedorasloga kralja Ladislava preuze vladanje mati mu Jelisaveta, a glavni joj savjetnik bješe slavonski ban Joakim Pektar, docnije kraljevski blagajnik. Joakima zamijeni na banskoj stolici M a t i j a od plemena Čaka Trenčinskih, koji sazva dne 20. aprila 1273. p r v i n a m p o z n a t i s l a v o n s k i s a b o r (congregatio generalis regni Sclavoniae), na kojem se raspravljalo o sudstvu i suđenju, vojnim dužnostima i porezima. U Hrvatskoj i Dalmaciji opet postade banom »primorskim« Bribirski knez P a v a o, sin kneza Stjepka. No Matiju Čaka zamijeni još iste godine u Slavoniji H e n r i k Gisingovac, a taj podiže već slijedeće godine bunu protiv kralja Ladislava i njegove matere, za koje i pogibe. Sada bi imenovan mlađi kraljev brat A n d r i j a hercegom hrvatskim, a kako je bio još dijete, preuze vladanje mati mu Jelisaveta. Sve to ipak ne spriječi v e l i k e b u n e h r v a t s k e pod vodstvom knezova Babonića protiv kraljice i glavnog joj savjetnika Joakima Pektara, u kojoj ovaj siloviti čovjek i pogibe (1272.). Njegovom smrću dobrza nestade porodice Gut-Keled iz Slavonije.

Bitka na Moravskom polju. Međutim se zbiše važne promjene u susjednoj Austriji. Godine 1273. izabran bi njemačkim kraljem Rudolf Habsburški, a taj odmah pozove češkoga kralja Otokara, da povrati Njemačkoj baštinu Babenbergovaca. Budući da se češki kralj ne htjede odazvati tom pozivu, došlo je do rata, koji konačno svrši bitkom na Moravskom polju (26. augusta 1278.), u kojoj Rudolf pobijedi poglavito ugarskom pomoći, dok je sam Otokar poginuo kao junak na razbojištu. Ovom su bitkom Habsburgovci postali gospodari bivših babenberških zemalja, odnosno neposredni susjedi češkoga, ugarskoga i hrvatskoga kraljevstva; odsada unaprijed oni se sve to većma upliću u poslove ovih država s jasnom težnjom, da ih skupe u jednu cjelinu u svojoj ruci, što im je konačno i uspjelo.

U Hrvatskoj i Dalmaciji nije ni poslije smrti Joakima Pektara bilo mira, a prilike se još većma zamutiše, kad umre hrvatski herceg Andrija (ljeti 1278.). U taj čas bijaše kralj Ladislav jedini zakonom priznati Arpadović, jer dvor nikad ne htjede da takim uzme Andriju »Mlečanina«, sina Stjepana Postuma. Međutim bijahu Gisingovci i Babonići, kojima se pridružiše i Krčki knezovi, u neprekidnim svađama, a u Dalmaciji navališe Mlečani na omiške Kačiće i potpuno ih unište; ipak je ban Pavao Bribirski znao sebi sačuvati sam grad Omiš (1280.). U takim dakle prilikama pregnuo je Andrija Mlečanin, da oživotvori svoje pravo na hrvatsko herceštvo, a kad se Gisingovci 1289. podignu na kralja Ladislava, pozovu Andriju u Hrvatsku. U pratnji svoga ujaka Alberta Morosinija iskrca se Andrija početkom 1290. u mletačkom Zadru i pođe na sjever; no u Štrigovu, u Međumurju, zarobi ga neki velikaš i potom predade na čuvanje austrijskom hercegu Albrechtu I., sinu Rudolfa Habsburškoga. Kad bi skoro potom kralj Ladislav ubijen od nekih Kumana, pozovu ugarska gospoda iz Beča Andriju na prijestô.

Andrija II. (III.) (1290.—1301.). Protiv Andrije II. (III.) Mlečanina odmah se podigoše tri moćna protivnika, složno mu poričući zakonito árpádovsko podrijetlo. Rudolf Habsburški uze tvrditi, da je kralj Bela III. (IV.) predao Ugarsku i Hrvatsku u zaštitu njemačkomu caru Fridriku II. za tatarske provale (1241.), pa stoga predade oba kraljevstva svomu sinu austrijskom hercegu Albrehtu (u augustu 1290.). Papa Nikola IV. opet stade isticati, da su oba kraljevstva leno svete stolice i da je sada samo on vlastan da njima raspolaže. Napuljska kraljica Marija, sestra kralja Ladislava III. (IV.), izjavi, da je jedino ona zakonita baštinica, odnosno njezin sin Karlo Martel, na koga prenese svoje pravo. Njoj se pridruži i papa, a nato bude Karlo Martel u Napulju

po papinskom legatu okrunjen (1292.) nekom onamošnjom krunom za ugarsko-hrvatskoga kralja. Ali Andrija, zakonito okrunjen u Stolnom Biogradu i imajući na svojoj strani najveći dio Ugarske, brzo se snašao u tom nezgodnom položaju. Prije svega obračuna s Albrehtom austrijskim kao s najopasnijim protivnikom. On mu navijesti rat i pobijedi ga, našto se Albreht odreče svih svojih prava mirom u Hainburgu. Teže je bilo s napuljskim dvorom, jer mu se pridužila malo ne sva Hrvatska od Drave do Neretve, pače i isti Gisingovci, na čelu im Henrikov sin Ivan, ban slavonski. Stoga prijeđe Andrija oružanom rukom preko Drave, ali vraćajući se poslije uspješne vojne natrag, bi od Ivana Gisingovca izdajnički uhvaćen i zatvoren. Platívši golemu svotu gotova novca dobavi se Andrija opet slobode (krajem 1292.). Sada se pridruže kralju Babonići i dovedu srećno u Ugarsku kraljevu majku Tomasinu Morosini, koju sin imenova hercegicom hrvatskom.

Bribirski knezovi. I napuljskomu dvoru i Andriji II. (III.) bilo je osobito stalo do Bribirskih knezova, naročito do bana Pavla. Da ga predobije za sebe, darova mu napuljski kralj Karlo II. u ime svoga sina Karla Martela čitavu Hrvatsku od Modruša (to jest od Gvozda) do Huma (to jest do Neretve) s nasljednim pravom i to tako, da su svi oni hrvatski plemići, koji su na tom zemljištu stanovali, postali tom darovnicom vazali bana Pavla i njegovih baštinika (u augustu 1292.). Odmah slijedeće godine učini isto kralj Andrija, darovavši Pavlu i njegovu rodu hrvatsko-dalmatinsku banovinu i bansko dostojanstvo s nasljednim pravom (1293.). Ovim darovnicama postadoše knezovi Bribirski prvi velikaši u Hrvatskoj, a banska čast postade u njihovoj porodici nasljedna, prelazeći od oca na sina bez kraljevskoga utjecanja ili bar potvrde. U Slavoniji opet pokušaše Babonići, da se učine nasljednim banovima (Radoslav i Stjepan), a u Bosni Kotromanići (Prijezda i sin mu Stjepan Kotroman), bez sumnje potomci bana Borića.

Konac Andrijina vladanja. Iza kratkoga mira došlo je 1295. opet do krvavih domaćih borba, naročito je u Zagrebu poteklo mnogo krvi, gdje je Gradec bio uz Andriju, a Kaptol uz Karla Martela.[1] No iste godine umre Karlo Martel, a prava njegova prijeđu na sina mu Karla Roberta. Smrt napuljskoga kraljevića primiri jedno vrijeme Hrvatsku i Ugarsku; ali kad Andrija naumi 1299. ujaka svoga Alberta Morosinija — ne imajući

---

[1] Da je od toga vremena ime zagrebačkomu »Krvavom mostu«, to je bajka. Most se sve do novijih vremena zvao »pisani«, a po crvenoj boji, kojom je bio oličen, postade s vremenom tobože »krvavi«, a onda je fantazija brzo našla povod.

sam sina — proglasiti svojim nasljednikom, bukne opća buna protiv njega, a u korist Karla Roberta. Bribirski knez Juraj, brat bana Pavla, pođe u Napulj te u augustu 1300. dovede mladoga kraljevića u Hrvatsku. Posred ovih nemira umre nenadano Andrija II. (III.) (14. januara 1301.) i s njime izumre rod Arpadovića. Na glas o njegovoj smrti dovede ban Pavao kraljevića Karla Roberta u Zagreb, gdje ga dočeka župan Ugrin od plemena Čaka Iločkih i odvede u Ostrogon. Tuđe ga onda u martu 1301. prvi put okruni nadbiskup ostrogonski Grgur za ugarsko-hrvatskoga kralja kao Karla I.[1]

B. Kraljevi iz kuće Anžuvinske (1301. do 1395., odnosno 1409.).

VI.

KARLO I.

(1301.—1342.)

Borba s protukraljevima. Karlo I.[2] (1301.—1342.) bijaše još mladić od dvanaest godina, kad je postao ugarsko-hrvatskim kraljem. Hrvati su ga gotovo svi priznali, no Ugarska podijeli se u stranke. Po ženidbenim vezama s Arpadovićima imala su tri pretendenta pravo na prijestolje: napuljski Karlo II., onda češki kralj Većeslav II., sin nesrećnoga Otokara Přemysla II. i Kunigunde, unuke Bele III. (IV.), koji ustupi svoje pravo sinu Većeslavu, te Oton Bavarski, sin Beline kćeri Jelisavete. Većina ugarskih velikaša, a na čelu im palatin Matija Čak Trenčinski, odlučiše se za češkoga kraljevića Većeslava, dovedu ga u Stolni Biograd, gdje bi onda okrunjen kao Ladislav V. (1301.—1304.) ugarskim kraljem. Sada plane krvav građanski rat između oba kralja, u koji se uplete papa Bonifacije VIII. tako odlučno, da je Ladislav V. ljeti 1304. sramotno ostavio Ugarsku, našto ugarska gospoda proglase i okrune kraljem Otona Bavarskoga (1304.—1308.). Njegova je stranka bila slaba; najjača potpora bio mu je Erdelj, pa stoga pođe onamo k vojvodi Ladislavu Aporu, čijom se kćerkom mislio vjenčati. Ali taj mu objesni velikaš

---

[1] Zagrebačke krunidbe od 1300. nije bilo. To je neosnovana kombinacija nekih pisaca XVII. i XVIII. vijeka, koju potom prihvatiše i neki pisci XIX. vijeka. Dokaze gledaj u »Vjesniku kr. zem. arkiva« III. (1901.), br. 1.

[2] Kao kraljevića zvali su ga u Napulju Karlom Robertom, ali kao kralja zovu ga i hrvatskim jezikom pisani spomenici samo Karlo.

otme krunu sv. Stjepana, koju je vazda sa sobom nosio, a njega baci u tamnicu. Tek 1308. oslobodi se i vrati kući napustivši svako pravo na Ugarsku i Hrvatsku. Sada se podiže treći suparnik Karlov: srpski raskralj Stjepan Dragutin, po ženi Katarini, kćeri kralja Stjepana VI. (V.) rođak Arpadovićâ. On se složi s erdeljskim vojvodom Ladislavom Aporom i utanači s njime ugovor, prema kojemu će sin njegov Vladislav uzeti vojvodinu kćer, primiti krunu sv. Stjepana i postati ugarskim kraljem. No srećna vojna Karlova u Srijemu, u kojoj se osobito odlikova Pavao Gorjanski,[1] učini i toj epizodi ubrzo kraj.

Uplitanje papino. Međutim pošlje papa kardinala Gentilisa u Hrvatsku i Ugarsku, da utre put miru i redu. Početkom novembra 1308. stiže u Budim i dobrza predobi mudrim postupanjem glavne dušmane Karlove, a onda sazove sabor u Budim, gdje uze razglabati pravo papinske stolice na ugarsko-hrvatski prijestô. Ali kad ga kod toga razlaganja uze prekidati glasno mrmljanje i klicanje, priznade konačno prisutnomu plemstvu pravo slobodnoga izbora, našto bi Karlo općenito priznat »izabranim i nasljednim kraljem i prirodnim gospodarom«, a o papinskom pravu nije više bilo ni govora. Budući da se kruna sv. Stjepana nalazila u rukama erdeljskoga vojvode Ladislava Apora, kardinal Gentilis posveti sada novu, proglasivši prije staru ništetnom, i njome bi Karlo okrunjen po drugi put (15. juna 1309.) u Budimu od ostrogonskoga nadbiskupa Tome. Kod krunisanja zastupao je splitski nadbiskup Petar bana Pavla Bribirskoga, a zastupnike svoje poslali su i slavonski ban Henrik Gisingovac te braća Stjepan, Ivan i Radoslav Babonići. Ali u očima naroda ipak nije ovo krunisanje bilo pravovaljano, jer se za to tražilo troje: prvo, krunom sv. Stjepana, drugo, u Stolnom Biogradu, i treće, da ga ovrši ostrogonski nadbiskup. Stoga bi Karlo, kad konačno izruči poslije podužega cjenjkanja erdeljski vojvoda Ladislav krunu svetog Stjepana, treći put krunjen u Stolnom Biogradu ovom krunom i od ostrogonskoga nadbiskupa Tome (27. augusta 1310.). Sada tek priznade Ugarska Karla I. svojim kraljem okanivši se postavljanja protukraljevâ. No mira ipak nije bilo. Ponosni Matija Čak Trenčinski nikako ne htjede da se pokori mladomu kralju, prkoseći punih deset godina. Vojske što ih je Karlo protiv njega slao, ne opraviše ništa; tek smrt Matijina oprosti kralja toga silnika, koji umre nepobijeđen (u martu 1321.). Ali nemiri potrajali su još i dalje, pače nekadašnji palatin Matije Čaka, ugarski

---

[1] Porodica knezova Gorjanskih madžarskoga je podrijetla: de genere Drusma; Dorožma je mjesto još i danas kod Segedina. Gorjan (Gara) kraj Đakova prvi je dobio od kralja Bele III. (IV.) godine 1269. comes Ivan de gen. Drusma, a sin njegov Stjepan postade docnije banom mačvanskim. Pavao je Stjepanov sin.

velikaš Felicijan Zah, pokuša (u aprilu 1330.) pogubiti mačem kralja, što mu nije uspjelo. Smrću toga velikaša umiri se konačno Ugarska, a Karlo postade u njoj tek sada potpuni gospodar.

Ban Pavao i Zadar. Međutim se sasvim drukčije razviše stvari u Hrvatskoj, gdje Karlo I. nikad nije uzmogao da potpuno utvrdi svoju vlast. Hrvatski su ga velikaši i plemstvo doduše priznavali svojim kraljem, ali su inače gotovo sasvim nezavisno vladali u svojim prostranim oblastima. Na čelu im bijahu knezovi Bribirski, naročito starješina njihov ban Hrvatâ (banus Chroatorum) Pavao, od 1299. još i »gospodar Bosne« (dominus Bosnae), otkad mu se kao vrhovnomu gospodaru pokloni Stjepan Kotroman, ban bosanski. Vlast bana Pavla sezala je početkom XIV. vijeka od Gvozda do Neretve i od mora do blizu rijeke Bosne, a jedini je mletački Zadar bio izvan njegove vlasti. Ali kad je papa Klement V. prokleo Mlečane, jer su mu oteli Ferraru, i podjedno riješio sve mletačke podanike njihovè zakletve vjernosti, uspjelo je banu, da je nagovorio ovaj otporni grad na bunu (1311.). Međutim posred rata, koji potraja tri godine, umre ban Pavao (u maju 1312.), ostavivši sinu Mladenu bansku čast i prostrano vladanje. Ban Pavao ide među najznatnije muževe hrvatske prošlosti; mudar, odlučan, promišljen, on je tako reći obnovio doba narodnih hrvatskih vladara, skupivši u svojim snažnim rukama najveći dio države hrvatske. Još u XVI. vijeku držali su njega i sina mu Mladena neki pisci (tako Dubrovčanin Orbini) samostalnim hrvatskim vladarima. Smrću Pavlovom počinje se i postepeni pad knezova Bribirskih. Sin i nasljednik mu Mladen (1312.—1322.) bješe doduše obrazovan i hrabar muž, ali žestok i nepromišljen. Rat s Mlečanima nije umio da uspješno dovrši, tako da se Zadar morao opet predati Veneciji, no ipak uz povoljnije uvjete od dojakošnjih (u septembru 1313.).

Pad bana Mladena. Neuspjeh Mladenov pod Zadrom odluči Venecija upotrijebiti na njegovu propast. Ubrzo nađe republika zgodnih ljudi po Šibeniku i Trogiru, koji pobuniše oba grada protiv Mladena, tako da su se njoj predali »u zaštitu« (početkom 1322.). Onda oni zametnu neslogu medu hrvatskom gospodom, kojima stupi na čelo vojvoda Nelipić od plemena Svačić, a njemu se pridruži i sam brat Mladenov Pavao, jer mu bješe obećana banska čast. Sada se razbjesni po Hrvatskoj građanski rat, a taj odluči kralj Karlo I. iskoristiti. Poslavši protivnicima Mladenovim u pomoć slavonskoga bana Ivana Babonića, pođe onda i sam za njime u Hrvatsku. U jesen 1322. došlo je kod Bliske nedaleko Trogira do boja, u kojem porazišе Mladena njegovi protivnici. Kako je malo potom sam Karlo stigao u Knin i ondje sazvao sabor, na koji je došao i Mladen, kad mu je kralj obećao svoju zaštitu, potuže se na nj sabrana

hrvatska gospoda kao na silnika. Da povrati Hrvatskoj mir, povede Karlo potom Mladena sa sobom u Ugarsku, a banom hrvatsko-dalmatinskim imenova dosadašnjega slavonskoga bana Ivana Babonića, dok je Stjepan Kotromanić postao izravnim kraljevim vazalom kao bosanski ban.[1]

Vojvoda Nelipić. Imenovavši Karlo Ivana Babonića jedinim banom u hrvatskoj zemlji, zapovjedi mu, da sada u njoj obnovi kraljevsku vlast. Ali banu ne samo da to nije uspjelo, nego gospoda se hrvatska slože u obrambeni savez protiv kraljevske premoći, sporazumiju se s Venecijom i uzmu kraljevski grad Knin u svoje ruke. Vođa bijaše im baštinik Mladenove političke moći vojvoda Nelipić. Premda je zbog neuspjeha Karlo skinuo Ivana Babonića s banske časti, ipak nasljednici njegovi Nikola Omodejev (1323.—1325.) i Mikac Mihaljević od plemena Akoš ne uzmogoše također ništa da učine, pače na kraljevo pismo (od 1325.), kojim htjede da povrati pali sjaj i ugled banskoj časti time, da je hrvatske velikaše, dotada izuzete od banskoga suda, opet njemu podvrgao, odgovori vojvoda Nelipić tako, da je sa svojim saveznicima ametice potukao bana Mikca, kad je ušao s kraljevskom i banskom vojskom u Hrvatsku (1326.). Posljedica toga poraza bijaše, da je sva južna hrvatska zemlja od Like i Krbave dalje do Cetine ostala izvan domašaja kraljevske vlasti, a samo Krčki knezovi, kojima Karlo potvrdi darovnice svojih predhodnika, a napose ih još obdari županijom Gatskom s Otočcem i Drežničkom sa Slunjem, Cetinom i Tršcem (1323.), pa Slavonija i njezin ban Mikac, pokoravahu se Karlu. No dalja posljedica bješe i to, da se tim smutnjama znala okoristiti Venecija, jer njezini su ljudi međutim nagovorili Split i Nin, da joj se predadu »u zaštitu« (1327. i 1329.). Tako zavlada republika mletačka čitavom hrvatskom obalom od Zrmanje do ušća Cetine; jedino Skradin i Omiš ostadoše u vlasti knezova Bribirskih. Istodobno otkinuo je bosanski ban Stjepan Kotromanić Hrvatskoj sav kraj između Cetine i Neretve, onda Imotski, Dumno, Livno i Glamoč, načinivši od ovih hrvatskih županija oblast zvanu »Zapadne strane« ili »Završje«. Nad preostalim dijelom Hrvatske vladao je potpuno samostalno vojvoda Nelipić stolujući u tvrdom Kninu i ratujući čas s dušmanima svojim, naročito s knezovima Bribirskim, čas napastujući dalmatinske gradove, sve do svoje smrti (1344.).

---

[1] U Ugarskoj živio je Mladen kao slobodan velikaš; god. 1326. udao je kćer Katarinu za vratislavskoga hercega Boljeslava. Umr'o je nešto prije 1343., a nije nemoguće, da je već on dobio od kralja Zrinj u Slavoniji.

Konac vladanja Karla I. Za to vrijeme vladao je Karlo I. mirno u Ugarskoj i Slavoniji razvijajući još neviđen sjaj na svojim dvorovima u Temešvaru i Višegradu, pače sagradi sebi i u Zagrebu palaču.[1] U Slavoniji banovao je Mikac Mihaljević (1325.—1343.) krepkom rukom, naročito otkad je slomio otpor snažnih Babonića oduzevši im za kralja grad Steničnjak (1327.). Međutim je kralj Karlo pregnuo i za tim, da svome rodu steče novih kruna, naročito napuljsku i poljsku. I odista, kad je stric njegov napuljski kralj Robert, ostao bez sina, zaručiše Karlova mlađeg sina Andriju Robertovom unukom Ivanom i poslaše ga u Napulj na odgoju kao budućeg vladara, dok je stariji sin Ludovik imao osim ugarsko-hrvatskoga prijestola nastupiti još i poljski, jer Karlova žena Jelisaveta bješe sestra poljskoga kralja Kazimira, a taj ne imajući sam djece, predloži njega poljskim staležima za budućega vladara, što oni i obećaše ispuniti (1339.). I na jugu postiže Karlo znatan uspjeh osvojenjem Beograda (1319.), koji ostade odsada trajno u ugarskoj vlasti. Karlo umr'o je 16. jula 1342. ostavivši tri sina: Ludovika, Andriju i Stjepana.

VII.

LUDOVIK I.

(1342.—1382.)

Pad hrvatskih velikaša. Pun poleta, odlučnosti i svijesti o svom kraljevskom dostojanstvu, naslijedi Karla sedamnaestgodišnji sin **Ludovik I.**[2] (1342.—1382.), koji pribavi poslije mnogih ratova svojoj državi opseg i znamenitost, kakove nije nikad prije imala; stoga ga neki historici obično nazivlju Velikim. Mladi kralj odmah odluči urediti zamršene hrvatske prilike, čim je saznao za smrt jakoga vojvode Nelipića (1344.), koji ostavi udovicu Vladislavu od plemena Gušića kao skrbnicu malodobnom sinu Ivanu Nelipiću. I odista ban Nikola od plemena Hahold provali još iste godine 1344. u Hrvatsku, dopre do Knina i uze ga jurišati; ali junačka Vladislava »poput lavice« suzbije bana. Videći ipak, da se trajno ne će održati, upusti se s njime u pregovore, našto ban ostavi Hr-

---

[1] Ondje, gdje je nekoć bila palača grofice Buratti na Strossmayerovu šetalištu. Danas je to stan zagrebačkoga gradonačelnika.

[2] Suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici zovu kralja Ludovik, tako bosanski ban Tvrtko u ispravi od 11. augusta 1366.: »Kada se podviže na me ugarski kralj u ime Ludovik« (Šurmin, Acta croatica I, 83). Tek su »Iliri« u XIX. vijeku od Ludovika ili Ludviga učinili Ljudevita, koje je prastaro narodno ime, a znači: »ad homines sermonem habens« (Rad 81, 121.), dok je Ludvig »eine Nebenform zu Chlodwig (= Ruhm-Kämpfer)«. Bass, Deutsche Vornamen str. 80.).

vatsku. Potom pođe sam kralj Ludovik na jug, a kad stiže s 30.000 vojske do Bihaća na Uni, dođe preda nj Vladislava sa sinom Ivanom Nelipićem, pokloni mu se i predade grad Knin. Sada joj oprosti Ludovik »dugotrajnu nevjeru« njezina muža i potvrdi Ivanu Nelipiću sva pradjedovska imanja njegova, naročito Sinj s cetinskom županijom. Time bješe snaga Nelipićâ slomljena; oni su odsada vjerni vazali kraljevi (1345.).

Zadar i napuljski ratovi. Na glas o kraljevu dolasku pobuni se Zadar protiv Mlečana, a kralj ga pun zanosa primi u zaštitu i obeća odaslanstvu, koje mu se poklonilo, da će sam doći gradu u pomoć s golemom vojskom. To on i izvrši, jer ljeti 1346. stiže pred Zadar sa 100.000 momaka. Ali kad bude u neopreznom boju potučen, ostavi ljutit grad, a taj se onda poslije dvogodišnje junačke obrane, već sasvim iznemogao od gladi i bolesti, predade Veneciji uz teške uvjete. Potom utanači Ludovik s republikom osamgodišnje primirje (1348.). Međutim uspjelo je kralju za vrijeme borba pod Zadrom, da se je nagodio s Bribirskim knezovima (1347.). Knez Juraj, sin Pavla, brata bana Mladena, predade Ludoviku tvrdi i važni grad Ostrovicu (nedaleko od Bribira), a on ga opet obdari gradom Zrinjem u Slavoniji. Knez Juraj praotac je čuvene hrvatske porodice grofova Zrinskih. Ovim činom spade moć knezova Bribirskih, pače ona grana, što je ostala u Hrvatskoj, dobrza izumre izgubivši nekadanji ugled i znamenovanje. Oslabljenjem knezova Nelipića i Bribirskih prestade oligarhija hrvatskih velikaša, pa tako uspostavi Ludovik opet kraljevsku vlast u Hrvatskoj, gdje je nije bilo još od vremena Ladislava III. (IV.) Kumanca.

Glavni razlog, s kojega je Ludovik napustio Zadar i sklopio s Venecijom osamgodišnje primirje, bješe umorstvo njegova brata Andrije u Aversi (kod Napulja). Kad je vidio, da pregovaranjem ne će postići zatražene zadovoljštine, pođe sam s vojskom u Napulj te dobrza osvoji čitavo kraljevstvo, osvetivši se na grozan način krivcima bratove smrti; jedina kraljica Ivana umače srećno (1348.). Ali kad se Ludovik povratio u Ugarsku, pokazala se potreba nove vojne, a ta kralja doskora uvjeri, da će morati istrošiti svu snagu Ugarske i Hrvatske, ako hoće da trajno zavlada Napuljem. Stoga napusti dalje vojevanje ustupivši kraljici Ivani osvojeno kraljevstvo (1352.).

Srbija i Bosna. Dok su se vodile borbe oko Zadra i u Napulju, podiže srpski kralj Stjepan Dušan državu svoju, poglavito na račun Bizanta, do tolike visine i moći, da se početkom 1346. proglasio carem »Srbima i Grcima« pa stao raditi oko toga, da osvoji Humsku zemlju, koju je držao bosanski ban Stjepan Kotromanić, vazal Ludovika I. Dok je kralj boravio u Napulju, provali car Stjepan Dušan u Bosnu, no ne posti-

gavši konačna uspjeha zbog istupa bizantinskoga carstva, vrati se natrag (1350.). Malo potom (1353.) oženi se kralj Ludovik Jelisavetom, kćerkom bosanskoga bana Stjepana Kotromanića, koji doskora umre, ostavivši banovinu svomu darovitom sinovcu petnaestgodišnjem Tvrtku (1354.—1391.), a do godine pokosi smrt i cara Stjepana Dušana (20. decembra 1355.). Sada uze naglo padati jaka srpska država, a time se Ludovik oslobodi opasna takmaca na jugu.

Mletački rat i zadarski mir. Međutim isteče osamgodišnje primirje s Venecijom, koja se za to vrijeme prevarom domogla grada Skradina i podjedno stala raditi, kako da se još dočepa Klisa i Omiša. To nagna Ludovika, da se je riješio konačno obračunati s republikom, započevši velik rat za čitavu Đalmaciju, naime za otoke i gradove. Rat pak imao se voditi ne samo u Dalmaciji i Hrvatskoj, nego i na njezinu talijanskom zemljištu, gdje su kraljevske vojske imale zadaću, da što jače pritisnu same Mletke. Stoga uze kralj sakupljati u Zagrebu veliku vojsku proglasivši svagdje, da ide u rat protiv Srbâ, kad ali iznenada okrene na zapad navijestivši republici rat (1356.). Na taj nenadani preokret Venecija se veoma uplaši i ponudi mir uz uvjet, da će Ludoviku predati sve gradove dalmatinske osim Zadra. No kralj ne htjede ništa da zna o tom. Rat se vodio dvije godine. U Hrvatskoj i Dalmaciji vodio je vojsku hrvatsko-dalmatinski ban Ivan Čuz od Ludbrega; Split i Trogir predadu mu se skoro, a za njima se onda povedu i ostali gradovi osim Zadra, oko kojega je bilo krvavih borba. Kako je u isto vrijeme Ludovik srećno ratovao i u sjevernoj Italiji, pristade republika konačno na miru Zadru (18. februara 1358.), po kojem se odreče svih dalmatinskih gradova i otoka »od polovice Kvarnera do međaša grada Drača«, dakle i Dubrovnika i Kotora, a dužd naslova »vojvoda Dalmacije i Hrvatske«, kojim se ponosio još od godine 1000.[1] Ovim su slavnim mirom dalmatinski gradovi i otoci povraćeni zakonitom kralju i kraljevstvu hrvatskomu, a republika mletačka bješe istisnuta s hrvatskih obala za dulje vremena.

Balkanski poluotok. Pobijedivši Veneciju i stekavši dalmatinske gradove okrene Ludovik I. na jug u namjeri, da ostvari na Balkanskom poluotoku ciljeve Bele II. (III.). Na proljeće 1359. započe rat na Srbe, koji se po smrti cara Stjepana Dušana ubrzo raspadoše na više manjih oblasti, tako da je sin i nasljednik njegov Stjepan Uroš (1355.—1371.) bio samo po naslovu »car Srbâ i Grkâ«. Ovim ratom, za kojega Ludovik pro-

---

[1] Izuzetak čini samo vrijeme od 1107. do 1115.

vali sve do Rudnika planine, osigura kralj banovinu mačvansku; no inače ne postiže nikakih znatnijih uspjeha. Dobrza došao je Ludovik u sukob s bosanskim banom Tvrtkom. Još 1357. prisilio je kralj mladoga bana, da mu preda u ime miraza banovne Jelisavete svu sjevernu Humsku zemlju između Neretve i Cetine. Zacijelo je Tvrtko teško osjećao taj gubitak, pa zato se i odmetnu od kralja (1363.). Sada provali kralj Ludovik u Bosnu i dopre do Sokol-grada iznad izvora Plive (nedaleko od Jajca). No ban ga suzbije i prisili na povratak, pače i druga kraljeva vojska, koja je polazila na Srebrenik (nedaleko od Brčkoga na Savi) pod vodstvom palatina Nikole Konta, bješe također ametice poražena. Ali kad potom bukne u Bosni buna protiv Tvrtka, a na čelu joj brat mu Vuk, morao se Tvrtko konačno pokloniti kralju, priznavši ga svojim vrhovnim gospodarom, a brata Vuka suvladarom (1366.). Ovaj preokret u Bosni omogući Ludoviku navalu na Bugarsku, u kojoj su po smrti cara Aleksandra zavladala oba njegova sina Šišman i Sracimir, prvi s prijestolnicom u Trnovu, a drugi u Vidinu. Kako su braća bila u zavadi, lako uspje Ludoviku pokoriti vidinsku carevinu zarobivši i samoga cara Sracimira (1365.).[1] Nato osnova Ludovik bugarsku banovinu između Dunava i Balkana na zapadu, s Vidinom kao glavnim mjestom, ali izmirivši se poslije četiri godine sa Sracimirom, povrati mu državu kao svome vazalu (u drugoj polovici 1369.).

Uto umre ujak Ludovikov, poljski kralj Kazimir (1370.), a Poljaci nato bez otpora prihvate — prema ugovoru od 1339. — Ludovika za svoga kralja okrunivši ga svečano u Krakovu (17. nov.). Tako postade Ludovik gotovo najmoćnijim vladarom u Evropi. Vlast njegova sezala je od donje Visle sve do Kotora na Jadranskom moru, a osim maloga broja Madžara i Nijemaca svi su mu ostali podanici bili Sloveni, a u prvom redu Hrvati, Srbi, Slovaci, Malorusi i Poljaci. Međutim dok je kralj Ludovik ovako širio granice svojoj vlasti, pojavi se na Balkanskom poluotoku nova sila, koja će ubrzo postati najopasnijim dušmaninom Ugarske i Hrvatske. To su Osmanlije ili Turci.

Turci. Kaspijskom moru na istok širi se golemo nizozemlje Turan (Turkestan), gdje su kroz mnoge vijekove živjela razna nomadska plemena prozvana jednim imenom Turci. Kad Džingiskan (Temudžin) utemelji prostranu mongolsku državu, ostavi početkom XIII. vijeka jedan dio Turaka domovinu i preseli se u Malu Aziju, gdje se vođa njihov Osman uoči XIV. vijeka proglasi nezavisnim sultanom, pri-

[1] Poslije toga živio je car Sracimir negdje u Slavoniji.

mivši sa svojim narodom islam; po njemu se onda oni prozvaše O s m a n l i j e. Sin Osmanov O r h a n učini Brusu prijestolnicom i primače se Mramorskom moru (1326.). Već sada bili su Osmanlije na glasu sa svoje hrabrosti, pa stoga ih je bizantinski dvor često zvao u pomoć protiv cara Stjepana Dušana i domaćih suparnika. Godine 1352. prijeđe Orhanov sin Sulejman s malom četom Dardanele pa iznenada osvoji utvrdu Z i m p i nedaleko od Galipolja, prvo evropsko mjesto, što su ga Turci dobili. Odsada ih više nitko nije mogao odavle istjerati, pače doskora zauzmu oni još i samo Galipolje (1354.). Uredivši stalnu pješačku vojsku, zvanu j a n j i č a r i, koja bješe u početku sastavljena samo od zarobljene kršćanske djece, ostavi Orhan sinu M u r a t u I. (1362.—1389.) moćnu državu. U taj je čas bizantinsko carstvo bilo najslabija vlast na Balkanskom poluotoku, pa stoga sultan Murat lako osvoji Drenopolje (1363.) i učini ga prvom evropskom turskom prijestolnicom. Ovim se činom Turci oglasiše kao nova država u Evropi, a podjedno je iznesena na vidik njihova namjera, da žele osvojiti ostatke bizantinskoga carstva i Balkanski poluotok. Kako su toj težnji najviše mogli smetati Srbi i Bugari, kao jači od Bizantinaca, sasvim je prirodno, da je sultan morao najprije s njima doći u sukob. I odista, kad vidje srpski kralj V u k a š i n — suvladar cara Stjepana Uroša od 1366. — kolika mu pogibao prijeti od Turaka, digne se prvi na njih s težnjom, da ih istjera iz Tracije, ali bude kod Č r n o m e n a na Marici (26. septembra 1371.) ametom potučen, pače zajedno s bratom despotom Uglješom pogibe u boju. Bitkom na Marici začinje se tursko gospodstvo nad Južnim Slovenima. Sada padnu sve srpske zemlje južno od Kosova polja pod vlast osmanlijsku, a sin Vukašinov M a r k o (Kraljević Marko narodne pjesme) postade turskim vazalom. Još iste godine umre (4. decembra 1371.) car Stjepan Uroš kao posljednji član dinastije Nemanjića i gospodar sjevernoga dijela Srbije,[1] gdje onda preuzme vlast više velikaša, a najznatniji među njima bješe knez L a z a r H r e b e l j a n o v i ć (1371.—1389.).

Ban Tvrtko postaje kralj. Izumrće dinastije Nemanjića i rasulo još nedavno tako moćnoga srpskoga carstva snažno se dojmi bosanskoga bana Tvrtka. Djed njegov, ban Stjepan Kotroman († 1313.), imao je za

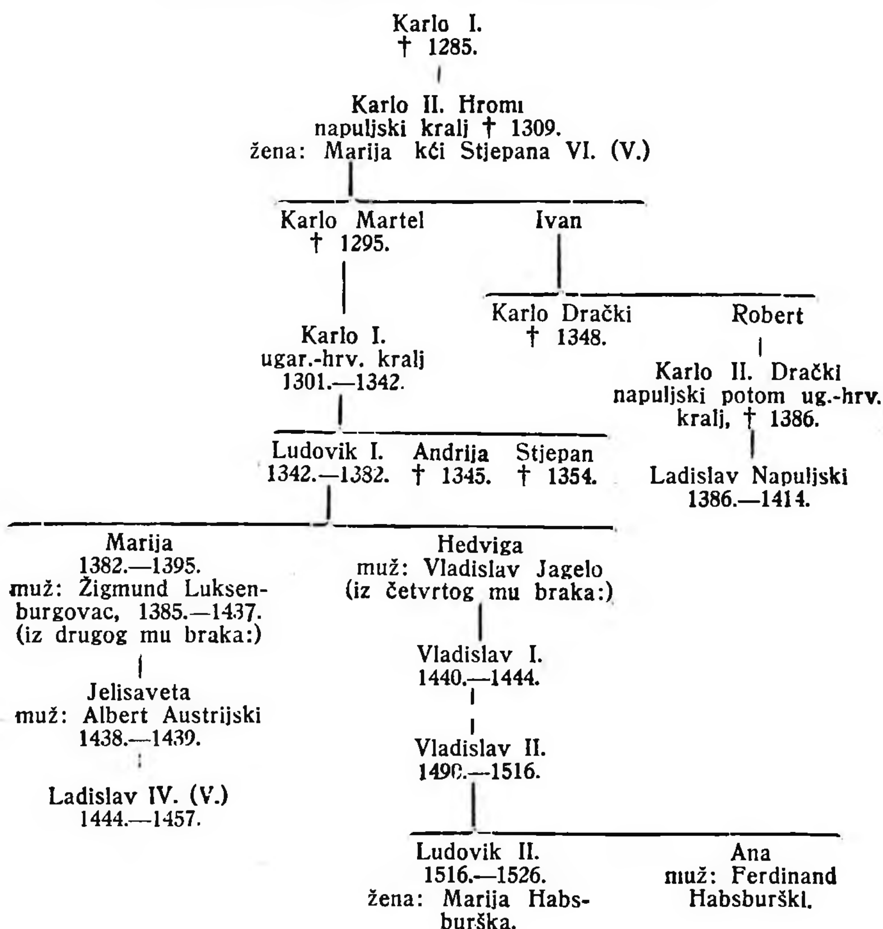
[1] Budući da je danas na osnovi posve pouzdanih suvremenih dubrovačkih spomenika dokazano, da je car Stjepan Uroš preživio kralja Vukašina za puna dva mjeseca, sasvim je prirodno, da je samo docnije izmišljena bajka, e je kralj Vukašin ubio cara Uroša u lovu. Smrtni dan carev je četvrtak 4. decembra, a ne 2. decembra (kad je bio utorak).

ženu Jelisavetu, kćerku srpskoga kralja Stjepana Dragutina, sina Stjepana Uroša. Prema tome dakle bješe Tvrtko u rodu po tankoj krvi s Nemanjićima, a on ne samo da je to stao isticati, nego se uze i otimati za posjede iste porodice. U slozi s knezom Lazarom Hrebeljanovićem osvoji godine 1374. svu Humsku zemlju i onu oko gornje Drine (»Podrinje«), a sam zauze (oko 1376.) Travunju (Trebinjsku oblast), tako da mu je vlast sezala na jugu preko Huma i Travunje do Kotora i Onogošta (danas Nikšići), dok je na istoku držao u svojim rukama jedan dio Raše do Sjenice, gdje se takoder nalazilo Mileševo s grobom sv. Save Nemanjića. Osilivši se tako, odluči da na osnovi baštinskoga prava obnovi kraljevstvo Nemanjića. Ljeti 1377. dade se na grobu sv. Save okruniti »sugubim vijencem«, kako ga sam zove, to jest dvostrukom krunom u znak srpske i bosanske zemlje, i prozva se: »Stefan Tvrtko po milosti gospoda Boga kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranama, Usori, Soli i Podrinju i k tomu.« Tim su krunisanjem, koje su Dubrovčani i Mlečani odmah priznali, a kralj mu se Ludovik bar nije protivio, imala da pređu i sva prava Nemanjićâ na njega i njegove baštinike.

Ponovni mletački rat. Međutim se zaplete kralj Ludovik ponovo u rat s r e p u b l i k o m m l e t a č k o m. God. 1378. planula je borba između Venecije i Genove zbog njihovih zajedničkih interesa na Istoku. Na poziv Genove da joj dođe u pomoć, Ludovik se rado odazove, želeći da što jače oslabi staru suparnicu ugarsko-hrvatskih kraljeva na Jadranskom moru. Ratovalo se i opet poglavito na sjeveroitalskom kopnu, dok se mletačko brodovlje ograničilo na pustošenje dalmatinske obale. Konačno je došlo 1381. do mira u Turinu, u kojem republika priznade sve točke zadarskoga mira (od 1358.), a suviše se obaveza svake godine plaćati ugarsko-hrvatskomu kralju danak od 7000 dukata. Što Ludovik nije jače skučio Veneciju, i opet su krive napuljske prilike. Ne htijući kraljica Ivana priznati rimskoga papu Urbana VI., već pridruživši se avignonskom protupapi Klementu VII., Urban VI. izopći kraljicu iz crkve i liši prijestola. Kako Ivana nije imala djece, otpremi Ludovik u Napulj s vojskom svoga rođaka K a r l a D r a č k o g a, hercega hrvatskoga (između 1369. i 1376.), a taj ukloni Ivanu i postade kraljem u svojoj otadžbini (1381.).

Malo potom umre kralj Ludovik (11. sept. 1382.) ostavivši dvije maloskrbne kćeri, stariju M a r i j u, vjerenicu češkoga kraljevića Žigmunda Luksenburgovca, sina cara i kralja Karla IV., i mlađu H e d v i g u.

Rodoslov dinastije Anžuvinske i njihovih potomaka.

VIII.

DINASTIČKI ZAPLETAJI U PORODICI ANŽUVINSKOJ.

(1382.—1409.)

Marija. Odmah sjutradan poslije ukopa Ludovika I. okruniše velikaši stariju mu kćer **Mariju** (1382.—1385.) za kralja, kao da bi mu bila sin.[1] Kako joj je onda bilo tek dvanaest godina, to je vladanje preuzela

[1] Marija sama kaže u više isprava, da je stupila na prijestô »iure geniture... uti filius masculinus«, a i suvremeni Zadranin Pavao Pavlović piše, da Marija 17. sept. 1382. »coronata fuit in regem«.

kao regentkinja mati joj Jelisaveta Kotromanićka, žena vladohlepna, nepromišljena i sklona spletkama. Glavni joj savjetnik bješe ugarski palatin Nikola Gorjanski, muž razborit, ali sebičan. Prvo je bilo kraljici materi, da je gledala, kako bi svojoj starijoj kćeri pribavila uz ugarsko-hrvatski još i poljski prijestô. No poljski se velikaši tome odlučno opriješe, jer nijesu više htjeli da njihov vladar stoluje u Ugarskoj i da odavle vlada Poljskom. Poslije poduljih pregovora okruniše oni mlađu kćer Ludovikovu, Hedvigu, za poljsku kraljicu odruživši se tako od Ugarske, a kad se druge godine iza toga Hedviga udala za litvanskoga kneza Vladislava Jagela, osnovana bi poljska kraljevska dinastija Jagelovićâ (1386.).

Hrvatski zapletaji. Međutim uzeše se spremati kud i kamo ozbiljnije promjene u Hrvatskoj, gdje je vladalo veliko nezadovoljstvo, i zbog centralističke politike obaju kraljeva iz kuće Anžuvinske, kao i zbog toga, što je na prijestolje sjela žena. Ovo nezadovoljstvo naumi iskoristiti bosanski kralj Stjepan Tvrtko pregnuvši za tim, da proširi granice svoje na Jadransko more i do Drave, tako da bi zajedno s onim, što je već imao, u svoje ruke dobio vlast nad čitavom zemljom, u kojoj stanuje narod hrvatski i srpski. Čim je dakle doznao za promjenu prijestola u Ugarskoj, pošlje u neke dalmatinske gradove i k nekim hrvatskim velikašima vješte svoje ljude, mameći ih da se odruže od ugarske krune. Njemu se kao prvi odazva vranski prior Ivan od Paližne (iz križevačke županije), ali dalmatinski gradovi i većina hrvatske gospode u taj mu se par ogluše. Kad su saznali u Budimu za namjere Stjepana Tvrtka, zamisli palatin Nikola Gorjanski, poglavito zbog obrane dalmatinskih gradova, sklopiti obrambeni savez s republikom mletačkom; no ona ga ne prihvati. Sada se riješi kraljica Jelisaveta, da lično pođe u Hrvatsku i ondje primiri nezadovoljnike. Na glas o njezinu dolasku podiže Ivan od Paližne bunu u Vrani, ali kad obje kraljice, Marija i Jelisaveta, stigoše u sjajnoj pratnji u Zadar, a bosanska pomoć izosta, morala se Vrana predati, dok Ivan od Paližne umače još za vremena u Bosnu. Sada se Hrvati opet na oko primire (krajem novembra 1383.). Potom udesi palatin Nikola Gorjanski izmirenje s bosanskim kraljem prepustivši mu Kotor, grad »njegovih predaka« (1385.).

Buna braće Horvata. Ubrzo prouzroči ćudljivo i nesigurno žensko vladanje veliko nezadovoljstvo, ne samo među velikašima u Slavoniji, nego i među onima u Ugarskoj. Na čelo ovim nezadovoljnicima stane porodica Horvatâ (iz vukovske županije), poimence braća Pavao biskup

zagrebački, Ivaniš još nedavno mačvanski ban i Ladislav.[1] Njima se pridružiše i mnogi ugarski velikaši, a među njima dvorski sudac Nikola Széchy, nekoć ban hrvatski i dvorski blagajnik Nikola Zambó. Kad je dvor saznao za »ligu« nezadovoljnih slavonskih i ugarskih velikaša, posegne u prvi kraj na prijedlog palatina Nikole Gorjanskoga za izmirenjem, koje bi uistinu utanačeno u maju 1385. u Požegi. Ali kad se nezadovoljnici uvjeriše o neiskrenosti kraljice Jelisavete i palatina, odluče potražiti sebi i državi vladara u napuljskom kralju Karlu Dračkomu, tada jedinom muškom punoljetnom članu dinastije anžuvinske koji je poznavao zakone i uredbe Ugarske i Hrvatske. Baš u taj čas provali vjerenik kraljice Marije, Luksenburgovac Žigmund, oružanom rukom u Ugarsku i prisili dvor, da ga vjenča s Marijom, a onda se opet povrati u Češku. Medutim je biskup Pavao Horvat pošao u Napulj i pozvao Karla Dračkoga u Ugarsku i Hrvatsku, da tude preuzme vladanje. Karlo se odazva pozivu i kad ga je sabor u Budimu izabrao za kralja, a Marija se odrekla krune, bude na staru godinu 1385. okrunjen u Stolnom Biogradu ugarsko-hrvatskim kraljem kao Karlo II.

Karlo II. i Marija. Karlo II. vladao je samo malo dana, jer ga u februaru 1386. dadoše kraljica Jelisaveta i Nikola Gorjanski, koji bješe skinut s palatinske časti, mučke i izdajnički pogubiti od ugarskoga velikaša Blaža Forgača u jednoj sobi u budimskom dvoru, kuda ga pozvaše tobože na dogovor. Sada postade opet vladarom **Marija** (1386.—1395.). U takim prilikama pođu obje kraljice s palatinom Nikolom Gorjanskim, koji se dašto vratio na svoje mjesto, Blažom Forgačem i drugim nekim odličnicima na jug, da posjete palatina u njegovu gradu Gorjanu; ali rano jutrom 25. jula 1386., kad već ostaviše susjedno Đakovo, napadnu ih braća Horvati sa četom oružanih ljudi na otvorenoj cesti. U žestokom sukobu biše pogubljeni palatin Nikola Gorjanski, ubojica Karla II. Blaž Forgač i još neki drugi, dok obje kraljice proglasiše nezadovoljnici zarobljenima. Potom otpreme ih na jug u Novigrad na moru (nedaleko od Nina). Ovdje dade čuvar njihov Ivan od Paližne, još od kralja Karla II. imenovani ban hrvatski, oko polovice januara 1387. kraljicu Jelisavetu naoči njezine kćeri Marije udaviti, bez sumnje na želju napuljskoga dvora, dok Mariji kao nedužnoj ženi poštediše život.

Žigmund. Kad je muž kraljice Marije saznao za gorjanske događaje, pohita u Ugarsku, gdje ga neki dvoru odani velikaši izaberu kraljem

---

[1] Ova je porodica bila podrijetlom iz Ugarske, a od plemena Banča; Horvati prozvali su se po gradu Horvatu, koji je nekoć stajao blizu današnjih Mikanovaca (nedaleko od Vinkovaca).

i odmah okrune u Stolnom Biogradu. Novi kralj **Žigmund**[1] (1387.—1437.) uze prije svega nastojati, kako bi oslobodio ženu kraljicu Mariju novigradske tamnice. U tu svrhu složi se s republikom mletačkom, a ta mu pošlje dosta lađa u pomoć, da s mora zatvori Novigrad, dok je s kopna na nj udario Krčki knez Ivan sa svojom i kraljevskom vojskom. Poslije podulje podsade predao je zbog oskudice hrane ban Ivan od Paližne kraljicu Mariju, ali uz uvjet, da sâm može sa svojim ljudima poći kuda hoće (početkom juna 1387.). U isto vrijeme ratovale su Žigmundove vojske, na čelu im Nikola Gorjanski, sin poginula palatina, s tolikom srećom u južnoj Ugarskoj i Slavoniji, da su se braća Horvati, koje su pomagali bosanski kralj Stjepan Tvrtko i srpski knez Lazar, morali skloniti u Bosnu, pače tom prigodom pogibe Ladislav Horvat.

Bitka na Kosovu. Ove borbe prekide za neko vrijeme napredovanje tursko, jer kad sultan Murat I. godine 1389. povede golemu vojsku na Srbiju, pošlje i Stjepan Tvrtko knezu Lazaru pomoći. Na Kosovu polju došlo je na Vidov-dan 15. juna do krvava boja, u kojem doduše pogibe sultan Murat od noža srpskoga viteza Miloša Kobilića,[2] ali Turci ipak ametom potuku pod vodstvom Muratova sina i nasljednika Bajazida I. (1389.—1403.) Srbe, pače i sam knez Lazar izgubi glavu. Sada postadoše Srbi na sjeveru od Kosova sultanovim vazalima, no srpske državne organizacije još nije nestalo, jer joj stade na čelo sin Lazarev Stjepan Lazarević kao despot, a u krajevima oko Kosova vladao je šurjak njegov Vuk Branković. Budući da su oni bili u vječnim zadjevicama, izmisli docnije narod, da je Vuk Branković izdao Srbe na Kosovu, u čemu nema ni zrna istine. Pobjedom Kosovskom bijaše Turcima otvoren put u Bosnu, Bugarsku i Podunavlje, a sukob između ugarsko-hrvatskoga kralja i sultana već u najkraće vrijeme neizbježiv.

Stjepan Tvrtko i Stjepan Dabiša. Uspjesi Žigmundovi i provala turska ne spriječi bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka u srećnom napredovanja u Hrvatskoj i u Dalmaciji, jer on okupi doskora oko sebe svu Hrvatsku južno od Velebita s gradovima Kninom, Ostrovicom i Klisom, steče gradove Omiš, Split, Trogir i Šibenik pa se godine 1390. — ravno trista godina poslije smrti posljednjega Trpimirovića Stjepana II. — prozove još i kraljem Hrvatske i Dalmacije. Stjepan Tvrtko jedini je

---

[1] Suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici vazda zovu kralja Žigmund (Šurmin, Acta croat. 113, 146, 281, 432), a tako se piše i knez Žigmund Frankapan između 1444. i 1493. (ibidem). Njemačka je forma Sigismund ili Sigmund, a po njoj onda i latinska.

[2] Pravo ime je Kobilić, kako ga bilježe svi stariji izvori. Forma Obilić dolazi prvi put tek u knjizi Pavla Julinca (1765). Up. o tom Ruvarac, O knezu Lazaru str. 319.—327.

Rodoslov dinastije Kotromanića.

	Prijezda I. ban bosanski oko 1250.—1287.	
Prijezda II. 1287.—1290. ban bosanski sam, od 1290. dalje s bratom Stjepanom.		Stjepan I. Kotroman **ban bosanski** 1290.—1302. († 1313.) žena: Jelisaveta, kći srpskoga kralja Dragutina.
Stjepan II. ban bosanski 1322.—1353. Jelisaveta † 1387. muž: Ludovik I. ugar.-hrv. kralj.	Vladislav † o. 1353. žena: Jelena, kći Jurja, kneza Bribirskoga.	**Ninoslav** Stjepan Dabiša kralj bos. od 1391.—1395. žena: Jelena Gruba, kraljica od 1395.—1398.
Stjepan Tvrtko ban bos. od 1353. do 1377.; kralj bos. od 1377. do 1391.	Stjepan Vuk † poslije 1374.	
(zak.) Stjepan Tvrtko II. kralj bos. od 1404.—1408. i od 1421.—1443.	(nezak.) Stjepan Ostoja kralj bos. od 1398.—1404. i od 1408.—1418.	
Stjepan Ostoić kralj bos. od 1419.—1421.	(nezak.) Radivoj od Vranduka, † 1463.	Stjepan Toma kralj bos. od 1444.—1461.
Stjepan Tomašević kralj bos. 1461.—1463. žena: Jelena (Mara), kći despota Lazara Brankovića.	Žigmund **prešao 1463. na islam.**	**Katarina** prešla 1463. na islam.

vladar poslije izumrća hrvatske narodne dinastije, ma da i nije vladao čitavim narodom hrvatskim, koji bijaše hrvatske krvi i koji je okupio u svojoj ruci većinu Hrvata i Srba.[1] No slavni kralj ne dospje da utvrdi svoje vlasti, jer već u februaru 1391. umre u pedesetoj godini, a malo potom izmijeni svijetom i njegov vjerni privrženik Ivan od Paližne.

Stjepana Tvrtka naslijedi stričević Stjepan Dabiša (1391.—1395.), muž neodlučan i povodljiv, koji nije znao održati tečevine Tvrtkove. Sa Žigmundom sklopi u Đakovu mir (1393.), kojim se obaveza, da će državu svoju po smrti njemu ostaviti, a onda se s njime složi na pro-

[1] Kotromanići bili su podrijetlom iz okolice današnjega Broda na Savi, a od plemena Borića bana. Kralj Stjepan Tvrtko bijaše kroz cijeli život katolik (kako je to dokazao Ruvarac u »Glasniku bos. herc. muzeja« 1894, 619—620), a mati bila mu je Jelena, knjeginja Bribirska od plemena Šubića.

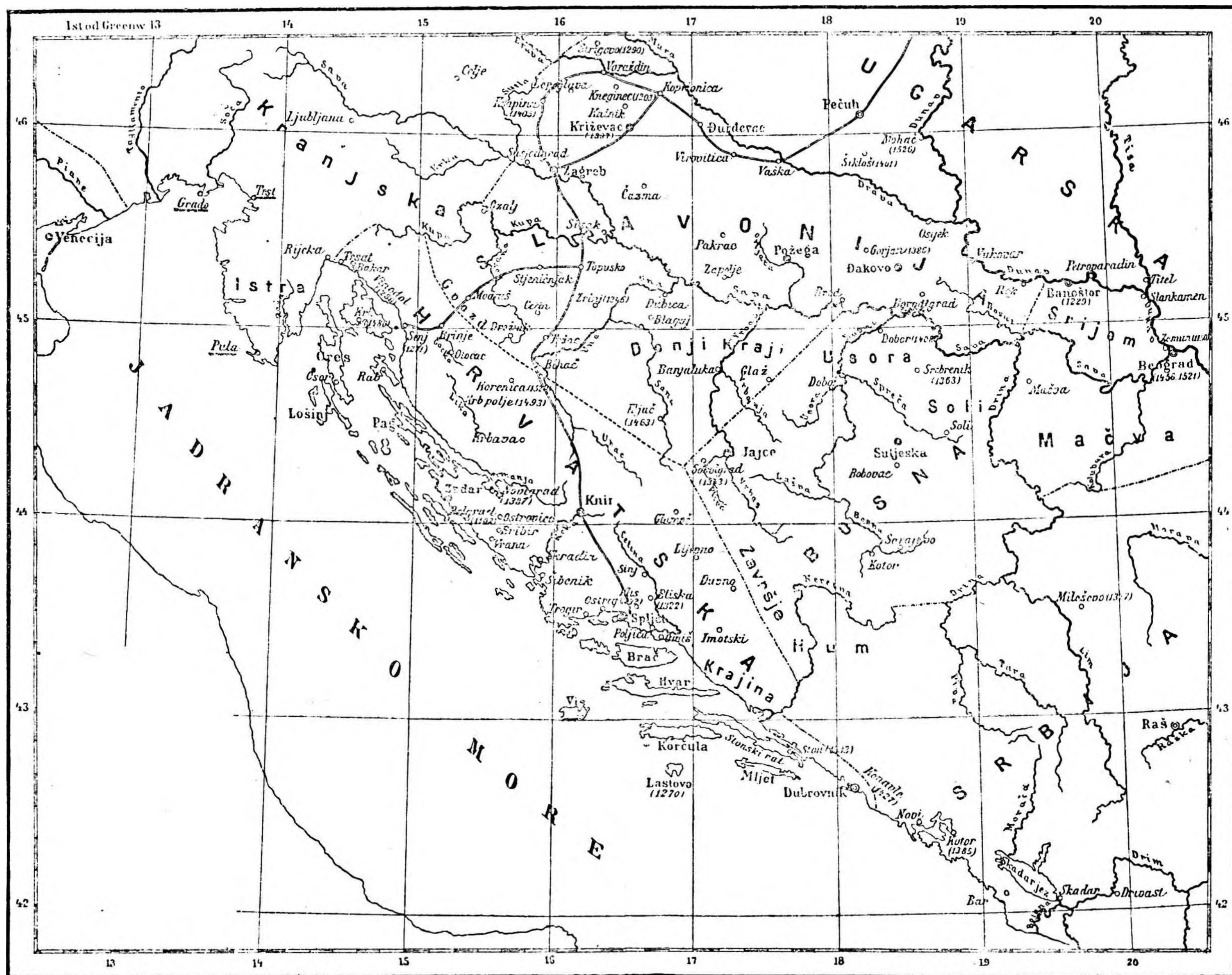
past braće Horvatâ, otevši im od Stjepana Tvrtka darovani grad Omiš, Ivaniš i Pavao Horvat pobjegnu sada u Dobor grad na donjoj Bosni, gdje ih Žigmund opkoli i uhvati. Nato povede Žigmund oba brata u Ugarsku i dade u Pečuhu Ivaniša kao izdajicu domovine privezati konjma za repove, dok je biskup Pavao valjada u nekom samostanu dokrajčio svoje dane (1394.). Tim događajem svršio se hrvatski ustanak pod vodstvom braće Horvatâ, našto Stjepan Dabiša, zaplašen srećom Žigmundovom, povrati kralju onaj dio Hrvatske i Dalmacije, što ga je baštinio od Stjepana Tvrtka, odrekavši se podjedno i naslova kralja hrvatsko-dalmatinskoga. Iduće godine umru kraljica Marija i Stjepan Dabiša, no bosanska gospoda ipak ne uzmu Žigmunda za svoga kralja, već poslije kratkovremena vladanja Dabišine udovice Jelene Grube (1395.—1398.) izaberu Stjepana Ostoju (1398.—1404.), nezakonita sina Stjepana Tvrtka, za koga preuzeše vladanje bosanski velikaši Hrvoje Vukčić Hrvatinić,[1] Sandalj Hranić i Pavao Radinović.

Bitka kod Nikopolja. Oko toga vremena zanemario je Žigmund bosanske prilike zbog golemih priprava za turski rat U tu je svrhu zatražio pomoć cijele zapadne Evrope, a dobi je najviše, pored Nijemaca, Engleza i Poljaka, od Francuza. S vojskom od kakih 40.000 momaka krene protiv sultana Bajazida (koji se tada upravo bavio oko priprava, da podsjedne Carigrad) s težnjom, da uništi tursko carstvo u Evropi. Prešavši kod Oršave Dunav, dođe pod Nikopolje na Dunavu te ga stade podsjedati, ali uto doleti sultan s jakom vojskom i potuče ametom kršćansku vojsku (25. sept. 1396.). Sam Žigmund nekako se srećno spasao na lađi otplovivši Dunavom u Crno more, a onda se početkom slijedeće godine preko Carigrada i Dubrovnika vrati u svoju državu. Pobjeda kod Nikopolja utvrdila je vlast osmanlijsku na Balkanskom poluotoku za sve dalje vijekove.

Stjepan Lacković i vojvoda Hrvoje. Budući da se poslije nikopoljske bitke nije kroz više mjeseci ništa znalo ni u Ugarskoj ni u Hrvatskoj, što se je zbilo sa Žigmundom i da li je uopće još živ, složi se doskora stranka, na čelu joj bivši ban, onda palatin Stjepan Lacković od Čakovca, a ta istače Ladislava Napuljskoga, sina Karla II., ugarsko-hrvatskim kraljem. Uto stiže Žigmund u Dalmaciju i Hrvatsku i saznavši za to, pozove Stjepana Lackovića i njegove drugove tobože izmirenja radi u Križevce na sabor, davši im podjedno pismeno jamstvo, da im se ne će ništa zla dogoditi (»salvus conductus«). Međutim na saboru ubrzo je došlo

---

[1] Vojvoda Hrvoje Vukčić potomak je porodice Hrvatinićâ, koji su imali svoje posjede u Donjim Krajima. Ova je porodica ogranak hrvatskoga plemena Svačićâ (kao i Nepilići). Ime Hrvoje je hipokoristik od Hrvat, Hrvo.

HRVATSKA POLOVICOM XIV. VIJEKA.

do oštre kavge, u kojoj Žigmundovi privrženici sasijeku Stjepana Lackovića i njegove drugove pobacavši im tjelesa kroz prozor sabornice (u februaru 1397.).

Na glas o »krvavom« križevačkom saboru opet bukne u Hrvatskoj općena buna, kojoj se odlučno pridruži i Bosna, na čelu joj vojvoda Hrvoje Vukčić, gospodar Donjih Kraja, to jest porječja rijeke Vrbasa od Jajca do Banjaluke. Vojna, što ju je Žigmund slijedeće godine poveo na Bosnu, svrši neuspjehom, pače Hrvoje pridruži svojim Donjim Krajima sav kraj od Banjaluke do Une i Save. Kako je Žigmund još i inače bio raskalašen, rasipan i lakomislen, brzo je dodijao i većini ugarske gospode, pa stoga ga (u aprilu 1401.) uhvate u Višegradu, skinu s prijestola i zatvore u južnougarskom gradu Šiklošu. No posredovanjem hrvatskoga bana Nikole Gorjanskoga ugarski se velikaši dobrza izmire s njime, ali ne svi, jer mnogi su pristali s Hrvatima uz Ladislava Napuljskoga, koga i pozvaše, da dođe da se kruni. Ladislav Napuljski uzdajući se poglavito u vojvodu Hrvoja, odista stiže ljeti 1403. u Zadar, gdje bude (5. aug.) okrunjen od ostrogonskoga nadbiskupa ugarsko-hrvatskim kraljem, inače nepoznatom krunom.[1] Imajući pred očima sudbinu očevu, Ladislav Napuljski nije htio da se odazove pozivu prisutne ugarske gospode, da pođe s njima u Ugarsku, pače već treći mjesec vrati se u Napulj imenovavši prije vojvodu Hrvoja hercegom splitskim i svojim namjesnikom u Hrvatskoj i Dalmaciji. Ladislavu ostade i nadalje vjerna sva Hrvatska na jugu Velebita i svi dalmatinski gradovi.

Konac hrvatskoga ustanka. Herceg Hrvoje bješe sada na vrhuncu moći i slave. Zbog toga zamrzi na nj bosanski kralj Stjepan Ostoja, ali ga nato Hrvoje svrže i proglasi bosanskim kraljem zakonitoga sina Stjepana Tvrtka, mladoga Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića (1404.—1408.). Sada zaredaše tri vojne Žigmundove protiv Bosne (1405., 1406., 1407.); ali sve tri ostadoše bezuspješne. Za tih vojna oženi se (1405.) Žigmund u Krapini Barbarom, kćerkom Celjskoga grofa Hermana, u čijoj je vlasti tada bio Varaždin i veći dio Zagorja. Videći Žigmund, da ne može sâm svladati otporne Bosne i Hrvatske, pozove sav zapadni svijet uz pomoć pape Grgura XII. na »križarsku vojnu« tobože protiv »patarena i drugih heretika u Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj«. Skupivši tako veliku vojsku provali ljeti 1408. duboko u Bosnu, zarobi izdajom kralja Stjepana Tvrtka II. i do stotinu i sedamdeset bosanskih velikaša i plemića, pa ih sve osim kralja dade na povratku pod Dobor-gradom nesmiljeno pogubiti.

[1] Budući da je tada kruna sv. Stjepana bila u rukama Žigmundovim, a Ladislav nije nikakove sobom donio iz Napulja, pa i sam čin obavljen je naglo, veoma je vjerojatno, da je krunisanje izvršeno starom hrvatskom krunom, koja se tada još mogla negdje čuvati.

Na glas o toj nesreći pokloni se herceg Hrvoje kralju Žigmundu, pa tako bi konačno poslije 25-godišnje borbe svladan hrvatski ustanak, a Žigmund općeno od svih Hrvata priznat kraljem.

Videći Ladislav Napuljski, da se u takim prilikama ne će moći održati na ugarsko-hrvatskom prijestolu, odluči se na podlo djelo. Poslije duljih pregovora i sramotnog cjenjkanja prodade u julu 1409. za 100.000 dukata grad Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag, kao i sva svoja prava na čitavu Dalmaciju republici mletačkoj. I tako se eto Venecija, koja se za čitave borbe mudro držala na strani, najvećma okoristi dugotrajnim građanskim ratovima u Hrvatskoj i Ugarskoj, ugnijezdivši se taj put u Dalmaciji stalno do svoje propasti (1797.).

C. Kraljevi iz raznih kuća (1409.--1526.).

IX.

ŽIGMUND LUKSENBURGOVAC SAM I ALBERT HABSBURGOVAC.

(1409.—1439.)

Gubitak Dalmacije. Prodaja Dalmacije djelovaše upravo porazno ne samo na budimski dvor, nego i na Zadar. U gradu sve se uzbunilo, napuljska posada bi protjerana, a uz urnebesno klicanje »Živio Sv. Marko« razapet na određenom mjestu mletački barjak. Zadrani su time htjeli da pokažu, e su od svoje volje došli pod vlast mletačku, a ne kao prodano roblje. Dužd potvrdi gradsku autonomiju, imenova sve plemiće Zadrane mletačkim građanima, ali podjedno i naseli više mletačkih porodica u gradu (u septembru 1409.). Ovim događajem položena je osnova potalijančenju nekoć hrvatstvu toliko odana Zadra. Za Zadrom povedu se svi sjeverni otoci, naročito Rab i Osor (osim Frankapanskoga Krka) i grad Nin, dozvavši sami Mlečane k sebi, da ih uzmu po svoju vlast. Sada se pojagmi dužd za Trogirom i Šibenikom, pozvavši oba grada na dobrovoljnu predaju, jer da ih je tobože kupio od »zakonitoga kralja« Ladislava Napuljskoga. No ovi gradovi odbiše poziv, a nato podsjedne mletačko brodovlje Šibenik.

Gubitak Dalmacije najkritičniji je čas sredovječne hrvatske historije poslije godine 1102. Njime je oduzeta hrvatskomu narodnom državnom organizmu ona osnova, na kojoj je počivala sva njegova važnost i političko-narodna bitnost. Nije ga doduše nestalo ni poslije toga sudbonosnog časa, ali odsada dalje on samo životari, dolazeći sve to više pod tuđ utjecaj i ne živeći više onim životom, koji je snagu i svijest svoju

crpao iz vremena prije 1102., jer se vremenom silom prilika bitno izmijeni njegova osebujnost. Pače, težište se hrvatskoga političko-narodnoga života otada stalo sve to većma pomicati na sjever.

Prvi mletački rat. U isto vrijeme, kad su se dalmatinske općine redom predavale Veneciji, otegnuše se pregovori između Žigmunda i dužda, kojega je kralj pozvao na odgovornost. Ali oni ostadoše bezuspješni, i tako plane Žigmundov prvi mletački rat (1411.—1413.). Vodio se u sjevernoj Italiji, gdje je bio kraljev vojskovođa temešvarski župan Pipo od Ozore,[1] i u Dalmaciji, koju su branili najprije Čeh Petar z Myšlina, a onda ban Petar Alben. Žigmundovo oružje nije bilo srećno; poslije bezuspješna vojevanja u sjevernoj Italiji i gubitka Skradina, Ostrovice i Šibenika, koji se predade Veneciji krajem oktobra 1412., bješe konačno u Trstu sklopljeno petgodišnje primirje, po kojem pridrža svaka stranka ono, što je u taj čas imala (u aprilu 1413.).

Bosanski zapletaji. Međutim zgodiše se u Bosni važne promjene. Poslije poraza i zarobljenja kralja Stjepana Tvrtka II. (1408.) ostade bosansko prijestolje neko vrijeme nepopunjeno, jer je Žigmund naumio Bosnu sasvim pridružiti svojoj državi, pače nešto docnije bavio se mišlju, da se zajedno sa ženom Barbarom dade okruniti za bosanskoga kralja.[2] No njegove ciljeve ometu neki bosanski velikaši, kad su i opet uzdigli na prijestolje Stjepana Ostoju (1408.—1418.), a dobrza ga priznadu i ostala bosanska gospoda osim hercega Hrvoja, koji je — priznavajući se doduše vjernim vazalom Žigmundovim — inače samostalno vladao Splitom, Omišem i čitavom Krajinom između Cetine i Neretve, pa otocima Korčulom, Bračem, Hvarom i baštinom svojom, Donjim Krajima. Ti događaji prisile (1410.) Žigmunda na novu vojnu, nakon što je proglasio, da Stjepan Ostoja nije zakoniti bosanski kralj. Rat, koji potraja gotovo čitavu godinu, a u kojem je učestvovao na kraljevoj strani i herceg Hrvoje, svršio se tako, da je Žigmund ipak konačno priznao Stjepana Ostoju bosanskim kraljem, okanivši se misli o svome krunisanju, a taj opet Žigmunda svojim vrhovnim gospodarom. Zbog toga pobune se po kraljevu povratku u Ugarsku ponovo neki bosanski velikaši, na čelu im vojvoda Sandalj Hranić. Stoga nastavi Žigmund slijedeće godine (1411.) ratovanje i skrši konačno dugotrajni bosanski otpor; ustupivši Žigmundu

---

[1] Florentinac Filipo de Scolaribus (ili Pipo Spano), Filip Madžarin narodne pjesme. Ozora, mjesto kraj Temišvara, bješe njegovo imanje.

[2] Dne 20. i 21. oktobra 1410. zaključuje Dubrovačko veliko vijeće i ono »umoljenih« (rogati), da se na dar dade 1500 dukata »domino nostro serenissimo (Sigismundo) et domine regine (Barbarae) in ista sua coronatione regni Bossine« (donosi Jorga, Notes et extraits vol. II. Paris 1899., str. 126 nota 4).

Usoru i Sol, Stjepanu Ostoji ostade kao vazalu samo prava Bosna i Humska zemlja.

Pad hercega Hrvoja. I tako ostade još jedini herceg Hrvoje na visini. Ali velika moć njegova i tako reći vladarski mu položaj bili su veoma zazorni ugarskim i zavidnim bosanskim velikašima, onda kralju Stjepanu Ostoji, a možda najviše Splićanima, koji ga nijesu voljeli ne samo što je bio pataren, nego poglavito stoga, što im nije poštivao autonomije. Svi su ga ti brojni dušmani svakojako opadali pred kraljem Žigmundom, no ovaj ipak ne htjede da dira u svoga »kuma« i »starca« hercega. Ali kad je Hrvoje (ljeti 1413.) mučke provalio u zemlju vojvode Sandalja Hranića, dok je taj u Srbiji vojevao protiv Turaka na strani Žigmundovoj, onda se kralj toliko razgnjevi, da ga je žrtvovao zavisti i mržnji ličnih protivnika: herceg Hrvoje bi proglašen buntovnikom i nevjernikom, i lišen svega posjeda. Sada se Hrvoje povuče u Donje Kraje, naročito u grad Jajce, što ga je sam dao sagraditi, i uze se spremati na obranu, ali videći da je preslab, pozove Turke u pomoć. U augustu 1415. došlo je u Usori, negdje oko Makljenovaca nedaleko Doboja do krvava sukoba između hercega Hrvoja i Turaka te ugarsko-slavonske vojske, koju je vodio ban Pavao Čupor Moslavački. Ugarsko-slavonska vojska bi ametom potučena, pače sam ban uz mnoge druge velikaše uhvaćen i umrije u sužanjstvu. Potom provale turske savezne čete Hrvojeve u Hrvatsku i Štajersku sve do Celja; to je prva provala Turaka u Hrvatsku (1415.). Usorskom pobjedom postade Hrvoje i opet neograničeni gospodar u zapadnoj Bosni, dok je ostali dio zemlje sve to većma dolazio u podanstvo tursko, pak tako bi ugarski upliv potpuno istisnut iz Bosne i izgubljeno jednim udarcem za Žigmunda sve ono, što je istom nedavno stečeno poslije toliko godina i uz gubitak tolike krvi. Od toga vremena kralj Žigmund nije više prelazio Save. Vojvoda Hrvoje međutim ne preživi dugo slave i pobjede svoje. U aprilu 1416. umre s nasladom u srcu, da se čitav svoj vijek održao u vlasti i ostao nepobijeđen. Njega valja ubrajati među najčuvenije ličnosti sredovječne hrvatske historije[1]: u njegovoj su se ruci za punih dvadesetak godina sastajale sve niti bosanske spoljašnje i unutarnje politike, a po tome bješe i jedan od glavnih faktora u udesu susjedne Hrvatske i Dalmacije. Po smrti njegovoj rasturiše mu se posjedi na sve strane; bosanska mu imanja naslijedi sin Baoša Hercegović, inače neznatan i neugledan čovjek; Omiš s Krajinom dobije knez Ivaniš Nelipić, brat Hrvojeve žene

---

[1] Hrvatsko podrijetlo hercega Hrvoja ističe i madžarski historik Thallóczy (Codex Blagay, u uvodu str. 129.) kazujući za nj, da potječe od hrvatskoga plemena Hrvatinića i da je bio u rodu s hrvatskim porodicama.

Jelene, a otoke Korčulu, Brač i Hvar uze kralj Žigmund sebi, ali samo za kratak čas, jer doskora prijeđoše i oni u mletačku vlast.

Drugi mletački rat. Dok se Žigmund, koji postade još 1411. njemačkim kraljem, boraveći više godina u tuđini, zanimao zamršenim husitskim poslovima i velikim crkvenim raskolom, isteče petgodišnje primirje s Venecijom. Nato započe republika prva drugi mletački rat (1418.—1420.) istodobno u Furlanskoj i u Dalmaciji te održa konačno pobjedu na oba bojišta. Tečajem godine 1420. predadoše joj se poslije dugotrajne i junačke obrane Trogir i Split, a onda pored grada Kotora još i otoci Korčula, Brač i Hvar. Rat se svršio bez ikakva mira ili primirja, i tako ostadoše hrvatskomu kraljevstvu od čitavoga jadranskoga primorja jedino frankapanski Senj i Krk na sjeveru, a Omiš s Krajinom i Poljicima na jugu. Tude je vladao moćni knez Ivaniš Nelipić, držeći u svojoj vlasti još i čitavu Hrvatsku Velebitu na jugu osim kraljevskih gradova Knina, Ostrovice i Bribira.

Bosanske i srpske prilike. Međutim umre u Bosni kralj Stjepan Ostoja, ostavivši prijestolje sinu Stjepanu Ostojiću (1418.—1421.), no njega skoro zamijeni bivši kralj Stjepan Tvrtko II. Tvrtković (1421.—1443.). Sada sklopi Venecija s njime savez protiv kneza Ivaniša Nelipića, nudeći mu sav posjed knežev osim grada Klisa; no upravo onda, kad se Stjepan Tvrtko II. spremao na rat protiv kneza Nelipića, provale Turci u Bosnu, a to ga prinudi, da se je približio Žigmundu. Provale turske isto tako prinudiše srpskoga despota Stjepana Lazarevića, da se je utekao pod okrilje Žigmundovo, pače se obavezao, da će mu po smrti ustupiti uz Beograd (koji je od 1403. imao u upravi kao vazal ugarsko-hrvatskoga kralja) još i Golubac na Dunavu. Stjepan Lazarević umr'o je 1427., a naslijedi ga nećak njegov Đorđe Branković (1427.—1456.), sin kosovskoga Vuka Brankovića, a taj odmah i ispuni obavezu ujakovu. Tako prijeđe sad Beograd ponovo u izravnu vlast ugarsko-hrvatskoga kralja, pod kojom ostade sve do 1521. No na glas o smrti despotovoj provali sultan Murat II. (1421.—1451.) u Srbiju, osvoji Kruševac (tadanju srpsku prijestolnicu) oružjem, a Golubac izdajom. Nato započe Žigmund rat i podsjedne Golubac, ali sultan pohrli gradu u pomoć i pobije Žigmunda, tako da se je kralj morao uz teške gubitke povratiti u Ugarsku (1428.).

Nehaj Žigmundov za Ugarsku i Hrvatsku. Poslije toga ostavi nemirni kralj i opet svoju državu, predavši upravu u ruke svoje žene Barbare,[1] tasta bana Hermana Celjskoga i šurjaka palatina Nikole Gor-

[1] Kraljica Barbara voljela je oblačiti crno odijelo; otale joj do danas spomen u hrvatskom narodu (oko Zagreba i u Zagorju) kao »crna kraljica«. Često je boravila i na Medvedgradu, a spomen na to poznati je »Kraljičin zdenac« pod gradom.

janskoga. Za to je vrijeme postigao Žigmund davnu svoju želju, kad ga je papa Eugen IV. (1433.) okrunio u Rimu carskom krunom, dok je s Mlečanima utanačio primirje, koje je još jednom pred smrt svoju produžio. Ovako se konačno riješilo nemarom i nehajem kraljevim pitanje Dalmacije u mletačku korist za više vijekova, jer se ona otada više nikad ne sjedini s Hrvatskom. U to je doba bio hrvatskim banom Nikola Frankapan (1426.—1432.), prvi od svoga roda, koji je uzeo ovo u hrvatskoj prošlosti toliko proslavljeno ime. Još prije negoli je postao banom posjedovao je, kao jedini član svoga roda, Krčki otok, Vinodol, Modruše, Senj, Gatsku i Liku u Hrvatskoj, a Cetin, Slunj i Ozalj u Slavoniji. Kad je postao banom, kralj Žigmund založio mu je za 28.000 dukata još i Bihać na Uni, Knin, Lapac-grad, Vrliku, Ostrovicu (kod Bribira), Skradin, lučku županiju između Zrmanje i Krke te Poljica. Tako je dakle ban Nikola Frankapan posjedovao gotovo čitavu Hrvatsku. U Slavoniji opet bješe banom Celjski knez Herman (1423.—1435.), tast kralja Žigmunda, u čijim je rukama bio velik dio Slavonije. Zbog nekih obiteljskih razmirica došlo je sada do sukoba između oba ova moćna roda, oko kojih se okupiše i ostali plemići; tako su nastale dvije stranke. Sada su Celjski pregli za tim, da ovladaju i u Hrvatskoj i da zatru Frankapane; no uto se vrati kralj Žigmund iz tuđine i spriječi građanski rat. Skoro potom umr'o je ban Nikola Frankapan (26. juna 1432.) i ostavi devet sinova, koji osnovaše one grane frankapanske porodice te će sve do druge pole XVII. vijeka igrati odličnu ulogu u hrvatskoj povijesti.

Obrambeni sustav. Oko toga vremena (1433.—1434.) pada Žigmundova osnova na obranu hrvatskoga i ugarskoga kraljevstva, i to protiv Mlečana, Turaka i Husita. Svaki je imućniji plemić i velikaš morao sa svojim podanicima i službenicima ići u rat na kraljev poziv, dok je više siromašnih imalo opremiti po jednoga ratnika. Hrvatska bude razdijeljena na tri vojnička tabora: prvi je hrvatski prema Jadranskome moru i Dalmaciji, a sačinjavahu ga ban hrvatski, grad Dubrovnik, knezovi Krbavski, Cetinski, Senjski i čitavo hrvatsko malo plemstvo; drugi je slavonski prema rijeci Uni sa slavonskim banom, knezovima Blagajskim, priorom vranskim, biskupom zagrebačkim i susjedgradskim vlastelinom; treći je usorski s velikašima i plemićima donje Slavonije i južne Ugarske. Po ovoj osnovi ne samo da je odsad udešena obrana Hrvatske, nego je ona u neku ruku i zametak docnije Vojne Krajine.

Konac Žigmundova vladanja. Posljednji dani Žigmundova 50-godišnjega vladanja bijahu u Hrvatskoj ispunjeni teškim nemirima i sukobima. Kad je ljeti 1434. umr'o knez Ivaniš Nelipić kao posljednji muški član svoje čuvene porodice, imala je naslijediti sve njegove prostrane posjede

od Velebita do Cetine njegova kći jedinica Katarina, odnosno njezin muž knez Ivan (Anž) Frankapan, sin Nikole Frankapana i ban hrvatski po očevoj smrti (1432.—1436.). No Žigmund — ma da je još za života Nelipićeva privolio na to — uze se sada tome opirati zahtijevajući od Ivana Frankapana, da mu predade svu ostavštinu kneza Ivaniša; a kad taj ne htjede da to učini, proglasi ga buntovnikom, liši svih časti i posjeda te naloži slavonskom banu Matku Talovcu (1435.—1444.),[1] da ga silom pokori. Tako bukne 1436. u Hrvatskoj građanski rat, koji se svrši nakon nenadane smrti bana Ivana Frankapana pobjedom kraljevskom. Imanja kneza Ivaniša Nelipića darova sada Žigmund banu Matku Talovcu i njegovoj braći Petru, Franku i Ivanu. Malo poslije, dne 9. decembra 1437., umre kralj Žigmund u Znojmu (u Moravskoj), poslije vladanja od pô stoljeća, koje nije bilo srećno ni po Ugarsku ni po Hrvatsku. Lakouman, rasipan i nestalan, niti je umio obraniti Hrvatskoj Dalmaciju, niti je znao da valjano zaštiti granice svoje države protiv provala turskih. Sve su to teško imali osjetiti nasljednici njegovi.

Albert Habsburgovac. Po želji Žigmundôvoj izaberu ugarski i hrvatski velikaši njegovim nasljednikom zeta mu **Alberta**[2] Habsburgovca (1438.—1439.), koji se još 1422. vjenčao njegovom jedinicom Jelisavetom. Kako Albert postade još i kralj češki i njemački, to je on prvi Habsburgovac, koji je okupio u svojoj ruci sve one zemlje, kojima su potomci njegovi kasnije stalno zavladali. Kralj Albert naslijedio je od tasta svoga još i rat s Turcima zbog srpskih prilika. Tude se zbog neprekidnih navala sultana Murata despot Đorđe Branković nalazio u očajnom položaju. Premda mu je dao kćer Maru za ženu (u augustu 1436.), ipak ne uzmože spriječiti Murata, da ne navali krajem 1438. na njegovu zemlju i podsjedne novu mu prijestolnicu Smederevo, koju i osvoji. Nesrećni despot srpski preseli u Ugarsku i zamoli pomoći. Ovdje se upravo sastao sabor u Budimu. Ovaj stvori takove zaključke, kojima bi gotovo sasvim oslabljena kraljevska vlast, a pojačana vlast sabora, bez kojega vladari više nijesu ništa mogli da čine. To je začetak svim daljim smutnjama u Ugarskoj. Želeći što prije pomoći despotu Đorđu Brankoviću, kralj Albert pristade na sve i započe privolom sabora vojnu. No kralj ne

---

[1] Ova je porodica bila starinom iz Korčule, no docnije joj neki članovi postadoše građani dubrovački. Kako se tada zvala, nije sigurno, jer ime Lukarevići (Luccari) nije nam ničim zajamčeno. Stupivši u službu kralja Žigmunda, dobi posjed Topolovicu između Virovitice i Grdevca u tadanjoj križevačkoj županiji, koji se u službenim spisima zove Thallowch, Tallocz; otale njihovo latinsko-ugarsko ime de Thallowcz. Hrvati su govorili Talovac ili Talovački.

[2] Svi suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici zovu kralja Albert (lat. Albertus); njemačka je forma Albrecht.

dopre dalje od Slankamena i Titela zbog nemarnosti ugarskih velikaša, koji ga nijesu poduprli dovoljnim brojem vojske. Međutim pade Smederevo u turske ruke (u augustu 1439.), a ugarsku vojsku uhvati neka kužna bolest, od koje umre i sam kralj Albert na povratku u Beč (u mjestancu Neszmély nedaleko od Đura 27. oktobra 1439.). Jedino znatnije mu je djelo, što je obnovio Severinsku banovinu (u jugoistočnoj Ugarskoj oko Oršave) i u njoj postavio banom čuvenoga junaka, podrijetlom Rumuna, Janka Hunyadyja,[1] ili Sibinjanin Janka naše narodne pjesme.

Smrću Alberta Habsburgovca nastupiše borbe oko prijestola u Ugarskoj i Hrvatskoj, a te oslabiše oba kraljevstva u tolikoj mjeri, da se više nijesu mogla valjano braniti od turske premoći.

X.

VLADISLAV I. I LADISLAV IV. (V.).

(1440.—1457.)

Pitanje o nasljedstvu. Albert Habsburgovac ostavi iza sebe dvije kćeri[2] i udovicu Jelisavetu u blagoslovenom stanju. U prvi čas preuze ona samovlasno po smrti muževljevoj vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ističući sebe kao glavnu baštinicu kralja Žigmunda. U čvrstoj nadi, da će roditi sina nasljednika, mjesto koga će ona preuzeti vladanje, pobrine se, da što prije dobije u svoje ruke krunu sv. Stjepana. To joj i uspje uz pomoć neke njemačke dvorkinje; ova je potajno otpremila svetu krunu iz Višegrada u Komárom, gdje se nalazila kraljica Jelisaveta. Oko Jelisavete okupili su se samo neki njezini rođaci, naročito knezovi Celjski Fridrik i Ulrik, neki Frankapani i knez Nikola Iločki,[3] dok su većina velikaša i plemstva ugarskoga i hrvatskoga, pače i rođak njezin mačvanski ban Ladislav Gorjanski, sin palatina Nikole, željeli, da se u to pogibeljno doba izabere za kralja čovjek podoban, da obrani Ugarsku i Hrvatsku od spo-

---

[1] Svi naši stari izvori vazda pišu vojvoda Janko (nikad Ivan), a gdjekad i Jankul, kako su ga i Turci zvali. Rumunsko podrijetlo njegovo danas je sasvim sigurno utvrđeno, ali i to, da je tada ova već otprije nobilizirana porodica bila jako pomadžarena. Sam Janko znao je samo traljavo latinski, a u saborima govorio je ponajviše madžarskim jezikom. Najveća svoja vojnička djela stekao je na srpskoj zemlji. Tako je vojvoda Janko narodni junak Rumuna, Madžara i Srba te Hrvata.

[2] Anu i Jelisavetu; Jelisaveta je mati ugar. hrv. kralja Vladislava II. (1490.—1516).

[3] Iločki, potomci palatina Konta, bili su bez sumnje Sloveni, a ne Madžari. Budući da ih suvremeni talijanski i latinski dubrovački spisi nazivlju Iločki (Illozchi ili de Iloch), kako to dokazuje zbirka Thallóczy-Gelcich, Raguza és Magyarország (Bdpst 1887.), str. 450, 481, 581, 597, 607, vidimo, da su ih Hrvati tada zvali Iločki; Madžari zvali su ih Ujlaky.

ljašnjih neprijatelja, a naročito od sultana Murata II. Jedni su htjeli, da se izabere sin srpskoga despota Đorđa Brankovića Lazar, no velika se većina konačno odluči na saboru u Budimu (početkom januara 1440.) za šesnaestgodišnjega viteškog poljskog kralja Vladislava Jagelovića, koga je upravo u taj čas mamio sultan Murat II. u savez protiv Ugarske. No dok je sjajno poslanstvo ugarskih i hrvatskih velikaša, a među njima i ban Matko Talovac, pošlo u Krakov po novoodabranog kralja, rodi Jelisaveta sina Ladislava Postuma (22. febr. 1440.), koga doskora dade okruniti u Stolnom Biogradu krunom sv. Stjepana po ostrogonskom nadbiskupu Dioniziju Széchyju (15. maja). Međutim ostavi Vladislav Poljsku i stiže s nešto vojske u Budim. Sada ostave svi velikaši, osim knezova Celjskih, Jelisavetu i njezina sina te se poklone Vladislavu, koga sabor ponovo jednoglasno izabere kraljem ugarsko-hrvatskim, proglasivši podjedno krunisanje djeteta Ladislava ništetnim. Potom ga okruni (17. jula) isti ostrogonski nadbiskup Dionizije Széchy u Stolnom Biogradu, ali ne krunom sv. Stjepana, jer ta je bila u rukama kraljice Jelisavete, nego nekom krunom iz grobnice sv. Stjepana, kao **Vladislava** I. (1440.—1444.).

Prva podsada Beograda i građanski rat. Te stranačke borbe za prijestolje upotrijebi sultan Murat II. i podsjedne Beograd, koji je branio junački prior vranski Ivan Talovac, brat slavonskoga bana Matka i hrvatskoga bana Petra (ili Perka) (1438.—1453.). Sultan opkoli grad s kopna i sa savske i dunavske strane te ga uze biti iz velikih podsadnih strojeva i topova, koji su izbacivali okrugla kamena taneta. No svi mu juriši kroz čitavih šest mjeseci (od maja do oktobra 1440.) bijahu uzaludni: Ivan Talovac ravnao je obranom grada, služeći se također novim ognjenim oružjem, tolikom vještinom, da se sultan Murat, izgubivši oko 17.000 ljudi, konačno morao pred zimu sramotno povratiti u Drenopolje.

Uzmak sultanov pod Beogradom omogući kralju Vladislavu I., da riješi pitanje nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolu, to jest da obračuna s Jelisavetom i njezinom strankom. Na čelu joj bijahu kapetan čeških plaćenika Jan Jiskra od Brandisa, koji je imao u svojoj vlasti sjeverozapadnu Ugarsku, onda Fridrik i Ulrik Celjski, gospodari znatnoga dijela Slavonije, te neki Frankapani u Slavoniji. Sva ostala Hrvatska i Ugarska bila je uz Vladislava I. Osjećajući se preslabom da se sama bije s kraljem, Jelisaveta pozove u pomoć rođaka i skrbnika malodobnoga svoga sina Ladislava, njemačkoga kralja Fridrika III. Habsburgovca. Taj se odsada kroz više od pô stoljeća jednako uplitao u poslove Ugarske i Hrvatske nastojeći, da svome rodu definitivno steče vladanje u oba kraljevstva. Jelisaveta predade mu (krajem augusta 1440. u Hainburgu) s kru-

nom sv. Stjepana još i sina Ladislava na odgajanje, našto joj on uzajmi 5000 dukata, da uzmogne plaćati vojsku. Sada plane krvav građanski rat u Ugarskoj i Hrvatskoj, za kojega je naročito Zagreb ljuto stradao od nasilja Ulrika Celjskoga i njegovih njemačkih službenika, kojima je zapovijedao Čeh Jan Vitovec. Konačno je ipak prevagnula stranka kralja Vladislava I., pa tako bude, poglavito nastojanjem papinskoga kardinala Julijana Cesarinija, sklopljen mir (16. decembra 1442. u Đuru). Utanačeno bješe, da kralj Vladislav I. ima vladati do svoje smrti, a onda da ga ima naslijediti Ladislav Postumus. Mir bješe stim sigurniji za Vladislava, što je već treći dan poslije njegova proglašenja (19. dec.) iznenada umrla kraljica Jelisaveta. Za vrijeme toga građanskoga rata ote hrvatskomu kraljevstvu bosanski vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, sinovac i baštinik vojvode Sandalja Hranića, gospodara gotovo čitave Humske zemlje, Krajinu između Cetine i Neretve s Omišem i poljičkom županom; no malo potom (početkom 1444.) ugrabi mu mletačka republika Omiš i Poljica ostavivši mu samo Krajinu. Tako bi Hrvatska na jugu konačno potpuno otisnuta od mora, dok su joj županije u nutrašnjosti pomalo preoteli bosanski kralj i njegove vojvode.

Veliki turski rat (1443.—1444.). Kralj Vladislav I. nije mogao da to spriječi, jer je u isto vrijeme ratovao s Turcima. Još u godini 1441. vojevao je novoimenovani erdeljski vojvoda, glavni kraljev savjetnik i vojskovođa, Janko Hunyady, u Erdelju tolikom srećom, da se je stalo pomišljati na opću vojnu protiv Turaka a sa ciljem, da se oni izbace iz Evrope. To su mišljenje zastupali živim riječima u prvom redu papinski poslanik kardinal Julijan Cesarini, pa bosanski kralj Stjepan Tvrtko II. i protjerani despot srpski Đorđe Branković. I odista zaključi ugarski sabor (u januaru 1443. u Budimu) rat, u kojem prodre kralj s vojvodom Jankom Hunyadyjem na čelu vojske sve do Zlatice nedaleko Sofije na podnožju Balkana (na Badnjak 1443.), pobijedivši u nekoliko odlučnih bitaka Turke. Ali sada prisili velika studen i oskudica hrane kralja Vladislava na povratak, za kojega bjehu Turci kod Kunovice nedaleko od Niša (početkom 1444.) ponovo tako snažno poraženi, da se još za same bitke od njih odmetnuše Arbanasi sa svojim vođom Đorđem Skenderbegom Kastriotićem. Nato ponudi sultan Murat II. mir, koji bi sklopljen (13. jula 1444.) u Segedinu na deset godina. Sada se Srbija oslobodi turske vlasti, a despot Đorđe Branković povrati u svoju zemlju.

Ali tek što je mir bio potpisan, uze kardinal Julijan Cesarini nagovarati velikaše na nov rat tvrdeći, da prisege dane »nevjernicima« ne vrijede. Tako je i opet došlo do rata, sve protiv savjeta despota Đorđa Brankovića, koji se ne htjede da pridruži Vladislavu, a na veliku srdžbu

Janka Hunyadyja. Da se obiđe Srbija i teško prohodni Balkan, a i opet s namjerom, da se Turci istjeraju iz Evrope, krenulo je pod vodstvom kralja Vladislava i Janka Hunyadyja oko 16.000 vojske niz Dunav desnom obalom, pa onda skrene do Varne na Crnom moru. No ovdje joj dne 10. novembra 1444. zakrči dalje napredovanje sultan Murat s 40.000 momaka, a kako ju je zatekao nepripravnu, potuče je ametom. Sam kralj Vladislav pogibe u boju,[1] a s njime uz mnoge svjetovne i crkvene dostojanstvenike i kardinal Julijan Cesarini. Samo vojvoda Janko i ban Franko Talovac spasu se s nešto vojske. Tom pobjedom turskom prestaju navalni ratovi ugarsko-hrvatskih kraljeva protiv Turaka; oni se odsada dalje nalaze sve do pod kraj XVII. vijeka u defenzivi.

Ladislav IV. (V.) i gubernator Janko Hunyady. Kad se u Ugarskoj saznalo za pogibiju kraljevu, sastanu se velikaši, plemići i zastupnici kr. slob. gradova koncem aprila 1445. u Pešti na sabor, na kojem izaberu **Ladislava IV.** (V.) (1445.—1457.) ugarsko-hrvatskim kraljem. No kad skrbnik njegov, njemački kralj Fridrik III., ne htjede da gospodi izruči petgodišnje dijete s krunom sv. Stjepana, izaberu oni na novosazvanom saboru na polju Rákošu kod Pešte (5. juna 1446.) najpopularnijega čovjeka ovoga vremena, vojvodu Janka Hunyadyja, gubernatorom (1446.—1452.), predavši mu svu vlast u ruke. Odmah potom pozove gubernator kralja Fridrika, da izruči kralja Ladislava zajedno s krunom sv. Stjepana, a kad on to odbije, zače Janko Hunyady rat; no svrši ga brzo, jer želeći, da se što duže održi u vlasti, nije mu bilo baš toliko stalo, da natjera Fridrika na ispunjenje zahtjeva. Potom okrene Hunyady na Turke, da osveti poraz kod Varne, jer mir sa sultanom još nije bio obnovljen. Na polju Kosovu došlo je do trodnevnoga boja (18., 19. i 20. oktobra 1448.), ali se svrši potpunim porazom ugarske i hrvatske vojske. U boju pogiboše hrvatski ban Franko (Franjo) Talovac, suban brata Petra (Perka), i sestrić gubernatorov slavonski ban Ivan Székely.[2] Poslije boja dade srpski despot Đorđe Branković uhvatiti Janka Hunyadyja i baci ga u Smederevu u tamnicu. Razlog bješe, što je gubernator prolazeći Srbijom u turski rat ljuto opustošio despotovu zemlju, budući da mu se despot ni taj put ne htjede da pridruži. Istom poslije dvomjesečnoga tamnovanja domogne se Janko Hunyady nastojanjem ugarskih velikaša slobode, našto sklopi s novim sultanom Mehmedom II. (1451.—1481.), sinom Muratovim, primirje na tri godine. Ujedno utanači gubernator i s kraljem Fridrikom III. tajni ugovor, po kojemu mu bude gubernatorstvo zajamčeno sve do osamnaeste godine kralja Ladislava (to jest do 1458.). No

---

[1] Otale ga Poljaci prozvaše »Varnenčik«.
[2] Banović Sekula narodne pjesme.

dobrza podignu austrijski staleži bunu protiv Fridrika III. i prisile ga, da im izruči dvanaestgodišnjega Ladislava (1452.). Ladislav nastani se potom u Beču i preuze vladanje u Austriji, Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj, no tako, da je u Austriji umjesto njega vodio kao upravitelj državne poslove Ulrik Einzinger, u Češkoj Đuro Podjebradski, a u Ugarskoj i Hrvatskoj Janko Hunyady, dok je vlast Fridrika III. stegnuta na Štajersku, Korušku i Kranjsku. Odgojiteljem mladoga kralja opet bi postavljen opaki mu rođak knez Ulrik Celjski. Sada se Janko Hunyady odreče časti gubernatora, a mladi ga kralj imenova (1453.) vrhovnim vojskovođom i upraviteljem financijâ u Ugarskoj i Hrvatskoj te podjedno ga obdari naslovom kneza Bistričkoga[1] (perpetuus comes Bistriciensis necnon regni Hunagariae capitaneus generalis).

Hrvatske prilike. Za sve vrijeme tih krupnih spoljašnjih događaja, koji čine i dio hrvatske historije, imao je narod hrvatski unutar svojih granica da propati mnogo teških dana. Po smrti Matka Talovca (početkom 1445.) ugrabe sebi slavonsko banstvo knezovi Fridrik i Ulrik Celjski, zet srpskoga despota Đorđa Brankovića, i uzmu otimati imanja braći Talovcima i biskupiji zagrebačkoj. Za tih domaćih bojeva pogibe prior vranski i nekadanji junački branitelj Beograda (1440.), Ivan Talovac. Nasilja knezova Celjskih izazvaše srdžbu ostalih velikaša; stoga naloži stolno-biogradski sabor gubernatoru Janku Hunyadyju (1446.), da ih silom pokori. Gubernator uzme Đurđevac, popali varoš Varaždin i udari na Štajersku, a odavle onda preko Međumurja na Koprivnicu. Celjski knezovi predadu oteta imanja i gradove, no slavonska im banska čast ostade, ali ipak tako, da su se i oni i hrvatsko-dalmatinski ban Petar Talovac imali pokoravati gubernatorovu sestriću Ivanu Székelyju, koji bi imenovan uz upravitelja vranskoga priorata ne samo hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim banom, nego još i vicegubernatorom hrvatskim (vicegubernator in regno Sclavoniae constitutus). Uza sve to imao je ban i vicegubernator Ivan Székely teških borba s Celjskima, dok je Petar Talovac, vladajući čitavom zemljom na jugu Velebita, imao pune ruke posla s Mlečanima, bosanskim kraljem Stjepanom Tomom (1443.—1461.), nasljednikom Stjepana Tvrtka II., i Stjepanom Vukčićem Kosačom, koji se sam prozva kao gospodar Humske zemlje (oko 1448.) hercegom sv. Save, a otale onda i zemlji ime Hercegovina. U isto su vrijeme vladali knezovi Frankapani sjevernom Hrvatskom kao samostalni gospodari, ne mareći mnogo ni za malodobna kralja, ni za gubernatora, ni za banove. Godine 1449. razdijele oni između sebe golemi zemljišni posjed svoga roda u osam dijelova, i tako bi

---

[1] Bistrica, madž. Besztercze, u Erdelju.

osnovano **osam grana** porodice Frankapanske, od kojih neke brzo izumriješe, a ostadoše Tržačka,[1] Ozaljska, Slunjska i Cetinska. Uto umre ban Petar Talovac, a hrvatsko-dalmatinskim banom postade stariji sin gubernatorov Ladislav Hunyady (1453.). Ali on nikad ne vidje svoje banovine prepustivši je domaćim nemirima i borbama, dok su u Slavoniji po pogibiji Ivana Székelyja na Kosovu (1448.) ostali sami kao banovi knezovi Celjski, Fridrik (do 1454.) i Ulrik (do 1456.).

Druga podsada Beograda (1456.). Međutim osvoji 29. maja 1453. sultan Mehmed II. Carigrad (otale mu pridjev Fatih, osvojitelj). Tako pade posljednji ostatak tisućljetnoga bizantinskoga carstva. Dojam te katastrofe, koja nije došla nenadano, bijaše ipak neobično jak ne samo u Hrvatskoj i Ugarskoj, nego i po čitavoj zapadnoj Evropi. Već 1454. zametne Janko Hunyady rat s Turcima, ali s malo uspjeha. Stoga se odlučio povesti »križarsku« vojnu uz pomoć čitave zapadne Evrope. Papa Nikola V. pošlje čuvenoga redovnika Talijana Ivana Kapistrana, da svojom neodoljivom besjedom okupi oko sebe što više križara u Austriji, Češkoj i Ugarskoj. I odista, kad sultan Mehmed Fatih 1456. udari sa 150.000 momaka na Beograd, taj »ključ Ugarske«, bude on od četa Kapistranovih i Hunyadyjevih pod vodstvom Jankovim ametice poražen, najprije na Savi i Dunavu, a onda i na kopnu (u julu 1456.). To je bilo najslavnije djelo »Sibinjanin Janka«, ali i posljednje, jer nekoliko nedjelja poslije te pobjede umre slavljeni junak od kuge u Zemunu (11. augusta), a dobrza za njim i drug mu Ivan Kapistran u Iloku (23. oktobra), gdje bi i sahranjen.[2]

Sukob između Hunyadyjevaca i Celjskih. Za vrijeme tih turskih ratova ljuto se zavadiše Janko Hunyady i knez Ulrik Celjski, u čijoj je vlasti bio mladi kralj Ladislav IV. (V.). Po smrti hrvatskoga bana Petra Talovca naime, prisvoji Ulrik Celjski nasilnim načinom i hrvatsko-dalmatinsku banovinu, pače se pojagmi i za imanjima Talovčevim pa ugrabi ubrzo i svu Hrvatsku osim Klisa i Frankapanskih posjeda. Kod toga ga je izdašno pomagao herceg Stjepan Vukčić. Ali kako je još prije toga imenovan hrvatskim banom Ladislav Hunyady, došlo je do teškoga sukoba među njima. Ovaj se konačno svrši tako, da je Ladislav Hunyady dao pogubiti Ulrika Celjskoga (9. novembra 1456.) u Beogradu, kamo je stigao s kraljem Ladislavom poslije srećne obrane grada. Ulrik Celjski bijaše posljednji član svoga nasilnoga roda, koji je Hrvatskoj, napose

---

[1] Tržac je danas tik hrvatske granice u sjeverozapadnoj Bosni nedaleko od Cetina.

[2] Janko Hunyady sahranjen je u erdeljskom Gyulafehérváru (u stolnoj crkvi), gdje mu se grob sačuvao do danas.

gradu Zagrebu i njegovoj biskupiji, nanio mnogo teških udaraca i uvreda. Nešto kasnije, na Badnjak iste godine, umre i tast njegov srpski despot Đorđe Branković.

Prijeku smrt svoga rođaka i odgojitelja dobrza osveti kralj Ladislav, ma da se zakleo udovici Janka Hunyadyja, Jelisaveti Szilágyi, da toga ne će učiniti. Kralj je naime L a d i s l a v a H u n y a d y a dao nenadano u Budimu, kuda ga je zajedno s mlađim bratom Matijašem pozvao na dogovor, uhvatiti i pogubiti (16. marta 1457.). Poslije toga žurno ostavi Budim i povede sobom kao sužnja mlađega sina Janka Hunyadyja, Matijaša, u Prag. Osam mjeseci docnije umre iznenada sedamnaestgodišnji Ladislav IV. (V.) u Pragu (23. novembra 1457.). Smrću njegovom raspade se u čas personalna unija između Austrije, Češke, Ugarske i Hrvatske, a kako kralj nije ostavio potomka, imale su Ugarska i Hrvatska sada izabrati sebi novoga vladara. Poslije poduzetog raspravljanja odluče se velikaši, poglavito pod pritiskom nižega plemstva, koje je listom bilo na strani Hunyadyjevaca, na saboru u Budimu, početkom 1458., za mlađega sina Jankova M a t i j a š a,[1] koji se obično zove K o r v i n po gavranu, što ga je još otac njegov nosio u grbu.

XI.

MATIJAŠ I. KORVIN.

(1458.—1490.)

Učvršćenje vlasti. Matijaš I. Korvin bješe još uvijek u zatvoru, kad je umr'o Ladislav IV. (V.), no odmah sjutradan pusti ga na slobodu češki upravitelj, a malo potom i kralj Đ u r o P o d j e b r a d s k i (1458.—1471.), zaručivši ga tom prilikom sa svojom kćerkom Katarinom. Budući da je Matijašu Korvinu tada, kad je izabran kraljem, jedva bilo 15 godina, izaberu velikaši njegova ujaka M i h a j l a S z i l á g y i j a[2] gubernatorom na pet godina. No mladi Matijaš pokaza odmah u početku toliko energije i samosvijesti, da se je ubrzo riješio ujakova skrbništva i preuzeo vladu sâm.

Prvo mu je bilo, da je povratio ugled kraljevskoj vlasti u Hrvatskoj, gdje je već dulje vremena vladala prosta sila, naročito netom izumrlih knezova Celjskih, i gdje su se bosanski kralj Stjepan Toma, herceg Stjepan Vukčić i Venecija otimali za pojedine gradove. Sad imenova kralj

[1] Svi suvremeni hrvatskim jezikom pisani izvori zovu kralja M a t i j a š, a tako narodna pjesma još i danas.
[2] S v i l o j e v i ć starije narodne pjesme (bugaršticâ).

hrvatsko-dalmatinskim banom Pavla Špirančića (1459.—1463.), a taj samo teškom mukom održa Klis. No istodobno urote se protiv kralja Matijaša glavni državni velikaši: Ladislav Gorjanski, Nikola Iločki i sam ujak njegov Mihajlo Szilágyi, i ponude Ugarsku i Hrvatsku njemačkomu kralju Fridriku III. Kako mlitavac Fridrik ne poduze ništa odlučna, da ostvari ovu ponudu, uspje Matijašu doskora izmiriti se s nezadovoljnicima, a konačno i s Fridrikom. Njemački kralj povrati uz odštetu od 80.000 dukata krunu sv. Stjepana i zadovolji se naslovom ugarskoga i *hrvatskoga kralja*, a Matijaš primi obavezu u ime države, da će ga u Ugarskoj i Hrvatskoj, ako ne ostavi zakonita sina, naslijediti *Fridrik ili* koji od njegovih sinova (24. jula 1463.). Iza toga bi Matijaš poslije šestgodišnjega vladanja svečano okrunjen za kralja (29. marta 1464.), povrativši podjedno obadvjema kraljevstvima snagu i unutarnji mir, kakvi ona nijesu uživala tamo od smrti Ludovika I.

Pad Bosne. Međutim se zgodiše znatne promjene na jugu. Ponajprije propala je konačno poslije pada Smedereva Srbija, postavši turskim pašalukom (1459.), a onda dođe red na Bosnu. Ovdje je vladao po smrti Stjepana Tome njegov sin Stjepan Tomašević (1461.—1463.), bez ugleda i potrebne snage, da se obrani od velike sile turske, pouzdavajući se jedino u pomoć papinsku i kralja Matijaša. No dok je Matijaš bio zabavljen pregovorima s njemačkim kraljem Fridrikom III., provali u maju 1463. sultan Mehmed II. s velikom vojskom u Bosnu i pokori je za malo dana. Nesrećni kralj Stjepan Tomašević pobježe iz Bobovca, prijestolnice svoje, u Jajce, a odavle u tvrdi Ključ na Sani. Izdajom kastelana Radaka pade Bobovac Turcima u ruke, dok se Jajce predade bez borbe, a onda Ključ s kraljem, koga potom dade sultan pogubiti u svom taboru pred Jajcem (u junu 1463.). Tako propade kraljevstvo bosansko. Jedino Hercegovina, gdje je nezavisno vladao Stjepan Vukčić, ostade slobodna, odbivši u svojim kršnim planinama tursku vojsku. Kad je kralj Matijaš saznao za propast Bosne, odluči se još iste godine pred zimu na vojnu za njezino oslobođenje. Na sam Božić uzme Jajce, a idućih godina još i svu sjevernu Bosnu te osnova dvije banovine: Jajačku u porječju Vrbasa sa središtem u Jajcu i Srebreničku između donje Bosne i Drine, pa Save i Majevice planine, sa središtem u gradu Srebrniku. Od ovih imala je prva da brani Turcima ulaz u Hrvatsku, a druga u Slavoniju i južnu Ugarsku.

Češki zapletaji i austrijski rat. Uto se zaplete kralj Matijaš u češke poslove. Kad je papa Pio II. zbog zaštićivanja Husitâ izopćio i lišio krune češkoga kralja Đuru Podjebradskoga, provali Matijaš kao papinski saveznik s vojskom svojom u Moravsku i Češku, gdje ga katolici izaberu svojim kraljem (1469.). Ali zemlje ne uzmože održati, jer je većina čeških

velikaša po smrti Đure Podjebradskoga izabrala i okrunila kraljem poljskoga kraljevića Vladislava Jagelovića. Zbog tih zališnih ratova, a i prekomjerne strogosti Matijaševe, podiže se u Ugarskoj i Hrvatskoj protiv njega buna s namjerom, da ga skine s prijestola i da uzme poljskoga kraljevića Kazimira Jagelovića za kralja. No energični Matijaš uguši tu bunu još u njezinu zametku, kaznivši teško njene kolovođe, a onda okrene opet pažnju svoju češkim zapletajima; ali uvjerivši se, da ne će potpuno uspjeti, sklopi s kraljem Vladislavom mir u Olomucu (1479.). Matijaš priznade Vladislava Jagelovića kraljem češkim i dobi uz naslov češkoga kralja (rex Bohemiae) u doživotnu upravu Moravsku, Slesku i Lužicu; po smrti Matijaševoj mogli su Česi iskupiti ove pokrajine za 400.000 dukata. Još prije izmirenja sa češkim kraljem navijestio je kralj Matijaš rat njemačkomu kralju Fridriku III., s kojim je već dulje vremena bio u zavadi. Dvanaest godina (1477.—1488.) udarahu Ugri na Austriju, pače 1485. osvoje i Beč, gdje kralj Matijaš uredi sebi dvor. No dok je kralj Matijaš ovako širio granice svoje države na sjeveru, ljuto je stradala Hrvatska ne samo od Turaka, nego i od njegove samosile.

Hrvatske prilike. Otkako je pala Bosna, Turci su jednako provaljivali u Hrvatsku, a naročito su ljuto postradale Lika s Krbavom i današnja sjeverna Dalmacija, pače pojedini odredi turski doprli su gdjekad sve do Senja i južne Kranjske. Vraćajući se natrag, Turci su vazda sobom vodili mnogo hiljada kršćanskoga roblja, koje bi ili naseljavali po Bosni po svojim posjedima kao »raju«, ili prodavali dalje na istok. Godine 1469. bijaše nevolja već toliko teška, da su se pojedini hrvatski velikaši, a naročito knezovi Frankapani, stali obraćati za pomoć Veneciji i njemačkomu kralju Fridriku III., jer im Matijaš — zaokupljen češkim ratom — ne uzmože ništa učiniti. Kad to sazna kralj Matijaš, uplaši se, da se ne bi Venecija, pomažući tobože Frankapane, ugnijezdila u Senju, i stoga pošlje u Hrvatsku kapetana Blaža Podmanickoga[1] s kraljevskom vojskom, a taj onda otme Frankapanima Senj. Tako postade Senj kraljevskim gradom, a doskora bi u njem uređena na obranu njegovu od Mlečana i Turaka kapetanija, obuhvatajući docnije čitavo primorje i Otočac. Gubitak Senja bijaše težak udarac za porodicu Frankapana, pa stoga i nastade neprijateljstvo između nje i kralja Matijaša, a pogotovo otkad joj kralj ote još i čitavo primorje od Trsata do Senja i Vinodol. Kako su se Frankapani utjecali Veneciji u zaštitu, navali Krčki knez Ivan na sučelne gradove Novi i Bribir; no time je izazvao kapetana Blaža Podmanickoga, da je udario na Krčki otok. Ali još prije negoli je otok mogao doći u vlast kraljevu, predade ga Ivan Frankapan Veneciji (1480.). Time bi rod Franka-

[1] Majer (= Madžar) Blaž hrvatskih suvremenih ljetopisa.

pana sasvim potisnut od mora, a Hrvatska izgubi i posljednji svoj otok. U vrijeme ovih smutnja podijeli kralj Matijaš (1477.) kraljevstvu hrvatskomu znatno pravo, da sebi samo bira na saboru posebnoga zemaljskoga glavara vojske (capitaneus regni), koji ne mora da bude ban.

Bosanski poslovi. Međutim je kralj Matijaš ratovao i s Turcima. Godine 1471. pade Počitelj na Neretvi u turske ruke, a s njime i čitava zemlja između Cetine i Neretve osim primorja. Iduće godine uskrisi kralj Matijaš dostojanstvo bosanskoga kralja, imenovavši i okrunivši bosanskim kraljem Nikolu Iločkoga (1472.—1477.), a onda ga učini još i banom hrvatskim i slavonskim, pače i upraviteljem vranskoga priorata. Ovaj primjer, da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna činile jednu administrativnu cjelinu, nije osamljen u ovo doba, što je zacijelo veoma poučna činjenica iz vremena najmoćnijega ugarskoga kralja.[1] Zadaća Nikole Iločkoga bješe, da Turcima otme preostali dio Bosne; no on je nije ispunio. Po njegovoj smrti odluči se sam kralj Matijaš na provalu u Bosnu i odista dopre do Sarajeva (Vrhbosne) (1480.); ali uspjeh kraljev bješe ipak samo privremen, pače dvije godine docnije (1482.) pokore Turci Hercegovinu. Dalje mu vojevanje s Turcima prekine rat s njemačkim kraljem Fridrikom III., za kojega umre kralj Matijaš u Beču 6. aprila 1490., navršivši istom 47 godina.

Ličnost kraljeva. Kralj Matijaš bijaše nesumnjivo najznatniji vladar svoga vremena. Potpuno samostalan, energičan, nepopustljiv prema svojim protivnicima, gospodar svakom oligarhijskom pokretu, a seljaku i građaninu pravi zaštitnik, to su kreposti, što su ga resile.[2] Osvajanja njegova proslaviše doduše ime njegovo, ali i nanesoše teških udaraca, naročito Hrvatskoj. Inače bijaše kralj Matijaš osobito darovit muž rijetke naobrazbe, duhovit i vješt govornik, velik i iskren prijatelj znanosti i umjetnosti, skupljajući oko sebe pjesnike i pisce. Državu podigao je do zamjerne snage i sjaja; mogao je postaviti na noge do 150.000 momaka na kopnu i 330 ratnih lađa, koje po moru, a koje po Dunavu, Dravi i Savi. Tada bješe središte dunavskog brodovlja Petrovaradin, a zapovjednikom neko vrijeme Petar Dóczy (Dojčin Petar narodne pjesme), nekoć ban jajački. Za vladanja Matijaševa pojavile su se i prve štamparije u

---

[1] Još 1464. slavonski je velikaš Emerik Zapoljski »gubernator Bosnae. ac Dalmatiae et Croatiae necnon Sclavoniae banus«, a tako isto i njegovi nasljednici Ladislav Disznósi i Petar Szobi (1465. 1466). Ivan Thuz od Laka (1466) i Blaž Podmanicki (1470—1478). Prvi jajački ban Petar Dóczi spominje se tek 1480. (Gl. Thallóczy, A Jajczai bánság története, Budapest 1915., str. 272 do 273.)

[2] Otale drevna hrvatska rečenica: »Pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice ni«.

Ugarskoj, a 1483. štampana je i prva hrvatska knjiga (misal nepoznata redaktora), možda u Veneciji.

Kralj Matijaš bijaše tri puta oženjen, ali ni jedna mu žena ne rodi djece, već je jedino imao nezakonita sina Ivaniša[1] (rođen 1473. u Vratislavi u Sleskoj). Potkraj života uzeo je kralj Matijaš svakojako nastojati, da mu osigura nasljedstvo, davši mu ime »Korvin« i mnogobrojna imanja, pače i čast kraljevskoga princa na dvoru. Međutim kad umre kralj Matijaš, sve je pošlo drugim putem, ma da su velikaši i kr. slob. gradovi položili kralju Matijašu prisegu, da će po njegovoj smrti sina mu Ivaniša izabrati kraljem.

XII.

VLADISLAV II. I LUDOVIK II.

(1490.—1526.)

Izbor kralja Vladislava II. Nasljedstvu Ivaniša Korvina najviše je smetalo, pored njegova nezakonitog podrijetla, neprijateljsko raspoloženje glavnih ugarskih velikaša protiv strogoga kralja Matijaša; jedino slavonski velikaši, naročito knez Lovro Iločki, sin nekadašnjega bosanskoga kralja, bili su listom za Ivaniša Korvina. No pored njega još su se javila tri kandidata za ispražnjeni ugarsko-hrvatski prijestô: češki kralj Vladislav Jagelović i mlađi mu brat poljski kraljević Ivan Albert te njemački kralj Maksimilijan, sin Fridrika III. Dok su oba Jagelovića temeljila svoje pravo na rodbinskim vezama s bivšim ugarsko-hrvatskim kraljevima, pozivao se Maksimilijan Habsburgovac na ugovor između kralja Matijaša i Fridrika III. od 1463. Ali nastojanjem sepeškoga (Zips) kneza Stjepana Zapoljskoga[2] bi konačno izabran na saboru u Pešti (15. jula 1490.) dobroćudni i slabi češki kralj **Vladislav II.** Jagelović (1490.—1516.). Ivaniš Korvin zadovolji se čašću nasljednoga slavonskoga hercega (dux), a onda i bana hrvatsko-dalmatinskoga, pače bilo mu je i obećano, da će ga novi kralj okruniti još i bosanskim kraljem; no do toga ipak nije došlo. Kad je na ugarsko-moravskoj granici novoizabrani kralj položio prisegu na krunidbenu zavjernicu (»izbornu kapitulaciju«), kojom postade sasvim odvisan od velikašâ, štono se po smrti kralja Matijaša opet domogoše predašnje prevlasti u državi, uđe svečano dočekan u

---

[1] Hrvatski spomenici toga vremena, tako kameni natpis glagolskim pismenima u nar. arh. muzeju u Zagrebu, zovu ga vazda Ivaniš.

[2] Porodica knezova Zapoljskih hrvatskoga je podrijetla: ona polazi iz mjesta Zapolje u požeškoj županiji nedaleko od Nove Gradiške (danas je tamo zaselak Godinjak).

Budim, a malo poslije i u Stolni Biograd, gdje ga je okrunio zagrebački biskup Osvald Thuz od Laka (18. septembra 1490.).

Borbe sa suparnicima. Prvo je bilo kralju Vladislavu II., da odbije svoje suparnike: brata Ivana Alberta i kralja Maksimilijana. S Ivanom Albertom bješe lak posao, jer poslije izgubljene bitke kod Košicâ okani se svojih težnja. Teže je bilo s Maksimilijanom. Istjeravši ugarske posade iz Austrije, naročito iz Beča, provali Maksimilijan sve do Stolnoga Biograda i Budima te se onda samovlasno prozva kraljem Ugarske i Hrvatske. Od hrvatskih i slavonskih velikaša bili su uza nj knez Lovro Iločki, Ivan Frankapan Cetinski, Nikola Frankapan Tržački, potomci banova Talovaca, pače i zagrebačka općina Gradec, dok je Kaptol bio uz Vladislava II. Kako su herceg Ivaniš Korvin i knez Bernardin Frankapan Ozaljski ostali vjerni kralju Vladislavu, nije čitavo hrvatsko kraljevstvo pristajalo uz Maksimilijana. Međutim prisili oskudica novca Maksimilijana na uzmak u Austriju, našto Ugri opet uzmu osvojene gradove. Kad Maksimilijan vidje, da ne može uspjeti, sklopi s kraljem Vladislavom mir u Požunu (7. nov. 1491.), po kojemu bješe Habsburgovcima zajamčen po drugi put ugarsko-hrvatski prijestô poslije izumrća muške loze kralja Vladislava. Osim toga odrekoše se Ugri Beča i donje Austrije, a hrvatskim bi pristašama Maksimilijanovim zajamčena amnestija. Sada je trebalo da i ugarski i hrvatski velikaši i plemići prihvate pogodbe mira, a naročito ustanovu o budućem nasljedstvu Habsburgovaca, pa stoga sazva kralj Vladislav II. sabor u Budim (za 2. februara 1492.). Na taj su važni sabor došli, uz mnoštvo nižega plemstva, još i svi velikaši, svjetovni i crkveni, iz Ugarske i Hrvatske. Odmah se pokazalo, da među staležima vlada veliko ogorčenje protiv požunskoga mira i da njegove ustanove ne će biti uzakonjene (inartikulirane), kako su to željeli Maksimilijan i Vladislav. Zadovoljiše se dakle poslije burnoga saborskoga raspravljanja od preko mjesec dana time, da su napose ugarski, a napose hrvatski velikaši i neki plemići (barones, proceres et nobiles regnorum Croacie et Sclavonie) ispravom zajamčili Maksimilijanu pravo nasljedstva za slučaj, ako kralj Vladislav II. ne ostavi zakonita sina nasljednika (7. marta 1492.).[1]

Slabost Vladislava II. Tako bijaše Vladislav doduše općenito priznat ugarsko-hrvatskim kraljem, ali slabost njegova vladanja i nazadak države doskora se pokazaše. Prvi znak jesu zakonski članci, što ih je stvorio isti budimski sabor, a Vladislav onda potvrdio. Sada su sve

---

[1] Ovu ispravu, koja se u originalu čuva u državnom arhivu u Beču, izdaju 63 velikaša i plemića, na čelu in hrv. dalm. slav. ban Ladislav od Egervara (nedaleko od Kaniže), a ovjerovljena je njihovim visećim pečatima.

ustanove kralja Matijaša gledom na vojsku i poreze dokinute i vraćeno ono stanje, kako je bilo za Žigmunda i Alberta, pače kralju je oduzeto pravo, da sâm po svojoj volji polazi u ofenzivni (navalni) rat. Napose još se kralj zakonskim člankom obavezao, da će uzdržati u starim pravima »kraljevinu Ugarsku s drugim kraljevinama, naime Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom«, a slavonskim plemićima uzakonjena su u jedanaest članaka (articuli nobilium regni Sclavoniae) stara prava i običaji kraljevine, od kojih je najznatnije, da Slavonija plaća od poreza, koji je određen za Ugarsku, samo polovicu. Glede palatina je uređeno, da ga ima odabrati kralj »po savjetu prelatâ i barunâ, a s privolom plemićâ kraljevstva«. Nato postade palatinom onaj, koji je Vladislavu pribavio krunu sv. Stjepana, sepeški (Zips) knez Stjepan Zapoljski. Posljedice oslabljenja kraljevske vlasti pokazaše se doskora, a poglavito u nečuvenoj financijalnoj bijedi, u kojoj treba tražiti glavni uzrok općemu rasulu.

Slabost nove vladavine odmah odluče iskoristiti knezovi Frankapani tako, da se opet domognu od kralja Matijaša oteta im primorja, a naročito Senja. Zbog ovih smutnja odreče se herceg Ivaniš Korvin svoje časti, a banom hrvatskim postade Emerik Derenčin.[1] Novi ban i knez Bernardin Frankapan povedoše ljutu borbu za Senj, ali uto provali bosanski paša Jakub s jakom vojskom u Hrvatsku, a odavle u Kranjsku i Korušku. Na taj glas izmire se Frankapani s banom, okanivši se borbe za Senj, te svi složno dočekaju na Krbavskom polju pod gradom Krbavom (danas Udbina) Turke, kad se vraćahu. Dne 9. septembra 1493. došlo je do užasna boja, u kojem bude hrvatska plemićka vojska krivnjom banovom ametice potučena i najvećim dijelom ili pogubljena ili zarobljena. Sam ban Derenčin bi uhvaćen i odveden u Tursku, gdje je i umr'o poslije nekoga vremena. Porazom na Krbavskom polju — koje je narod potom prozvao »Krvavo polje« — počinje se onaj dugi niz godinâ, za kojih su se Hrvati nalazili u neprekidnom i očajnom boju s Turcima braneći otadžbinu svoju.[2] Sada se počelo pomicanje Hrvata iz prekogvozdanskih strana u Slavoniju i dalje u Ugarsku, a time se ujedno stalo i geografsko ime hrvatsko širiti

[1] Ban Imre Derencsényi bijaše Madžar od plemena Balog. Ime mu je od grada Derencsény (slovenski Drjenčane) u gömörskoj županiji. Hrvati su ga zvali Derenčin, kako to dokazuju suvremeni hrvatskim jezikom pisani izvori.

[2] Suvremeni pop glagolaš Martinac upisa u svoj molitvenik poslije boja ovo: »I tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakože ne bist od vremena Tatarov i Gotov i Atelije (= Atile) nečastivih«. Sabor hrvatski, koji se je sastao 17. jula 1558. u Steničnjaku, kaže kralju Ferdinandu, da se zbog teških bojeva Krbavsko polje »in vulgari Kerwawo polye nominatur« (Šišić, Sab. spisi III. 22).

na sjever do Drave, dok ga je u isto vrijeme sve to više nestajalo iz porječja Vrbasa, Sane i Une.

Odmah poslije Krbavskoga boja uzmu se Hrvati ogledati za pomoć. Znajući, da im kralj Vladislav ne može pomoći, obrate se na kralja Maksimilijana i papu Aleksandra VI. Maksimilijan im odista stavi na raspolaganje neke kranjske čete, a papa pošlje im novčane pomoći, hrane i oružja. No sve to bješe i suviše malo spram jake turske sile, jer kad opet uzeše bosanski muslimani provaljivati u Hrvatsku i Slavoniju, obavezaše im se neki hrvatski velikaši i plemići na plaćanje godišnjega danka i nesmetano propuštanje četâ kroz svoje zemljište, kao na uzvrat za ličnu i imovinsku sigurnost. Na tom nije se ništa promijenilo ni onda, kad je kralju Vladislavu uspjelo, da je kod novoga sultana Bajazida II. (1481.—1512.) teškom mukom ishodio trogodišnje primirje (krajem marta 1495.).

Prilike u Ugarskoj. Međutim se slože u Ugarskoj dvije stranke: jedna dvorska, na čelu joj ostrogonski nadbiskup i kancelar Toma Erdődy,[1] i druga opozicionalna s Lovrom Iločkim težeći zbaciti Vladislava s prijestola. Zbog toga povede Vladislav vojnu na hercega Lovru Iločkoga, tada gospodara čitavoga Srijema i gotovo cijele vukovske županije, te ga konačno prisili na pokornost. Poslije te vojne sastane se sabor ugarski u Budimu i stvori zaključak, kojim bješe za sva dalja vremena zajamčena većina nižemu plemstvu, jer je odsada mogao svaki plemić doći na sabor. Taj je zaključak djelo palatina Stjepana Zapoljskoga, koji zamisli svoga sina Ivana učiniti kraljem poslije Vladislava, i to baš s pomoću nižega plemstva, koje je bilo listom za njega sa svojim vođom, rječitim pravnikom Stjepanom Verbőczyjem na čelu. No Stjepan Zapoljski umre već 1499., našto preuze sve očeve časti, osim palatinske, stariji mu sin Ivan. Nastojanjem Ivana Zapoljskoga stvori onda sabor na Rákoškom polju (12. okt. 1505.) zamašni zaključak, koji postade poslije kraljeve sankcije zakonom, da odsada pod prijetnjom kazni zbog veleizdaje nitko više ne smije predlagati tuđinca na ugarsko-hrvatski prijesto. Taj je zaključak očito naperen bio protiv kuće Habsburške, pa stoga uze se kralj Maksimilijan, tek što je za nj saznao, spremati, da makar oružanom rukom sačuva svoje pravo. Uto se rodi kralju Vladislavu sin Ludovik, i time postade svaka raspra o tom pitanju izlišna. No za veću sigurnost obnove oba vladara ugovor, po kojem bi kući Habsburškoj po treći put zajamčeno pravo nasljedstva poslije izumrća Jagelovića u Ugarskoj i Hrvatskoj (19. jula 1506. u Beču).

---

[1] Sin kolara Bakolca (otale hrvatsko Bakač) iz sela Erdőda kraj Szatmára u nekadanjoj sjev. Ugarskoj, a sada u Čehoslovačkoj.

Ivaniš Korvin i zadnje godine Vladislava II. Za vrijeme tih nereda u Ugarskoj, opet se vrati u Hrvatsku kao herceg I v a n i š K o r v i n. On se oženi Beatricom, kćerkom kneza Bernardina Frankapana, te stolovaše izmjenice u Bihaću na Uni ili u Krapini u hrvatskom Zagorju. Glavna mu je zadaća bila braniti zemlju hrvatsku od neprekidnih turskih navala, a naročito zaštititi Jajce s banovinom. Tu je zadaću veoma savjesno vršio pobivši Turke oko Knina i pod Jajcem, našto sultan sklopi s Vladislavom II. sedmogodišnje primirje. No odmah potom (12. okt. 1504.) umre herceg Ivaniš Korvin u Krapini na tešku žalost čitave hrvatske zemlje. Prema njegovoj naročitoj želji bi pokopan u crkvi pavlinskoga samostana u Lepoglavi, gdje mu se još i danas vidi nadgrobna ploča. Udovica njegova Beatrica Frankapanka preudala se doskora za Jurja Brandenburškoga od bivše carske njemačke porodice Hohenzollern.

Domala uplete se Vladislav u rat s Venecijom kao saveznik kralja Maksimilijana, a za nagradu imao je dobiti davno već otetu Dalmaciju. No budući da je nadbiskup i kancelar Toma Erdődy bio potajni privrženik mletački, znao je vazda vješto osujetiti sve udarce uperene protiv republike, i tako ostade Dalmacija i dalje u mletačkoj vlasti (1512.). Potom bješe imenovan hrvatskim banom vesprimski biskup, Trogiranin P e t a r B e r i s l a v i ć, koji uze hrabro odbijati turske navale; osobito se ban proslavio slavnom pobjedom kod Dubice na Uni (15. aug. 1513.). U isto se vrijeme spremi i Ugarska na rat protiv Turaka, no vojska, većim dijelom seljaci, ujedared okrenu pod vodstvom Jurja Dóže mjesto na Turke na velikaše i plemstvo. Od te nevolje spase Ugarsku erdeljski vojvoda Ivan Zapoljski porazivši Jurja Dóžu kod Temišvara (1514.), našto mu i onako veliki ugled još većma poskoči. Te prilike prisiliše slabića Vladislava, da se što tješnje združi s Maksimilijanom. Oba se vladara sastanu 1515. u Požunu i Beću, i ponovo sklope (22. jula) nasljedni ugovor: kući Habsburškoj bi po č e t v r t i p u t zajamčeno pravo nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolu za slučaj izumrća Vladislavljeva koljena, a za veće jamstvo zaruči se Ludovik s Marijom Habsburškom, unukom Maksimilijanovom, a Ana, kći Vladislava II., s Marijinim bratom Ferdinandom Habsburgovcem.[1]

Ludovik II. Malo zatim umre (13. marta 1516.) kralj Vladislav, a naslijedi ga u Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj jedinac sin **Ludovik II.** (1516.—1526.), okrunjen još 1508. Kako mu je bilo tek deset godina, budu mu određeni skrbnici i odgojitelji, ali nažalost sami nevaljali i moralno iskva-

[1] Za razumijevanje daljih događaja treba istaknuti, da svi ovi p o r o d i č n i ugovori nijesu nikad bili uzakonjeni na saborima, dok je saborski zaključak od 1505., kojim su stranci isključeni od ugarsko-hrvatskoga prijestola, sankcijom kralja Vladislava II. postao zakonom.

reni ljudi. Zbog toga spade država na još niže grane: niti su se poštivali saborski zaključci, niti slušali vladini nalozi, a između dvorske stranke, kojoj je stajao na čelu palatin Stjepan Báthory, i narodne s vođom Ivanom Zapoljskim, bjesnile su strastvene borbe. Državni su se prihodi gubili u rukama lakomih velikaša, a financijalnu nevolju poveća još kvarenje novca. Opreka između rasipnoga života velikašâ i nevjerojatne bijede seljakâ i građanâ, pače i oskudice dvorske, bila je svakomu zazorna; no pomoći joj nije nitko znao ni mogao, niti onda, kad kralj Ludovik II. postade punoljetnim te se oženi Marijom Austrijskom (1522.).

Ban Petar Berislavić. Te su nevoljne prilike iskoristili Turci za odlučnu navalu na Hrvatsku i Ugarsku. Ban Petar Berislavić suzbijao je neprekidno njihove nadmoćne nasrtaje i to poglavito novcem, što su ga Hrvati sami na svom saboru dozvolili u tu svrhu. Ali uza sve to ban je Turcima samo teško odolijevao, naročito otkad oni osvojiše sav kraj do blizu Une, tako da je jedino Jajce s obližnjim okolišem ostalo slobodno, kao kakova oaza u turskom vladanju. Stoga je u Jajce vazda trebalo silom unositi hrane i oružja, da grad uzmogne i dalje odbijati navale. Početkom 1518. opskrbi tako Petar Berislavić Jajce porazivši tom prilikom Turke negdje blizu grada. Pored svega primirja provale Turci nanovo 1520. kroz Hrvatsku do Istre. Ban Petar Berislavić pođe im u susret. U planini Plješivici, između Korenice i Bihaća na Uni, došlo je (20. maja) do žestokoga boja, u kojem ban pogibe. Tijelo banovo bi odneseno u Vesprim i ondje svečano sahranjeno, dok opća žalost zavlada za njim, ne samo u Hrvatskoj, nego i na dvoru pape Lava X., kralja Ludovika II. i cara Karla V.

Sultan Sulejman II. Upravo iste godine sjede na prijestô sultan Sulejman II. (1520.—1566.), za kojega se tursko carstvo uspelo na vrhunac slave i moći. Odmah u početku svoga vladanja zauze otok Rod, a onda (29. aug. 1521.) važni Beograd, »zlatni ključ« Ugarske i Slavonije, na koji su dosada tolike turske vojske bezuspješno udarale. Poslije pada Beograda bijaše očito, da će dobrza doći do odlučnog sukoba između Ugarske i Turske, a i Hrvatskoj zaprijeti teška pogibao, jer unatoč hrabrosti novoga bana Ivana Karlovića od plemena Gušićâ (1521.—1524.) osvoje Turci Knin i Skradin (1522.), a onda i Ostrovicu (1523.); jedino Klis obrani slijedeće godine Petar Kružić. U toj se nevolji Hrvati potpuno priklone Habsburgovcu Ferdinandu, koji ih je zbog sigurnosti Koruške, Kranjske i Štajerske pomagao i novcem i vojskom, brineći se tako više za Hrvatsku od kralja Ludovika. Utom se nađe Jajce u krajnjoj nevolji ne imajući hrane i dovoljno vojske. Hrabri Krsto Frankapan, sin kneza Bernardina, odluči se da mu pomogne. Na udivljenje cijeloga kršćanskoga svijeta izvede Krsto (ljeti 1525.) svoju nakanu tolikom vješti-

nom, da je uz neprekidne bojeve kroz više dana izgubio samo tridesetak ljudi, dok je Turaka poginulo mnogo stotina.

No ni tim junačkim djelom nije bilo Hrvatima pomoženo. Stoga se oni početkom 1526. sastanu u Križevcima na sabor, gdje su neki velikaši, na čelu im Krsto Frankapan, odlučno zahtijevali, da se Hrvatska odcijepi od kralja Ludovika, dakle od Ugarske, i da sebi potraži drugoga gospodara (trovarsi altro signore), koji će je braniti i štititi, a to da je Ferdinand Habsburški. Tom se prilikom izjavi Krsto Frankapan spremnim osvojiti Bosnu, a onda da će se Ferdinand proglasiti i kraljem Bosne, »budući da Bosna pripada Hrvatskoj« (appartenendo la Bossina a la Croatia).[1] Neki drugi velikaši bili su opet za pokroviteljstvo Venecije, i tako se sabor razиđe, ne stvorivši pravoga zaključka glede novoga gospodara.

U isto se vrijeme nalazila Ugarska na pragu građanskoga rata. Plemstvu je uspjelo zbaciti Stjepana Báthoryja, a nato bi palatinom izabran popularni Stjepan Verbőczy, no već za kratko vrijeme i opet ga zamijeni Stjepan Báthory. U taj čas, ljeti 1526., spremi se sultan Sulejman s 200.000 momaka na odlučan boj protiv Ugarske, u kojoj nije bilo na okupu ni vojske ni novaca. U zadnji čas preuze kaločki nadbiskup Pavao Tomory vrhovno zapovjedništvo nad vojskom od kakih 30.000 momaka, u kojoj se nalazilo i nešto Hrvata s banom Franjom Batthyányjem (1525.—1531.). Ne čekajući glavne hrvatske vojske pod Krstom Frankapanom, niti erdeljske pod Ivanom Zapoljskim, zametnu Ugri 29. augusta 1526. kod Mohača bitku i budu poslije kratkoga boja ametom potučeni. Najveći dio vojske, do 22.000 boraca, među njima mnogo biskupa i velikaša, pa i sam Pavao Tomory. pokriše bojno polje, dok se mladi kralj Ludovik II. na bijegu utopi u nabujalom potoku Čeleju. Na Mohačkom bi polju zakopana potpuna samostalnost ugarske države, a podjedno i ispražnjen ugarsko-hrvatski prijestô.

XIII.

NUTARNJE STANJE KRALJEVSTVA HRVATSKOGA (od 1102. do 1526.).

Ime. Diplomatsko ime kraljevstva hrvatskoga ostade i dalje regnum Croatiae et Dalmatiae,[2] koje vazda i stalno označuje po-

[1] Te podatke daje u sasvim pouzdanim izvještajima tadanji papinski poslanik na budimskom dvoru, barun Burgio (Gl. Monumenta Hungariae Vaticana, ser. II. tom. 1. str. 324.)

[2] Ne »regna Croatiae et Dalmatiae«; ovaj se pluralni oblik javlja prvi put tek 1359., dakle poslije zadarskoga mira, kad je Ludovik I. stekao čitavu Dalmaciju.

litički teritorij od Drave do mora, a i sam se vladar naziva uz »rex Hungariae« još i »Croatiae et Dalmatiae«. No pored ovoga imena, živi i ono Slavonije, kojim se od kraja XII. vijeka dalje rado nazivala ne samo u Ugarskoj, nego i u dalmatinskim gradovima sva hrvatska zemlja od Neretve i mora do Drave. U ovom značenju poznaju tada ime Slavonije (Sclavonia) takoder u Veneciji, Napulju i Rimu. Međutim naslova »kralja Slavonije« (rex Sclavoniae) nijesu kraljevi u sve vrijeme do 1526. nikad uzimali, dok su ga hercezi i bani redovito nosili (prvi put 1184. »dux Sclavoniae«, a 1215. »banus Sclavoniae«). Očito su kraljevi ostali vjerni naslovu, kako ga je primio kralj Koloman poslije svoga krunisanja u Biogradu, a pored toga zacijelo su u kraljevskoj kancelariji dobro znali, da je pojam Slavonije već sadržan u naslovu Croatia et Dalmatia. To je stim znatnije, što se znade, da su se Arpadovići voljeli kititi naslovom pa i takovih zemalja, od kojih su imali tek mali komad, a često ni toliko.[1]

Teritorijalne promjene i granice. U to se doba nekoć jedinstveno kraljevstvo hrvatsko razdvoji u dva zasebna teritorija: na Hrvatsku s Dalmacijom i na Slavoniju. Dalmaciju činili su u početku poznati nam otoci i primorski gradovi, a Hrvatsku sva zemlja između Neretve, Vrbasa, Gvozda (Kapele), Kupe i mora počevši od Trsata do ušća Neretve; pod Slavonijom opet počeo se od prve polovice XIII. vijeka razumijevati samo onaj dio hrvatske zemlje, koji se nalazio između Gvozda (Kapele), Drave, porječja donje Une, Vrbasa i Bosne, nazivajući se najprije banovinom (banatus), onda hercegovinom (ducatus) i konačno od vremena naslovnoga galičkoga kralja Kolomana (prvi put 1240.) kraljevinom (regnum). Teritorijalnu rascjepkanost sve dotle jedinstvenoga političkog teritorija hrvatskoga, proveo je konačno Bela III. (IV.), kad je (oko 1260.) predao Slavoniju u upravu jednomu, a Hrvatsku i Dalmaciju drugomu banu. I tako se od druge polovice XIII. vijeka stao razumijevati zasebni geografsko-politički teritorij pod svakim od ona tri imena, koja su nekoć značila zapravo jedno isto, naime državu hrvatsku. Podjedno uzeli su se Dalmaciji pribrajati stari čisto hrvatski gradovi Šibenik (od 1166.) i Nin (od 1205.), kad su dobili od ugarsko-hrvatskih kraljeva Stjepana IV. (III.) i Andrije I. (II.) privilegije slične onima, što ih je 1107. dao Koloman tadašnjim dalmatinskim gradovima Zadru, Trogiru i Splitu. Isto su se tako uzeli računati u Dalmaciju otoci Brač i Hvar, navlaš otkad dođoše pod vlast mletačku (1278.). Njezinim

---

[1] Veliki se ugarski kraljevski naslov razvio ovako: najprije rex Pannoniorum ili Hungarorum, onda Hungariae (do 1102.); Dalmatiae et Croatiae (od 1102.); Ramae (od 1137.); Serviae (od 1202.): Galliciae et Lodomeriae (od 1206.); Cumaniae (od 1236.); Bulgariae (od 1270.)

ojačanjem uopće se i širi ime Dalmacije na štetu Hrvatske. Ali jačanje mletačke, bosansko-humske, a naročito turske vlasti na južnim granicama Hrvatske, dalo je povoda, da se uporedo s doseljenjem mnogobrojnoga hrvatskoga plemstva i puka uzelo širiti i hrvatsko geografsko-političko ime Gvozdu na sjever prema Kupi, Savi i donjoj Uni. U drugoj polovici XV. vijeka i početkom XVI., već se nazivlje Hrvatskom (Croatia) onaj dio zagrebačke županije, koji se sterao na jugu Kupe i Save između današnjega Karlovca, Siska i Jasenovca. Sada su gradovi i mjesta Bihać, Krupa (na Uni), Kostajnica, Zrinj, Topusko, Steničnjak i Dubica, još u prvoj polovini XV. vijeka u Slavoniji, krajem istoga vijeka u Hrvatskoj.

Granice političkoga teritorija hrvatskoga mijenjale su se, kako vidjesmo, veoma često. Tečajem XV. vijeka izgubi Hrvatska u korist Venecije čitavo primorje osim onoga dijela, što se pruža od Trsata do Baga, a tako isto i sve otoke. Na kopnu opet oteše Turci do Mohačkoga boja sav Srijem i ravnu Slavoniju do Đakova i Osijeka, južnu Hrvatsku gotovo do Gvozda, osim Klisa i Obrovca te Pounja. Jajačka je banovina bila dakle kao otok u turskom moru, koji se najbliže primicao hrvatskoj zemlji kod Gradiške na Savi, nedaleko od ušća Vrbasova. Sada se već i sastajemo prvi put (1525.) s nazivom za nekoć prostranu Hrvatsku: »Knezovi i ostaci plemića kraljevine naše Hrvatske« (comites et reliquiae nobilium regni nostri Croatiae).

Žitelji. Inače bijahu i sada glavni elemenat pučanstva u čitavoj zemlji od Drave do mora Hrvati (Croatae, Sclavi). Uz njih živjeli su od starine po dalmatinskim gradovima i otocima Latini (Romani), koji se konačno sasvim potalijančiše, kad su dospjeli trajno pod mletačku vlast. Po nekim gradovima u Slavoniji, naročito u Zagrebu, Virovitici i Vukovaru, uzeše se od XIII. vijeka naseljavati Nijemci (Teutoni), najvećim dijelom obrtnici, dok su Madžari (Hungari) sjedili poglavito uz donju Dravu i uz desnu obalu Dunava pod Fruškom gorom, a Srbi (Rasciani, Traces) od kraja XIV. vijeka dalje u južnom Srijemu, kamo su uzmakli ispred Turaka. U nekim slavonskim gradovima bilo je i Talijana (Italici), pače i Francuza (Gallici), ponajviše trgovaca i ljekara. Množinom natkriljuju sve strane žitelje, naročito u XV. vijeku, Vlasi (Valachi, Vlachi, Olahi) ili po nošnji zvani i Maurovlachi, odnosno Morovlachi (Morlachi ili Mrtvovlasi i Nigri Latini), a u nekim predjelima, tako u srednjem Pounju, Čiči. Nema sumnje, da su oni podrijetlom bili Romani, i to koje izravni potomci rimskih naseljenika, koje poromanjeni Tračani, i da su postali negdje južno planini Balkanu u današnjim makedonskim i tesalskim planinama. Otale su se sve više širili prema sjeveru i tako ušli u čisto slovenske oblasti, gdje su najprije govorili oba jezika, a onda su se vremenom

— u XIV. i XV. vijeku — sasvim poslovenili, i to neke skupine prije, a neke docnije. Car Dušan jasno ih razlikuje u »Zakoniku« od Srbâ, Arbanasâ i Grkâ, a u Hrvatskoj pominju se prvi put u prvoj polovici XIV. vijeka (upravo 1322.). Vlasi su se bavili poglavito prenošenjem robe na konjima i mazgama (turma i turmari, u dubrovačkim spomenicima »ponosnici«) te stočarstvom, provodeći nestalan život, ljeti na planinskim pasištima po katunima, a zimi bliže prisojnoj obali morskoj. Proizvodili su sir u pogačama (caseus vlachescus), maslac i ovčju vunu. Stoga je ime V l a h od XIV. do XVI. vijeka u prvom redu značilo s t o č a r a, dakle je ono obilježavalo u prvom redu zanimanje ili socijalni položaj, a ne tuđu narodnost. Hrvatska bješe puna Vlahâ od Neretve do Gvozda, naročito oko Cetine, Zrmanje i Like, a vjere bijahu najvećim dijelom katoličke,[1] a tek iznimno grčkoistočne (Vlachi schismatici). »Hrvatski Vlasi« ili »Vlasi v Hrvatih«, kako se sami nazivlju, govorili su, otkad se pohrvatiše, čakavskim narječjem, kako to dokazuju njihove sačuvane isprave, a imena im također poprimiše hrvatske oblike.[2] Gdje ih je bilo više, stvarali su općine (universitas Valachorum), a glavari se njihovi zovu u hrvatskim ispravama: knezi, vladiki (to nijesu biskupi), vojvode, suci i pristavi; oni su u prvom redu dijelili pravdu kao prisjednici »vlaškoga stola«, naime suda, a onda bijahu i njihovi vojnički zapovjednici.[3]

Društvo se i u ovo doba raspadalo na slobodne i neslobodne ljude, naime na velikaše crkvene (prelati) i svjetovne (barones, magnates), niže plemstvo (najprije servientes, onda nobiles), građane (cives), slobodne seljake (liberi), slobodnjake (libertini), kmetove (coloni) i robove (servi, hrv. sebri, mancipia). Prema prije, za doba narodnih vladara, samo je ta razlika, što je u Slavoniji preoteo maha zapadnoevropski feudalizam sa svojim uredbama, a sve se većma gubilo plemensko slovensko uređenje. S tim u vezi naseliše se sada u Slavoniji brojne plemićke porodice iz Ugarske, koje su mnogo pridonijele, da je ta zemlja u Srednjem Vijeku na oko pokazivala tobože »ugarski« značaj, to jest da se držalo, e je u tješnjoj vezi s Ugarskom, nego li s ostalom Hrvatskom. U Hrvatskoj od Gvozda do Neretve vladala su i dalje čitavim zemljištem, jedino hrvatska plemena, i nema primjera, da bi ikoji ugarski plemić dobio posjeda ma igdje u njoj. Glavni rodovi velikašâ i plemićâ u Slavoniji već su nam poznati, pa ih stoga i ne ćemo ovdje ponavljati. Isto su nam tako poznati i građani i nji-

---

[1] Godine 1433. daruju franjevačku crkvu sv. Ivana iznad Metka u Lici.

[2] Tako: Viganj Dubravčić, Toma Rošević, Matijaš Vukić, Blaž Kopčić, Miklouš Dobojević, Antun Tuković, Ivan Herendić, Franko Danilović. — Ima više hrvatskih plemićkih porodica v l a š k o g a podrijetla.

[3] Te Vlahe valja razlikovati od grčkoistočnih S r b a - Vlaha za turskoga vladanja od XVI. i XVII. vijeka naprijed. Up. o njima K a d l e c, Valaši a valašské právo v zemích slovanských. Prag 1916.

hovi privilegiji, dok su od podanika udvornici sjedili na kraljevskim posjedima, predijalisti na biskupskim i crkvenim, a kmetovi na plemićkim; robovi ili sebri nijesu toliko obrađivali zemlju svojih gospodara, koliko su im bili radnici i obrtnici; oslobođeni kmetovi, kojim bi gospodari dali slobodu ma bud s kojih zasluga, zvali su se slobodnjaci.

Crkva hrvatska. Kao u političkom, tako je i u crkvenom obziru kraljevstvo hrvatsko bilo rastrojeno. Hrvatska je čitava pripadala nadbiskupiji splitskoj, u kojoj su se nalazile ove biskupije: kninska, dopirući do Bihaća na Uni, trogirska, ninska sa zapadnom polovicom Like, Krbavska (od 1185.) s istočnom polovicom Like i sijelom u gradu Krbavi (danas Udbina[1]), skradinska, šibenička (od 1298.), senjska (od 1185.), makarska (od 1330.), duvanjska (od 1330.) sa sjedištem u Lijevnu i hvarska (od 1185.) s južnim otočjem. Godine 1154. podigli su Mlečani nadbiskupiju u svome Zadru sa sufraganim biskupima krčkim, rapskim i osorskim. Slavonija opet bijaše podijeljena među tri biskupije: zagrebačku s još jednim kaptolom u Čazmi (od 1232.), a sezala je na istok sve do Slatine, Voćina i Pakraca, onda pečujsku, koja je obuhvatala najveći dio današnje Slavonije sve do pravca povučena od Iloka (ali bez njega) na ušće Bosuta u Savu s drugim kaptolom sv. Petra u Požegi, i srijemsku (od 1229.) sa sijelom u Banoštoru između Dunava i Save, a pečujskoj biskupiji na istok. Izuzetak čini još i Đakovo kao sijelo bosanskoga biskupa. Sve tri slavonske biskupije, a onda i bosanska (od 1247.) pripadale su pod nadbiskupiju kaločku.

Nadbiskupije i biskupije bile su razdijeljene u arhidjakonate, a ovi opet u župe. Za kulturni život u Srednjem Vijeku od osobite su važnosti kaptoli kao središta svega duševnoga života, a napose školâ za obrazovanje svećeničkoga podmlatka. Uza to bijahu kaptoli od početka XIII. vijeka i tako zvana mjesta vjerodostojnosti (locus credibilis), vršeći razne pravne poslove, koje su u nekim dalmatinskim gradovima obavljali javni bilježnici (notarii publici). Oni su čuvali originale ispravâ, izdavali vjerodostojne prijepise i sudjelovali kod uvađanja u posjed. U Hrvatskoj i Dalmaciji vršili su takove poslove kaptoli u Splitu, Ninu, Kninu i Senju, a u Slavoniji u Zagrebu, Čazmi, Požegi i Đakovu. Osim prihoda od svojih imanja, imali su biskupi i kaptoli dohodak od crkvene desetine, koju je morao svatko plaćati, plemić ili neplemić, i to u prirodninama i životinjama. Od tih su prihoda kaptoli uzdržavali zajedno s biskupom svoje škole. U Dalmaciji su se popunjavale biskupske stolice i u ovo doba ponaj-

[1] Iz Krbave (Udbine) preneseno bi 1460. biskupsko sijelo u Modruše, a onda zbog Turaka 1493. u Novi na moru. Oko 1461. bijaše i Otočac sijelo biskupa, ali te je biskupije brzo nestalo.

više izborom klera i laikâ dotičnoga grada; no u XIV. vijeku veoma se često zbivalo, da su pape izravno imenovali biskupe, naročito u slavonskim biskupijama. Tek u XV. vijeku stekoše kraljevi pravo popunjavanjâ biskupskih stolica, a pape bi ih onda potvrđivali. Pored sve borbe Latina protiv slovenske službe božje i glagolice ona se ipak održa u biskupiji senjskoj, krčkoj i krbavskoj, pače mnogo glagolaša nalazimo ne samo po čitavom području splitske nadbiskupije, nego od druge polovice XV. vijeka dalje i po zagrebačkoj. Međutim ovi su glagolaši u zagrebačkoj biskupiji poglavito bjegunci iz Hrvatske ispred Turaka. Iz Hrvatske presađena je slovenska služba božja u XIV. vijeku u neke samostane po Češkoj i Poljskoj.

Uz brojno svećenstvo bilo je u kraljevstvu hrvatskom i mnogo samostanâ. Poslije starih Benediktinaca uze se početkom XIII. vijeka po Hrvatskoj širiti red Cistercita, kojemu sagradi Andrija I. (II.) kao herceg oko g. 1200. u Topuskom prekrasnu gotsku crkvu sv. Marije sa samostanom. Poslije njih nastaniše se Dominikanci i Franjevci, naročito u južnoj Hrvatskoj i Bosni, gdje im je glavna zadaća bilo suzbijanje patarenstva. Onda dođoše Templari (Božjaci) i Pavlini. Templarima darova papa svoj posjed u Vrani, ali su dobrza i sami stekli golema imanja. Kad bi taj red dokinut (1312.), zapade sav imutak njegov Ivanovce ili Križare (Cruciferi), pa stoga se i njihov prior prozva priorom vranskim. Pavlini bili su rašireni u Hrvatskoj i Slavoniji, a naročito bijahu im na glasu samostani Remete kod Zagreba i Lepoglava u Zagorju (osnovan oko 1400.).

Pripadnikâ grčkoistočne vjeroispovijesti bješe u Hrvatskoj sve do 1526. veoma malo, još najviše u Srijemu, gdje su to bili doseljeni Srbi na imanjima porodice Brankovićâ, a onda u Humskoj zemlji. U Krušedolu osnovali su (između 1496. i 1502.) posljednji Brankovići, Maksim (prije kaluđerstva Đorđe) i brat mu Jovan, srpsko-pravoslavnu metropoliju za sve one srpske eparhije u Ugarskoj, koje su se imale osnovati. Prvi metropolita ove srijemske metropolije bješe sam Maksim, a taj je i kao takav um'ro 18. januara 1516., dok je u Humskoj zemlji sjedište eparhije bilo u manastiru svete Bogorodice u Stonu. Patareni su se proširili mjestimice i u južnu Hrvatsku, pače i u vukovsku i požešku županiju, dok je kroz neko vrijeme bilo u XV. vijeku u Srijemu i Husitâ.

Ustav i sudbenost. Od godine 1102. bijaše ugarski kralj podjedno i hrvatsko-dalmatinski, ali Ugarska i Hrvatska nijesu zato činile i jedinstvenu državu u nutarnjoj upravi, već je svako kraljevstvo ostalo i dalje za sebe politička, teritorijalna i narodna jedinica. Jedino spoljašnja politika, kojom je ravnao samo kralj, bijaše im zajednička, a to je bio i razlog,

zašto stranci nijesu vazda marili za nutarnju razliku. Krunisanje za zasebnoga hrvatsko-dalmatinskoga kralja obavljalo se sve do Andrije I. (II.), odnosno Bele III. (IV.), no otada bješe vazda zajedničko, samo što su kraljevi bez sumnje izdavali zasebne zavjernice hrvatskim, a zasebne ugarskim staležima.

Kralja je u Hrvatskoj zamjenjivao, kad god je to bilo možno, samostalan i kralju jednakopravan herceg (dux), redovito član kraljevske porodice (sin ili brat kraljev). Stoga se on i piše »božjom milošću« (dei gratia), a njega zovu »hercesko veličanstvo« (ducalis maiestas). Herceg stolovao je obično u Zagrebu, Kninu i Zadru, a docnije i u Bihaću na Uni. Godine svoga vladanja brojio je kao kralj, a imao je na svom sjajnom dvoru zasebnu dvorsku kancelariju s kancelarom na čelu. Herceg vršio je nadalje važna kraljevska prava u Hrvatskoj, namještavajući banove, sazivajući sabore, dijeleći plemstvo za zasluge hrabromu vojniku, vodeći vojsku u rat, potvrđujući stare kraljevske privilegije pojedinim gradovima i plemićima, i kujući svoje zasebne novce.

Kad nije bilo hercega, onda su kraljevstvom upravljali bani, gotovo istom vlasti. U prvo vrijeme bio je samo jedan ban, no od Bele III. (IV.) nalazimo ih stalno po dva, i to napose za Hrvatsku i Dalmaciju, a napose za Slavoniju. Od Matijaša Korvina, kad je već bila izgubljena Dalmacija s južnom Hrvatskom, ima samo jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban, ili dva ista. Taj je naslov onda ostao u stalnoj upotrebi sve do 1918. Banovi su redovito bili ili domaći plemići, ili su imali posjeda u Slavoniji. Svaki je ban sebi na saboru sam imenovao između domaćega plemstva banovca (vicebanus); slavonski banovac bijaše redovito župan zagrebački ili križevački, a hrvatski, župan kninski. Uz bana i banovca javlja se samo u Slavoniji još i protonotar, izabran na saboru od plemstva, koji je čuvao pečat kraljevstva, kao što je to činio kancelar u Ugarskoj, a u docnije doba bio je i banov zamjenik kod sudovanja.

Hercezi i bani sazivali su po kraljevu nalogu sabore. Budući da je kraljevstvo od druge polovice XIII. vijeka bilo razdijeljeno na dvije upravne jedinice, sastajali su se napose slavonski, a napose hrvatski sabori (generalis congregatio regni Sclavoniae ili regnorum Dalmatiae et Croatiae), i to prvi ponajviše u Križevcima, onda u Zagrebu i Čazmi, a drugi u Kninu, Ninu i Bihaću na Uni, a docnije u Topuskom i u Ripču (kraj Bihaća). Sabori su trajali redovito po više dana, a dolazili su na nj svi crkveni i svjetovni velikaši, niže plemstvo i zastupnici gradova, pa i dalmatinskih (na hrvatski sabor). Samo u osobito važnim prilikama vijećala su oba sabora, hrvatski i slavonski, zajedno. Predsjedao im je redovito herceg ili ban, a u prilikama i sam kralj (tako Žigmund 1397. u Kri-

ževcima, Matijaš Korvin 1466. u Križevcima a 1481. u Zagrebu, i Vladislav II. 1495. u Virovitici). Na one sabore, kojima je predsjedao ban, šiljao je kralj od početka XVI. vijeka u važnim prigodama po jednoga ili po dva svoja poslanika (oratores), da saopće staležima njegove predloge i želje (propositiones regiae), o kojima se tada raspravljalo i stvarao zaključak. Na ovim se saborima vijećalo o svemu, što se ticalo uprave, porezâ, obrane kraljevstva, vojničkih posala i unutarnje politike Hrvatske, odnosno Slavonije; no ipak najvažnija je strana ovih sabora bila, naročito u starije vrijeme, rješavanje zapletenih parnica, dakle sudovanje. Tako javlja o djelovanju slavonskoga sabora u Križevcima ban Krsto Frankapan svome prijatelju, senjskom biskupu Franji Jožefiću, dne 29. maja 1527. ovako: »Zato ja, hvalju gospodina Boga, i njega svete milosti pomoći, opravih vse, ča pred orsag (= zemlju, to jest sabor) postavih: najprvo, da z nova obećaše (naime slavonski staleži) da se tudie (= hitno) istira ova riz (= ratna daća) po pol dukata; drugo, obećaše i deseto (= desetinu poljskog priroda); treto, pristaše da se pravde pitaju (= riješavaju parnice). I ovo je treti dan, da se jure počele pitati pravde.«[1] U XV. vijeku (od 1442. dalje), otkad je ugarski sabor dobio stalni svoj oblik i postao staleška korporacija, uzeo je slavonski sabor redovito šiljati svoje zastupnike ili pouzdanike na ugarske sabore (nuncii regni Sclavoniae ili oratores regni Sclavoniae), dok hrvatski sabori ne samo da toga nijesu činili, nego nijesu ni na kraljev poziv htjeli polaziti ugarske sabore. Još 1397. pozvao je Žigmund dalmatinske gradove (a pored njih zacijelo i hrvatske staleže) na sabor u Temišvar, ali nitko se nije odazvao kraljevu pozivu. Nato je Žigmund izrijekom ubavijestio dalmatinske gradove, da će s njima održati sabor u Senju, kud je »ponovno« pozvao »poslanike svih dalmatinskih gradova«. Kad se godine 1509. i 1510. radilo o tom, da se Veneciji ma i silom otme Dalmacija, pozvao je kralj Vladislav II. dne 6. januara 1510. hrvatske i slavonske staleže na sabor u Ostrogon na dan sv. Grgura pape (12. marta). Medjutim mletački poslanik na budimskom dvoru, Petar Pasqualigo, javlja 11. februara iz Zagreba, da se hrvatska gospoda ne će odazvati kraljevu pozivu, jer »nije bio običaj, da ih se zove na sabor u Ugarsku« (non era consueto in le diete de Hungaria chiamar li signori di Croatia), budući da su oni po starom običaju i pravu imali vlastiti svoj sabor u Hrvatskoj (perchè dicono aver loro auctorita ex concessione eis atributa far la loro dicta in Croatia da per se). Razlog, što su slavonski saborski zastupnici stali

---

[1] Ovo je mjesto suvremeni prevodilac protumačio latinskim jezikom ovako: »Ego autem ad vota omnia deduxi, primo hoc subsidium dixerunt exigi citissime, decimam etiam, ut rex optavit promiserunt; octava celebrabitur et iam incepta est.« (Bečki državni arkiv, Hungarica.)

redovito polaziti ugarske sabore nije bio možda podređenost slavonskoga sabora ugarskomu, nego to, što su oni držali, da će ondje i za sebe steći povlasti i prava ugarskih staleža, a uz njih obraniti i svoja zasebna. Osim toga viđamo, da su oni sudjelovali i kod najznatnijih pitanja spoljašnje politike.

I Slavonija i Hrvatska su se raspadale na **županije** (comitatus). Sada nastadoše u županijskom uređenju važne promjene, jer je starih plemenskih župâ sve to više nestajalo, sjedinjujući se u županije po ugarskom kalupu, a župane nije više birao narod, nego ih je imenovao sam kralj po svojoj volji. Ovaj proces razvijao se u Slavoniji mnogo brže, negoli u Hrvatskoj, gdje su se stare hrvatske plemenske župe djelomično sačuvale sve do XIV. vijeka. U Slavoniji bile su prije dolaska Turaka ove županije: glaška s obiju obala savske pritoke Ukrine pa između donje Bosne, Save i Borje planine s gradom Glažom; sanska s obiju obala srednje i donje Sane s gradom Ključem; dubička na jugu donje Une s gradom i trgom Dubicom (današnja Bosanska Dubica); vrbaška s obiju obala donjega Vrbasa s Vrbaškim gradom (nedaleko od današnje Banjaluke). Tečajem XV. vijeka došle su ove županije u vlast bosansku, ali su se ipak još i početkom XVI. vijeka nalazile u crkvenim poslovima u biskupiji zagrebačkoj (dubički arhidjakonat). Još u prvoj polovici XIV. vijeka nalazile su se u dubičkom arhidjakonatu medju ostalima i ove župe: u županiji dubičkoj (in districtu Dubicensi) župa Sviju Svetaca u Dubici, sv. Nikole u Gredi, sv. Trojstva u Slabinji i sv. Jakova u Štrigovi; u županiji sanskoj: sv. Martina u Kozaru, sv. Jurja u Blagaju, sv. Martina u Japri, sv. Marije u Vodici, sv. Križa u Hrvaćanima; u vrbaškoj županiji: sv. Jelisavete u Vrbaškom gradu (nedaleko današnje Banjaluke), sv. Mihajla u Vojskovu, sv. Mihajla u Turjaku, sv. Jurja u Gracu, sv. Petra u Viduši i sv. Ivana Krst. u Ivanjskoj. U glaškoj županiji postojala je župa sv. Nikole u Glažu »tek medjâ Usore« (in metis Uzore). Dalje na zapadu sterala se između srednje Une i Sane (oko Grmeč planine) županija psetska s gradom Psetom (danas Petrovac); s lijeve obale Une započinje se zagrebačka županija, sastavljena od više bivših plemenskih župa[1]; uz nju širila se zagorska s gradom Krapinom,

[1] To su: gorička s gradom Goricom, Cetinom i Klokočem: gajska s Gaj gradom (danas Mala Kladuša u sjev. zap. Bosni); novigradska s Novigradom (danas Todorovo); gorska sa Steničnjakom, Topuskom i Zrinjem; podgorska s gradom Podgorjem nad Jastrebarskim (danas sv. Jana); okićka s gradom Okićem i Samoborom; sisačka: turopoljska (Campus Zagrabiensis) s Lukavcem; zagrebačka s Gracem (gornji grad Zagreb); ivanićka s gradom Ivanićem: moravečka s gradom Moravče (kraj Zagreba). Sve su ove župe, osim Turopolja, do XV. vijeka bile sasvim ujedinjene sa zagreb. županijom. Turopoljci sačinjavali su prastaru hrvatsku ple-

no krajem XV. vijeka bi dokinuta i sjedinjena poglavito sa varaždinskom, a samo djelomično sa zagrebačkom; najznatnija sredovječna slavonska županija bila je križevačka, također sjedinjena od više manjih plemenskih župa,[1] a prostirala se u XV. i početkom XVI. vijeka duboko u današnju Slavoniju, sve do Orahovice i Donjega Miholjca. Križevačka županija opkoljavala je sa zapadne, istočne i južne strane županiju virovitičku, u XV. i XVI. vijeku samo okoliš današnjega mjesta Virovitice do Drave. Na današnjoj hrvatskoj zemlji dalje na istok prostirale su se županija požeška s gradom Požegom i mjestima Kutjevom, Brodom i Zapoljem, onda vukovska sa središtem u Vukovu ili u današnjem Vukovaru, a s mjestima: Gorjan, Đakovo, Horvat-grad, Berkasovo, Morović (Marot) i Ilok (Ujlak), pa konačno srijemska sa središtem u Banoštoru (Kö ili Bani monasterium) i mjestima Mitrovicom i Zemunom. Treba još napomenuti, da je baranjska županija (kojoj inače bijaše središte u Pečehu) dopirala — prelazeći Dravu — još u XV. vijeku sve do Papuka,

mensku župu. Sve do 1225. bili su oni službenici grada (castrum) Zagreba, no ove godine učini ih »mladi« ugarski kralj i herceg hrvatski, Bela (docnije Bela IV.), kraljevskim službenicima (servientes regis), dakle plemićima. Odsada sva im je briga bila koncentrirana s jedne strane oko njihovih ekonomskih potreba, a s druge, da se održe u nezavisnom položaju spram županije zagrebačke, koja je stalno išla za tim, da i Turopolje sjedini sa svojim teritorijem. Prvi je statut turopoljski potvrdio kralj Ladislav III. (IV.) god. 1279., a taj je dao ovim plemićima pravo, da sebi slobodno biraju svoga župana (comes) i ostalo činovništvo (officiales) na zboru čitave općine (congregatio generalis), i to svake godine. Na ovim zborovima Turopoljci su raspravljali o svojim lokalnim potrebama i branili svoj posjed i svoj iznimni pravni položaj. Sam župan turopoljski bijaše inače podređen zagrebačkomu županu, ali je u kaznenim stvarima sa svojim prisjednicima bio u općini neograničeni sudac. Pored toga zastupao je općinu pred kraljem, hercegom, banom i svim sudbenim oblastima u Slavoniji i Ugarskoj, i dolazio na slavonski sabor kao njegov virilni član. U civilnim parnicama rješavao je od XV. vijeka dalje rasprave u prvoj molbi, jer se dalje moglo apelirati na banski sud, a onda na kraljevski. U sudovanju, a navlaš kod izvršenja presude, pomagao mu je pristav (pristaldus). Tek pred kraj XVI. vijeka javlja se uz župana još i podžupan (vicecomes), kao njegov zamjenik, a biran u zboru na godinu dana. Kao plemići, Turopoljci služili su i u vojsci pod banskom zastavom, no ipak tako, da su sačinjavali zasebnu četu pod svojim zapovjednikom (capitaneus). Na ovaj svoj autonomni položaj pazili su Turopoljci veoma surevljivo. Redovito bi dali svoje »pravice« potvrđivati od kraljeva i banova. Međutim 1422. provale u Turopolje prvi puta Turci. Odsada dalje, morali su se Turopoljci brinuti i za svoju obranu, pa tako podigoše 1479. grad Lukavec i smjestiše u njemu kaštelana da ga čuva. Ali podjedno oni zamoliše i medvedgradskoga vlastelina za pomoć, a taj im pošlje 12 strijelaca, koji sada uzmu Lukavec u posjed za svoga gospodara, odnosno za kralja kao kraljevski grad (castrum regium). Iz toga rodi se mnogogodišnja parnica, za koje pretrpješe Turopoljci mnoge nepravde i svakojaka zla. Konačno im je vraćen 1553. grad Lukavec. Tako su opet postali slobodni starajući se oko unapredjenja svoje općine.

[1] To su: čazmanska, garićka, garešnička, grđevačka, kalnička, moslavačka i roviščanska.

tako da su u njoj bila mjesta Valpovo, Našice, a gdjekad i Osijek. U Hrvatskoj opet su bile mnogobrojne župe i županije, tako morska (Maronia) izmedu ušća Neretve i Cetine, sa Omišem i Makarskom, inače postojbina snažnoga hrvatskoga plemena Kačićâ, pa duvanjska, hlijevanjska i dlamočka; ove županije dospješe oko 1325. u vlast bosansku. Dalje su županije bile: imotska, poljička (od XIV. stoljeća dalje), cetinska, kliška, kninska, bribirska, lučka (izmedu mora, Zrmanje i Krke), najveća i glavna sredovječna županija s one strane Velebita,[1] sidraška s Biogradom, ninska, lička s gradom Počiteljem, buška s Bočac gradom (kod današnjega Kosinja), gatska s Otočcem, krbavska s Krbavskim gradom ili današnjom Udbinom, unska s mjestom Srb (od sebar), unačka s gradom Uncem, lapačka s Lapac-gradom (po svoj prilici na današnjem brdu Obljaju kod Donjega Lapca), nebljuška s Nebljusima, humska s Hum-gradom i Ripčem, onda brinjska, modruška, drežnička, senjska i vinodolska u primorju. Medutim već u početku XV. vijeka računali su se krajevi na jugu Kupe u Hrvatsku, a ne u Slavoniju, i tako zače postepeno stapanje obiju upravnih jedinica u jednu.

Središte svake županije, hrvatske i slavonske, bijaše u t v r đ e n g r a d, po kojem se obično prozvala i čitava županija; njime je upravljao najprije župan a uza nj kastelan ili gradiščik, koji je zapovijedao četom kraljevskih službenika (castrenses ili servientes). Uz ove tvrde gradove nastajali su vremenom na njihovu podnožju varoši (suburbia), iz kojih se docnije razviše kr. slob. gradovi s građanstvom. No već krajem XII. vijeka uzeli su kraljevi dijeliti nekim velikašima čitave županije (tako Krčkim knezovima: Modruš, Vinodol i gatsku županiju, Bribirskima bribirsku, Nelipićima cetinsku), koje tako postadoše njihove gospoštije [dominium, (v)ladanje], a oni njima ne župani, nego knezovi ili grofovi. Inače je županijom upravljao ž u p a n, a zamjenjivao ga je p o d ž u p a n, ali od XIV. vijeka dalje bili su kraljevski gradovi u upravi kastelanâ (gradščika), kojima su se morali pokoravati svi plemeniti i neplemeniti službenici ili podanici ovih gradova. Oni koji su bili oprošteni od te službe, dakle oni koji su bili pravi plemići, imali su svoje plemenske župane (comes terrestris), koji se pokoravahu samo banu. Županijsko plemstvo sastajalo se na skupštine, kojima je predsjedao župan, a često i ban. One su se bavile svim županijskim upravnim poslovima, utjeravanjem poreza i uvođenjem vojnih odjeljenja u smislu kraljevskih zapovijedi, a i sudovanjem.

[1] U XIV. vijeku sjedinile su se u lučkoj županiji stara lučka, pa sidraška, ninska i bribirska; središte bijaše Ostrovica kod Bribira.

Sudbenost bijaše u glavnom ista u Hrvatskoj i u Slavoniji. Vrhovni sudac bješe herceg ili ban, kojega je zamjenjivao banovac, a u Slavoniji docnije još i protonotar. U Slavoniji bili su za redoviti banski sud određeni stanoviti rokovi, najprije dva puta, onda i četiri puta u godini, i to vazda osmi dan poslije ovih blagdana: Bogojavljenja (6. jan.), Đurđeva (24. apr.), Jakovljeva (25. jul.) i Mihajlova (29. sept.); otale su se ovi redoviti banski sudovi i zvali oktavalni (iudicia octavalia). Ovim je banskim sudovima predsjedao ban (ili njegov zamjenik), a uza nj su bili prisutni na saboru izabrani prisjednici (assessores). O odluci se izdavala vazda pismena odluka pod banskim pečatom, koji je čuvao protonotar. Od banskoga suda moglo se i u Hrvatskoj i u Slavoniji prizivati na kraljevski sud, odnosno na suca na kraljevskom dvoru (iudex curiae regiae). Banski se sud u Hrvatskoj redovito sastajao u Kninu, a u Slavoniji u Križevcima ili u Zagrebu, no nijesu rijetki primjeri, da su sam ban ili banovac putovali po banovini i dijelili pravdu. Niži sudovi bili su županijski sudbeni stolovi, jer u to doba bijaše uprava u najtješnjoj svezi sa sudovanjem. Županijskomu sudu stajao je na čelu župan (ili podžupan), a uza nj bili su kao prisjednici po četiri (gdjekad i po više ili manje) plemićka suca (iudices nobilium), odabrani iz pojedinih kotara županije, dok su odluke županijskoga suda izvršavala dva pristava (pristaldi). Još niži sudovi bili su u Hrvatskoj plemenski stolovi za pojedina plemena (tako za Mogoroviće, Šubiće i druge), koja su živjela unutar novostvorenih županija, s posve sličnim uređenjem kao što su ga imali županijski sudovi. U kralj. slobodnim gradovima sudio je u prvoj molbi sam gradski sudac (iudex) sa svojim izabranim građanskim prisjednicima, a viša im molba bijaše tavernikalni stol na kraljevskom dvoru.[1] Banovi nijesu nikad sudili u gradovima, osim ako ih je kralj za to izrijekom odredio. Podanicima su opet sudila, bez priziva, njihova gospoda. U Hrvatskoj se sudilo redovito po običajnom pravu (iuxta consuetudinem regni Croatiae, ili hrvatski: pravda i zakon hrvatski), a u Slavoniji još i po ugarskim zakonima i običajima.[2] Primorski gradovi počeše od XIII. vijeka dalje uvoditi pisane statute, u glavnom po uzoru mletačkom, i to Split oko 1240., Dubrovnik 1272., Trogir 1291., Zadar 1305. Gotovo u isto vrijeme povedoše se za njima i privatne gospoštije; tako nastade Vinodolski zakonik od 1288., nastariji pravni hrvatski spomenik.

---

[1] Svi kr. slob. gradovi u Ugarskoj i Slavoniji potpadali su pod dvorskoga meštra blagajnika (magister tavernicus).

[2] »De iure et consuetudine regni Hungariae et per consequens regni Sclavoniae, quod eisdem iuribus et consuetudinibus, quibus regnum Hungariae utitur, gaudere solet«, kaže u jednoj sudbenoj ispravi izdanoj u Križevcima 13. januara 1517. ban Petar Berislavić (Original u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu; Juridica 143, 2. U regestu štampao ga Mesić u »Starinama« vol. V., str. 172—173.).

Vinodolsko je pučanstvo u starije vrijeme plaćalo kralju neki izvjesni danak, ali kad je Andrija I. (II.) god. 1225. darovao Vinodol Krčkim knezovima, postali su Vinodolci u neku ruku kmetovi, jer su morali plaćati različite daće. Budući da su Krčki knezovi gledali, da se što više okoriste, a Vinodolci opet išli za tim, da što manje plaćaju, nastupila su trvenja, koja su vremenom tražila, da se jednom temeljito riješe. Obje su se stranke konačno složile tako, da će napismeno utvrditi »vse dobre stare iskušene zakone u Vinodol«. To se zbilo 6. januara 1288., kad su se sastali zastupnici od devet vinodolskih gradova (kaštela) i općina (Ledenice, Novi, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik) u Novom »pred obrazom (Krčkoga) kneza Leonarda«, i tu bi onda u dvorani (»na sali«) kneževskoj napisan »Vinodolski zakonik«, koji se sastoji od 77. ustanova. U zakoniku su u većini javnopravne ustanove, a medju njima kaznenopravne, dok se za privatnopravne pokazuje malo interesa. Ovi su se sporovi rješavali među seljacima samim, a prestupnici imali su plaćati globu, koja je tekla u kneževu blagajnu. Očito je Vinodolcima bilo milije da znadu, kad i u kojem opsegu su imali da plate globu, negoli da prestupnici budu izručeni samovolji kneževih službenika. Inače knez sebi pridržaje pravo kontrole nad svim općinama; bez njegova se dopuštenja ne mogu obdržavati skupštine, pa može kazniti sve učesnike zaplijenom imetka. Nevjera protiv kneza pak smatra se veleizdajom. Osobito je značajno, da Vinodolski zakonik ne poznaje onakih okrutnosti, kao zakonici drugih zemalja u to doba; on je prema sredovječnom pravu upravo human, pa poznaje stroge kazne samo za vračanje i priupadnike paleža. Ipak ima nekoliko težih slučajeva, kod kojih nije kazna određena u zakonu, već je određuje sam knez. Mučenja da se iznudi od krivca priznanje, Vinodolski zakonik ne poznaje. Pače, zakonik određuje, da vlasnik smije sam ubiti štetočinca, ako ga zatekne u svojem posjedu. Sud nije sam krepošću svoje vlasti mogao postupati, jer su stranke morale same doći pred kneza i podnositi mu tužbu. Bješe i dopušteno, da se stranke mogu poslužiti »odvjetnikom«. Kao dokazno sredstvo upotrebljavahu se svjedoci i prisega. Posve su isključena sredstva t. zv. božjega suda, t. j. vrelom vodom, usijanim gvožđem ili sudbenim dvobojem, inače toliko uobičajena u to doba u drugim stranama. Kako vidimo, Vinodolski zakonik nije samo najstariji pisani spomenik iz hrvatske pravne prošlosti, nego i osobito važan kulturni spomenik. I kaptoli su sastavljali svoje statute u zbornik; tako je zagrebački kanonik Ivan, arhidjakon gorički, sastavio (između 1334. i 1354.) znameniti zakonik »Statuta capituli Zagrabiensis«, koji se sve do danas sačuvao u originalu.

Novčarstvo i grbovi. Hercezi ili banovi kovali su i svoje novce. Prvi je to činio herceg Andrija (1197.—1203.), a održalo se to pravo sve do vladanja kraljice Marije potkraj XIV. vijeka. Novac se obično zvao moneta banalis (banovac, banica),[1] a kovala ga herceška ili banska kovnica, zvana camera. Najstarija kovnica bila je u Pakracu, a onda sve do konca opstanka njezina (potkraj XIV. vijeka) u Zagrebu (odatle denarii Zagrabienses). Kovnica davala je hercegu (ili banu) velike prihode. Vrste novca bijahu: dinari, oboli (ili pô dinara) i bagatin (najsitniji novac); novci bili su kovani jedino od srebra pomiješana s bakrom. Dvjesta dinara činilo je jednu marku; četvrtina marke zvala se ferto (odatle još i danas fertalj), petina pensa, a osmina libra. Na naličju banskoga novca nalazila se kuna u bijegu između dviju šestokrakih zvijezda, to jest grb stare Slavonije, docnije od Vladislava II. (1496.) napose dopušten kraljevini Slavoniji. Ujedno se nalazi na naličju još i polumjesec nasuprot zvijezdi, a to je zacijelo drevni grb Dalmacije ili Hrvatske. Na obličju novca nalaze se dvije okrunjene glave, možda kralj i kraljica, ili kralj i njegov sin,[2] te natpis: »Moneta regis per Sclavoniam« ili »Moneta ducis per Sclavoniam«, to jest kraljevski ili herceški novac za Hrvatsku. Tek u drugoj polovici XV. vijeka na nekim slikama, a onda u XVI. vijeku na kolajni kralja Ludovika II. (1525.), javlja se prvi put grb Hrvatske: naime u pet redova po pet izmjeničnih srebrnih i crvenih kocaka, dok se grb Dalmacije, to jest tri leopardske glave, prvi put javlja na jednom pečatu još 1406. Ma da se grb Hrvatske javlja razmjerno dosta kasno, ipak nema sumnje, da je veoma star. Na to nas upućuje u prvom redu njegova jednostavnost, jer što su grbovi jednostavniji, to su oni postankom svojim stariji. Grb Dalmacije opet bez sumnje potječe od samoga kralja Žigmunda, dakle ne će biti stariji od početka XV. vijeka.

Porezi. U plaćanju poreza bijaše velika razlika između Hrvatske i Slavonije. Budući da je kralj Koloman 1102. oslobodio hrvatsko plemstvo od plaćanja zemljarine ili kunovine (marturina),[3] bijaše ona isključivo slavonski porez, a iznosio je najprije 12 dinara na godinu. Od njega su kraljevi oslobodili tečajem stoljeća mnoge velikaše i čitave korporacije [tako kralj Andrija I. (II.) kaptol zagrebački 1217.]. Uz kunovinu plaćala je Slavonija porez zvan »lucrum camerae« (dobit kovnice). U starije se naime doba kovao novi novac svake godine, kojim je valjalo izmijeniti stari, ali tako, da je vlasnik dobio za tri stara dva nova komada

---

[1] Još i danas zove se u Bosni i u Dalmaciji sitan srebrni novac **banovac, banica.**

[2] Obje te glave se nalaze i na čisto ugarskom novcu kovanom u Ugarskoj. Značenje još nije objašnjeno.

[3] Gledaj gore str. 64. i 70.

dotičnoga novca. Za Bele III. (IV.) pretvoren bi taj neizravni porez u stalni u iznosu od sedam dinara; ali Ludovik I. pokušao je da ga dokine (1351.) i da uvede godišnji porez od 18 dinara od svakih v r a t a (porta), kroz koja mogu proći natovarena kola žetve, a imali su ga plaćati u kraljevsku blagajnu, a ne više u bansku, svi plemići bez izuzetka. No kralj nije mogao provesti svoje volje, jer se marturina i »dobit komore« plaćala u Slavoniji i dalje, sve doklegod je postojala zasebna slavonska kovnica novca, pa još i poslije toga. Ni kralj Matijaš Korvin nije mogao uspjeti sa svojim poreznim reformama, pa tako je Slavonija plaćala sve do mohačke bitke kunovinu, naime po 20 dinara od kmetskoga selišta, ili po dukat od pet kmetskih ognjišta (dimnjaka). Međutim neprekidni i teški bojevi s Turcima u XV. vijeku, ipak su sobom donijeli znatnu poreznu preinaku uvedenjem izvanredne ratne daće (hrv. riz, lat. taxa, contributio, dica). Ali ova se daća nije mogla rasporezovati ni pobirati bez posebne privole sabora ugarskoga ili slavonskoga, i to samo onda, kad su to staleži držali nužnim, pače staleži su sami određivali, kolika će ona biti u pojedinim prigodama. Ovu je izvanrednu daću prinosila uz Slavoniju i Hrvatska, dok je nije kralj Vladislav II. od toga sasvim oprostio. Ali je nešto prije Slavonija stekla (1472.) privilegij, da plaća samo p o l o v i c u one ratne daće, koja se plaćala u Ugarskoj, naime od svakoga kmetskoga selišta (porta, fumus) samo pol dukata, ako se je u Ugarskoj imao plaćati čitav dukat. Ovu je ratnu daću vazda samo slavonski sabor dozvoljavao, a ubirao ju je ban po županijskim organima (dikatorima). No dobrza biše od te daće oprošteni ne samo svi crkveni posjedi (biskupâ, kaptolâ, samostanâ i župnikâ), nego i oni glavne svjetovne gospode (hercega, bana, banovca, župana i plemićkih sudaca), pače i pojedinih velikaša. Tako je sav teret i opet pao na manje posjednike i kmetove, a sam prihod daće postajao je sve manji. Uz ove su se glavne daće plaćale u Hrvatskoj i Slavoniji još i neke druge, tako »trgovina« u lukama, a tridesetina od strane robe na granici. Još su važan prihod davale mitnice i solane. Osim poreza morao se davati i »počasni dar«. Kad su naime kralj i zamjenici njegovi, ban i herceg, bili na putu, trebalo je plemstvo i građanstvo da ih dočeka i pogosti; to se zvalo z a l a z n i n a (descensus), a bio je jedan od najneugodnijih poreza, jer su kraljevi i banovi, a naročito njihovi činovnici, na koje se to pravo također proteglo, vazda bili na putu. Razumije se, kraljevi su mogli i od toga opraštati ne samo pojedine velikaše i plemiće, nego i crkvene korporacije i kr. slob. gradove, i to budi sasvim, budi djelomično, n. pr. ograničiti ga samo na konak (stan) ili samo na hranu. Tako je Gradec kod Zagreba (današnji gornji grad) bio obavezan u smislu »zlatne bule« kralja Bele III. (IV.) od 1242., da ima k r a l j a, kad

u nj dođe, svaki puta počastiti za ručak s 12 volova, 1000 hljebova kruha i 4 akova vina. Ako bi stigao u grad h e r c e g od kraljevske porodice, ima mu dati polovicu toga. B a n u pak ne će redovito ništa davati, kad bude dolazio, jedino onda kad nastupi svoju čast, darovat će mu jednoga vola, sto hljebova kruha i akov vina.

Vojska i mornarica. U hrvatskoj vojsci (exercitus chroaticus) nastadoše u to doba znatne promjene. Dok je ona za prvih Kolomanovih nasljednika bila plemenska kao za narodne dinastije, stali su kraljevi iz kuće Anžuvinske uvoditi strogo feudalno uređenje. Tako zamijeniše stare plemenske čete nove velikaške ili banderija, a ban i plemstvo bili su ih dužni izdržavati. I crkveni dostojanstvenici i korporacije (kaptoli i opatije) bili su također kao vlasnici prostranih imanja dužni podržavati konjaničkih i pješačkih četa, a tako i kr. slob. gradovi; stoga i vidimo, gdje se u doba turskih ratova stavljaju glavom biskupi i opati na čelo vojske. Pored banderijâ javljaju se kasnije i plaćeničke čete, koje su također podržavali staleži. Hrvatskoj vojsci bijaše redovito na čelu ban kao vrhovni vojvoda (capitaneus), izabran napose za to od sabora, ali staleži mogli su po privilegiju kralja Matijaša (1477.) izabrati i koga drugoga, ako su za nj znali, da je sposobniji, a naročito onda, ako je banska stolica bila ispražnjena. Mornarica je znatno spala, otkad je Dalmacija došla u mletačke ruke; najjača bila je za kralja Ludovika I., koji je imenovao zasebnoga h r v a t s k o g a a d m i r a l a (admiratus regnorum Dalmatiae et Croatiae). Admiral bješe redovito i knez otoka Hvara, Brača i Korčule, gdje je lasno mogao prikupljati najvještije i najsmjelije mornare. Pored admirala spominje se i njegov zamjenik v i c e a d m i r a l. Za mornaricu bijahu svi primorski gradovi Dalmacije obavezani, da nešto pridonesu, većinom po jednu galiju, a koji toga ne bi mogao, onda bar po koju manju lađu, brigantinu ili liburnu. Tako se ova mornarica sastojala u doba kralja Ludovika I. od 12 do 15 galija i više manjih brodova. Koncentrirana bila je u vodama između Trogira, Visa i Hvara, a nije samo stražila i branila primorje, nego je sudjelovala i u navalnim ratovima. Međutim otkad je Dalmacija došla pod mletačku vlast, stala je mornarica sve to više propadati. Ostalo je konačno u XV. vijeku tek nešto brodova u Senju, kojima su od 1469. zapovijedali senjski kapetani. Kad je konačno 1480. došao i otok Krk u mletačku vlast, nestaje dobrza hrvatske mornarice sasvim. Zbog obrane od Turaka, naročito u doba Matijaša I. Korvina, podiže se još i brodarstvo na rijekama (šajkaši, nasadi), kod kojega su služili poglavito doseljeni Srbi. Središte bio im je Petrovaradin. To je ratno brodovlje brojilo za kralja Matijaša Korvina do 364 lađe, a među njima i velikih

galija s topovima i podsadnim strojevima. Šajkaša (brodara) bilo je na njima do 2600, a vojnika oko 10.000.

Gradovi imali su dvojaku vrst uprave. Dalmatinski su gradovi živjeli i nadalje starim autonomnim životom po uzoru mletačkom, dok su slavonski gradovi, Varaždin (1209.), Zagreb (1242.), Križevci (1252.) i drugi, bili uređeni po uzoru njemačkom kao kr. slob. gradovi. Na čelu uprave bijaše sudac, a uza nj izabrano gradsko vijeće, koje je sebi slobodno biralo suca i župnika, i budno pazilo na gradske interese, naročito obrtničke i trgovačke. Gradski sudac i ostali gradski zvaničnici birali su se svake godine. Pored toga građani mogli su slobodno raspolagati svojom imovinom i svakog tjedna obdržavati sajmove u gradu; tako Gradec kod Zagreba dva puta, u ponedjeljak i četvrtak. Dužnost građana opet sastojala se u tome, da su imali davati kralju, kad sam ide na vojnu, deset oružanih momaka.

Trgovina bila je nutarnja i vanjska. Slavonija je trgovala s Ugarskom, Štajerskom, Kranjskom, Hrvatskom i Bosnom, a Hrvatska i Dalmacija s Bosnom i Srbijom na kopnu, a s Italijom, naročito Venecijom, po moru. Pomorsku je trgovinu podupirala brojna trgovačka mornarica dalmatinskih gradova, dok su kopnenu trgovinu pomagali riječni putovi i ceste. Najvažnija cesta, koja je spajala Slavoniju s Hrvatskom, bila je ona, koja se počinjala kod Vaške na Dravi, nadovezujući se na ugarsku cestu, te išla preko Virovitice, Varaždina, Zagorja do Zagreba, a onda preko Turopolja na Kupu, Topusko, Bihać, Knin i dalje na more. Kod Topuskoga odvaja se druga cesta na Modruše vodeći preko Brinja i Vratnika u Senj. Kako je onom prvom cestom redovito prolazila vojska, zvala se obično »vojničkom« (via exercitualis). Obrt unapređivali su cehovi, u koje se složiše majstori istih zanata, a kraljevi znali su im davati i raznih povlastica, samu pak trgovinu opet sajmovi, koje su kraljevi posebnim privilegijima dopuštali gradovima.

Graditeljstvo također se sada podiže općim blagostanjem i napretkom kulture. U Dalmaciji prevladao je više romanski slog, a kasnije i sama renesansa, a u Slavoniji gotski. Tako je u Zadru izgrađena u romanskom slogu stolna crkva sv. Stošije (u XIII. vijeku), a u Šibeniku stolna crkva sv. Jakova u slogu rane renesanse (u XV. vijeku), dok su zagrebačka i topuska crkva (iz XIII. vijeka) bili uzori gotike. Isto se tako gojilo, a naročito u Dalmaciji, zlatarstvo, kiparstvo i slikarstvo.

Treće doba.

Od 1526. do 1790.

Kraljevi iz kuće Habsburške i Habsburško-Lotarinške.

I.

DVA KRALJA: FERDINAND I. I IVAN ZAPOLJSKI.

(1527.—1564.)

Izbor dvaju kraljeva. Katastrofa na Mohačkom polju bješe sama o sebi tek izgubljena bitka, manje krvava od tolikih prije i poslije nje; ali prijeka smrt mladoga kralja Ludovika II., koji ne ostavi zakonita potomka, učini je osobito pogibeljnom. Uza sve to nijesu prestala stranačka trvenja, pače stranke umjesto da su potražile u slozi i u zajednici spas svoj i svoje domovine, još su većim ogorčenjem — prosuđujući kobni mohački dan sa stajališta svojih stranačkih interesa — stale jedna na drugu udarati. Narodna stranka, koja je sa svojim vođama Ivanom Zapoljskim i Stjepanom Verböczyjem najvećim dijelom izbjegla mohačkomu pokolju, gledala je naime u njemu samo poraz dvorske stranke i njezine politike naslanjanja na inozemstvo, pa se sada svom snagom založila, da provede saborski zaključak od 1505., po kojem bješe s v a k i s t r a n a c isključen od ugarsko-hrvatskoga prijestola. Dvorska je stranka opet gledala u Turčinu pogibeljna dušmanina, pa je stoga još krepčije uzela tražiti što tješnje veze sa Zapadom, ne smatrajući narodnu snagu Ugrâ i Hrvatâ dovoljnom za uspješnu obranu i borbu protiv otomanske carevine, koja se mohačkom pobjedom podiže do velevlasti prvoga reda. Jasno je dakle, da će oba ova stranačka stajališta nužno dovesti do preloma i u pitanju izbora novoga kralja.

Kad su početkom septembra 1526. stigli u Zagreb prvi pouzdani glasovi o mohačkoj katastrofi, zavlada u Slavoniji strah i zabuna, tako da je u prvi kraj sve pomišljalo na bijeg. U taj je kobni čas narodu hrvatskomu bio pravi vođa knez Krsto Frankapan, koji upravo tada stiže sa

svojom vojskom u Zagreb. Živom riječi i javnim proglasima primiri prije svega narod, a onda pošlje četu konjanikâ preko Drave, da pazi na kretanje Turaka, ali podjedno sazva i sabor u Koprivnicu za 23. septembra. Međutim ušao je sultan Sulejman u Budim i popalivši ga, krene početkom oktobra preko Bača (južno od Sombora) i Petrovaradina lijevom obalom dunavskom natrag u Beograd i Carigrad. Uto se sastao sabor slavonskih staleža u Koprivnici, a taj jednodušno isklica Krsta Frankopana »skrbnikom i braniteljem« kraljevstva (tutor protectorque regni Sclavoniae) i izabra odaslanstvo, koje je imalo poći u Beč nadvojvodi Ferdinandu, da se s njime sporazumije »glede nekih potreba« njihovih i kraljevine. Tada je nadvojvoda, krepko pomagan od sestre udovice kraljice Marije, već živo pregnuo, da steče Ugarsku i Hrvatsku, pa je i odredio neke svoje pouzdanike, da stupe u dodir s ugarskim i hrvatskim plemstvom. On se nadao, da će ga kruna sv. Stjepana zapasti na osnovi starih ugovora (od 1491., 1506. i 1515.) bez ikakih poteškoća, pače i bez izbornoga sabora; no dobrza se uvjerio, da nije tako. Česi su ga doduše iza nekih poteškoća konačno ipak jednoglasno izabrali svojim kraljem (23. okt.), ali u Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom pošle su stvari drugim putem. Jer kad se saznalo, da su Turci ostavili Ugarsku, sastade se većina ugarskih staleža, privrženikâ »narodne stranke«, na sabor u Stolni Biograd, gdje izabra i okruni (11. novembra) kraljem Ivana Zapoljskoga, pozivajući se kod toga na zakonski članak stvoren na Rákoškom saboru 1505.; dok je samo mali broj staleža »dvorske stranke« izabrao 16. decembra u Požunu kraljem Ferdinanda Habsburgovca.

Po primjeru ugarskom razdvoji se i kraljevstvo hrvatsko. Još u oktobru sastao se hrvatski sabor, na koji su došli Ferdinandovi pouzdanici Nikola Jurišić i Ivan Pichler, da vijeća o popunjenju ispražnjena prijestola; ali su hrvatski staleži odmah izjavili, da će svoj izbor vezati uz ispunjenje nekih uvjeta. Stoga otpreme u Beč svoje poslanike, a kad Ferdinand prihvati njihove uvjete, sastade se ponovo hrvatski sabor u franjevačkom samostanu u Cetinu na Staru Godinu 1526. Prisutni bili su mnogi velikaši i plemići, uz druge: naslovni biskup kninski i opat topuski Andrija Tuškanić, Ivan Karlović knez Krbavski, knez Nikola Zrinski (otac sigetskoga junaka), braća knezovi Krsto i Vuk Frankapani Slunjski i Cetinski, knez Stjepan Blagajski pa Bartol Drašković. S Ferdinandove pak strane stigli su na sabor kao njegovi pouzdanici (komisari) kapetani Nikola Jurišić, Ivan Pichler i Ivan Katzianer te bečki prepošt Pavao Oberstein. Prvo je bilo, da su oni pozvali hrvatske staleže, da se poklone Ferdinandu kao svome zakonitom gospodaru na osnovi baštinskoga mu prava po ženi Ani i starih ugovora. Nato se staleži odvoje od

njih i »uzmu sami ispitivati i raspravljati o pravu Ferdinandovu na krunu sv. Stjepana«. Tek kasno uveče poslaše komisarima neke drugove s porukom, da su pronašli, da Ferdinand i žena mu Ana odista imadu kvalificirano pravo na ugarsku krunu. Sjutradan na Novu Godinu (1. januara 1527.) sastade se druga sjednica, u kojoj su se pretresivali uvjeti sabranih hrvatskih staleža. Do četiri sata popodne trajale su rasprave poglavito o tom, kakovu će pomoć Ferdinand davati Hrvatima. Konačno se sporazumješe staleži s opunomoćenim komisarima tako, da se je Ferdinand obavezao, uzdržavati na obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će 800 konjanika biti razdijeljeno među prisutnu gospodu. Osim toga se Ferdinand obavezao, da će uzdržavati oveću vojsku u Kranjskoj na obranu Hrvatske i potvrditi sva stara prava i privilegije kraljevstva. Zadovoljivši se ovim uvjetima izaberu hrvatski staleži »sasvim slobodno i bez ičijega utjecanja« **Ferdinanda I.** (1527.—1564.) »kralja češkoga i nadvojvodu austrijskoga« hrvatskim kraljem.[1] Odmah potom položiše prisegu vjernosti na ruke bečkomu prepoštu Pavlu Obersteinu, dok se glasnici razletješe na sve strane, da jave radosnu vijest. Iz dvorane predoše u tamošnju samostansku crkvu sv. Marije, gdje je odslužen »Tedeum« uz zvonjavu zvonâ i gruvanje prangijâ. Izborni sabor cetinski ide u red onih krupnih događaja u prošlosti hrvatskoga naroda, kojim se svršava stara, a počinje nova epoha. On je u političkom obziru snažan izražaj, kako je narod hrvatski u bitnim prigodama mjerodavno odlučivao u najznatnijim državopravnim pitanjima, smatrajući sebe i svoju domovinu posebnim političkim narodom i posebnim političkim teritorijem, nezavisnim od Ugarske.

Istodobno pošle su u Slavoniji stvari sasvim drugim putem. Glavni njezini velikaši, knez Krsto Frankapan i zagrebački biskup Šimun Erdődy, ostaviše poslije izbora i krunisanja Ivana Zapoljskoga Ferdinanda i poklone se novom »narodnom« kralju. Taj onda imenova Krstu Frankapana hrvatskim banom, a biskupu Erdődyju obeća mjesto državnoga kancelara. Za primjerom ove dvojice uglednikâ povede se i najveći dio ostaloga slavonskoga plemstva, pa tako je sabor, koji se sastao 6. ja-

---

[1] U izbornoj diplomi, koja se čuva u originalu u bečkom državnom arhivu, hrvatski staleži izrijekom kažu: »Ferdinandum in verum, legitimum et naturalem nostrum et tocius huius regni Croatie regem et dominum, nec non... Annam in veram... tocius regni Croacie reginam... felice omine **elegimus**...« (Šišić, Hrv. sabor. spisi I, 51; II, 460). Ma da je Ferdinand još 16. decembra izabran u Požunu za ugarskoga kralja, ipak mu hrvatski staleži ne daju toga naslova nigdje — premda mu iznose čitav opširni naslov, — već samo »Bohemie et Croatie rex«. To čini još i sedmi dan poslije izbora cetinskoga knez Nikola Zrinski, dajući Ferdinandu čitav veliki naslov, ali inače samo: »Bohemie et Croacie regi« (Šišić, Sab. spisi I., 68.). Hrvatski staleži očito hoće, da što jače istaknu svoj slobodni **izbor**, nezavisan od ugarskoga.

nuara 1527. u biskupskom gradu Dubravi, nedaleko od Čazme, izabrao i primio svojim zakonitim i već okrunjenim kraljem Ivana (1527.—1540.), pozvavši se kod toga također na zakonski članak od 1505. No bojeći se građanskoga rata zaključe slavonski staleži, da ban Krsto Frankapan ima uznastojati što uspješnije oko izmirenja obaju protukraljeva i njihovih stranaka.

Građanski rat i pad Jajca. U prvi su kraj svakako bolje stajale stvari po kralja Ivana, ne samo zato, što ga je većina Madžarâ i Hrvatâ držala svojim kraljem, nego i s toga, što ga takovim priznaše papa, Francuska, Poljska i Venecija, pače neki mu, kao Franjo I., kralj francuski, obećaše i pomoć protiv Ferdinanda. Pored toga slabila je Ferdinandov položaj i velika oskudica gotova novca, ne dopuštajući mu, da ispuni zadanih obećanja ugarskoj i hrvatskoj gospodi, ma da nije imao u svojoj vlasti više od uzanoga komada zemlje uz zapadnu ugarsku granicu s gradovima Šopronom i Požunom te gotovo čitavu Hrvatsku od kranjske međe do Klisa. Sasvim je dakle prirodno, da su u takim nepovoljnim prilikama Ferdinanda počeli ostavljati mnogi njegovi dotadašnji ugarski i slavonski privrženici, tako gubernator vranskoga priorata Ivan Tahi, a samo uz teške žrtve uspjelo je održati u vjernosti Franju Batthyányja, koga kralj Ferdinand nanovo imenova (9. marta 1527.) hrvatskim banom protiv Ivanova bana Krste Frankapana. Napredovanje kralja Ivana prinuka Ferdinanda na odlučan korak. Znajući za nespremnost i nemarnost Ivanovu, provali iznenada s jakom njemačkom i češkom vojskom u augustu 1527. u Ugarsku. Glavni gradovi, Budim i Stolni Biograd, budu lako i brzo osvojeni, a sam kralj Ivan kod Tokaja potučen. To ga prisili na uzmak najprije u Erdelj, a onda poslije ponovnih poraza na bijeg u Poljsku. U isto je vrijeme vojevao ban Krsto Frankapan za svoga kralja u Slavoniji, ali onoga dana, kad je Ivan bio potučen kod Tokaja, umre od rane, što ju je zadobio podsjedajući varaždinski grad (27. septembra). Poraz tokajski i smrt bana Krste Frankapana znatno oslabiše Ivanovu stranku u Slavoniji i Ugarskoj. Slavonsko plemstvo prizna nato (već 6. oktobra) na saboru u Križevcima Ferdinanda svojim kraljem, a sama ga Ugarska okruni 3. novembra na saboru u Stolnom Biogradu.

Ovim se građanskim ratom najbolje okoristiše Turci, a to stim lakše, što nije bilo ništa od one u Cetinu kod izbora obećane pomoćne vojske Ferdinandove. Hrvati odmah uočiše pogibao pa stoga poruče Ferdinandu sa svoga ponovnoga sabora u Cetinu (28. aprila 1527.), neka bi iskupio svoju riječ, jer im je on jedina nada, budući da su ih svi ostavili: i papa i Mlečani i braća u Slavoniji. »Neka znade vaše veličanstvo — kaže sabor hrvatski — kako se ne može naći (zabilježeno), da bi ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom, jer po smrti našega posljed-

njega kralja srećne uspomene, Zvonimira, slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga vašemu veličanstvu.«[1] No poruka ostade bezuspješna, pa tako Turci zauzeše (još koncem marta) Obrovac na Zrmanji, Udbinu (u aprilu), a konačno krajem 1527. ili odmah početkom 1528. Jajce i Banjaluku te provališe s jedne strane do Senja, a s druge do Klisa. Sada pade Lika s Krbavom (bez podgorskoga primorja) u vlast tursku, čime bi sveza između sjeverne i južne Hrvatske prekinuta. Samo Klis na jugu, koji je branio Petar Kružić, kapetan senjski, Senj na sjeveru i Bihać na istoku, održaše se kao glavne straže.

Savez kralja Ivana sa sultanom Sulejmanom. Uspjesi Ferdinandovi i gubitak prijestola poraziše kralja Ivana. Ovako ostavljen i prognan iz središta svoje države nije sam mogao ništa učiniti, da povrati izgubljeni prijestô, a pored toga bilo se bojati, da će Turci upotrijebiti ove prilike još u većoj mjeri u svoju korist. Na porti bavili su se već u to doba mišlju, da zauzmu cijelu Ugarsku, a samo na posredovanje Venecije i Francuske, sultan je odgodio provedenje svoje osnove na bolja vremena. Te su države doduše Sulejmana poticale, da napadne na Ferdinanda, ali nijesu htjele da Ugarska sasvim padne pod tursku vlast. Stoga je pošao tajni poslanik velikoga vezira Ibrahima k Ivanu Zapoljskomu i nagovori ga, da izmoli tursku pomoć. Odluka se kralja bjegunca doduše protivila tradicijama, no da sebi spase prijestô, učinio je taj sudbonosni korak. Kad je dakle njegov poslanik, Poljak Jerolim Laski, došao (krajem 1527.) u Carigrad i predložio misao o savezu, našao je tlo već pripravno. Krajem januara 1528. izjavi potom sultan Sulejman u svečanoj audienciji Jerolimu Laskomu, da će pomoći kralju Ivanu i prepustiti mu Ugarsku bez ikake protuusluge. Savez sa sultanom odista je brzo oteo Ferdinandu plodove njegovih uspjeha, jer protiv golemih ratnih priprava sultanovih, jedva je mogao da naoruža nekoliko tisuća momaka. Tako su i ugarski i slavonski privrženici Ferdinandovi izgubili vjeru u njegovu sreću. Sada se dakle prijatelji Ivanovi uzeše opet smjelo prikupljati, a naročito otkad je sultan, predavši Budim s krunom sv. Stjepana kralju Ivanu (u septembru 1529.), pošao pod Beč i podsjeo ga. No juriši se turski izjaloviše na hrabrom otporu bečkoga građanstva i posade; pa tako se sultan morao vratiti natrag (u oktobru 1529.). Istodobno bjesnio je građanski

---

[1] Original ove saborske adrese kralju Ferdinandu čuva se u Beču u državnom arhivu (Gl. Šišić, Sabor. spisi I, 99). Gornje riječi tumač su cetinskoga izbornoga čina: Hrvati stupaju sasvim samostalno i slobodno po svojoj volji (kao nekoć 1102.) u dodir s baštinikom krune sv. Stjepana, a nijesu inače vezani uz Ugarsku ili ća uz madžarski narod. Prema tome oni drže, da se požunski izbor (od 16. decembra 1526.) kao izljev slobodne volje madžarskoga naroda (ili kraljevine Ugarske) ne tiče izravno i njih.

rat i u Slavoniji, gdje je po smrti Krste Frankapana postao vođom Ivanove stranke zagrebački biskup Šimun Erdődy. Na proljeće 1529. ovladala je stranka Ivana Zapoljskoga gotovo čitavom Slavonijom, pa stoga je Ferdinand poslao u pomoć svojim privrženicima oveću četu kranjskih konjanika i španjolskih pješaka. Od njih je ljuto postradao Zagreb, i to Kaptol, biskupski grad i sama stolna crkva sv. Stjepana, za borbâ između »turske« ili Ivanove i »njemačke« ili Ferdinandove stranke. No konačno ipak nadjača Ivanova stranka, našto kralj Ivan imenova biskupa Šimuna Erdődyja hrvatskim banom, a takim ga priznade i slavonski sabor, kad se (početkom 1530.) sastao u Križevcima. Iza ponovnih krvavih sukoba, utanači slavonsko plemstvo (u oktobru 1530.) »slogu i savez« i učini time, samo po svojoj odluci, kraj građanskomu ratu.

Novi vojni pohod sultanov. Nikola Jurišić. Požega i Klis. Međutim su kušali izmiriti oba kralja, no vijećanja ne dovedoše do rezultata, jer se nijedan od njih ne htjede da odreče krune. Nato povede Sulejman (ljeti 1532.) t r e ć u vojnu na Ugarsku s namjerom, da dopre do Beča i da ga zauzme. Ali naum njegov spriječi hrabri Hrvat N i k o l a J u r i š i ć, zadržavši golemu tursku vojsku pod Kisegom (nedaleko od Szombathelya u zapadnoj Ugarskoj). Podsadu započeo je (u augustu) veliki vezir Ibrahim, jer se Jurišić ne htjede predati sa svojom malom posadom (oko 700 momaka). Kad se poslije 25 dana pokazaše svi turski juriši uzaludni, upusti se veliki vezir u sultanovo ime u pregovore s Jurišićem.[1] Na ličnom sastanku u Ibrahimovu čadoru javi mu veliki vezir, da mu sultan »poklanja« grad Kiseg, a nato bi smješteno pred gradskim zidom nekoliko Turaka i na zidovima istaknuta turska zastava. Kad su potom dojavili sultanu, da mu se grad tobože predao, zapovjedi vojsci da krene natrag (30. aug.). Za nagradu dobio je Jurišić od Ferdinanda grad Kiseg i podjedno bi podignut na čast baruna.[2] Ali sultan nije krenuo natrag istim putom, kojim je došao, već upade preko istočne Štajerske u Slavoniju kod Vinice nedaleko od Drave. Odavle pošao je pored Varaždina do Rasinje, gdje se turska vojska podijelila u dva dijela: sultan pođe preko Koprivnice i Virovitice Podravinom, a veliki vezir preko Križevaca i Čazme Posavinom; kod Beograda sastadoše se oba odreda puna plijena i roblja. T o j e j e d i n i p u t, š t o j e s u l t a n n a č e l u v o j s k e p r o š a o h r v a t s k o m z e m l j o m, izuzevši dašto Srijem i istočne slavonske strane, koje su se već sada od Gorjana na istok računale kao t u r s k a »carska zemlja«. Uto skupi Ferdinand uz pomoć brata cara

---

[1] I sam Nikola Jurišić u svom izvještaju kralju Ferdinandu od 30. aug. 1532., i kralj Ferdinand u baronskoj diplomi od 20. feb. 1533. izrijekom ističu, da je podsada Kisega trajala ravno 25 dana.

[2] Tu u Kisegu sahranjen je u župnoj crkvi Nikola Jurišić († 1543.).

Karla V. kod Beča oko 100.000 vojske; ali po odlasku sultanovu ne poduze s njome ništa, već i opet pokuša, da kako tako utanači sa sultanom i s kraljem Ivanom mir. No povoljni se izgledi poslije kratkotrajna primirja, sklopljena ljeti 1533., s Turcima i duljega pregovaranja s kraljem Ivanom opet razbiše, našto Turci provale s jedne strane u današnju Slavoniju i zauzmu (15. jan. 1537.) Požegu, a s druge u Hrvatsku, gdje su osvojili Klis (12. marta 1537.). Tom prigodom pogibe hrabri mu branitelj Petar Kružić. S Klisom pade ubrzo čitava južna Hrvatska (danas Dalmacija do Neretve) osim mletačkih primorskih gradova u turske ruke.

Katzianerova vojna i Velikovaradinski mir. Smrt kralja Ivana. Ovo haračenje tursko, a naročito pad Požege i Klisa, veoma se bolno dojmi Hrvatske i Slavonije. Stoga i nije čudo, što je bilo dosta nižega plemstva, koje je javno govorilo, da mu je svejedno, tko mu je gospodar, da li Ivan ili Ferdinand, jer će se pokloniti onomu, koji će ga uistinu pomagati. No i na Ferdinanda učini pad obaju gradova dubok dojam, pa se zato i požuri, da priteče Hrvatima u pomoć, bojeći se agitacije Ivanove među njima. Da pridigne klonule duhove, a naročito u Slavoniji, imenova vrhovnim vojskovođom protiv Turaka svoga generala Ivana Katzianera i naloži mu, da što prije s povjerenom mu vojskom započne vojnu, kojoj je kao cilj istaknuto osvojenje Osijeka i oslobođenje istočne Slavonije od Turaka. No ova se vojna svršila nesrećno, jer se vojska stala zbog oskudice hrane razbjegavati, a konačno su Turci kod Gorjana ono, što je ostalo, ametice porazili, dok je sam Katzianer još uoči katastrofe (noću od 9. na 10. oktobra 1537.) sramotno pobjegao. Gorjanskim se porazom utvrdila turska vlast u današnjoj Slavoniji. Neuspjela Katzianerova vojna osobito uzbuni Hrvatsku i Slavoniju, pa stoga bješe Ferdinandu prvi posao, da je imenovao vrhovnim zapovjednikom u Slavoniji Nikolu Jurišića, dok je Katzianera, kad je preda nj došao da se opravda, bacio u tamnicu. Pored toga još je imenovao dva bana, Petra Keglevića (1537.—1542.) i Tomu Nádasdyja (1537.—1540.), koji sazovu sabor u Križevce (6. jan. 1538.), na kojem se sabrano plemstvo poglavito zabavilo pitanjem zemaljske obrane. Međutim je uspjelo zatvorenom generalu Katzianeru umaći iz bečke tamnice i pobjeći u Susjedgrad. Kad je to Ferdinand saznao, izdade za njim tjeralicu i obeća veliku novčanu nagradu onomu, tko bi ga ili živa ili mrtva uhvatio. No Katzianer ne samo da se nije trebao bojati, već bi dobro primljen, naročito od hrvatskoga plemstva, s kojim se sastajao na tajne sastanke u Gvozdanskom nagovarajući ga, da pređe k Ivanu. Rovarenje njegovo postalo je doskora veoma ozbiljno, a naročito otkad je stao tražiti veze s Turcima. Premda su banovi upeli sve sile, ipak se nikako

ne uzmogoše dočepati Katzianera, dok ga konačno ne dade smaknuti Nikola Zrinski u Kostajnici (u oktobru 1539.).

Međutim je Ferdinand pregnuo pod dojmom Katzianerove nesrećne vojne, da se što prije nagodi s Ivanom, koji se također zaželio mira. On se naime odlučio oženiti Izabelom kćerkom poljskoga kralja Žigmunda I., a taj mu je ne htjede da dade, dok ga Ferdinand ne prizna kraljem. I tako bi konačno posredovanjem cara Karla V. sklopljen u Velikom Varadinu mir (24. febr. 1538.), kojim Ferdinand priznade Ivanu kraljevski naslov i samostalno vladanje u onom dijelu Ugarske, koji je tada bio u njegovim rukama, dok se Ivan odreče čitave Slavonije i Hrvatske s Dalmacijom. Po Ivanovoj je smrti opet imao njegov dio Ugarske pripasti Ferdinandu, a osim toga imao je ovaj mir ostati stroga tajna. Brzo potom (noću od 18. na 19. jula 1540.[1]) umre kralj Ivan ostavivši sina Ivana Žigmunda, koji se rodio malo dana pred tim. Na samrti prenese sada Ivan sva svoja kraljevska prava na malodobnoga sina, komu postavi skrbnikom, uz ženu Izabelu, Hrvata Jurja Utišenića, biskupa velikovaradinskoga.[2]

Ferdinand vlada sam. Smrću kralja Ivana ostade Ferdinand doduše jedinim okrunjenim ugarsko-hrvatskim kraljem, no vlasti svoje nije mogao proširiti kako se bio nadao. Juraj Utišenić dao je odmah po svečanom ukopu kralja Ivana proglasiti na Rákoškom polju po sabranom plemstvu kraljem mladoga Ivana Žigmunda, stavivši ga podjedno pod tursku zaštitu. Ovim je činom budimski dvor dao najjasniji odgovor Ferdinandu, kad je ovaj zatražio od udovice kraljice Izabele, da se ispuni velikovaradinski mir. Sada ne preostade Ferdinandu, nego da silom ostvari svoje pravo, ali time je izazvao sultana Sulejmana na četvrtu ugarsku vojnu (1541.). Sultan htjede njome da ostvari davnu svoju tvrdnju, da je Ugarska njegova, jer da ju je na sablji osvojio (naime na Mohaču 1526.). Stigavši dakle u Budim, proglasi svu zemlju između Blatnoga jezera i Tise pa od Budima do Save, to jest i današnju istočnu Slavoniju sa Srijemom, turskim pašalukom, dok je Zatisje i Erdelj predao mladom Ivanu Žigmundu u upravu; Ferdinandu pak ostade samo zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom, te ostaci Hrvatske i sredovječne Slavonije. Tako se sada raspade ostavina kralja Ludovika II. na tri dijela (krajem augusta 1541.). Izabela je mo-

---

[1] Ovo je ispravni datum. Budući da su doglavnici kraljevi smrt njegovu u prvi čas zatajili, već su suvremenici bili nesigurni, koji je ispravni datum. (Up. Mitteilungen des Institutes f. öst. Geschichtsforschung 1911 (XXXII), 502.

[2] Juraj Utišenić rodio se 1482. u Kamičcu na Krki (blizu Šibenika). Docnije ušao je u pavlinski red te postade 1534. velikovaradinskim biskupom. Kralju Ivanu Zapoljskomu bješe nada sve vjeran i odan.

rala sa sinom i glavnim savjetnikom Jurjem Utišenićem ostaviti Budim, koji postade središte paše »od tri tuga« (= konjska repa), te se povuče u Erdelj, koji odsada postade zasebnim političkim teritorijem. Na njem se odsada odigravao nezavisni ugarski narodni život kroz više decenija, ali ipak pod vrhovnim protektoratom turskim (sve do 1690.). Poslije dvije godine (1543.) pošao je sultan Sulejman na petu ugarsku vojnu, za koje padoše u njegove ruke od današnjih hrvatskih mjesta Valpovo, Orahovica, Pakrac, a od ugarskih Pečuh, Stolni Biograd i Ostrogon. Razdijelivši svu osvojenu zemlju u sandžakate (vojna okružja) vrati se natrag u Carigrad. Ne mogući se održati protiv goleme turske sile, Ferdinand uze sada nastojati, da sa sultanom sklopi mir ili bar podulje primirje. Tako je došlo (1547.) do petgodišnjega primirja, kojim se Ferdinand obavezao na plaćanje godišnjega »dara« u iznosu od 30.000 dukata, a inače pridrža sve ono, što je bilo u njegovoj neposrednoj vlasti u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ovim primirjem, koje postade osnova daljima, Ferdinand je konačno poslije dvadesetgodišnjega ratovanja spasao za sebe i svoj rod u prvom redu dostojanstvo ugarsko-hrvatskoga kralja, a onda i ostatke Ugarske i Hrvatske od potpune propasti. Ali erdeljski zapletaji, za kojih pogibe Juraj Utišenić (1551.), taj »najumniji državnik ugarski svih vremena«, kako ga nazivlju moderni madžarski pisci, izazvaše i opet omanje sukobe s Turcima. Za njih izgubi Hrvatska Viroviticu (početkom 1552.), Čazmu (u augustu 1552.) i Kostajnicu (u julu 1556.). Unatoč produženu primirju na ranijoj osnovi (1552.), ostadoše svi gradovi u turskoj vlasti, pače u Čazmi osnovan je nov sandžakat.

U doba tih posljednjih turskih bojeva bijaše banom hrvatskim Nikola Zrinski (1542.—1556.), koji primi od Ferdinanda u ime odštete zaostale plaće za vojsku, kao i za mnoga viteška djela, čitavo Međumurje (12. marta 1546.), pa tako se sada premjesti težište ove porodice iz Zrinja u Čakovac. Kad se odreče banstva, povjeri mu kralj poslije nekoga vremena sigetsku kapetaniju, dok je banom postao Petar Erdődy (1557.—1567.), za kojega se sastade posljednji zasebni hrvatski sabor u Steničnjaku (u julu 1558.).

Ma da je Ferdinand dobro znao, da su Češka, Ugarska i Hrvatska s austrijskim nasljednim zemljama njegovim stupile jedino u personalnu uniju, ipak je jednako težio, kako bi sve te zemlje centralizirao i tako s vremenom od personalne unije učinio realnu. Koristeći se jadnim prilikama za neprekidnih turskih ratova, pokuša ponajprije parlamentarizmom. Ferdinand naime zatraži od svake kraljevine i zemlje, da mu pošlje neke zastupnike, koji će raspravljati o poslovima zajed-

nič k o g a interesa. No ta mu se namisao ipak izjalovi, jer ni Ugri ni Hrvati ne htjedoše vijećati o svojim poslovima izvan svoje zemlje. Opazivši to, uvede Ferdinand s uspjehom neke c e n t r a l n e urede na svom bečkom dvoru. To bijahu dvorsko ratno vijeće (Hofkriegsrath), tajno vijeće (Geheimrath), dvorska kancelarija (Hofkanzlei) i dvorska komora (Hofkammer). Ovi su uredi, sastavljeni poglavito od Nijemaca, stavljali kralju predloge, naročito glede vojničkih i financijalnih posala, te su vremenom dobivali sve to veće znamenovanje i vlast na veliko nezadovoljstvo Madžarâ i Hrvatâ.

Ferdinand I. umr'o je 25. jula 1564. Po njegovoj smrti razdijele mu sinovi u smislu oporuke državu između sebe. Najstariji sin M a k s i m i l i j a n, koga Madžari i Hrvati okruniše svojim kraljem još za života Ferdinandova (8. sept. 1563.), dobije Češku, Ugarsku, Hrvatsku i obje Austrije s Bečom; F e r d i n a n d Tirol, a K a r l o Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru s Rijekom.

II.

MAKSIMILIJAN

(1564.—1576.).

Maksimilijan stupio je na prijestô kao zreo muž; tada mu je bilo trideset i sedam godina. I Hrvati i Madžari i Nijemci pozdraviše ga velikim veseljem i puni pouzdanja, da će udovoljiti njihovim željama. Ali dobrza se pokazalo, da je pravi nasljednik svoga oca. Za njegova se naime vladanja započe borba za zaštitu ustava između bečke centralne vlade s jedne, a staleža hrvatskih i ugarskih s druge strane.

Nikola Zrinski i podsada Sigeta. Čim je Maksimilijan sjeo na prijestô, pokuša da se nagodi s Ivanom Žigmundom Zapoljskim. No budući da se erdeljski knez nikako ne htjede da odreče ugarsko-hrvatskoga kraljevskoga naslova, brzo se pregovori razbiše, pače oni bijahu povodom novomu turskomu ratu. Taj je samo olakšao onodobno tursko stanovište, da je smrću Ferdinandovom utrnulo tek nedavno (1562.) utanačeno primirje. I tako se odluči Sulejman u 75. godini na š e s t u svoju ugarsku vojnu s namjerom, da osvoji Beč. Na tu ga je vojnu najviše podstrekavao veliki vezir M e h m e d S o k o l o v i ć. Uoči toga velikoga rata, Turci su provalili (ljeti 1565.) u Hrvatsku i osvojili Krupu na Uni. koju je s malom šakom Hrvata branio M a t i j a B a k i ć; no kod Obreške (nedaleko od Ivanića) potukao ih je ban Petar Erdődy do nogu. Zbog

toga uzvisi ga kralj Maksimilijan na nasljednu grofovsku čast. To je prva hrvatska i ugarska porodica, koja je dobila taj naslov (11. oktobra 1565.). U maju slijedeće godine (1566.) pođe sam sultan Sulejman s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem na vojnu sa 150.000 ljudi i mnoštvom topova. Prešavši sredinom jula kod Osijeka preko Drave, skrene s 90.000 ljudi i 300 topova na Siget (između Barča i Pečuha), gdje je kao kapetan zapovijedao bivši ban Nikola Zrinski. On se češće iz Sigeta zalijetao u turske strane oko Blatnoga jezera, a i inače bješe u čitavoj Turskoj poznat kao njezin krvni dušmanin; stoga ga sultan naumi taj put teško kazniti. Međutim je Nikola Zrinski saznao još prije dolaska Sulejmanova što ga čeka, pa zato opskrbi Siget hranom i oružjem, a onda sakupi oko sebe hrabru četu, ponajviše samih Hrvata uz nešto malo Madžara (ukupno oko 2.500 momaka), u tvrdoj nakani, da će pod gradom zabaviti sultana, dok mu ne stigne obećana pomoć od kralja Maksimilijana, da ga oslobodi. Sultan odmah početkom augusta 1566. opkoli Siget sa svih strana i uze vanjski grad biti iz topova tolikom žestinom, da se Zrinski morao već za nekoliko dana povući u nutarnji grad. Sada ponudi veliki vezir, koji je vodio operacije pod Sigetom, Nikoli čitavu Hrvatsku, ako mu predade grad; no Zrinski to s prezirom odbije. Potom uzeše Turci jurišati grad, ali ih Zrinski suzbije, pače smjelim provalama nanese im znatnih šteta. Zbog toga odluče se Turci, da će gradske zidine potkopati lagumom i tako provaliti u grad. I odista, kad im je uspjelo razvaliti glavni dio gradskih zidina, Zrinskomu ne preostade, nego birati između kukavne predaje i junačke smrti. Dne 7. septembra provali on na čelu preostale posade iz grada i pogibe kao »novi Leonida«. Ali radosne vijesti o padu Sigeta sultan nije više dočekao, jer je još 4. septembra u svom čadoru umr'o. Smrt njegovu znao je veliki vezir Mehmed Sokolović vješto zatajiti, bojeći se s pravom, da će se sva turska vojska razbježati. Tim lukavim činom spase Mehmed Sokolović slavu i snagu carstva, poslavši podjedno brzoga tatarina sultaniću Selimu, svome tastu, da ga prvi pozdravi kao novoga padišaha. Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivi svu kršćansku Evropu. Uza sve to, što su Turci zauzeli Siget, ipak se može kazati, da tim časom počinje najprije lagano, a onda sve to brže padati njihova sve dotle golema snaga: oni su došli do zenita svoje ratne slave i moći. Odmah poslije odlaska Turaka započe Maksimilijan pregovore o primirju, no ono bješe utanačeno tek 17. februara 1568. u Drenopolju na osam godina, uz uvjete sličnima onim još od godine 1547. To primudi Ivana Žigmunda Zapoljskoga, da je i on stao ugovarati s Maksimilijanom. On se odreče (1570.) kraljevskoga naslova, zadržavši samo onaj »vojvode erdeljskoga«, a Maksimilijan se obaveza, da će po njegovoj smrti Erdeljcima dopustiti, da sebi slobodno iza-

beru novoga kneza. Mladi Zapoljski umre od raskalašena života već slijedeće godine (1571.), a s njime izumre i rod njegov.

Maksimilijan i hrvatski staleži. Poslije smrti bana Petra Erdődyja (26. aprila 1567.), imenova kralj Maksimilijan dva bana, biskupa zagrebačkoga Jurja Draškovića i Franju Frankapana Slunjskoga, koje zajednički hrvatsko-slavonski sabor (21. septembra 1567.) veoma svečano i radosno pozdravi. Ali nove su banove čekali teški zadaci i kušnje na sve strane. Nezadovoljna s neznatna prihoda od slavonske daće, ugarska je komora (sa sijelom u Požunu) svjetovala kralja, da dokine neke dosadašnje privilegije hrvatskoga plemstva, to jest, da i krajevi preko Kupe (tada već zvani Hrvatska) plaćaju ratnu daću (dica), ma da ih je od toga oslobodio još kralj Vladislav II.; a isto tako, da unatoč starim pravima i običajima, plaćaju u Slavoniji diku banovac, protonotar, podžupani i plemićki suci, kao i kaptol zagrebački, koji je od 1544. upotrebljavao oprošteni porez za gradnju i utvrdu Siska, a tako i preostaci križevačke županije. Međutim kad stupiše Maksimilijanovi povjerenici pred hrvatsko-slavonski sabor s ovim kraljevim predlozima, staleži ih odbiše s pozivom na svoje stare privilegije i stvore u tom smislu zaključke (articuli), koje poslaše Maksimilijanu u Beč s molbom, da ih potvrdi. Sada svjetova i opet ugarska komora kralja, da tih zaključaka ne potvrdi, pače da ih prema njezinu predlogu promijeni i ovako promijenjene pošlje u Zagreb. Zbog toga zavlada potajnim djelovanjem ugarske komore napetost između kralja i hrvatskih staleža, koja potraja više godina, ali konačno staleži ipak djelomično udovoljiše kraljevim predlozima. Pored toga još je banove zaokupila obrana zemlje, kojoj se posvetiše tolikim marom, da su »granice kraljevinâ (Hrvatske i Slavonije) sačuvali netaknute — kako kaže o njima sabor hrvatski 1572. — i da nijesu za svoga banovanja nijedan kaštel niti ma koju neznatnu tvrdinju dopustili osvojiti Turcima, već su sve najbolje održali.« Za nagradu i priznanje dobi ban Drašković u upravu grad Trakošćan (1569.), koji je docnije kralj Rudolf zauvijek darovao ovoj porodici (1585.). No mladi je Frankapan Slunjski nenadano umr'o (2. decembra 1572. u Varaždinu) na najveću tugu kraljevstva hrvatskoga; s njime je izumrlo koljeno Slunjskih Frankapana. Odsada banovao je biskup Juraj Drašković sam kroz dvije godine.

Seljačka buna. Starim se nevoljama na Krajini pridruži nova, kadno bukne početkom 1573. seljačka buna u krajevima oko Susjedgrada i Stubice. Taj su kobni događaj izazvali u prvom redu susjedgradski vlastelin Franjo Tahi, čovjek silovit, ohol i lakom, a onda bijedni život seljakâ, o kojima izvijesti ostrogonski nadbiskup Antun

Vrančić kralja Maksimilijana, da »s njima gospoda u Hrvatskoj gore postupaju, nego li s marvom«. No ustanak nije naglo buknuo, jer tek kad su potlačeni seljaci vidjeli, da im tužbe ne pomažu, a hrvatski ih je sabor proglasio zbog opiranja Tahovim nasiljima »izdajicama domovine«, oni se latiše oružja. Prema njihovim iskazima na sudu poslije ugušene bune seljaci su se digli »za opću slobodu i stalešku jednakost«, dakle za dokinuće feudalizma, onda »za opće plaćanje poreza i opću vojnu dužnost na obranu domovine te za dokinuće carinâ i mitnicâ u korist trgovine i prometa«, koji su snovali navrnuti na more. Geslo im je bilo: »Za staru pravicu«. Tako reče u istrazi jedan od vođa (Ivan Svrač iz Pušće): »Da smo gospodu pobijedili, osnovali bismo posebnu c a r s k u vladu u Zagrebu; ovdje bismo sami pobirali poreze i daće, pa se i sami brinuli za čuvanje granicâ (od provala turskih)«. Kralju Maksimilijanu ostadoše vjerni, ali inače ne htjedoše nikomu drugomu služiti. Središte seljačke »vlade bješe Stubica, gdje je sjedio kao vrhovni sudac Stubičanin M a t i j a G u b e c, dok je četama zapovijedao I l i j a G r e g o r i ć, čovjek vješt vojničkim poslovima onoga vremena. Gregorić zamisli najprije pobuniti i pridružiti svojim četama Erdödyjeve kmetove u Jastrebarskom i Cesargradu (na Sutli), onda žumberačke Uskoke te susjedne kranjske i štajerske seljake, pa konačno s tom cijelom silom udariti na Zagreb i ondje gospodi diktirati mir. Stoga je najprije upao (početkom februara 1573.) u južnu Štajersku, ali ga plemstvo poslije nekoliko dana, ma da mu se pridružiše mnogi štajerski seljaci, ametom potuče i rasprši četu (8. februara). Sam Gregorić uhvaćen je na bijegu i stavljen pred sud u Beču, a onda u Zagrebu pogubljen. Međutim pozove ban Juraj Drašković cjelokupno plemstvo na oružje, koje pod vodstvom banovca Gašpara Alapića potuče drugi dio seljaka pod Matijom Gubcem nedaleko Stubičkih Toplica (9. februara). U tim je bojevima mnogo seljaka budi poginulo budi uhvaćeno i docnije smaknuto. Matiju Gubca, koga obijediše, da se tobože proglasio »seljačkim kraljem«, stiže sada strašna sudbina: poslije odsude bješe na Markovu trgu u Zagrebu najprije mučen razbijeljenim klještima, a onda ga krvnik okruni užarenom željeznom »krunom«. Odmah poslije svladane bune zamoli ban Drašković kralja, da ga riješi službe, »jer vidim, da se ta služba ne podudara s mojim zvanjem« (t. j. biskupskim), pače on se zauzimao za uhvaćene seljake, ali samo s malim uspjehom. Još krajem iste godine umr'o je Franjo Tahi, koga je »čitava Slavonija proklinjala« kao začetnika bune.

Bitka kod Budačkoga. Seljačka je buna navela Turke, da su stali sve žešće provaljivati u Hrvatsku, a naročito susjedni banjalučki Ferhad-paša. I sabor hrvatski i sam ban Drašković, koga Maksimilijan ne htjede da riješi banske časti ni na ponovne njegove molbe, činili su sve što su

mogli na obranu domovine. No teški se položaj ne promijeni ni onda, kad je Maksimilijan imenovao kao drugoga bana još i Gašpara Alapića (krajem 1574.), jer je Ferhad-paša udario na Bihać na Uni, koji se jednako držao protiv nebrojenih navala kao otok, sasvim odijeljen od Hrvatske, dakle onako, kao nekoć Jajce. Da pomogne ugroženom gradu, krene mu carski general Herbart Auersperg u pomoć. Ali mu paša pođe usuprot i potuče ga kod Budačkoga nedaleko sastavaka Radonje i Korane, pače sam general zaglavi u tom boju (22. septembra 1575.). Ovaj se poraz nemilo kosnu kralja Maksimilijana, ali prije nego li je štogod mogao da uradi, umre (12. oktobra 1576.), a naslijedi ga najstariji sin Rudolf, još za života (25. septembra 1572.) okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja.

III.

RUDOLF

(1576.—1608.),

Značaj kraljev i počeci vladanja. Kad je sjeo na prijestolje, imao je Rudolf već pune 24 godine. Kao mladić boravio je osam godina na dvoru svoga rođaka kralja Filipa II. u Španiji, gdje je postao ne samo gorljiv katolik, već i stekao mnogo smisla i razumijevanja za znanost i umjetnost, a najpače za onovremenu astrologiju i alkemiju. Inače bješe mučaljiv, pun španjolske dostojanstvenosti, ali uza to plah i melankoličan, što se vremenom preobrazi u tešku duševnu bolest. S tim u svezi Rudolf postajaše od dana u dan nepovjerljiviji i neodlučniji, što je sve imalo kobnih posljedica po smjer i razvitak njegova vladanja. Odmah u početku sasvim se povukao na praški dvor Hradčane, koji pretvori u pravi muzej starinâ i umjetninâ, prepustivši upravne i političke poslove u Ugarskoj i Hrvatskoj bratu Ernstu, a vojničke stricu Karlu Štajerskomu. Tako se zgodi, da je Hrvatska tada imala zapravo tri gospodara: kralja Rudolfa u Pragu, nadvojvodu Ernsta u Beču i nadvojvodu Karla u Gracu.

Još pod kraj Maksimilijanova vladanja zatraže banovi Juraj Drašković i Gašpar Alapić svoj otpust, poglavito s razloga, što nijesu imali dovoljnih novčanih sredstava za pokriće troškova oko obrane domovine; no Rudolf ih pozva, da do konačnoga rješenja i dalje vode banske poslove. Kraj takih je prilika razumljivo, da su turska napredovanja sve to većma umanjivala teritorij Hrvatske i Slavonije. Tako je Hrvatska baš u doba Rudolfovo spala na najniže grane, obuhvatajući mali kus zemlje između mora, kranjsko-štajerske granice, Drave i Đurđevca, pa Čazme i Save nešto niže Siska, onda Kupe i Kapele planine. Da se zaustavi

tursko napredovanje, uređena bi sada nastojanjem nadvojvode Karla Vojna Krajina.

Postanak Vojne Krajine. Neprekidne i nenadane najezde Turaka iz bosanskoga pašaluka, ne samo u Hrvatsku i Slavoniju, nego i duboko u nasljedne austrijske zemlje, kao Istru, Korušku, Štajersku i Kranjsku, prinudiše Hrvate i njihove susjede, da urede duž granice stalnu vojsku, smještenu po raznim kraljevskim i gospodskim gradovima. Tu su vojsku osim kralja imali o svom trošku uzdržavati i vlasnici pojedinih gradova (tako knezovi Blagajski, Krbavski, Zrinski i Frankapani); no zbog propasti i nesigurnosti imanja njihovih te s time skopčane oskudice novca, oni toga nijesu mogli činiti, pače nevolja se još povećala, otkad je narod hrvatski stao jatomice bježati i seliti iz krajeva bilo Turcima pokorenih, bilo pograničnih. Znamo, da se Ferdinand još kao austrijski nadvojvoda, a za života kralja Ludovika II., starao oko obrane hrvatske Krajine, jer je dobro znao, da tako brani i svoje zemlje; pače kranjski su staleži izrijekom izjavili, da je bolje braniti se od Turaka u tuđoj zemlji, nego li u svojoj. Skrb se Ferdinandova uvećala izborom njegovim za hrvatskoga kralja, jer se tom prigodom obavezao, da će uzdržavati oveću vojsku za obranu kraljevine Hrvatske. Iz kraljeve obaveze i brige nutarnjo-austrijskih staleža, razvi se Vojna Krajina. Međutim u prvi mah Krajina još nije bila zaseban teritorij, nego su je sačinjavali samo krajiški vojnici, sastavljeni djelomično i od hrvatskih velikaških četa, onda plaćenika i Ferdinandovih austrijskih podanika. Ta su se vojnička odjeljenja dijelila u kapetanije, koje su izdržavali poglavito štajerski, koruški, kranjski i istarski staleži, a zapovijedao im je nutarnjo-austrijski general. Oko polovice XVI. vijeka već se razlikuju dvije Krajine: slavonska između Drave i Kupe, sastavljena od kapetanija koprivničke, križevačke i ivaničke, pa hrvatska između Kupe i mora, koju su sačinjavale kapetanije hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska. Ali pravi život na Krajini zače se tek onda, kad ju je kralj Rudolf (25. februara 1578.) predao u neposrednu upravu stricu, štajerskomu nadvojvodi Karlu, podvrgavši mu sve zapovjednike; pače i ban i sabor hrvatski morali su mu se pokoravati u vojničkim poslovima. Međutim rješenje kralja Rudolfa nije bilo po ćudi hrvatskim staležima, ali s obzirom na veliku nevolju, ipak izjavi hrvatski sabor (15. jula 1578. u Zagrebu), da ga prima na znanje uz izrični dodatak, »da prejasni nadvojvoda (Karlo) mora s gospodinom banom Hrvatske i Slavonije gojiti takav sporazum, da se ne dogodi štogod nepodobna i slobodi kraljevstva protivna«, jer se »naš gospodin ban ne će nikako podvrći drugomu kojemu kapetanu protiv ugleda banskoga i naše vjekovite slobode«. Odmah potom odluči se nadvojvoda Karlo na vojnu protiv bosanskih Turaka; ali vojsku, koju su vodili

koruški zemaljski kapetan Juraj Khevenhüller s novim banom Krstom Ungnadom (1578.—1583.), potuče Ferhad-paša do nogu. Posljedica te nesrećne vojne bijaše, da se obrambena linija za dugo vremena pomakla od Une na Kupu, a jedini Bihać još je i dalje ostao u hrvatskim rukama kao osamljen otok u turskom moru. Sada odredi nadvojvoda Karlo, da se ima na obranu preostale Hrvatske sagraditi jaka tvrdava. Hrvatski su staleži htjeli, da se ona podigne bliže Sisku na donjoj Kupi; no nadvojvodini su savjetnici izabrali kao zgodnije mjesto kut izmedu ušća Korane i Mrežnice u Kupu. Od knezova Zrinskih otkupljeno je zemljište, koje je pripadalo gradu Dubovcu, a onda se 13. jula 1579. započelo zidanje grada Karlovca[1]; značajno je, da je u temelje stavljeno devet stotina turskih lubanja. Izgradnjom Karlovca dobila je hrvatska Krajina stalno sijelo za svoga generala, dok je Varaždin bio sijelo generala za slavonsku Krajinu. Tako se dakle uze pod kraj XVI. vijeka stvarati na hrvatskom zemljištu nov politički teritorij, izuzet ispod banske vlasti i sabora.

Banovi Krsto Ungnad i Tomo Erdődy. Izgradnja Karlovca u prvi je čas učinila kraj turskim provalama; no dobrza Turci opet stanu napadati hrvatsku zemlju do Pokuplja i Turopolja. Tome pak ban Krsto Ungnad nije mogao pomoći, jer je njegov položaj postajao iz dana u dan sve teži, budući da je došao u žestoku opreku, ne samo s nekim velikašima, nego i s gradom Zagrebom, kojega je gradanima znao dobaciti, da on »nije samo njihov ban i kapetan, nego i kralj«. Doskora je došao ban u sukob i s nekim krajiškim časnicima i vojvodama svoje banske vojske, tako da mu je sav ugled pao. U takim se prilikama konačno zahvali na banskoj časti, a nato imenova kralj Rudolf banom njegova zeta 26-godišnjega Tomu Erdődyja (1583.—1595.), na veliku radost hrvatskih staleža. Glavna briga bješe i njemu obrana domovine, jer uza sve to, što je kralj Rudolf od roka do roka produživao primirje s Turcima, bojevi na hrvatskoj i slavonskoj Krajini nijesu nikad prestali. Već u oktobru 1584. potukao je mladi ban oveću tursku četu kod Slunja, a onda kod Ivanića (6. dec. 1586.). Koliko su te pobjede ohrabrile klonule Hrvate, toliko su im zadavali brigâ karlovački general i njemačke krajiške čete. General naime ne htjede da se pokorava ni banu ni saboru, pače je sebi uzeo prisvajati pravo, da smije suditi hrvatskim plemićima, zatvarajući ih i otimajući im imanja, dok su njemački vojnici takoder narod globili i mučili, jer nijesu dobivali redovito plaće iz Graca. Sabor se hrvatski tužio zbog toga kralju i nadvojvodi u Gracu, ali sve to nije ništa ko-

[1] U čast nadvojvodinu prozvan je grad Karlstadt, lat. Carlostadium, ali ga Hrvati još tada (potkraj XVI. vijeka) nazivahu Karlovcem.

ristilo. Skoro potom umre (10. jula 1590.) nadvojvoda Karlo, našto je uprava Krajine prešla na njegova sina Ferdinanda (docnije kralja). Kako je nadvojvoda bio još malodoban, zamjenjivali su ga prvih godina kao regenti nadvojvoda Ernst (do 1593.) i nadvojvoda Maksimilijan (do 1596.), braća kralja Rudolfa.

Bojevi oko Siska. Upravo tada došao je na čelo bosanskomu pašaluku (osnovanu u septembru 1580.) ratoborni Hasan Predojević, lični prijatelj velikoga vezira Arbanasa Sinan-paše, koji je upinjao sve sile, da se prekine s kraljem Rudolfom utanačeno primirje. Možda po njegovoj želji provali u augustu 1591. Hasan-paša sve do Siska, no već iza četiri dana vrati se suzbijen natrag. Odmah potom krene za njim ban Toma Erdődy te tom prilikom zauze svoj djedovski grad Moslavinu; paše ipak više nije mogao stići. Za osvetu popali Hasan još iste godine sav kraj oko Božjakovine i Vrbovca, a onda zauzme grad Ripač na Uni nedaleko od Bihaća. Uto se sastade hrvatski sabor (5. januara 1592.), na kojem je stvoren zamašan zaključak o sveopćem zemaljskom ustanku (insurekcija) na obranu domovine i o dovozu hrane vojsci, jer su Hasana sigurno očekivali na proljeće. I odista, paša se diže u aprilu s namjerom, da negdje u blizini Siska, koji je grad svakako htio da osvoji, uhvati neku čvrstu točku kao bazu svojih daljih ratnih pothvata u Hrvatskoj. Tako nastade utvrda Petrinja nedaleko Kupe na istoimenom potoku. Odmah poslije toga vrati se natrag i podsjedne Bihać, koji mu se deveti dan predade (9. juna 1592.), a s njime i posljednji bedem Hrvatske na jugu. Odsada tekla je obrambena linija od Ogulina kroz Karlovac uz Kupu do Siska. Poslije pada Bihaća Hasan-paša podsjedne po drugi put Sisak, koji je branio s malom posadom Hrvata zagrebački kanonik Mikac s dva druga. No pretrpivši goleme gubitke paša je dobrza i opet morao ostaviti Sisak, ali je na povratku dao poharati svu zemlju do Turopolja i Okića (u julu 1592.). Tako se primače godina 1593., kad su opet očekivali pašu, pa zato se ban i sabor spremiše na što jači otpor, zatraživši još i pomoći od kralja i nadvojvode Ernsta. U junu došao je Hasan s jakom vojskom pod Sisak, a sa željom, da nakon pada toga grada udari na Zagreb i tako konačno osvoji preostatke Slavonije. Ali gradu dohrle u pomoć ban Toma Erdődy, karlovački general Andrija Auersperg i štajerski pukovnik Ruprehť Eggenberg (poslan od nadvojvode Ernsta) s nekih 5000 konjanika i pješaka i potuku 22. juna 1593. ametom tursku vojsku na poljani između rijeke Kupe i Odre. Sam Hasan-paša s dva sultanova rođaka i više turskih odličnika zaglavi. Sav kršćanski svijet uzradova glas o toj slavnoj pobjedi, izdajući o njoj prigodne spise i šiljući banu čestitke i darove. Bitka sisačka znamenit je događaj ne samo u hrvatskoj, nego i u općoj povijesti: pod zidinama tvrdoga sisačkoga grada našao je

islam svoju krajnju sjeverozapadnu granicu prema Italiji, koje nikad nije prekoračio. Njome prestaje pomalo i doba hrvatske stoljetne defenzive (od 1493.), a počinje malo po malo ofenziva.

»Dugi« turski rat. Kad je stigao glas o sisačkom porazu u Carigrad, uzbuni se vas narod, podjarivan ponajviše od velikoga vezira Sinan-paše, pa tako navijesti sultan Murat III. kralju Rudolfu rat. Taj četrnaestgodišnji rat, koji je za Hrvate zapravo trajao šesnaest godina (još od 1591.), vodio se u Ugarskoj i Hrvatskoj; no ipak bješe Ugarska glavno bojište, a Hrvatska sporedno, premda su se i tude odigravali krupni događaji. Od tih valja napose istaknuti pobjedu kod Petrinje (22. septembra 1595.), kojom je sva zemlja na sjeveru Kupe zauvijek oslobođena od turskih provala; ali je zato porazom karlovačkoga generala Jurja Lenkovića pod Klisom (krajem maja 1596.) iščeznula svaka nada, da bi se dalo s uspjehom provaliti s boka u bosanski pašaluk. Međutim se Toma Erdődy odreče banske časti s razloga, što nije uredno dobivao banske plaće za uzdržavanje vojske i što su stranci postajali u Hrvatskoj vojskovođe. Kad je ban iznio ove razloge pred skupljenim staležima na hrvatskom saboru (15. maja 1595.), obrate se oni na nadvojvodu Maksimilijana s molbom, da bi poradio kod kralja Rudolfa, e bi što prije imenovao novog bana između »domaćih (hrvatskih) sinova«, vještih ratovanju; »jer ako staleži ne budu imali bana, neka znade vaša jasnost kao stvar najizvjesniju, da se oni ne će pokoravati ni jednomu generalu tuđe narodnosti, niti će s njime izlaziti u rat, pa makar svi zajedno s domovinom poginuli; oni će i najskrajnije poduzeti, prije nego im se u tom pogledu okrnji sloboda.«[1] Nato imenova kralj Rudolf banima zagrebačkoga biskupa Gašpara Stankovačkoga i Ivana Draškovića; ali kako je bolesni biskup još iste godine umr'o, ostao je sam Ivan Drašković (1596.—1607.). Za njegova banovanja konačno bi, poslije dugih pregovaranja, uglavljen s Turcima mir na ušću rijeke Žitve u Dunav (nedaleko od Komároma) dne 11. novembra 1606. Isprava se sastoji od sedamnaest članaka, kojima se utanačuje, da će svaka stranka zadržati ono, što u taj čas posjeduje; nadalje imala su prestati pljačkanja i provale na tuđe zemljište, a obje će stranke kazniti one dobrovoljne i hajdučke čete, koje se ne bi tome pokorile; konačno car i kralj ne će više plaćati godišnjega danka, već će jednom zauvijek darovati sultanu 200.000 dukata. Mir na ušću Žitve prvi je mir, u kojem su kralj ugarsko-hrvatski i sultan ravnopravni. Sada pukoše lanci tributarne podložnosti, što su ih svake godine (od 1547.) zvekećući

---

[1] Original u c. i kr. ratnom arhivu u Beču: »... nam si status banum non habuerint, pro re certissima sua serenitas credat, illos nullius alterius externae nationis generali parituros, neque ad publicum bellum, etiam si omnes cum patria peribunt, exituros, et extrema quaevis, antequam libertate ipsorum hac in parte priventur, tentaturos«. Šišić, Sab. spisi IV, 323.

vukli kraljevi poslanici, kad su sultanu donosili tako zvane »darove«; sada je prvi put izdana dolična isprava s turske strane, a ne nametnuta, jer nakon što su Rudolfovi poslanici s pomoću tumača proučili turski original, onda ga tek potpisaše i opremiše pečatima. Taj mir prvi je jasan znak, da je turska prevlast suzbita i da počinje postepeno padati.

Buna Stjepana Bocskaya. Još pod kraj »dugoga« turskoga rata buknu u Ugarskoj opasna buna. Uzroci bili su kršenje ugarskoga ustava i postupak njemačkih četa, no pored toga još se zemljom razmahaše i vjerske raspre. Kršenje se ustava odražavalo u tom, što bečki dvor nikako nije dopuštao (još od 1531.), da se na saboru izborom popuni palatinsko mjesto, a onda je Ugre izazivalo i uplitanje njemačkih kraljevih savjetnika u ugarske poslove, naročito u vojničke i financijalne. Vjerske su opet raspre nastale zbog međusobne nesnošljivosti između katolikâ i protestanatâ. Još od vremena Ferdinanda I. naime, našlo se u sjevernoj Ugarskoj dosta pripadnika reformacije, a njihov je broj neprestano rastao, poglavito među plemstvom i u gradovima. Dobrza je protestantizam stao značiti nešto n a r o d n o, u opreci spram katolicizma, tobože kao nešto manje patriotskoga. Budući da je Rudolf još od mladosti bio gorljiv protivnik protestantizma, nije ga bilo teško nagovoriti na razne odredbe protiv ugarskih pripadnika ove vjere; a taj je postupak došao do vrhunca, kad je kralj s v o j e v o l j n o (»motu proprio deque regiae suae potestatis plenitudine«) dodao ugarskim saborskim člancima od februara 1604. još i »XXII.«, kojim je ne samo odbio sve molbe ugarskih protestanata, a potvrdio sve odredbe izdane u prilog katoličkoj crkvi od sv. Stjepana kralja dalje, nego i odredio, da se oni, koji bi na saboru iznijeli vjerska pitanja, imadu kazniti kao pokretači nemira i novotarija. Nato plane u Ugarskoj i u Erdelju otvorena buna pod vodstvom protestantskoga plemića S t j e p a n a B o c s k a y a, koga privrženici njegovi, inače članovi ugarskoga sabora, izaberu knezom Ugarske. Bocskay umah stupi u vezu s Turcima, pa tako se odsada imao dvor boriti na dvije strane. Podjedno pozove novoizabrani knez i Hrvate, da ga priznadu svojim vladarom, ali ga oni odbiše, pače hrvatski je sabor oduševljeno primio (u Zagrebu 5. jula 1604.) kraljev članak »XXII.« na znanje, zaključivši, da se iz Hrvatske imadu izbaciti svi krivovjerci (universi haeretici). Skrb oko toga pak povjerio je zagrebačkomu biskupu Šimunu Bratuliću. Zbog toga pođe Bocskayev vojskovođa Grgur Németh prema Hrvatskoj, no ban Ivan Drašković i staleži odluče mu se na Dravi oprijeti; a kad se Németh okani napadaja na Hrvatsku, prešao je ban Dravu i kod Körmenda zajedno s kraljevskim četama razbije Bocskayevu vojsku. Međutim pokazivao je bolesni kralj Rudolf potpuni ne-

haj spram ove opasne bune. Stoga su došla braća njegova u Prag i prinude ga, da je vojničke i civilne poslove ugarske i hrvatske prepustio bratu nadvojvodi Matiji. Taj pak, znajući da se ne može uspješno oprijeti obadvijema dušmanima, i Bocskayu i Turcima, odmah se upusti s Bocskayem u pregovore i utanači u Beču mir (23. juna 1606.), kojim biše uređeni ugarski vjerski poslovi sve do 1848. Bečkim mirom bješe određeno, da plemstvo i građani u Ugarskoj samoj (infra ambitum regni Hungariae solum) mogu slobodno ispovijedati vjeru koju hoće, to jest obje konfesije postadoše ravnopravne, dok je članak »XXII.« od 1604. brisan. Nadalje je podijeljena općena amnestija i obećano, da će budući ugarski sabor birati palatina, s kojim će onda nadvojvoda Matija raspravljati i odlučivati o ugarskim poslovima; vrhovni blagajnik, dostojanstvenici i vojnički zapovjednici u Ugarskoj i Hrvatskoj, smiju i mogu da budu jedino domaći plemići bez obzira na vjeru. Konačno bi utanačeno, da Bocskay pridržaje kao knez Erdelj i neke susjedne ugarske županije. Tek poslije dugoga nećkanja potpisao je konačno i kralj Rudolf ovaj mir. Još prije negoli je potpisan mir, poslan je nacrt njegov i hrvatskim staležima. Sabor hrvatski (u Zagrebu od 10. aprila 1606.) u glavnom je prihvatio njegove točke, jedino se strogo ogradio protiv slobode vjeroispovijedanja, pače izrazio želju, da ostane u kreposti Rudolfov članak »XXII.« od 1604. Pored toga još je izrijekom naglasio, neka bi kralj udesio, da »odsada u buduće podjeljuje službe i vrhovne kapetanije (= generalate) u Slavoniji i Hrvatskoj dobro zaslužnim vjernim svojim domaćim sinovima, a banu da se povrati stara puna vlast od Drave do mora i da stoji na čelu kraljevstvu i Krajinama«. Kako smo vidjeli, zahtjev je hrvatskoga sabora u toliko uvažen, da je sloboda vjeroispovijedanja ostala bečkim mirom ograničena samo na Ugarsku. Nešto kasnije sankcionirao je kralj Rudolf zaključak hrvatskoga sabora o isključivom priznanju katoličke vjere unutar granica Hrvatske i Slavonije (16. jan. 1608.), našto bi on proglašen na saboru zakonom. Tako je kraljevstvo hrvatsko dobilo svoj zasebni vjerski zakon, skroz oprečan ugarskomu.

IV.

MATIJAŠ II., FERDINAND II. I FERDINAND III.

(1608.—1657.)

Rudolf i Matijaš II. U doba, kad je nadvojvoda Matija pregovarao s Bocskayem i s Turcima o miru, bijaše duševno stanje njegova brata Rudolfa već veoma nepovoljno. Živući samotno i odijeljen od svijeta u

Pragu na Hradčanima i zanimajući se jedino astrološkim gatanjem i alkemističkim pokusima, ne samo da je potpuno zanemarivao državne poslove, nego nije ni dopuštao, da mu itko s njima dođe preda nj, pače ni braća njegova. Tako se zgodi, da Rudolf, kad mu donijeće spise o sklopljenom miru s Bocskayem i s Turcima na potvrdu, njih dulje vremena ne htjede potpisati. Zbog toga plane žestoka svađa među oba brata, a kad se Matiji uz ugarske i hrvatske staleže pridružiše i češki i austrijski, uđe Matija s vojskom u Češku i prisili brata ugovorom u praškom predgrađu Libenu (24. juna 1608.), da mu preda vladanje u Austriji, Moravskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj. Nato bi kao **Matijaš II.** (1608.—1619.) u Požunu okrunjen (19. novembra) ugarsko-hrvatskim kraljem. Već poslije tri godine prisili kralj Matijaš brata, da se je odrekao češke krune, a kad Rudolf umre (20. januara 1612.), postade Matijaš još i njemačko-rimskim carem.

Borba hrvatskih staleža za Krajinu. Mirom na ušću Žitve u Dunav, držali su hrvatski staleži, da je hrvatsko-slavonska Krajina postala izlišnom, ili, ako bi se baš morala uzdržati, da se povrati materi zemlji i pod vrhovnu vlast bansku. Ali nadvojvoda Ferdinand u Gracu o tome ne samo da ništa nije htio da čuje, već je uzeo nastojati, kako bi i preostalu građansku Hrvatsku i Slavoniju, a naročito poslije najavljena odstupa bana Ivana Draškovića na hrvatskom saboru (u Zagrebu 10. aprila 1606.), podvrgao svojim krajiškim generalima i kapetanima. Protiv toga dignu se hrvatski staleži. Još prije krunisanja Matijaševa na požunskom saboru sastade se hrvatski sabor (u Zagrebu početkom septembra 1608.), da izabere svoje poslanike, koji će poći u Požun i da im dade upute (instructiones), što imadu tražiti od novoga kralja. U tim uputama traži hrvatski sabor, da se imadu iz svih hrvatskih gradova, a naročito iz Varaždina, kao sijela županijskoga, ukloniti svi i n o s t r a n i vojnički zapovjednici i inostrane čete, a banu da se opet povrati starodrevna potpuna vlast od Drave do mora. No budući da su neke nutarnjoaustrijske pokrajine novčanim sredstvima podupirale Krajinu, zbog čega bješe nadvojvodama podijeljena i neka vlast u krajiškoj upravi, držao je sabor hrvatski, da se u tom pitanju kralj Matijaš ima sporazumjeti s nadvojvodom Ferdinandom. Ispražnjena pak časnička mjesta, imadu se bezuvjetno popuniti domaćim zaslužnim sinovima, jer »hrvatski su staleži odlučili radije umrijeti, nego da bi unapredak njima gospodovali tuđinci ili ma i najmanju službu kod njih izvršavali na štetu njihove slobode«. Kralj Matijaš II. prihvatio je želje hrvatskoga sabora, pače imenovao banom omiljeloga T o m u E r d ő d y j a (1608.—1614.), ali uza sve obećanje ipak ostade na Krajini sve pri starom, na veliko nezadovoljstvo

hrvatskoga plemstva. Razlog tomu bješe uporno opiranje nadvojvode Ferdinanda, pa tako ostadoše bezuspješna sva poslanstva hrvatskoga sabora i u Grac i u Požun; pače našao se i netko, tko je kod toga igrao podlu ulogu. S tim u svezi izjaviše hrvatski staleži na saboru (u Zagrebu 20. aprila 1610.), da doduše znadu, »da bi kralj (Matijaš II.) htio da ispuni njihovu želju, ali ima netko, tko pravi zapreka, odgovarajući kralja od toga, pa je i osujetio uspjehe hrvatskih poslanstva u Požunu i Gracu«; ali »ako se taki rušitelj općenih sloboština pronađe, dići će se javno u saboru svega kraljevstva na nj šake svih staleži i redova«.[1] Tko je to bio, ne zna se pouzdano, no veoma vjerojatno tadanji slavonski general barun Sigismund Trautmansdorf. Međutim kolikogod je kralj Matijaš obradovao Hrvate imenovanjem Tome Erdődyja banom, toliko ih je ozlovoljilo, što bana nikako nije dao svečano na saboru instalirati poradi potajnoga djelovanja krajiških njemačkih časnika. Stoga se sabor tužio kralju u više navrata i šiljao mu poslanstva, ali vazda bezuspješno. Nato se Toma Erdődy odreče na saboru (u Zagrebu 27. novembra 1614.) po drugi put banske časti, a pridrža upravu zemlje do imenovanja novoga bana samo na molbe staleža. To se zgodi početkom 1615., kad dodje na bansku stolicu Benedikt Thuróczy Ludbreški (1615.—1616.), koji bješe doduše odmah instaliran, ali bez banderija[2] i plaće za bansku četu. Novi ban umre već slijedeće godine (9. novembra 1616.), a nato imenova kralj Nikolu Frankopana Tržačkoga (1616.—1622.), koji bi uveden u dostojanstvo bansko 6. decembra 1616. Za njegova je banovanja konačno riješeno zamršeno uskočko pitanje.

Uskoci. Poslije pada Bosne (1463.) i Hercegovine (1482.) potraži onaj dio pučanstva (poglavito katoličkoga zakona), koji ne htjede da se pokori Turčinu, utočišta u susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji. Ti bjegunci zovu se u slavonskim stranama obično »pribegi, prebegi«, a u južnohrvatskim »uskoci« (od uskočiti), ali i Vlasi, Martolozi i Morlaki. Bilo je više uskočkih skupina, no najpoznatija je ona, koja se iz Bosne i Hercegovine stala oko 1530. skupljati oko tvrđave Klisa kod Splita, gdje ih je primio tamošnji senjski kapetan Petar Kružić — pod čiju je upravu pripadao Klis — u službu kao vojnike. Iz Klisa zalijetali su se Uskoci potom sve češće u susjedne turske krajeve, pa zato Turci i pregnuše, da osvoje grad, što se je i zbilo (12. marta 1537.). Sada se Uskoci pre-

---

[1] Original u kr. zem. arhivu u Zagrebu: »Ideo unanimi statutum est voto, si talis communium libertatum destructor compera rei veritate eluxerit, in publicis regni comitiis manus omnium statuum et ordinum in ipsum immittentur«. Šišić, Sabor. spisi V, 36.

[2] Banderij, to jest svileni barjak, predavao je kod imenovanja kralj banu u znak vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj.

sele u Senj, naime u središte one kapetanije, pod koju su pripadali, i tako se vremenom proširi ime uskočko na sve vojnike senjske kapetanije od Rječine do ušća Zrmanje na primorju i do Brinja i Otočca u unutrašnjosti. Položaj Senja s gorovitim zaleđem i otočnim pročeljem te sa čuvenom burom jest takav, da ga ni s morske ni s kopnene strane nije lako osvojiti. U taj par (1537.) bješe Senj pod zapovjedništvom ljubljanskoga ratnoga vijeća, a docnije (od 1564.) gradačkoga dvora, i sijelo istoimene kapetanije u hrvatskoj Krajini. Prema tome dakle postadoše Uskoci vojnici na hrvatskoj Krajini te su sa svojim potomcima sačinjavali kroz više od osamdeset godina gradsku posadu. Ova se dijelila na četiri kumpanije, kojima stajahu na čelu uskočke vojvode. No malo po malo pridružilo se ovim Uskocima i mnoštvo bjegunaca iz mletačke Dalmacije, koji često umakoše kazni. Stoga Uskoci nijesu jedna jedinstvena etnička skupina, jer je u njoj bilo pored pretežnoga broja Hrvatâ katolika, onda pravoslavnih Srba još i nešto Talijanâ (zvani venturini). Uskoci bijahu veoma smiona čeljad, oboružana puškom i sjekirom, a kadikad i handžarom. Bili su podobni podnositi svakojake oskudice i muke. Pored toga dobro im bijaše znan svaki kutić, kako u Velebitu, tako i po otočju. Imali su dobivati mjesečnu plaću, ali ta je obično izostajala. Tako se eto silom prilika zgodi, da su se Uskoci morali prehranjivati plijenom i otimačinom, jer okolica senjska ne rodi baš ničim. Budući da se na hrvatskoj Krajini neprekidno ratovalo s Turcima, Uskoci su ponajradije sebi tražili hrane kod njih, i to na dva puta: kopnom u turskoj Lici i morem u današnjoj Dalmaciji, koja je tada bila najvećim dijelom sve do gradskih zidina u vlasti turskoj. Razumije se, zbog vječnoga »maloga« rata na Krajini, nikomu nije ni padalo na um, da u tom priječi Uskoke, pače i Venecija ih je pomagala, kadgod je bila u ratu s Turcima, dopuštajući im, da preko njezina zemljišta prelaze na tursko. Ali kad je Venecija s Turskom sklopila mir (1540.), porta je uzela energično tražiti od republike, da ne pomaže Uskokâ, koji su redovito plijenili turske lađe na Jadranskom moru. Da izbjegnu prikorima porte, uzeše potom Mlečani voziti tursku robu na svojim lađama; ali Uskoci nato zaustavljahu Mlečane, zahtijevajući od njih tursko vlasništvo. Sada javi sultan Sulejman Veneciji, da će on, jer Mlečani nijesu podobni da održe red u Jadranskom moru, onamo otpremiti svoju mornaricu, koja će Senj osvojiti i Uskoke istrijebiti. Budući da Mlečani nikako ne htjedoše dopustiti, da bi turska mornarica ušla u tobože »njihovo« more, došlo je tako do uskočko-mletačkih sukoba.

Prvi sukobi padaju već u godinu 1557., kad je mletačka mornarica prvi put blokirala senjsku luku. No kad se Venecija i opet zarati s Turskom (»Ciparski rat« od 1570. do 1573.), obnovi svoje prijateljske veze s Uskocima, ali ih odmah i prekide poslije utanačena mira s Turcima. Međutim pravi ogorčeni sukobi uskočko-mletački nastupiše poslije bitke kod Klisa (1596.), u kojoj su Mlečani pomagali Turcima. Kao nekoć hrabri Neretljani u doba narodnih vladara, tako su sada i Uskoci smetali i sprečavali slobodnu plovidbu Veneciji po Jadranskom moru, napadajući njezine lađe i robeći ih s tolikim uspjehom, da sva sila mletačka nije dostajala, da ih ukroti. Ovi se mnogogodišnji sukobi raspadaju u dva odsjeka: prvi ide do ubijstva generala Josipa Rabate (31. decembra 1601.), koji je bio poslan u Senj, da učini mir i red, ali je svojom okrutnošću izazvao bunu, u kojoj zaglavi; a drugi do tako zvanoga Uskočkoga rata i Madridskoga mira (1617.). Venecija je naime jednako pregovarala s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom i kraljevima Rudolfom i Matijašem II.; ali nitko nije ništa mogao da učini, jer zbog financijalne bijede nijesu mogli Uskokâ redovito i stalno plaćati. I tako je konačno došlo do Uskočkoga rata (1615.—1617.), u kojem dopriješe uskočke lađe do Venecije, a inače se poglavito vodio oko slovenske Gorice i Gradiške na Soči. Poslije dvogodišnjega ratovanja došlo je onda posredovanjem Francuske i Španije do mira u Madridu; nadvojvoda Ferdinand se obaveza Uskoke krenuti iz Senja nekud daleko u unutrašnjost, lađe njihove spaliti, a u grad smjestiti njemačku posadu. Uskoci biše potom naseljeni po Otočkom kraju i Žumberku, gdje se vremenom izgubiše među ostalim pučanstvom.[1]

Izbor i krunisanje Ferdinanda II. U doba, kad je boležljivi Matijaš imenovao Nikolu Frankopana Tržačkoga banom, već ga je dulje vremena zaokupljala briga — budući da sam nije imao djece — kako da osigura svome stričeviću, štajerskomu nadvojvodi Ferdinandu, nasljedstvo u svim svojim kraljevinama i zemljama. U tu je svrhu sazvao krajem 1617. sabor u Požun sa zadaćom, da izabere i okruni ugarsko-hrvatskim kraljem nadvojvodu, tada već izabrana i okrunjena kralja češkoga (od juna 1617.). Uoči toga trebao se sastati i hrvatski sabor, da izabere svoje poslanike. Tako se zgodi, da je ban Nikola Frankopan svečano uveden u svoju čast s punom vojničkom vlasti i kraljevskim banderijem (6. decembra). Međutim požunski se sabor zbog kraljeve bolesti sastao tek u martu 1618., a nadvojvodu Ferdinanda izabra samo poslije duljega raspravljanja kraljem (16. maja). No do krunisanja proteklo je još mjesec

[1] Jedan je suvremenik zabilježio, da su Uskoci u posljednjih trideset godina učinili Veneciji štete 20 milijuna dukata koje u plijenu, koje kao ratni trošak.

dana i pô, jer je sabor najprije htio da raspravi svoje tegobe (gravamina) i da od novoga kralja zadobije obećanje, da će ih ukloniti. Hrvatski su poslanici sada ponovili svoje tužbe u cilju obnove banske vlasti i pohrvaćenja Krajine, pače, kako se baš tada ispraznilo mjesto karlovačkoga generala,[1] zamole oni kralja Matijaša, da sada imenuje bana Nikolu Frankopana Tržačkoga generalom i da se tako hrvatska Krajina opet podvrgne banskoj vlasti. Konačno je izabrani kralj Ferdinand zasebnom inauguralnom diplomom zajamčio kraljevstvu hrvatskomu, da će mu ispuniti želje, kad dodje na prijestolje (17. juna). Poslije toga okrunjen je (1. jula 1618.) ugarsko-hrvatskim kraljem, a tom je zgodom ban Nikola Frankopan nosio kraljevsko žezlo, mladi grof Krsto Erdődy zastavu Slavonije, a grof Juraj Zrinski zastavu Srbije. Skoro potom umre kralj Matijaš (28. marta 1619.) i ostavi svomu stričeviću s prijestolom i tridesetgodišnji rat, koji je buknuo upravo u doba požunskoga izbornoga sabora zbog vjerskih smutnja u Češkoj.

Ferdinand II. (1619.—1637.). Vladanje Ferdinanda II. ispunjeno je neprekidnim ratovanjem ne samo u Češkoj i Njemačkoj, nego i u Ugarskoj s erdeljskim vojvodom Gavrom Betlenom, kojega su Madžari proglasili svojim kraljem, a Turci pomagali. Hrvati su sudjelovali u oba rata kao laki konjanici, obično zvani arkebuziri, koji bi sa svojim malim, ali brzim konjima, vazda boj započeli i dovršili. U Wallensteinovoj vojsci vodio je Hrvate ban Juraj Zrinski (1622.—1626.), otac braće Nikole i Petra. On umre iznenada za vojne protiv Mansfelda u Požunu (18. decembra 1626.) u 28. godini. Već su suvremenici šaputali, da je »otrovan rotkvom«, ali za to nema nikakih dokaza. Poslije njega vodili su Hrvate razni carski generali (grof Ivan Isolano, Ivan Werth i Walter Leslie), a odlikovali su se u svim znatnijim bojevima, pače kaže se, da je kod Lützena (16. novembra 1632.) švedski kralj Gustav Adolf poginuo baš od njihove ruke, dok je znamenitoj carskoj pobjedi kod Nördlingena (7. septembra 1634.) mnogo pridonijela baš njihova hrabrost. Pod kraj tridesetgodišnjega rata (a za vladanja Ferdinandova sina Ferdinanda III.) sudjelovali su u mnogim bojevima i oba brata Nikola i Petar Zrinski, ističući se velikim junaštvom.

Pitanje Vojne Krajine. Pored svih zasluga, što su ih Hrvati stekli u ovim dugotrajnim ratovima, ipak im bečki dvor ne uvaži želje, da se Vojna Krajina podvrgne banu i saboru; pače baš za Ferdinanda II. bi njezino unutarnje uređenje prvi put provedeno. Ona se sada razdvoji na dva generalata: karlovački (ili hrvatska Krajina) i varaždinski (ili

[1] Dne 7. juna 1617. umro je general grof Adam Trautmansdorf.

slavonska Krajina). Budući da su ti krajevi bili veoma slabo napučeni, uzeli su Nijemci mamiti raznim privilegijima u turskom susjedstvu naseljene pravoslavne Srbe (Vlahe), braneći ih od zahtjeva hrvatske gospode, koji su tražili na saboru, da im oni budu kmetovi, jer su se smjestili na njihovim posjedima, i da plaćaju katoličkim biskupima desetinu. Zbog toga došlo je do oštrih sukoba između hrvatskih staleža i bečkoga dvora, a svršili su konačno time, da je Ferdinand II. izdao (5. oktobra 1630.) doseljenicima povelju, po kojoj će oni biti samo krajiški vojnici, a ne kmetovi hrvatske gospode; nadalje bi im dopušteno, da sebi slobodno biraju seoske knezove, koji su opet namještali suce. Ovim činom postade Krajina zaseban teritorij, sasvim izuzet ispod banske i saborske vlasti. To cjepkanje i onako malene hrvatske zemlje navede hrvatske staleže, da su se stali sve tješnje prislanjati uz Ugre na zajedničku obranu.

Ferdinand III. (1637.—1657.). Ali pitanju teritorijalne cjelokupnosti hrvatskoga kraljevstva, pridruži se po smrti Ferdinanda II. (15. februara 1637.), za njegova sina i nasljednika Ferdinanda III., i ono o opstanku ustava. Poslije westfalenskoga mira (1648.) stalo se u Beču odlučno pomišljati, kako da se Ugarska i Hrvatska izjednače s austrijskim zemljama, to jest, kako da se pretvore u provincije.[1] Stoga se ban Nikola Zrinski (1647.—1664.) morao odlučno boriti za svoju sudbenu vlast, dok mu je uzalud bila sva borba, da steče karlovački generalat. Pače u Beču nije se ni to rado gledalo, da su braća Nikola i Petar Zrinski hrabro suzbijali turske najezde na njihove posjede — pored svega mira na ušću Žitve, koji se vazda produživao — naročito kod Kostajnice (u augustu 1651.). I tako nastupi napeto stanje između hrvatskih staleža i njemačkih časnika, koji se isticahu još i rijetkom obiješću, a dovest će po smrti Ferdinanda III. (2. aprila 1657.) vremenom do sudbonosne katastrofe.

V.

VLADANJE LEOPOLDA I. DO VELIKOGA RATA ZA OSLOBOĐENJE.

(1657.—1683.)

Prvi turski rat. Budući da je stariji sin Ferdinandov, Ferdinand IV., okrunjen još za očeva života ugarsko-hrvatskim kraljem (16. juna 1647.), umro još prije oca (9. jula 1654.), naslijedi ga mladi sin **Leopold I.** (1657.—1705.). Mladi kralj bijaše slabašna tijela, mučaljiv i neodlučan; no inače resila ga je iskrena nabožnost i skroman život. Samostalnosti

[1] To se zbilo sa Češkom poslije bjelogorske bitke (1620.).

u njega ne bijaše, jer je u svemu slušao svoje savjetnike, potvrđujući vazda njihove prijedloge. Razumije se, to nije ništa rđavo; no na nesreću bijaše Leopold I. okružen slabim i katkada nevaljalim ljudima, od kojih su neki bili i pod stranim utjecajem, navlaš francuskoga kralja Ludovika XIV., toga velikoga protivnika kuće Habsburške. Ali kao za naknadu obdari ga Promisao nizom slavnih vojskovođa, a ti su mu proslavili ime i proširili državu.

Zbog zamršenih erdeljskih posala, gdje izabra austrijska stranka knezom Ivana Keményija, a turska Mihajla Apafija, zaplete se Leopold skoro po svom nastupu u prvi turski rat (1663.—1664.) sve protiv svoje volje. U Ugarskoj bijaše glavni vojskovođa carski general Rajmund Montecuccoli, a u Hrvatskoj i jugozapadnoj Ugarskoj ban Nikola Zrinski i brat mu Petar. Braća pozdraviše s velikim veseljem rat, jer su samo u njemu vidjeli spas Hrvatske i njezino proširenje. Još 1660. htjede Nikola Zrinski navaliti na tursku Kanižu, ali mu to zabrani dvorsko ratno vijeće. On se doduše pokori toj zapovijedi, no slijedeće godine sagradi na sastavcima Mure i Drave jak grad, komu dade ime Novi Zrinj. Za velikoga rata slavno potuče na Muri sa trista hrvatskih konjanika dvije hiljade Tatara, kad htjedoše provaliti u Štajersku (u novembru 1663.), dok mu brat Petar pobije gotovo istodobno nedaleko od Otočca sa 2500 ljudi Ali-pašu Čengića sa 10.000 momaka, spremnih da provale u Kranjsku i Istru. Početkom 1664. (od 13. januara do 15. februara) upade Nikola Zrinski u južnougarsku Podravinu, zauze Bobovišće (Babocsa) i Pečuh i dopre do Osijeka, gdje popali slavni Sulejmanov most preko Drave.[1] Sva se Evropa divila ratnoj slavi braće Zrinskih. Zbog toga okrene slijedećega ljeta veliki vezir Ahmed Köprüli (Čuprilić) s golemom vojskom ravno na njega, podsjedne Novi Zrinj i osvoji ga već 30. juna krivnjom generala Montecuccolija, ličnog protivnika Nikole Zrinskoga, koji ne htjede gradu pomoći, ma da se je nalazio u njegovoj blizini. Poslije pada i razorenja Novoga Zrinja okrene veliki vezir na sjever prema Beču. Ali dne 1. augusta 1664. bude od Montecuccolija i francuskih pomoćnih četa kod Sv. Gotthારda na rijeci Rabi ametom potučen. To je jedna od najsjajnijih pobjeda kršćanskih i početak onoga niza srećnih vojna, koje oslabiše osmanlijsko carstvo. Ipak neodlučno dvorsko ratno vijeće ne htjede da se neprijatelj dalje progoni

---

[1] Most gradilo je počevši od 1529. kroz šest godina 30.000 radnika, a vodio je ne samo preko Drave na pontonima, nego zbog čestih poplava sve do Darde na stupovima. Dugačak bješe 8565 koračaja (oko 6 km), a širok 17 koračaja. Opremljen bijaše još i kulama i drugim utvrdama. Požar od 31. januara 1664. pospješio je jak sjeverni vjetar, koji je vatru širio od Darde dalje, no ipak most nije sav izgorio.

i uništava, već brže bolje ponudi i uglavi 10. augusta u obližnjem Vašvaru mir na dvadeset godina, po kojem je Turcima ostalo ne samo sve ono, što su u taj čas držali, nego im se Leopold još obavezao platiti 200.000 talira ratne odštete.

Propast roda Zrinsko-Frankopanskoga. Kad su ugarski i hrvatski staleži dočuli za taj nagli mir, uzavreše listom zahtijevajući glasno, da se rat za oslobođenje potlačene im domovine nastavi i dodavajući, da mira ne mogu priznati, budući da nijesu u smislu onovremenih zakona kod sklapanja sudjelovali ugarski i hrvatski zastupnici. Uzrujanost i nezadovoljstvo još većma poraste, kad se raširila glasina, da ima u vašvarskom miru tajna klauzula, kojom car Leopold dopušta Turcima slobodan prolaz u Italiju, bolje reći na mletački teritorij, jer je Venecija u taj par bila s Turcima u ratu zbog otoka Kandije (Krete). Dašto, pored ovoga izravnoga povoda nezadovoljstvu, bilo je razlogom još i nekoliko starijih uzroka. U prvom redu valja istaknuti centralističku težnju bečkoga dvora, da od Ugarske i Hrvatske učini austrijske provincije, podvrgavajući ih svojim centralnim njemačkim dvorskim uredima. Hrvate i Madžare nadalje osobito je vrijeđalo, što su se u njihovoj zemlji nalazile nebrojene njemačke čete s njemačkim časnicima, a naročito na Krajini i po svim ugarskim tvrđavama. Općenito se držalo, da je ta vojska u zemlji na štetu slobode Ugrâ i Hrvatâ. Kako vlada nije ovih njemačkih četa uredno plaćala, stale su one pljačkati plemstvo i puk, a pored toga još su (naročito časnici) provodili nemoralan život. Svima tim porocima mogli su jedino pomoći sabori, ali ih vlada nikako nije htjela da redovito saziva odgađajući ih neprestano. Konačno treba i to spomenuti, da je dvor u svojem otporu protiv samosvijesnih Ugrâ i Hrvata budno pazio na svaku priliku, da im upropaste glavne velikaše u korist svojih političkih ciljeva.

Kad se dakle nezadovoljni Ugri i Hrvati uvjeriše, da dvor ne misli poništiti varšavski mir, odluče sebi pomoći na drugi način. Nezadovoljnicima stade na čelo hrvatski ban Nikola Zrinski,[1] a uza nj bijahu glavne kolovođe palatin Franjo Wesselényi, nadbiskup ostrogonski Đuro Lippay, a docnije i državni sudac (iudex curiae) Franjo Nádasdy, to jest glavni velikaši u Ugarskoj, te banov brat Petar Zrinski sa ženom Katarinom Frankopankom, sestrom kneza Frana Krste Frankopana Tržačkoga. Odmah u početku zaključe nezadovoljnici, da će potražiti

[1] Nikola Zrinski najodličniji je madžarski pjesnik starijega vremena. Uza sve to smatrao se Hrvatom, kako sam piše god. 1658. prijatelju Ivanu Ručiću, zagrebačkom podžupanu: »Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me, Croatam et quidem Zrinium esse scio«. (Ráth--Rómer, Györi és régészeti füzetek. Vol. II. (Đur 1863.), 198 (iz arkiva u samostanu Pannonhalma).

pomoći od francuskoga kralja Ludovika XIV. Već sto i pedeset godina bijaše Francuska u borbi s Habsburgovcima, a s težnjom, da uskoleba njihov svjetski položaj. Ludovik XIV. bješe jedan od najsposobnijih zastupnika ove tradicionalne francuske politike, ali se nije služio samo ubojitim oružjem, već i pameću, spretnošću i diplomatskom vještinom. Na jesen 1664. dakle pošla je Katarina Frankopanka potajno u Veneciju, gdje je onamošnjem francuskom poslaniku Petru de Bonzy izjavila, da su braća Zrinski, budući da Leopold i njegovi doglavnici s njima nedolično postupaju, spremni, da se stave pod protektorat Ludovika XIV. Ako ih kralj primi, voljni su podići bunu, jer je plemstvo ogorčeno i jedva čeka, da uzmogne doći u položaj, da sebi izabere drugoga kralja. Zrinski posjeduju — reče ona — golema imanja i luku Bakar, koja može da primi čitavu vojsku. Na ovu ponudu odgovori Ludovik XIV. (17. okt.), preko svoga ministra izvanjskih posala Lionne-a, da s radošću prihvaća ponudu Zrinskih, te podjedno naloži svom poslaniku u Veneciji, da nastavi pregovore i da ih zaključi formalnim tajnim ugovorom. Skoro potom stiže u Veneciju Petrov kapetan Franjo Bukovački. U prvoj polovici novembra 1664. uruči francuskom poslaniku Bonzyju u ime braće Zrinskih spomenicu, u kojoj je izjavio, kako Zrinskima i ostaloj gospodi pod njemačkom vladom prijeti propast, pa da stoga žele, spasa i oslobođenja svoga radi, da biraju drugoga kralja; nude dakle krunu sv. Stjepana Ludoviku XIV. Ali da se ta namjera Zrinskih uzmogne i ostvariti, zatraži Bukovački, e bi kralj poslao u Bakar svoje ratno brodovlje s vojskom, pa i novaca za njezinu opskrbu, jer su se Zrinski dugim ratovima izmoždili. Sa sjedinjenom francuskom i hrvatskom vojnom silom moći će onda braća Zrinski da provedu svoje namjere, a podjedno steći će i potrebnu pomoć protiv Turaka. No francuskom poslaniku, koji je poznavao intencije svoga gospodara, kao da se nije pravo svidjela namjera Zrinskih s Turcima, pa je stoga odmah upozorio Bukovačkoga, da će braća Zrinski, za slučaj da dođu pod protektorat Ludovika XIV., morati isključivo da služe njegovim interesima. Konačno se sporazumješe tako, da će Bukovački poslije tri nedjelje opet doći u Veneciju s detaljnom instrukcijom i s punomoći braće Zrinskih. Utom se zbio presudan događaj, koji je bitno utjecao na dalji razvoj stvari. Dne 18. novembra 1664. pogibe Nikola Zrimski u lovu nedaleko od Čakovca, smrtno ozlijeđen od nastrijeljena vepra.[1] Smrt Nikole Zrinskoga bješe možda

[1] Već su suvremenici pričali, da je ban zapravo mučke ubijen od nekoga lovca; ali to je izmišljotina, jer mnogobrojni pouzdani spisi njegova brata Petra i udovice Nikoline, Sofije Löblove, jasno dokazuju pravi tečaj stvari. Ono govorkanje samo znači, da nije bilo toga zla, što ga tadašnje pokoljenje ne bi u svom ogorčenju naprtilo mrskom mu Nijemcu.

najteži udarac po nezadovoljnike, jer im je oduzela još u početku najpozvanijega vođu. Na banskoj časti naslijedi ga brat Petar Zrinski (1665.—1670.), koji odmah potom nastavi pregovore s francuskim kraljem Ludovikom XIV. preko njegova bečkoga poslanika Gremonville-a. Podjedno sklopi s palatinom Franjom Wesselényijem, poslije udaje svoje kćeri Jelene za kneza Franju Rákóczyja u Stubničkim Toplicama u sjevernoj Ugarskoj, pismeni ugovor (5. aprila 1666.) na spas Ugarske i Hrvatske »na kaki mu drago zakonima i ustavom dopušteni način.«[1] Upirući se na članak 31. »Zlatne bule« kralja Andrije I. (II.) od 1222., oba su velikaša držala, da rade ispravno, ako prije svega pozovu kralja Leopolda na poštivanje ustava, a tek onda, ako to ne bi koristilo, da će se latiti oružja. Ali prije, negoli je idočega došlo, umre palatin Wesselényi (27. marta 1667.), pa tako zadesi nezadovoljnike drugi teški udarac.

Po smrti palatinovoj nezadovoljnici se rascjepkaše, jer Petar Zrinski odsada radi sam za sebe u Hrvatskoj, ne mareći mnogo za Nádasdyja i Ugre. Kako je Štajerska graničila s Hrvatskom, Petar je stekao jakog pomagača, kad mu se pridružio bogati južnoštajerski (celjski) vlastelin i onovremeni štajerski upravitelj Erazmo Tattenbach (9. septembra 1667.). Ali zato snađe bana osjetljiv udarac, kad mu poslije dugotrajna šaranja javi Ludovik XIV., koji se baš tada tajno nagodio s Leopoldom u pitanju diobe španjolske baštine, da mu ne može pomoći i da ga ostavlja »zauvijek« (pour toujours). Jedina mu utjeha bješe u taj čas, da ga je dvor iza dugoga oklijevanja dao (5. novembra 1668.) svečano ustoličiti za bana na hrvatskom saboru, ali časti karlovačkoga generala, koju je također tražio za sebe, nije dobio.

Ostavljen na cjedilu od Francuske, Petar Zrinski obrati se na Veneciju, ali bez uspjeha, jer ga republika iza mnogogodišnjih obećanja također konačno odbije, budući da se tada izmirila s Turskom predavši joj Kandiju. Sada svrati pažnju na Poljsku, gdje je 19. juna 1669. izabran kraljem mladi Mihajlo Wišniowiecki, koji ne bijaše ni francuski ni austrijski kandidat, jer oba su se dvora, i versailleski i bečki, već od dulje vremena uplitala u poljske poslove s težnjom, da ovu jaku državu privuku na svoju stranu. Budući da mladi kralj još nije bio oženjen, po-

---

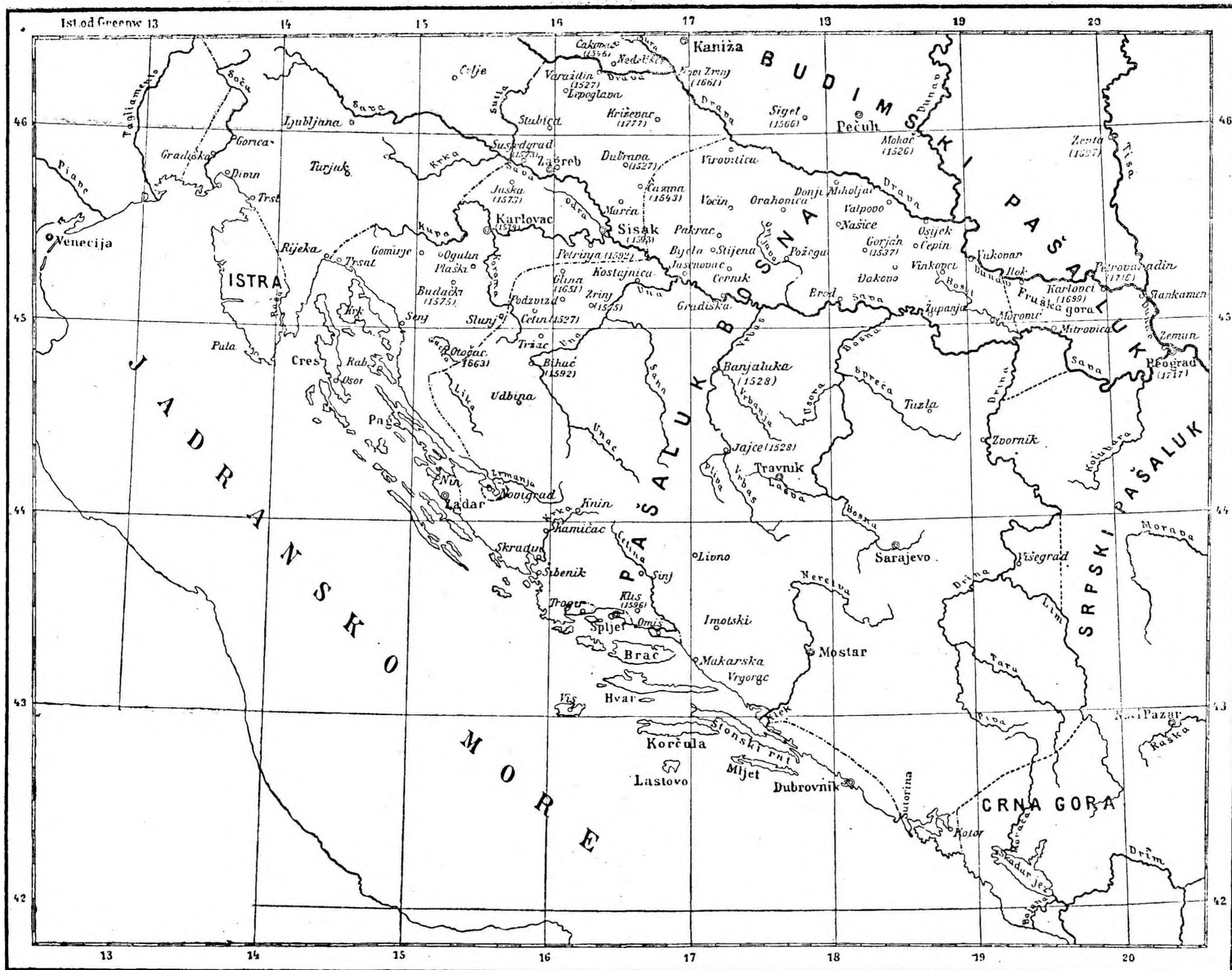
[1] Petar Zrinski zaklinje se Franji Wesselényju: »quod considerato et bene pensitato praesenti istius regni Hungariae, patriae nostrae charissimae, et eidem annexorum regnorum (= Hrvatska), periculosissimo statu, ultimumque excidium calamitosissimum minante, pro avertendis istiusmodi malis cum exc. d. c. Fran. Wesselenii... palatino... contulimus, quibusnam viis et mediis iuxta leges et constitutiones regni, conditionesque diplomatum regiorum remedium adhiberi possit.« Istim se riječima zaklinje i palatin banu. Oba originala u državnom arhivu u Beču: objelodanio ih je Rački, Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga. Zagreb 1873., str. 15—16.

žuriše se sada u Beču, da Mihajla ožene sestrom Leopoldovom, nadvojvotkinjom Eleonorom, nadajući se, da će tim brakom učvrstiti austro-poljsko prijateljstvo. Zrinskomu se opet, u čijoj je ratnoj politici Poljska vazda igrala veliku ulogu, razumije se, nikako nije sviđalo ovo zbližavanje, pa stoga se odluči otputovati u Beč i odavle činiti sve moguće, kako bi spriječio zasnovanu ženidbu, svrativši pozornost kraljevu na kćer danskoga kralja. Upravo u to je vrijeme stigao u Beč i Petrov šurjak, mladi dvadesetišest-godišnji knez Fran Krsto Frankopan, koji sve dosada nije o Petrovoj zavjereničkoj akciji ništa znao, pače ban je još nedavno izrijekom naložio svojim pristašama, da mu ne kazuju ništa o cijeloj stvari. Razlog tome bile su neke porodične razmirice. Medjutim je Frano Krsto Frankopan pošao na put, a njegovo podulje izbivanje doskora izgladi sve protivštine. Putujući većinom po Italiji, Frankopan se oženi nećakinjom čuvenoga kardinala Barberinija, Julijom de Naro, s kojom je sjem ljubljene žene dobio još i mnogo smisla za romansku (latinsku) civilizaciju, a navlaš za lirsku poeziju; on je pjevao na hrvatskom i talijanskom jeziku, a pored toga još je preveo na hrvatski i nekoliko prizora iz Molièreovog »Georges Dandin-a«. Bijaše uopće potpuno vješt ne samo hrvatskom i latinskom jeziku, već naročito još i talijanskom. Baš taki je čovjek sada trebao Zrinskomu, da mu prevede u korektnu talijanštinu hrvatski sastavljenu uputu za poslanika, koga je mislio otpremiti u Poljsku. Zbog toga, tek što je saznao da mu se šurjak nalazi u Beču, potraži ga u stanu i izmiri se s njime. Potom mu reče, znajući dobro koliko je Frankopan mrzio na Austriju i bečki dvor, da možda Bog hoće, da poljski kralj budne i ugarsko-hrvatskim kraljem, a onda da će i doći do toliko im potrebna rata s Turcima. Potom izvadi iz džepa hrvatskim jezikom koncipiranu uputu, u kojoj je najoštrijim riječima ustao protiv austrijske kuće, ne bi li time mladom Mihajlu oduzeo svaku volju za savez s njome. Ovu je uputu sada Frankopan preveo na talijanski, a banov službenik, talijanski dominikanac Francesco Maria Bargigli, ponese je u svojstvu tajnog kurira u Varšavu, gdje je uruči kralju Mihajlu. U toj uputi Petar je Zrinski poljskom kralju izrijekom stavio na srce ove veoma značajne riječi: »Austrijska je vlada samo na oko jako zauzeta za katoličku vjeru, jer je ona u istinu tek jedna bazilička vlada, to jest šarena poput baziliska, držeći da ima da traži u nemiru drugih svoj mir, u nesreći drugih svoju sreću, a u istrebljenju sloboština i u potpunom podjarmljenju Ugarske i Hrvatske svoju veličinu i slavu. Nema naime vlade na svijetu — konačno naglašava Zrinski — koja bi bila toliko pokvarena i koja bi gajila tako pogane osjećaje spram Boga i pravâ narodâ,

kao što je ova, a kod toga najgore je to, što nema nade, da će se to ikad popraviti.« Ali sve Petrovo nastojanje bijaše uzaludno. Kralj Mihajlo Wišniowiecki oženio se Eleonorom, sestrom Leopoldovom, pa tako bješe austrijski utjecaj u Poljskoj zajamčen.

U takim je prilikama razumljivo, da je Zrinski samo gutao svoj bijes i srdžbu. Navlaš se uzbuđivao i zbog toga, što je bečka vlada vazda na nj trpala dužnosti, koje su bile skopčane s mnogo troškova, a unosna je mjesta dijelila nespretnim i često nevrijednim ljudima. Stoga se sada odluči, da će kod dvora energično zatražiti, da mu isplate 3.000 for. u ime naknade za razne preizdatke, a to su mu i obećali. Ali kad je došlo do isplate, opazi Zrinski, da mu je tih 3000 for. doznačeno kao predujam na račun njegove buduće plaće. To je bilo koncem jula 1669. Zrinski sada plane. »Ne znam — reče — da li me dvor smatra djetetom ili budalom,« a srdžbe svoje nije utažio ni u samom predsoblju kraljevom. »Još ćete me se bojati.« dovikne prijeteći se uzdignutom pesnicom zaplašenim dvorjanicima i poleti na brzom konju u Hrvatsku. Sada nastade u njegovoj duši velik i presudan preokret.

Vrativši se kući u Hrvatsku, stigoše ga glasine, da će Turčin sada, poslije utanačena mira s Venecijom, okrenuti svu svoju silu na Hrvatsku, a naročito na omraženoga mu Zrinskoga. Ban je znao, da ga u Beču ne vole, no to još nije bilo ništa. On je naime i to dobro znao, da će ga dvor za slučaj turske navale naprosto žrtvovati, ne mareći za propast njegovu. Sasvim je dakle pojmljivo, da je došao na misao, e će bolje biti, ako se sâm s Turčinom nagodi, nego li da se dade uništiti. Prijedlog u tom smislu stavio mu je kapetan Bukovački. Petar Zrinski najprije se nećkao od take pomisli, no kad ga je Bukovački stao zaklinjati »Bogom i krvlju Isusovom« da ga posluša, i kad je to odobravala žena mu Katarina te ostali kapetani i časnici, Petar je konačno popustio. Sredinom novembra 1669. poslao je dakle potajno na portu kao svoga poslanika kapetana Franju Bukovačkoga s uputom, da ondje sklopi povoljan ugovor. Budući da je ban već prije toga sa znanjem i odobrenjem bečkoga dvora dopisivao s Turčinom, ne bi li štogod od njega ispipao, to se sada nadao, da mu se taj korak, ako ne uspije, ne će za zlo upisati. jer se mislio izgovoriti. da je kapetana poslao u Tursku zapravo kao uhodu. Bukovački bješe u Solunu od sultana Mehmeda IV. i njegova vijeća dobro primljen (24. decembra 1669.), tako da je držao, e je savez, utanačen s Turčinom uz veoma povoljne uvjete, gotova stvar. Uvjeti bijahu ovi: Ugarska i Hrvatska dolaze pod pokroviteljstvo sultanovo i plaćaju godišnji danak od 12.000 talira, koji se nikad ne može povećati. Sultan ima da očuva Ugarskoj i Hrvatskoj staru slobodu i ustav. U ime

HRVATSKA I PAŠALUK BOSNA POČETKOM XVII. VIJEKA.

sultanovo vladat će Ugarskom i Hrvatskom Petar Zrinski i njegovi potomci; po izumrću njegova koljena Ugarska i Hrvatska izabrat će sebi same novu dinastiju, što ima sultan potvrditi. Zrinskoga pomagat će budimski paša sa 30.000 momaka, a ako ustreba i čitava turska vojska. Gradove, koje bi turska vojska otela Nijemcima, predat će Turci Ugrima i Hrvatima.

Međutim veliki vezir Ahmed Köprüli, koji bješe tada glavna ličnost u turskom carstvu, a nalazio se u to doba na Kandiji, ne htjede da pristane na taj ugovor, jer nije htio da se zbog Petra Zrinskoga, komu nekako nije pravo vjerovao, zarati s Leopoldom. No veliki vezir nažalost nije to otvoreno izjavio Franji Bukovačkomu, kad je iz Soluna došao k njemu na Kandiju, već mu samo reče, da će njegov gospodar primiti odgovor preko bosanskoga paše. Baš u tome leži razlog propasti Petra Zrinskoga i njegovih drugova. Jer Bukovački, vjerujući da mu je uspjelo sa sultanom utanačiti povoljan ugovor, dojavi to banu, pa tako se Petar Zrinski uze spremati sa šurjakom Franom Krstom Frankopanom na ustanak, proglasivši svojim kmetovima na primorju i u Gorskom kotaru oslobođenje, ako se za njih dignu na oružje.[1] Ali još prije Zrinskoga saznao je bečki dvor za sve, što se zgodilo sa Bukovačkim u Turskoj, preko svoga rezidenta kod porte Ivana Casanove, u čijoj su plaći bili portini službeni tumači braća Atanasije i Janikije Pajanotti, rodom Grci, koji su bili prisutni kod audijencija Bukovačkoga. Tako se uze i dvor spremati, da odbije udarac.

Savez svoj s Turčinom odmah javi Petar Zrinski svom zetu Franji Rákóczyju u sjevernu Ugarsku; »tu stojimo svi pripravni — piše mu — samo čekamo čas, kad će oganj da plane.« Međutim učini Frano Krsto Frankopan ozbiljne pripreme na ustanak. Već 9. marta 1670. obznanio je kapetanu Gašparu Čolniću u pokupsko Sredičko, da su »naši ljudi (naime Bukovački i njegovi drugovi) s dobrim opravkom došli«, pa stoga »komaj čekam, da naše kape s čalmami (to jest s Turcima) pomešamo, a tako mi Boga, da krilaki (naime njemačkih vojnika) budu frkati po zraku«, — a »ako potribno bude, hoću i sam do paše bosanskoga pojti za bolje ugovorit i utvrdit dugovanje našemu početku (naime buni). Ufam se u Boga, da nam na dobro hoće izajti, listor da taki od prvice po glavi udarimo našim suprotnikom; ni časa ne damo da se plundraši sprave.« Potom je pošao u Zagreb s 30 konjanika i pozove (20. marta) građane

---

[1] Bukovački nije se više vratio u Hrvatsku, već je s bosanske granice poslao banu svoga druga kapetana Pogledića, da mu javi rezultat poslanstva. Poslije propasti banove Bukovački je pošao u Drenopolje, gdje je po svoj prilici i umro, ali se nije poturčio, što je veoma značajno, budući da je baš on najviše nagovarao bana, da sklopi savez s Turčinom.

na Markovom trgu, s izvučenom sabljom u ruci, na pokornost i priključak banu Zrinskomu. Građani odmah pristanu uz bana, »jer hoće da učine ono, što i ostala zemlja«, ali Kaptol izjavio je protivno, unatoč svemu nagovaranju Frankopanovu. Iz Zagreba ode u Brezovicu preko Save, gdje sakupi oko sebe naokolno plemstvo (24. marta), kojemu reče, da je Zrinski sve dosada uzalud kušao, da pomogne domovini, kojoj prijeti sigurna propast od Turčina, pa da je baš stoga, jer joj nema pomoći, bolje, da se s Turčinom upusti u »pošten savez« birajući između dva zla manje. Zrinski je dakle bio prisiljen — reče — da pošlje Bukovačkoga k Turčinu, a taj se s njime tako sporazumio, da će »vazda ostaviti netaknutu vjeru, slobodu i ustav zemlje«.« Kad je potom prisutno plemstvo obećalo Zrinskomu vjernost, pođe Frankopan u Čakovac.

Ali ubrzo opazio je Petar Zrinski, da ga Turčin vara, pa stoga zaželi, da se izmiri s uvrijeđenim Leopoldom i njegovom vladom. U tu je svrhu poslao u Beč zagrebačkoga biskupa Martina Borkovića, a nešto kasnije i jedinca sina Ivana Antuna; no još prije negoli mu je stiglo zamoljeno oproštenje, provali ujedared carska vojska u Međumurje pod generalom Spankauom. Na taj glas ostave Petar Zrinski i Frano Krsto Frankopan Čakovac i pođu u Beč (12. aprila 1670.), da od kralja lično izmole oproštenje. Kad stigoše onamo, budu uhićeni i utamničeni, najprije u Beču, a onda u Wiener-Neustadtu. Poslije višemjesečne istrage staviše ih pred naročito u tu svrhu sastavljeno sudište (iudicium delegatum), a ovo ih odsudi na smrt radi veleizdaje. Za Petra Zrinskoga kaže odsuda, da je »sagriješio više od ostalih, jer je htio da bude ono, što je Njegovo Veličanstvo, to jest nezavisni vladar hrvatski, te je stoga odista vrijedan, da dobije na glavu mjesto krune krvnički mač.« Dne 30. aprila 1671. izgubiše oba velikaša glave u Wiener-Neustadtu, a isti dan u Beču i njihov drug Franjo Nádasdy, koji je također bio uhvaćen i odsuđen. Iza nekoliko mjeseci zadesi ista sudbina i Štajerca Erazma Tattenbacha. Jedini je zet Petra Zrinskoga, Franjo Rákóczy, dobio pomilovanje, no doskora umre (1676.) i ostavi tromjesečna sinčića Franju. Još onda, kad je Spankau provalio u Međumurje (u aprilu 1670.), uhvaćena je i Katarina Frankopanka, a onda utamničena u Gracu (na Schlossbergu), gdje je najzad poludila i umrla u najvećoj bijedi (16. novembra 1673.). Podjedno je sav imutak obiju porodica zaplijenjen i razgrabljen.[1]

---

[1] Frano Krsto Frankopan bijaše posljednji član svoje porodice. Sin Petra Zrinskoga, Ivan Antun, živeći neko vrijeme bijedno na slobodi, umr'o je konačno u Gracu na Schlossbergu u tamnici 11. novembra 1703. kao posljednji Zrinski. I ban Nikola Zrinski ostavio je sina Adama, koji pogibe kao časnik u bitki kod Slankamena 19. augusta 1691.

Nikola Erdődy. Ovom katastrofom, kojom biše zatrte ove dvije drevne hrvatske porodice, uspe se prevlast njemačka u Hrvatskoj do svoga vrška, a bečka je vlada obustavila u prvi kraj bansku čast, dignuvši Petra Zrinskoga s banske časti[1] još prije njegova odlaska iz Čakovca. Nato povjeri (3. marta 1670.) Leopold »privremeno bansku službu« grofu Nikoli Erdődyju, koji bješe lični protivnik Petra Zrinskoga, za vojničke poslove, a biskupu Martinu Borkoviću za sudbene. Ali kad se 17. aprila 1670. sastao sabor u Zagrebu, zamole staleži kralja, da imenuje Nikolu Erdődyja banom. U isto je vrijeme karlovački general Ivan Herberstein nagovarao hrvatsko plemstvo, da se odcijepi od Ugarske i zatraži sjedinjenje s austrijskim nasljednim zemljama; no velika ga većina odbije. Međutim odgovori Leopold hrvatskom saboru, da popunjenje banskoga mjesta još za neko vrijeme obustavlja, a tek 1674. imenovao je Nikolu Erdődyja namjesnikom banske časti s punom vlasti. Uza sve to staleži se ponovo obraćahu na kralja, da bi obnovio bansku čast i vlast u punom opsegu. Tek 10. aprila 1680. bi konačno Nikola Erdődy imenovan pravim banom i na hrvatskom saboru svečano instaliran. Za njegova banovanja buknuo je drugi veliki turski rat, kojim zače oslobođenje hrvatskih zemalja od turskoga gospodstva.

VI.

TURSKO VLADANJE I RAT ZA OSLOBOĐENJE.

(1683.—1699.)

Dok je manji dio Hrvatâ dospio pod prevlast njemačku, najveći ih je broj već više od podrug vijeka stenjao pod osmanlijskim jarmom. Prije negoli stanemo govoriti o velikom ratu, za kojega se Hrvati djelomično oslobodiše, treba da se upoznamo s vladanjem turskim po hrvatskim zemljama.

Opća karakteristika. Poznato je, da je stari turski ustav mješavina neke čudne društvene jednakosti, to jest demokracije i najstrašnijega despotizma. Svi su Turci naime jednaki po vjeri, pred zakonom i u

[1] U javnom, hrvatskim jezikom pisanom proglasu na hrvatski narod, kaže kralj Leopold, da je »grof Peter Zrinski nevernik postal naše korune, proti njoj puntarskim zakonom podignul se, pod svoju oblast kraljevstva naša hrvatsko i slovensko i dalmatinsko i bližnje naše orsage podegnati kanil, verne naše pod svoje čalarne i neverne ruke obernuti skušal.« Zato ga skida s banske časti i »njegovu personu bantisamo i proskribujemo dajući oblast vsem i slednjim na nju tak, da ga slobodno umori ali uhiti, da još k tomu vsemu obećajemo onomu cesarski-kraljevski dar, koteri njega ili živoga ili mrtvoga nam dâ vu ruke.« (Gl. Rački, Izprave 118—119).

običajima. I najsiromašniji čovjek mogao je postati veliki vezir. Kod njih ne odlučuje porod (kao u onovremenoj zapadnoj Evropi), nego sreća, sposobnost i spretnost pojedinca, pače u XVI. i XVII. vijeku još nije kod njih bilo ni porodičnih imena, uz koja bi se mogla nadovezivati obiteljska tradicija. Svagdje kud je Turčin došao kao osvajač, morale su prestati stare uredbe, staro pravo i obaveze. Bivši velikaš postao je baš tako podanik, kao i njegov nedavni kmet. Samo Bosna čini u tom izuzetak, jer je njezino bivše patarensko plemstvo, a od česti i katoličko, prijelazom na islam pridržalo svoje posjede, a time i svoj iznimni društveni položaj. Na taj se način dakle zgodi, da se je u Bosni, ili u bosanskom pašaluku, začeo nov život, dok je naprotiv plemstvo iz podjarmljenih hrvatsko-slavonskih strana pobjeglo u »ostatke« hrvatskoga kraljevstva ili u habsburšku Ugarsku. Poslije vijekova u Bosni nestaje nesloge, jer su prestale sve svade i razmirice, i svi su oduševljeni branići islama i njegovih interesa.

Razdjeljenje. U vrijeme najširega svoga prostranstva, obuhvataše tursko carstvo u Evropi sav Balkanski poluotok i svu zemlju njemu na sjever do Budima i Jegra (Eger, Erlau). Početkom XVII. vijeka raspadalo se carstvo u Evropi, Aziji i Africi na dvadeset i dva beglerbegata (pašaluka ili vilajeta), od kojih je svaki priličan jednom kraljevstvu po evropskim pojmovima. Svaki beglerbeg ima svoju vojsku, a trojica, jer neprekidno ratuju s pograničnom Hrvatskom i Ugarskom, imadu iznimni položaj u carstvu: to su budimski, temišvarski i bosanski. Svaki je beglerbeg (ili obično zvan paša) na čelu uprave, kod čega ga pomažu tri glavna službenika: mufti (veliki sudac), reis-effendi (kancelar ili državni tajnik) i tefterdar (glavni blagajnik). Svaki se beglerbegat dijelio na sandžakate (vojna okružja), kojima stajaše na čelu sandžak (ili obično zvan paša) sa svojim vijećem. Štogod su naroda hrvatskoga Turci pokorili do početka XVII. vijeka, osim jedinoga Srijema, skupiše u jednu administrativnu cjelinu, u beglerbegat Bosnu (osnovan u septembru 1580.), dok je Srijem potpadao pod Budim. Bosanski beglerbeg (prvi bješe banjalučki Ferhad-paša) imao je pod sobom osam sandžakata; to su bili: Hercegovina (turski Hersek) s mjestima Makarskom, Mostarom i Mileševom; Klis s Klisom, Sinjem i Livnom; Lika s Udbinom, Kninom i Skradinom; Bihać s Bišćem i Pounjem; Cernik s Cernikom i Bijelom Stijenom; Požega s Požegom, Viroviticom, Osijekom, Vukovarom, Đakovom i Brodom; Zvornik sa Zvornikom i Tuzlom; osmi sandžak bijaše prava Bosna pod neposrednom beglerbegovom upravom sa Sarajevom, Banjalukom, Travnikom, Jajcem i Višegradom. U Srijemu bilo je glavno mjesto Ilok, u kojem je redovito sjedio sandžak (paša), a samo ga iznimice nalazimo u Mitrovici.

Uprava. Uprava bijaše uređena posve na vojničku. Svakom je sandžakatu stajao na čelu sandžak (ili paša) imenovan od samoga sultana, a činio je u ratu zasebno odjeljenje ili zastavu (turski bajrak). Sandžak nije primao plaće (kao uopće ni svi ostali turski zvaničnici), već je imao prihode od svojih posjeda, koji su nepromijenjeno prelazili od jednoga sandžaka na drugoga. Za požeškoga se pašu računalo u Carigradu, da prima godišnjih 10.000 dukata. Uz sandžaka (ili pašu) bijaše kao njegov zamjenik kiaja (ćehaja). Sveukupno zemljište smatralo se d r ž a v n i m dobrom, koje je starim posjednicima ostavljeno samo na upotrebu. Glavna razlika između istočnoga i zapadnoga lena jest u tome, što je na Zapadu predmet lena p o s j e d nekretninâ, bez obzira na svotu gotova novca, koju nosi vlasniku, dok se na Istoku najviše pazi na p r i h o d (dirlik). Pored toga može na Istoku s v a k i m u s l i m steći takovo leno, dok ga na Zapadu neplemenit čovjek ne može. Vlastela turska zovu se s p a h i j e, a bilo ih je dvije vrste; zijametlije i timarioti. Z i j a m e t l i j e imali su zijamete, to jest posjede, koji davahu godišnjega prihoda n a j m a n j e kakih 400 dukata, ali nijesu prelazili od oca na sina.[1] Zijametlije su dakle u neku ruku ono, što su u zapadnoj Evropi baruni i grofovi. T i m a r i o t i su posjedovali timare, naime spahiluke, koji su nosili n a j v i š e do blizu 400 dukata godišnjega prihoda, a sultani davali bi ih hrabrom vojniku za nagradu, ali i uz obavezu, da daje prema visini svoga prihoda neki stalni broj konjanika u carsku službu. Ovi su posjedi prelazili od oca na sina samo dopuštenjem sultanovim, no često i prevarom. Sveukupnoj vojsci jednoga beglerbegata ili pašaluka bješe na čelu a g a j a n j i č a r s k i, glavni pašin savjetnik, dok se oko a l a j b e g a (kao pukovnik) skupljahu spahije jednoga sandžakata u alaje (odrede). Janjičarima opet zapovijedaju pojedini d i z d a r i ili kapetani. Kod sviju važnijih pitanja sazivao je beglerbeg divan (vijeće), koje je brojilo 12 lica.

Sudbenost. Sva sudbenost bila je u rukama k a d i j e, od kojega nema apelata, jer sudi na osnovi korana. On je sjedio u zasebnoj zgradi i uređuje čitavi dan. Plaće nije primao, već što mu se daje; otale velika podmitljivost kadijâ, koji daju onomu pravo, tko više plati. Kršćanin uopće nikad nije mogao dobiti parnice protiv muslimana, pa otale još i danas u narodu riječ: »Kadija tuži, kadija sudi«. Turske kazne bijahu redovito globe u korist kadijinu, a rjeđe siječenje ruku, jezika, nosa i nabijanje na kolac. Redarstvenu su službu vršili m u s e l i m i, koji izvršivahu ono, što je kadija presudio. Isto su tako bili redarstveni organi

[1] Tek u kasnije vrijeme, u drugoj poli XVIII. vijeka, svi su posjedi postali i u turskom carstvu n a s l j e d n i, kao na Zapadu.

subaše, koji su živjeli po selima. Ni muselimi ni subaše nijesu imali plaće, pa zato su i oni primali mita, a gdjekad su znali i silom iznuditi novaca.

Kršćani i njihov život. Kad Turci osvojiše hrvatske zemlje, primiše mnogi plemići islam, a naročito u Bosni. Na taj se način stadoše žitelji dijeliti u dva razreda: u pravovjernike (muslimane) i u nevjernike (raja = stado). Kako Turci ne čine razlike po krvi, jeziku i narodnosti uopće, već jedino po vjeri, uze se stvarati u našem narodu slično mišljenje, koje još i danas postoji, naime identificiranje vjere i narodnosti. Ma da Hrvati muslimi nijesu znali turski, ipak su se držali Turcima bijesno progoneći i mrzeći na svoju kršćansku braću. Kršćani (džauri, od arap. ćafir = heretik) imali su stoga samo dužnosti, a gotovo nikakih prava. Oni su se u svemu morali razlikovati od muslima gospodara; niti su smjeli nositi odijela ni po vrijednosti ni po boji kao oni, niti konje jahati, već mule i magarce, niti oružja nositi, jer tobože kao »nevjernici« ne bijahu podobni da brane carstvo. Zanatima i trgovinom mogli su se zanimati samo oni, koji su stanovali po varošima, dok su svi ostali morali stanovati po selima na spahilucima i obrađivati zemlju svojih gospodara. Istom poturčena djeca postaju ravnopravna s ostalim muslimima. Pri dolasku svomu Turci su dašto, porušili crkve i samostane, ili ih pretvorili u džamije i staje, dok od zvonâ sališe topove. Docnije Turci nešto popustiše, no ipak nijesu rado dopuštali, da se grade ili popravljaju crkve. Stoga i jesu one rijetke kršćanske crkve bile ili ruševne ili slupane od dasaka. Kršćani su se ipak sastajali na službu božju, ponajviše u privatnim kućama ili na groblju, a svu pastvu vršili su kod katolika isključivo franjevci (ujaci), a kod pravoslavnih pored mirskih svećenika kaluđeri. Svjetskoga svećenstva bijaše inače malo. Katolički se svećenički podmladak uzgajao po samostanima, tako u Sutjesci, Kreševu, Fojnici, a zaredio bi ga, kad ga je bilo, bosanski biskup, redovito član franjevačkoga reda sa sjedištem u kojem samostanu. Samo su iznimno polazili neki darovitiji mladići na nauke u Italiju. Hrvati kršćani kao i Srbi, imali su za vrijeme turske prevlasti dva glavna ognjišta: zadrugu i selo. Zadružni se život u to teško doba još bujnije razvio, jer je narod obrane radi volio da živi u većim skupinama, a i zbog lakšega plaćanja poreza, budući da se taj odmjerivao po ognjištu, to jest po kući, bez obzira na broj ukućana. U tim su se zadrugama, naročito za dugih zimskih noći, pjevale uz gusle pjesme o narodnim junacima, a te su u njemu održale budnu narodnu svijest i njetile nadu u oslobođenje. Selo je samo sebi biralo kneza kao starješinu, koji ga je zastupao pred turskim oblastima i sudio seljanima; u njegovo se suđenje Turci obično nikad nijesu miješali.

Porezi. Kršćanski podanici plaćali su desetinu i harač. Desetina je išla spahiji od plodina, a harač sultanu za vojsku u gotovom novcu, i to od svakoga ognjišta po dukat, a četiri aspre (kao jedna kruna ukupno) na trošak oko skupljanja harača. Harač nije doduše bio velik, ali je zato način kojim se utjerivao, bio grozan. Haračlije su u pratnji pisara polazile u narod i s najvećom okrutnošću prikupljale harač, i to ne samo za sultana, nego i za sebe, tako da su se po obavljenom poslu nerijetko vraćali kući kao bogati ljudi. Pred haračlijama često su opustjela čitava sela, jer Turci stanuju poglavito u gradovima; stoga i jesu gradovi i varoši pod neposrednom upravom sultanovom, a ne beglerbegovom ili sandžakovom. Ali najteži teret bijaše danak u djeci. U izvjesnim rokovima, kadikad i svake pete godine, razaslao bi sultan po cijeloj carevini haračlije, koji su odvajali duševno najzdraviju i najrazvijeniju kršćansku mušku djecu od desete do šesnaeste godine pa ih odvodili u Carigrad, gdje ih ponajprije poturčiše, a onda obrazovaše za vojnike i druge carske službenike. Mlade opet djevojke otkidali su iz materina grčevita zagrljaja i vodili u sultanski ili drugi gospodski harem. Haračlije, koje su kupile ovu djecu, išle bi od sela do sela i od varoši do varoši. Svaki je domaćin kršćanski morao pokazati, koliko ima djece, a strašne su kazne čekale oca, koji bi sakrio svoje dijete. Imućniji otkupljivali su svoju djecu od podmitljivih haračlija velikim svotama zlata, ali sirotinja morala je da s tugom i čemerom gleda, kako joj Turčin odvodi nadu i potporu.

Hajduci. Onaj, koji sve te nevolje nije htio ili nije mogao da podnosi, odmetnuo bi se u hajduke. Hajduci su oni odvažni ljudi, koji su u hrvatskom i srpskom narodu kroz čitavo vrijeme teškoga turskoga ropstva podržavali misao na slobodu i oslobođenje. Sjeverna Dalmacija, Lika i Slavonija bile su pune ove smione čeljadi, pred kojom su Turci strepili i nijesu se usudili izlaziti iz svojih gradova. Najčuveniji hajduci ovoga vremena bijahu: Franjo Ilić, Luka Senčević, braća Mato i Marko Lapsanovići, Mato Delimanić, Ante Slavetić i Franjo Kolaković, sve sami Hrvati katolici.

Rat za oslobođenje. Uto se primače kraju dvadesetgodišnji vašvarski mir s Turčinom. Dvor bi ga najvolio i dalje produžiti, ali kako je u Carigradu prevladala ratoborna stranka, navijesti sultan Mehmed IV. Leopoldu rat u punoj nadi, da će tursku moć opet podići do stare visine i slave. Veliki vezir Kara Mustafa pođe na čelu goleme vojske od 250.000 momaka i trista topova ravno na Beč i uze ga podsjedati. No dne 12. septembra 1683. bude pod gradom od Leopoldova šurjaka vojvode Karla Lotarinškoga i poljskoga kralja Ivana Sobieskoga — koji je gradu

dohrlio u pomoć — ametice potučen, a s njime skršena i sva moć i snaga osmanlijskoga carstva zauvijek. Taj poraz bješe znak za općeni ustanak i vojevanje na Turke. Leopold I. sklopi još i savez s Venecijom, pa tako nasta rat, koji se protegao od Dunava do Crne Gore. Rat se vodio (1683.—1699.) na tri bojišta. U Ugarskoj vojevala je carska vojska; u Hrvatskoj i Slavoniji banska pod banom Nikolom Erdődyjem, a izdašno su je pomagali hajduci; konačno u Dalmaciji mletačka vojska, sastavljena samo od domaćih hrvatskih i srpskih četa. U Slavoniji istaknuo se osobitim junaštvom fra Luka Ibrišimović Požežanin, a u Dalmaciji hajdučke četovode Stojan Janković i Ilija Smiljanić. Do godine 1687. već je najveći dio Ugarske, Slavonije i Hrvatske bio očišćen od Turaka; pala je Požega i Osijek, Udbina i Knin, a carske su vojske doprle do Beograda osvojivši još prije (2. sept. 1686.) Budim. Sjajne pobjede svoje vojske i jaki dojam oslobođenja Ugarske i Hrvatske, upotrijebi bečka vlada u svoju korist. Na državnom saboru u Požunu (18. okt. 1687.) bude svečano izrečeno nasljedstvo kuće Habsburške u muškoj lozi po primogenituri u Ugarskoj i Hrvatskoj,[1] a dokinut 31. članak »Zlatne bule« od 1222., koji je plemstvo tumačilo tako, kao da mu dopušta podizati bune na obranu ustava. Međutim svrgoše Turci Mehmeda IV. i učine sultanom njegova brata Sulejmana III. (1687.—1691.). To ipak ne spriječi carske vojske, da ne uđe u Srbiju, pače ona prodre sve do Kosova. Sada pozovu carski generali Srbe, Bugare i druge kršćanske narode na Balkanskom poluotoku na ustanak protiv Turaka pod njihovom zaštitom, no jedini se Srbi odista podignu pod svojim patrijarhom Arsenijem Crnojevićem. Ali kad u taj čas moradoše carske čete uzmaći, jer je francuski kralj Ludovik XIV. iznenada navalio na Leopoldove zemlje na Rajni, pođe za njima i patrijarh (kažu s 36.000 porodica) bojeći se turske osvete. Srbi se nato nasele u južnoj Ugarskoj i Srijemu (1690.). Već slijedeće godine bi sam sultan Sulejman do nogu potučen kod Slankamena (19. aug. 1691.), a konačno kad carski vojskovođa, mladi princ Eugen Savojski, pobije 11. septembra 1697. tursku vojsku pod novim sultanom Mustafom III. kod Zente na Tisi, započeše se pregovori o miru. Mir je sklopljen 26. januara 1699. u Srijemskim Karlovcima, i to između Leopolda i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Leopold steče njime svu Ugarsku osim Banata, Hrvatsku do Une i južnoga Velebita te Slavoniju osim jugoistočnoga Srijema sa

---

[1] I Hrvati i Madžari izabrali su doduše dinastiju Habsburšku svojim vladalačkim domom (1526. i 1527.), ali tada nije utanačeno, kojim će redom naslijedivati njegovi članovi ispražnjeno prijestolje. Stoga su se svi vladari morali dati birati na saboru sve do 1687., kad je stariji Leopoldov sin Josip I. okrunjen bez izbora.

Zemunom i Mitrovicom. Erdelj presta biti nezavisnom kneževinom i združen bi s Leopoldovom Ugarskom. Venecija je opet dobila sve ono, što je u tom ratu osvojila, naime Knin, Sinj i Vrgorac. Sada se na ove nekoć i u geografskom smislu čisto hrvatske predjele protegne ime Dalmacija.

Poslije mira. Karlovačkim mirom imao je početi nov život po narod hrvatski, budući da je velik dio njegove zemlje bio oslobođen od turskoga jarma, a onoga neprekidnoga vojevanja, naročito na Krajini, sve je više nestajalo. Još prije utanačena mira Hrvati su se nadali, da će se s materom zemljom opet sjediniti ne samo Pounje s Bihaćem, nego i sjeverna Dalmacija s Kninom i zapadna Bosna s Jajcem. Premda je Karlovački mir osujetio ove nade, ipak se stalo pomišljati na srećniju budućnost, i to prvi put na osnovi ne samo historijskoga prava, nego i narodnoga. Ovaj prvi hrvatski politički program izradio je Senjanin Pavao Ritter Vitezović (* 1652., † 1713.). U malom spisu, štampanom u Zagrebu 1700. s natpisom »Oživjela Hrvatska«,[1] a posvećenom Leopoldu I. i već (1687.) okrunjenom mu sinu Josipu I., »kraljevima čitave Hrvatske« (totiusque Croatiae regibus), Vitezović dokazuje, da je Hrvatska nekoć bila kud i kamo prostranija od njezinih tadanjih (1700.) ostataka. Kod toga identificira on Ilire i Slovene (Slovence, Slovince), a budući da neki dalmatinski pisci zovu svoj jezik uz slovinski još i hrvatskim, Vitezović učini korak dalje i reče, da su nazivi ilirski, slovinski i hrvatski samo sinonimi za jedno isto. Prema tome dakle Vitezoviću bijaše Hrvatska sve ono, što su nekoć Rimljani razumijevali pod Ilirijom, pa stoga razlikovaše Bijelu Hrvatsku i Crvenu. Bijela Hrvatska obuhvatala mu je Primorje (od Raše do Bara), Zagorje (Bosnu i Hercegovinu), Međurječje (između Save i Drave) i Planinsku Hrvatsku (Croatia Alpestris, to jest današnju Korušku, Štajersku i Kranjsku), dok je pod Crvenom Hrvatskom razumijevao Srbiju, Bugarsku, Makedoniju i Traciju. Inače bila su mu razna narječja u ovim zemljama samo dijelovi jednoga hrvatskoga jezika. Međutim je za ovom slikom Vitezovićevom daleko zaostajalo pravo stanje stvari. Jer i ono zemljište, što su ga osvojili Hrvati i carevci, bijaše tek po historijskom imenu hrvatsko, budući ponajviše opustošeno i naseljeno najvećim dijelom novim žiteljima, u prvom redu Srbima. Osim toga ne htjede bečki dvor da sjedini osvojenih zemalja s materom zemljom, već podvrže Liku i Slavoniju dvorskoj komori, to jest vrhovnoj austrijskoj financijalnoj oblasti kao carskomu fisku. Konačno ni Venecija nije ništa htjela da čuje o tom, da izruči Leopoldu osvojene dijelove današnje Dalmacije na sje-

[1] Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno caesare. Zagrabiae 1700.

veru Neretve. Pače u onim su komorskim krajevima, naročito u Slavoniji, njezini njemački zvaničnici tako nečovječno postupali, da je narod stao bježati u Bosnu, dakle natrag pod Turke, ili se opet odmetnuo u hajduke. Istom kad je unuk Petra Zrinskoga, a sin njegove kćeri Jelene,[1] erdeljski vojvoda Franjo Rákóczy II. podigao bunu, a u Beču se pobojaše za vjernost Hrvatâ, zadovolji Leopold željama hrvatskoga sabora u toliko, da je posebnim dekretom dokinuo varaždinsku Krajinu, dok je bansku (proširenu do Une) odista predao vlasti i upravi bana Adama Batthyányja (1703.). Međutim dokinuće varaždinske Krajine nije provedeno, jer je zbog istodobnoga rata za španjolsku baštinu s francuskim kraljem Ludovikom XIV. (od 1700. do 1714.) trebalo mnogo vojske, pa je stoga odgođeno. Tako se zgodi, da je zapravo i dalje ostalo sve, kako je bilo.

VII.

JOSIP I. I KARLO III.

Buna kneza Franje Rákoczyja. Uto umre Leopold I. (5. maja 1705.), a naslijeda ga stariji sin **Josip I.** (1705.—1711.), muž darovit i živahan, mnogo energičniji i slobodoumniji od svoga oca. Za njegova vladanja uspe se buna kneza Franje Rákóczyja do vrška, kad je na njegov prijedlog sabor njegovih madžarskih privrženika u Onođu (14. juna 1707.) proglasio kuću Habsburšku lišenom ugarske krune. No dobrza prisile nesloga i porazi privrženike kneza Rákóczyja na ugovaranje s kraljem Josipom, ali ovaj ga ne dovrši, već hrvatski ban Ivan Pálffy (1704.—1732.), budući da je nenadano umr'o (17. aprila 1711.). Mir bi sklopljen 1. maja 1711. u Szatmáru, a potpisala ga je carica udovica Eleonora, mati braće Josipa i Karla. Njime je proglašena općena amnestija i ponovo zajamčena protestantima u Ugarskoj sloboda vjeroispovijedanja. Ovim mirom postade konačno kuća Habsburška pravi gospodar u Ugarskoj i u Erdelju. No vođa madžarski, koji se za vrijeme pregovora nalazio u Poljskoj i u Rusiji, Franjo Rákóczy, ne htjede pristati na mir, već se iseli najprije u Francusku, a onda u Tursku, gdje je i umr'o (u Rodostu na Mramorskom moru, 8. aprila 1735.), a sahranjen bi uz svoju majku Jelenu Zrinski[2]

---

[1] Jelena Zrinska udala se drugi put za Imbru Thökölyja, s kojim je pošla poslije velikoga turskoga rata u progonstvo i umrla u Maloj Aziji; pokopana bi u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada (18. febr. 1703.).

[2] Troškom ugarske vlade prenesene su kosti Jelene Zrinske, Franje Rákóczyja i Imra Thökölyja godine 1906. u Ugarsku, u Košice (danas u Čehoslovačkoj).

Prve ugarsko-hrvatske nesuglasice. Posljedice Szatmárskoga mira veoma su znatne, a nijesu ograničene samo na Ugarsku, već se protegoše i na Hrvatsku, ma da ova nije bila upletena u Rákóczyjevu bunu. Szatmárskim se naime mirom počinje nova epoha u političkom životu Ugarske: poslije dvjestagodišnje unutarnje borbe, interesi naroda i dinastije prvi se put složiše, a u prvom su redu osjećali i staleži i dvor potrebu naprednoga uzgajanja naroda u duhu XVIII. vijeka i na način ostalih modernih država. Bune i vjerska trvenja prestadoše, a njihovo mjesto zapremiše teženje za reformama. Te reforme zamisli bečka vlada iskoristiti za sebe, ali i staleži su se nadali od njih koristi, no sve do 1790. bješe volja vlade jača. S tim u svezi postali su i odnosi između Hrvatske i Ugarske opet tješnji, jer ove su vladine reforme vazda duboko dirale i u hrvatski narodni i politički život. Naročitu pak pažnju zaslužuje težnja Madžarâ — koja sada prvi put izbija — da što jače svežu kraljevinu Hrvatsku uz oslobođenu i proširenu Ugarsku, a navlaš da podrede njezino zakonodavstvo ugarskomu. Već su 1708. pokušali ugarski staleži na saboru u Požunu, da stvore zaključak, da kralj unapredak potvrđuje samo takove članke hrvatskoga sabora, koji se »ne kose s pozitivnim zakonima Ugarske« (in quantum positivis regni Hungariae legibus non sunt contraria). No odlučni otpor hrvatskih saborskih poslanika i nenadani razlaz sabora zbog kuge spriječiše zaključak i uzakonjenje ovoga predloga o »suglasju« (concordatia) hrvatskih zakona s ugarskima. Zbog toga počinje se među Hrvatima buditi i težnja, da se što više emancipiraju od Ugarske, a to se jasno razbira iz rada zagrebačkoga biskupa Senjanina Martina Brajkovića (1703.—1708.), da bi zagrebačku biskupiju uzvisio na samostalnu nadbiskupiju. Brajković je naime poslao u tu svrhu (1708.) u Rim papi Klementu XI. kanonika Nikolu Gotala, ali rana smrt biskupova učini kraj ovomu toliko značajnom pregnuću.

Karlo III. i hrvatska Pragmatička sankcija. Josipa I. naslijedi brat mu **Karlo III.** (1711.—1740.), u dvadeset i sedmoj godini života, prije toga određen za španjolskoga kralja. Na glas o bratovoj smrti vrati se iz Španije natrag i uđe svečano dočekan u Beč (25. januara 1712.), a onda sazove za 3. aprila krunidbeni sabor u Požun. U taj čas bijaše Karlo III. jedini muški član porodice Habsburške. Pomisao na užasni rat za španjolsku baštinu napunjala je strahom svakoga državljana, ali i vladara, jer je zakonom od 1687. izrijekom rečeno, da Ugri i Hrvati mogu po izumrću muške loze Habsburške sebi slobodno birati kralja. Pitanje, kako da se uredi možda već i skora budućnost, moralo je stoga izići ili od vladara samoga, ili od podanikâ. Ne može biti sumnje, da se je odmah po smrti Josipa I., koji je ostavio dvije kćeri, na dvoru pomišljalo na

baštinstvo po **ženskoj** lozi, u što su bili upućeni razni visoki dostojanstvenici. Tako se dakle zgodi, da su Hrvati, kad se na poziv zagrebačkoga biskupa grofa **Emerika Esterházyja**, zamjenika odsutnoga bana grofa **Ivana Pálffyja** (1704.—1732.) u poslovima kraljevstva, skupiše u biskupovom dvoru u Zagrebu 9. marta 1712. na sabor, uzeli u raspravu i pitanje o budućem nasljedstvu. To je bilo stim važnije, što je taj sabor imao izabrati poslanike na krunidbeni sabor požunski, kojom su prilikom staleži redovito izlazili sa svojim željama i tegobama.

Iza duljega živahnoga raspravljanja zaključi hrvatski sabor dne 11. marta, »da će se povjeriti onoj i onakovoj **ženskoj** lozi roda austrijskoga, koja će posjedovati ne samo Austriju, nego i Štajersku, Korušku i Kranjsku, a stolovati u Austriji«, to jest, koja će kao zakoniti nasljednik baštiniti austrijske nasljedne zemlje, koje su se držale **posjedom** porodice Habsburške. Taj je zaključak stvoren na prijedlog biskupa Eszterházyja, a podupirali su ga grof Ivan Drašković, grof Franjo Ks. Delišimunović i protonotar Juraj Plemić Otočki (de Otok). Ovaj zaključak hrvatskoga sabora objasnili su njegovi odaslanici u adresi na samoga kralja Karla (15. marta) ovim riječima: »Kod primanja naše koristi ne će nas zastrašiti, što smo dio Ugarske. Mi smo doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nijesmo podanici. Nekada imali smo svoje rođene, a ne ugarske kraljeve. **Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami od svoje volje pokorismo, ne kraljevstvu, nego kralju njihovu.** Njihova kralja također priznajemo, **dok bude gospodar Austrije**, a ako se zgodi, da to ne može da bude, ne ćemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora (to jest onoga, što im ga daje zakon od 1687.), niti poruku, kao **da smo dužni nerazrešivo slijediti Ugarsku; slobodni smo, a ne robovi.**«[1] Ovim je saborskim zaključkom (članak VII.), obično s pravom zvanim **hrvatska Pragmatička sankcija**, jasno izraženo, da državna zajednica između Hrvatske i Ugarske stoji u ličnosti vladarevoj: dok oba kraljevstva

---

[1] Original u drž. arhivu u Beču (čitavu adresu donosi **Kukuljević**, Jura regni II, 105—107): »Non deterreat nos a praeconcepto nostro commodo, quod pars simus Hungariae. Partes quidem sumus, uti leges loquuntur, annexae Hungariae, non autem subditi: et nativos olim habebamus, non Hungaros, reges; nullaque vis, nulla captivitas nos Hungaris addixit, sed spontanea nostra ultroneaque voluntate non quidem regno, verum eorundem regi nosmet subiecimus; ipsorum omnino etiamnum profitemur regem quamdiu Austriacus fuerit. In contrario autem eventu ne audiamus seducentem libertatis electionem aut electiones libertatem, neque necissitatem nostri atque indissolubilem post Hungariam sequellam. Liberi sumus non mancipia«.

imadu jednoga istoga vladara, postoji i državna zajednica među njima, čim nestane toga uvjeta, tada o njoj više ne može da bude govora.

Kad se potom sabor razišao, pođoše kao zasebni odaslanici hrvatskih staleža u Beč biskup grof Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Plemić Otočki te predadu u audijenciji (24. ili 25. aprila) kralju Karlu saborski zaključak (članak VII.). Već drugi ili treći dan poslije toga (27. aprila) sastala se tajna konferencija (secretior conferentia) glavnih kraljevih austrijskih pouzdanika,[1] da povedu o tom raspravu po Karlovu nalogu. Konferencija prihvatila je hrvatski saborski zaključak i izrazila želju, da se njime pokuša djelovati na ugarske staleže, da i oni nešto slično stvore. Nato bi izrađen koncept, kojim kralj Karlo »odobrava, prihvaća i potvrđuje« (probamus, acceptamus et confirmamus) hrvatski »dekret«, a pored toga zajamčuje Karlo kraljevstvu hrvatskomu u ime svoje i svojih nasljednika poštivanje i vršenje sviju hrvatskih prava. No sankcije konceptu ovoga hrvatskoga saborskoga zaključka[2] nije Karlo III. potpisao, jer se malo po tom na dvoru odustalo od toga iz obzira spram ugarskih staleži, koji su tada na saboru u Požunu glasno bučili protiv Hrvatâ i njihova saborskog zaključka. Mjesto sankcije dakle kralj je onda Hrvatima izdao (u Beču 16. maja) diplomu, kojom im je pohvalio »djedovsku odanost« prema čitavoj kući Habsburškoj i zajamčio sva njihova »prava, privilegije i sloboštine«. Međutim je sabor požunski sastavio inauguralnu diplomu za Karla III. te ga onda svečano okrunio (22. maja). Sabor požunski ostao je i poslije toga na okupu pokazujući spram Hrvatâ veoma rđavo raspoloženje.[3] S tim u svezi stavili su ugarski staleži prijedlog, da se ponovo uzakoni sloboda izbora novoga kralja (odnosno dinastije) poslije izumrća muškoga roda Habsburgovaca i da kralj ugarske staleže dovoljno osigura od svakoga otkinuća ma bud kojega dijela kraljevstva ugarskoga. Videći to Hrvati, iznijeше u svoje ime prijedlog, da se uzakoni pravovaljanost svih zakona stvorenih na hrvatskom saboru, dojakošnjih i budućih, bez obzira na to, da li se podudaraju s ugarskima ili

---

[1] To su bili knez Trautsohn kao predsjednik, grof Wratislav, kancelar, barun Seilern i Ivan Buol kao perovođa.

[2] Koncept nalazi se u državnom arhivu u Beču; objelodanio ga je Kukuljević, Jura regni II., 109—111.

[3] Suvremeni zagrebački kanonik Toma Kovačević († 1724.) izrijekom bilježi, kako su tada Madžari naročito gledali krivim okom biskupa Emerika Eszterházyja (koji bijaše i sam rođeni Madžar): »Unde Esterhasii nomen ubique odiosum, honor, a detractoribus dire laceratus, commota denique tanta indignatio a sacratis aeque ac laicis viris, ut illi nihil partum voluerint, nisi quod fecisse non poterant.« Rukopis u arhivu Jugoslav. akademije (Catalogus praesulum Zagrabiensium). Objelodanio Klaić u »Vjesniku kr. zem. arkiva« XIV. (1912.), 67.

ne podudaraju. No prije negoli je došlo do sankcije kraljeve svih tih prijedloga, Karlo raspusti sabor zbog kuge, koja je tada harala.

Pragmatička sankcija kao kućni zakon. Svojim saborskim zaključkom dali su Hrvati Karlu III. inicijativu, da riješi pitanje o nasljedstvu. I odista, godinu dana poslije toga, 19. aprila 1713., predloži Karlo u svečanoj sjednici svojih tajnih savjetnika kućni zakon o redu nasljedstva u porodici Austrijskoj, pa kako tada nije imao djece, to se za onda još računalo s kćerima Josipa I., premda je Karlo odmah tom prilikom istaknuo pravo primogeniture, u cilju da sačuva nasljedstvo svojoj eventualnoj potomčadi. Taj se zakon zove »Pragmatička sankcija«, ili zakon, koji izvire iz moći i kompetencije samoga vladara, pa stoga ima da vrijedi zauvijek (lex perpetuo valitura). Pragmatička sankcija sadrži tri točke: prvo, da se zemlje i kraljevine roda Habsburškoga ne smiju nikad dijeliti, naime da pojedine česti ne smiju sebi da biraju zasebnoga kralja između baštinikâ Habsburške kuće; drugo, da u tim zemljama i kraljevinama po smrti Karla III., ako ne bi ostavio sina, dođu na prijestolje njegove kćeri i zakoniti im potomci po pravu primogeniture, i treće, izumre li i ta loza, da imadu krunu baštiniti kćeri brata mu Josipa I. i njihovi potomci.

Ugarski sabor od 1714.—1715. Poslije proglašenja Pragmatičke sankcije Karlo III. opet sazva (za 8. septembra 1714.) u Požunu ugarski sabor, da nastavi vijećanje prekinuto pred dvije godine. Na taj je sabor po običaju poslao i hrvatski svoje poslanike s izričnom uputom, da nastoje oko ostvarenja predjašnjih želja hrvatskih (za saborâ od 1708. i 1712.), to jest u prvom redu prihvat ženskoga nasljedstva u porodici Habsburškoj po izumrću muškoga roda, pa nekompetentnost ugarskoga sabora u pitanjima nutarnjega zakonodavstva kraljevine Hrvatske. Ali ugarski staleži još uvijek nijesu htjeli da prihvate Pragmatičku sankciju, već zajamčiše sebi (zak. čl. III.) pravo slobodnoga izbora po izumrću muške loze Habsburške.[1] No drugu želju Hrvatâ prihvatiše ugarski staleži bez otpora, pa tako je ona ušla među zakone kao članak CXX. od god. 1715. Ovaj je članak odsada dalje jedan od najznatnijih prava kraljevstva hrvatskoga i jasan dokaz njegove političko-teritorijalne samostalnosti.

Prvi turski rat (1716.—1718.). Skoro poslije razlaza ugarskoga sabora, zapleo se Karlo III. u veliki rat s Turskom. Da nadoknade gubitke,

---

[1] U tekstu zakona izostavljene su, bez sumnje naumice, riječi »i pridruženih strana (partium annexarum)«, naime, da se to izborno pravo odnosi i na Hrvatsku, već se samo spominje Ugarska. To je učinjeno na zahtjev Hrvatâ, koji nijesu nipošto htjeli da odustanu od svoga saborskoga članka VII. od 1712.

što su ih stigli Karlovačkim mirom, Turci stanu udarati na mletačke posjede u južnoj Grčkoj i u Dalmaciji. U tom nezgodnom položaju sklopi Venecija savez s Austrijom, i tako uđu zajedno u rat. Vrhovni carski vojvoda bijaše princ Eugen Savojski, koji ametom pobije Turke kod Petrovaradina (13. augusta 1716.) i Beograda (16. augusta 1717.). Istodobno ratovala je i Venecija u Dalmaciji te osvoji Imotski i prodre u Bosnu i Hercegovinu, dok je banski namjesnik za vojne poslove Ivan Drašković provalio sa svojom vojskom preko Dubice u poriečje Sane i Vrbasa. Poslije beogradskoga poraza zatraže Turci mir, a taj bi onda sklopljen u Požarevcu na Dunavu u Srbiji (21. jula 1718.). To je najsjajniji mir, što ga je ikad sklopila kuća Habsburška. Osim zapadne Vlaške do Alute, onda Banata, Beograda i većega dijela sjeverne Srbije, dopade Karlu i sva desna obala Save i Une sve do podnožja planina. Venecija opet steče tim mirom Imotski i onaku granicu svoga posjeda, kakovu Dalmacija ima danas prema Bosni i Hercegovini.

Upirući se na ovaj slavni rat, Karlo uze sada velikom energijom nastojati, da svojoj kćeri Mariji Tereziji (koja se rodila 13. maja 1717.) osigura nasljedstvo.[1] Tečajem godine 1720. prihvatile su redom Pragmatičku sankciju sve njegove nasljedne zemlje: Donja Austrija, Koruška, Štajerska, Kranjska, Gorica i Gradiška, Trst, Rijeka, a onda i Česka, Moravska, Sleska i Tirol; slijedeće pak godine Gornja Austrija i Salzburg. Ali Karlo je gledao da i kod ostalih evropskih država osigura nasljedstvo svojoj kćeri prihvatom Pragmatičke sankcije. Prva ju je priznala Rusija (1727.), a onda Engleska, Danska, Holandija, Pruska i staleži njemačkoga carstva (1731. i 1732.); jedino Bavarska, a po Karlovoj smrti i Saska, opriješe se. Konačno je priznade i Francuska (1738.).

Ugarska Pragmatička sankcija (1722.). U isto je vrijeme Karlo pregnuo, da konačno provede prihvat Pragmatičke sankcije i u Ugarskoj. U tu je svrhu sazvao sabor u Požun za 20. juna 1722. U oči toga sastao se i hrvatski sabor u Varaždinu (1. juna) pod predsjedanjem banskoga namjesnika grofa Ivana Draškovića, da bira svoje poslanike i da im dade potrebnu uputu. U ovoj im se kaže, da imadu štititi i braniti hrvatska prava, pa i ugarska, koliko se tiču i hrvatskoga kraljevstva, a osim toga da nipošto ne smiju odstupiti od hrvatskoga saborskoga zaključka (od 11. marta 1712.) o ženskom nasljedstvu kuće Habsburške. Međutim ugarski sabor primi odmah u prvoj sjednici

---

[1] Godine 1716. rodio se Karlu sin Leopold, ali on umre već iza nekoliko mjeseci. Uz Mariju Tereziju još je Karlo imao dvije druge kćeri.

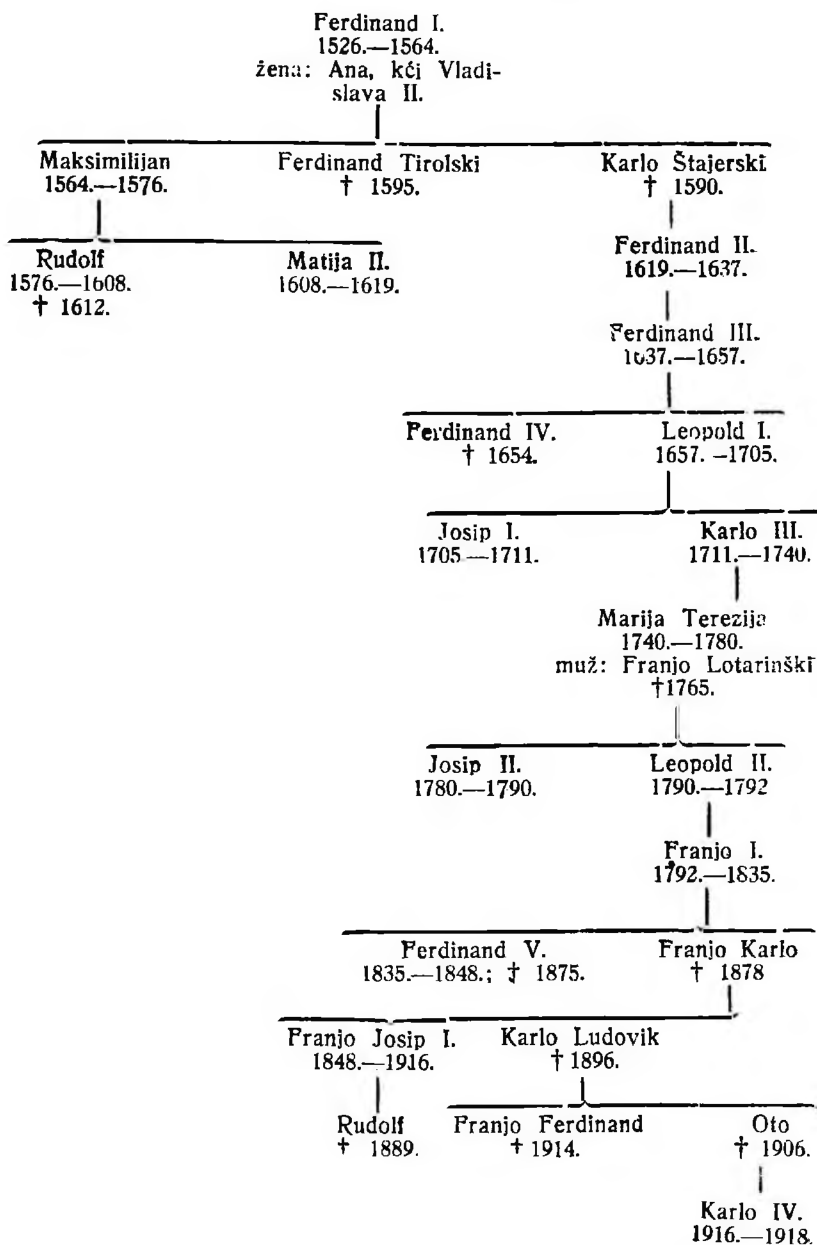
(30. juna) bez ikakve debate, još prije nego su iznesene kraljevske propozicije, Pragmatičku sankciju i u donjoj i u gornjoj kući. U deputaciji, koja je potom pošla kralju Karlu, da ga o tom obavijesti, bili su uz hrvatskoga bana grofa Ivana Pálffyja još i grof Ivan Drašković, barun Adam Malenić i hrvatski saborski poslanik Juraj Czindery. Tek docnije stiliziran je zaključak ugarskoga sabora u dva zakonska članka (I. i II. od 1723.), a onda od kralja potvrđen. U njima »staleži kraljevine Ugarske i njoj pridruženih strana« (to jest Hrvatske) prije svega zahvaljuju kralju, što im je potvrdio prava još prije negoli ga oni za to zamoliše i što je ne samo prihvatio njihov zaključak, da ima po izumrću muške loze naslijediti ugarsku krunu ženska loza kuće Austrijske, nego i red, kako treba da to nasljedstvo ide. Tako će baštinica ili baštinik austrijske kuće prema tome redu u sadašnjem i u svim budućim slučajevima biti okrunjena (ili okrunjen) kao nesumnjivi kralj Ugarske i njoj pridijeljenih dijelova, kraljevina i zemalja, koji se također imadu smatrati kao nerazdruživi. Podjedno sabor prizna i nerazrešivu svezu s Karlovim austrijskim nasljednim zemljama, a kralj njima pravo, da poslije izumrća muške i ženske loze Ugarska i Hrvatska mogu opet birati novoga kralja. Oba ova članka postadoše sada temeljnim zakonom u odnosu Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama.

Uređenje Vojne Krajine i drugi turski rat. Potreba stalne vojske, ali i česti nemiri, potaknu bečko ratno vijeće, da uredi Vojnu Krajinu kao zasebnu carsku zemlju, ma da su hrvatski staleži jednako zahtijevali, da se ona dokine ili bar stavi pod bansku vlast. Uređenje bi povjereno u hrvatskoj Krajini princu Josipu Hildburghausenu, a u slavonskoj grofu Ferdinandu Khevenhülleru (1734.), a sa glavnom svrhom, da se iz zemlje dobije za slučaj nužde što više vojske. Međutim i ovo je uređenje bilo samo privremeno.

Pod kraj vladanja uplete se Karlo ponovo u rat s Turskom (1736.—1739.). Ali kako princa Eugena više nije bilo na životu († 21. apr. 1736.), stiže njegove vojske poraz za porazom. Dne 18. decembra 1739. došlo je onda do mira u Beogradu, po kojemu izgubi Karlo u Vlaškoj, Srbiji i Bosni sve, što je stekao Požarevačkim mirom. Sava opet postade međom između Hrvatske i Turske.

Karlo III. umr'o je 20. oktobra 1740. kao posljednji muški Habsburgovac.

Rodoslov dinastije Habsburgovaca.

VIII.

MARIJA TEREZIJA.

(1740.—1780.)

Kad je naslijedila oca, bile su joj dvadeset i četiri godine. Premda nitko razborit već davno nije sumnjao, da će nju zapasti prijestô, i premda nikomu nijesu bile nepoznate njezine odlične duševne sposobnosti, ipak se začudo ništa nije poradilo, da se ona uputi u rješavanje državnih posala. Tako ona preuze teško breme kao pravi novajlija. Tjelesna joj se krasota, naročito poslije udaje (12. februara 1736.) za vojvodu Franju Lotarinškoga, sjajno razvila, tako da su je savremenici držali uzorom ženske ljepote. Tome se pridružila živahnost duha, oštra pronicavost, vjerno pamćenje, srećna obdarenost, da može svoje misli budi u privatnom razgovoru, budi u državnom javnom zboru lako, sigurno i s uvjerenjem iznositi, pa toplo čuvstvo za slavu svoje porodice, skrb za dobrobit podanika, osjećaj za pravo i zakon te konačno živa vjera u Gospoda.

Nasljedni rat i Trenkovi panduri. Tek što je Marija Terezija sjela na prijestô, podiže se protiv nje pruski kralj Fridrik II., kojemu se dobrza pridruže još i Bavarska i Francuska. Tako se započe austrijski nasljedni rat (1741.—1748.), u kojemu su Hrvati i Srbi sudjelovali u velikom broju, ne samo kao redovita krajiška vojska, nego i u dobrovoljačkim četama. Među ovima naročito se ističu Trenkovi panduri, naime oni dobrovoljci, koje je okupio oko sebe slavonski vlastelin Franjo Trenk.[1] Više godina vojevali su oni u Sleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj istaknuvši se kao osobito hrabri i smioni ljudi. Trenkovi panduri nijesu bili svi jednako odjeveni, no ipak im je glavno obilježje nošnje bilo tursko u namjeri, da izazove što više straha. Da četa izgleda još većma »turski«, Trenk joj je dodao i takozvanu »tursku bandu«, sastavljenu od 12 glazbara, mahom frulaša i bubnjara, iz koje se vremenom razviše nekadanje austrijske vojničke glazbe. Junačkim, ali često i obijesnim djelima po raznim bojištima steče Franjo Trenk mnogo protivnikâ, koji ga ocrniše pred kraljicom, tako da ga staviše pred sud. Taj ga odsudi zbog nasilja na doživotnu tamnicu u Spielbergu (kod Brna), gdje već poslije kratkoga tamnovanja umre (4. oktobra 1749.). Kako nije imao djece, biše mu imanja zaplijenjena i docnije razdijeljena među neke dvorske ličnosti.

---

[1] Porodica Trenk je pruska. Franjo se rodio 1. januara 1711. u Reggiu u Kalabriji, gdje mu je otac tada bio u austrijskoj službi. Kasnije prijeđe u Slavoniju i kupi od bečke komore imanja Pakrac, Brestovac i Pleternicu.

Postanak današnje Slavonije i konačno uređenje Vojne Krajine. U vrijeme, dok su panduri vojevali po raznim evropskim bojištima, zgodile su se u Slavoniji znatne promjene. Još na požunskom krunidbenom saboru (14. maja 1741.) obeća kraljica hrvatskim saborskim poslanicima, da će obnoviti stare istočno-slavonske županije i pridružiti ih Hrvatskoj, a riječ svoju odista iskupi 1745. Obnovljene budu županija virovitička, požeška i srijemska, to jest današnja Slavonija, pa onda sjedinjene s Hrvatskom, dok je slavonska Posavina preuređena u Vojnu Krajinu. Obnovljenje i preuređenje proveo je ban Karlo Batthyány (1742.—1756.) na veliku radost hrvatskoga naroda, a prvi veliki župani obnovljenih županija bijahu: grof Ludovik Patačić od Zajezde (virovitički), barun Marko Pejačević (srijemski) i barun Ladislav Vayay (požeški).

Proširenje Vojne Krajine na slavonsku Posavinu prouzroči ponovno i definitivno uređenje čitave Krajine. Taj je posao izvršio 1746. princ Hildburghausen, i to jedino prema novim vojničkim potrebama. Ona bi podijeljena na regimente, i to: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, dvije banske (petrinjsku i glinsku), križevačku, đurđevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Uprava je bila samo u vojničkim rukama. Kao što su se županije dijelile na okružja, kotare i općine, tako su i regimente imale svoje bataljune, kumpanije i općine. Odnosni časnici (pukovnik, major, kapetan i poručnik) vodili su sve poslove, pače i sudačke. Parnice su se vodile besplatno, a prizivati se moglo na regimentski sud, onda na generalni auditorijat i konačno na dvorsko ratno vijeće. Službeni pak jezik bio je njemački, a tako i zakonici. Isto su tako bile i škole njemačke. Potrebe svoje podmirivala je svaka regimenta iz svoje blagajne te je bila financijalno nezavisna od cijelosti. Svaki je čovjek u Krajini bio vojnik od 16. do 60. godine. Stoga je i mogla sama Krajina podići na noge do 50.000 momaka. Za rata mora svaki »graničar« (kako se žiteljstvo nazivalo) poći onamo, kuda mu se zapovijedalo. U mirno se doba hrani i odijeva svaki sam, a u ratu živi na carski trošak. Vojna Krajina bila je u glavnom velika kasarna stalne vojske, uzdržavana razmjerno malim troškom.

Preuređenje Slavonije. Međutim se zgodi znatna promjena s nedavno sjedinjenom Slavonijom. Madžari su naime stali tvrdokorno tvrditi, da su one tri obnovljene slavonske županije od Árpádskih vremena sastavni dio Ugarske, a nipošto Hrvatske, pa da ih stoga treba njoj i vratiti. Kad su se na državnom saboru u Požunu (18. aprila 1751.) sastali ugarski i hrvatski saborski poslanici, iznese virovitički podžupan Antun Špišić Japranski prijedlog, da bi unapredak sve tri novouređene slavonske županije stalno šiljale svaka po dva zastupnika na ugarski sabor.

kako su to činile sve ugarske županije. Prijedlog je obrazložio time, što su slavonske županije i onako uređene po ugarskom načinu i što plaćaju po istom načinu porez kao i one, pa da je stoga zgodnije, da se broje kao ugarske, a ne kao hrvatske. Drugim riječima, podžupan je Špišić predložio, neka se Slavonija odcijepi od Hrvatske i sjedini s Ugarskom. Ugarski su staleži prihvatili taj prijedlog i tako bude on uzakonjen (zak. čl. XXIII. od 1751.). Uzalud se opirahu hrvatski saborski poslanici dokazujući, da je Slavonija oduvijek (osim u tursko doba) potpadala pod bana i bila vazda u upravnoj zajednici s Hrvatskom i Dalmacijom. Teškom mukom ipak izradiše, da im se to pravo priznalo, pa tako sve tri slavonske županije ostadoše i dalje pod banskom upravom i sudbenosti, šiljući uz to još i na hrvatski sabor svoje zastupnike, dok su velikaši, župani i biskupi (đakovački, srijemski i pečujski) imali u njemu virilni glas i mjesto.

Sedmogodišnji rat (1756.—1763.). Uto započe Marija Terezija s pruskim kraljem Fridrikom II. nov rat, koji se obično zove sedmogodišnji. I u njemu je učestvovala i krajiška i banska vojska. Istom svršetkom toga rata povrati se mir, a Pragmatička sankcija bješe potpuno osigurana: unatoč brojnim dušmanima održa se Marija Terezija na prijestolu svojih predhodnika. Kod toga steče i narod hrvatski i srpski velikih zasluga, koje mu je kraljica otvoreno i javno priznala.

Reforme; centralizacija. Otkad nastupiše mirne godine, Marija se Terezija uze sve to većma zanimati unutarnjim prilikama svoje države. Već su predhodnici njezini, počevši od Ferdinanda I., pomišljati na to, kako bi iz austrijskih, čeških, ugarskih i hrvatskih zemalja učinili jednu jedinstvenu državu; ali su u tom samo djelomično uspjeli, jer i ako je onaj stari pojam pune nezavisnosti već davno izblijedio, ustav hrvatski i ugarski još je postojao, makar i okrnjen i slabo uvažen. Istom od vremena Marije Terezije stalo se o tome sustavno i odlučno raditi. Izjednačenje čeških zemalja s austrijskima kraljica je lako provela s uspjehom, dok je ugarski i hrvatski ustav sapinjala samo veoma lagano i oprezno. Godine 1764. sazove ona sabor u Požun (za 17. juna), da vijeća o državnim dugovima nastalim tečajem sedmogodišnjega rata. Tom je prigodom izišla neka anonimna knjižica, koja je žestoko napadala ugarski i hrvatski ustav zahtijevajući, da se plemstvo dobre volje podvrgne plaćanju poreza, da se uredi stalna vojska, i tvrdeći, da vladar može bez privole sabora izdavati zakone.[1] Zbog te knjižice nastade velika uzbuđenost, jer se općenito držalo, da kazuje ono, što se u Beču hoće, pa

[1] Pisac joj bijaše Franjo Adam Kollár. U Hrvatskoj se u prvi kraj sumnjalo, da ju je napisao kanonik Krčelić.

tako se zgodi, da su ugarski i hrvatski staleži na tom saboru uskratili Mariji Tereziji povišenje poreza u zatraženoj visini, dopustivši joj samo trećinu. Ozlovoljena time, kraljica više ne sazivaše sabora, već dojavljivaše pojedinim županijama, ugarskim i hrvatskim, preko patenata (naredaba) svoju volju onako, kako je to činila s austrijskim i češkim zemljama. Znajući, da u svim političkim poslovima odlučuje visoko plemstvo, kraljica uze nastojati, da ga predobije za sebe. U tu svrhu utemelji red sv. Stjepana (1764.), kojim odlikova neke ugarske i hrvatske velikaše, osnova u Beču »Theresianum« kao odgojilište za mlade plemiće, pače ona uredi ugarsku tjelesnu gardu, sastavljenu jedino od mladih ugarskih i hrvatskih plemića. Roditelje pak njihove pozivala je na dvor, gdje ih uze opsipavati častima i naslovima. To je početak germanizacije hrvatskoga plemstva i otuđenja njegova narodnim interesima. Sada ostavljaju gospoda svoje tvrde gradove i sele u varoši, željni zabave i užitka. Tuđi jezik, naročito njemački i francuski, preuzima sve to više maha, a tako i tuđi običaji, način života i odijevanja. Da predobije i crkvene dostojanstvenike, uze sebi dozvolom pape Klementa XIII. naslov »apoštolski kralj« (1758.), a to ju je ovlastilo imenovati najviše crkvene dostojanstvenike, pače i kanonike. Imenovani nadbiskup ili biskup odmah je primao prihode svojih imanja, a crkvene funkcije preuzeo bi tek onda, kad je njegovo imenovanje potvrdio papa. Od godine 1765. postade kraljičinim suvladarom sin joj car Josip (okrunjen carem 1765.), muž osobito zabrinut za veličinu i napredak buduće svoje baštine, no odgojen u aristokratskim slobodoumnim idejama prosvjete svoga vijeka. Mati mu sada predade u samostalnu upravu vojničke i financijalne poslove, dok je zazirala od njegovih reformatorskih ideja u crkvenim i političkim poslovima. Sada biše opravljene i bolje izgrađene tvrđave Gradiška (na Savi), Osijek i Petrovaradin (1766.).

Hrvatsko kraljevsko vijeće. U ovo vrijeme pada znatna promjena u Hrvatskoj, kad je kraljica protiv volje staležâ, ali u sporazumu s banom grofom Franjom Nádasdyjem (1756.—1783.) osnovala (7. jula 1767.) kraljevsko vijeće (consilium regium) za političko-ekonomske i vojničke hrvatske poslove sa sjedištem u Varaždinu, otkuda bi docnije (u julu 1776.) preneseno u Zagreb. Ovo vijeće bijaše po svom sastavu i djelovanju slično još 1723. osnovanomu ugarskom namjesničkom vijeću (consilium locumtenentiale). Na čelu mu je bio ban kao predsjednik i uza nj šest savjetnika, dva tajnika i više manjih činovnika. Vijeće je izravno izdavalo naloge i zapovijedi (primajući ih često iz Beča) pojedinim županijama, pa je tako bilo prva hrvatska zemaljska

vlada, jer do tada vodio je sve upravne poslove ban s banovcem i hrvatskim saborom. Razumije se, sada postade hrvatski sabor ako ne izlišan, a ono ipak mnogo manje važan organ u zemaljskoj upravi. Zbog toga su Hrvati vazda s nekim nepovjerenjem gledali u ovo kraljevsko vijeće, ma da ih je kraljica posebnim dopisom uvjeravala, da je ono ravnopravno ugarskomu i da njime nipošto ne misli okrnjiti prava hrvatskoga sabora. Uporedo s nepovjerenjem Hrvatâ išla je potajna radnja Madžarâ za tim, da se hrvatsko kraljevsko vijeće podvrgne njihovom namjesničkom vijeću. I tako se odista zgodi, da ga je Marija Terezija konačno dokinula (30. jula 1779.), ali ne tako, da bi opet svu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su Hrvati željeli, već je ona poslove ukinutoga kraljevskoga vijeća predala ugarskom namjesničkom vijeću, u koje bijaše slobodno doći banu, da dade glas i mnijenje u hrvatskim poslovima. Tako je dakle Hrvatska prvi put podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi. Posljedice ove promjene najjasnije se očitovaše kod Rijeke.

Pripojenje Rijeke Hrvatskoj. Onaj teritorij, na kojem se spominje u kasnije vrijeme Rijeka, bio je u X. vijeku nesumnjivo sastavni dio države hrvatske, budući da se ona tada sterala sve do ušća istarske rječice Raše. Dokle je tako bilo, ne zna se, no stoji, da je godine 1139. današnji riječki teritorij pripadao knezovima Duinskim (Duino, grad kraj Trsta), dakle je onda bio sastavni dio vojvodine Koruške. Odsada dalje sve do 1776. ne povrati se više riječki teritorij Hrvatskoj, osim kroz kratko vrijeme (između 1337. i 1365.), kad je Rijeka (Flumen) bila u vlasti knezova Frankapana. Međutim već 1467. dolazi ona oporukom posljednjih joj gospodara, grofova Wallsee, u posjed kralja Fridrika III., to jest u posjed porodice Habsburške, pa joj ostade sve do 1776. U doba Habsburškoga gospodstva, postade Rijeka zasebnom političkom oblašću, u kojoj je u ime vladarevo upravljao kapetan, a kad su zaplijenjena (1670.) primorska zrinsko-frankopanska imanja, uredi bečki dvor od svega primorja, od Gradeža i Trsta do Senja i Baga, posebnu oblast zvanu Austrijsko primorje, u kojoj je Rijeka bila od 1712. dalje slobodna luka (poput Trsta), naime grad s posve autonomnom gradskom upravom.

Ovako je ostalo sve do godine 1776., kad se Marija Terezija odluči, na nagovor sina cara Josipa II., da »vrati« u interesu Vojne Krajine Hrvatskoj primorje, ali tako, da joj istodobno uzme neke crkvene i velikaške posjede s desne obale Kupe u korist banske Krajine (Petrinja i Glina). Dvor je dakle imao pred očima zamjenu zemljišta: on uzima (ekskorporira) Hrvatskoj neke predjele, a daje ili vraća joj (inkorporira)

Primorje. Ovu je svoju misao kraljica provela u dva maha: 9. augusta 1776. javi ona Rijeci i hrvatskoj vladi (kraljevskomu vijeću) ručnim pismom, da je odlučila, »neka se grad i luka riječka opet neposredno utjelove kraljevini Hrvatskoj« (immediate regno Croatiae reincorporentur), a 5. septembra 1777. pak sjedini ona s Hrvatskom još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu, tako da su samo Senj i Bag ostali u Vojnoj Krajini. Od čitavoga ovoga teritorija uređena je podjedno još i nova hrvatska županija Severinska sa sijelom u Mrkoplju, gdje se još iste godine održavala prva županijska skupština, na kojoj sudjelovahu i dva riječka zastupnika; pače naredne je godine održana na samoj Rijeci skupština severinske županije. Još prije toga utjelovljena je Rijeka pred posebnim povjerenstvom Hrvatskoj, i to tako, da je u političkim i školskim poslovima podvrgnuta hrvatskoj vladi, a u sudbenim u višoj molbi banskomu stolu u Zagrebu. Nato je riječko gradsko vijeće poslalo (4. novembra 1776.) hrvatskoj vladi dopis, u kojem izrazi svoju radost, što je »u istom slavnom kraljevskom vijeću našlo pravoga oca i brižnoga savjetnika.«

Međutim je Marija Terezija vraćajući Rijeku Hrvatskoj zaželjela, da se i nadalje uzdrži njezin zasebni položaj kao slobodne luke u interesu pomorske trgovine. Stoga se ona obrati na Rijeku samu i hrvatsku vladu, da joj stave prijedlog. Nato predloži hrvatska vlada[1] u sporazumu s Rijekom, »neka se grad Rijeka s kotarom i nadalje smatra kano odijeljeno svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo (separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus).« Poslije toga izdala je kraljica gradu Rijeci diplomu dne 23. aprila 1779., kojom se uređuje ona zamišljena riječka autonomija, a u kojoj je ona doslovno ponovila navedene riječi iz prijedloga hrvatske vlade, a taj je također išao za tim, da se Rijeka odlikuje nekim zasebnim autonomnim položajem. Prema tomu dakle imala se Rijeka smatrati s obzirom na njezinu autonomiju, a u skladu s onim kraljičinim riječima, samo zasebnim dijelom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, a da kraj toga nije bila još izlučena iz teritorija kraljevstva hrvatskoga. Ali kad je malo potom kraljica dokinula hrvatsku vladu, bude i Rijeka podređena ugarskom namjesničkom vijeću. Na tome su Madžari docnije zasnovali lažnu tvrdnju, kao da je Marija Terezija Rijeku 1779. utjelovila neposredno Ugarskoj, izlučivši je tobože iz teritorija kraljevstva hrvatskoga.

[1] Prijedlog je izradio njezin član Nikola Škrlec Lomnički u sporazumu s Josipom Majláthom, županom severinskim i prvim gubernatorom riječkim, saslušavši prije želje Riječana samih. Gl. o tom: Rački, Rijeka prema Hrvatskoj. Zagreb 1867. i Šišić, Abregé de l' histoire politique de Rieka — Fiume. Paris 1919.

Marija Terezija umrla je 29. novembra 1780., ostavivši dva sina, Josipa i Leopolda.

IX.

CAR JOSIP II.

(1780.—1790.)

Opća karakteristika Josipova vladanja. Kad je Marija Terezija umrla, bješe njezin sin Josip — prvi vladar iz kuće Habsburško-Lotarinške — već davno njemačko-rimski car, a naslijedio je ugarsko-hrvatsko prijestolje na osnovi prava o nasljedstvu. Nastup njegov primiše svi potišteni društveni slojevi novim nadama, ali vladajući razred sa zabrinutošću i nepovjerenjem. Josip II. nije bio nov čovjek; još kao prijestolonasljednik jasno je pokazao, da u njemu živi drugi duh, negoli u njegovoj majci. Javno je mnijenje dakle moglo slutiti, da promjena na prijestolju taj put znači i promjenu sistema, ma da se tada još nije ništa zgodilo, pače novi je vladar reskriptom od 30. novembra 1780. uvjeravao ugarske i hrvatske staleže, da će njihova prava poštivati. Šta više, neke su se ugarske oblasti uzele spremati za sabor i krunisanje, koje su tobože očekivali za 25. juna 1781.; ali već u najskorije vrijeme sve je pošlo drugim putem. Josip II. htjede i Ugarskoj i Hrvatskoj da ostane carem s težnjom, da dovrši posao, što ga je započela njegova mati. Kad je stupio na prijestolje, bilo mu je 40 godina, i premda je na njegov odgoj otac njegov, prosvijetljeni car Franjo, imao snažna utjecaja, duševno je Josip ipak više sličio materi, na koju je sjećao i svojom spoljašnjošću. Bješe pristao muž, zdrav i dobrih manira, ma da nije bio tako snažne tjelesne građe, da bi bio mogao stalno podnositi tegobe prekomjerna rada. Pa ipak htjede car tako reći vječno raditi, provodeći osam do deset sati u ozbiljnom, teškom i umornom radu, iz kojega bi onda rado pribjegavao u društvo obrazovane gospode i gospođa. I sâm bio je duhovit, šaljiv i satiričan, pače zbog nesmiljene njegove iskrenosti i volje za zabadanje držala ga je mati »čovjekom bez srca«. Inače bješe mu uzorom praktički pruski kralj Fridrik II., za kojim se povodio u svemu. I Josip II. kazivao je za sebe, da je prvi činovnik države i da je dobar vladar samo onaj, koji je pravi pravcati upravni činovnik i koji ne daje samo upute i smjerove, nego se i sam bavi svim poslovima, u sve se miješa i o svemu nastoji da bude lično obaviješten. Iza vijekova Josip II. prvi je habsburški vladar, koji je stupio u neposredni lični dodir s vojskom. Nije doduše postao vojskovođom, ali spoljašnjošću postade vojnik: zbacio je španjolsku nošnju

svojih predaka i stalno uzeo oblačiti vojničko odijelo. Od tuđih i novih ideja uzeo je, kao i mati njegova, samo ono, što je služilo njegovim vlastitim ciljevima i carskomu sistemu, kojemu je doduše modernizirao oblik, ali neoštećeno sačuvao jezgru. Iz ideje carske neograničene vlasti, koja stoji nad svim zakonima, kao i iz iskrene skrbi za dobrobit podanikâ, potekla su sva njegova djela, reforme i borbe s crkvom i sa staleštvom, koje je politički htio uništiti, ali je ipak želio, da se uzdrži premoć aristokracije u društvu.

Još u 19. godini porodi mu se u glavi misao, da će, kad stupi na prijestô, sebi pribaviti od svojih zemalja neograničenu vlast na deset godina, pa da će u to vrijeme bez njihova sudjelovanja provesti sve svoje namjere. Kad je sjeo na prijestô, nije više tražio ničijega ovlaštenja, već je počeo raditi po svom uvjerenju. Učinio je dosta korisna, valjana i blagotvorna, te je prvi habsburški vladar, koji je htio da apsolutizmu podade plemenitiji moralni sadržaj i da mu ucijepi pojam dužnosti spram podanikâ. On htjede da učini svoje narode bogatima i kulturnima, doduše ne toliko zbog njih samih, koliko za to, da otvori obilnija vrela prihodâ svojoj spoljašnjoj osvajalačkoj politici. Konačna pak svrha njegovih djela bijaše, ujedinjenje i stopljenje svih habsburških zemalja u jednu zasebnu njemačku državu, pa je stoga sve svoje reforme i prosuđivao prema tome, koliko odgovaraju ovoj konačnoj svrsi i koliko mu povećavaju financijalna i vojnička pomoćna sredstva. Što se tiče Ugarske i Hrvatske, car Josip je kao prijestolonasljednik i majčin suvladar po više puta proputovao obje zemlje (tako Slavoniju 1768., a Hrvatsku 1775. i 1776.),[1] proučio njihove prilike i upoznao se sa željama i potrebama puka i raznih društvenih slojeva. Uostalom odgojiteljem bješe mu u mladosti hrvatski ban grof Karlo Batthyány (1742.—1756.), koji ga je uputio ne samo u razne vojničke poslove, nego napose još i u hrvatske i ugarske političke prilike. Dobru volju za ove zemlje pokazao je još kao mladić rekavši, da treba unapređivati pučanstvo, obrt, trgovinu i nastavu, i to tako, da se ukloni bojazan, kao da ih hoće lišiti privilegijâ. Pače on je katkada govorio, kako želi da pođe stopama kralja Matijaša I. Korvina, e bi stekao pridjev »pravednoga«. Da su mu namjere bile plemenite i da od vremena Matijaša I. nije bilo na prijestolu vladara, koji bi dobrobit svojih podanika nosio na srcu s više mara i ozbiljnosti, o tom ne može da bude sumnje. Samo je sve ono, što je stvorio ili htio da stvori, imalo da služi tuđinskoj svrsi, to jest stopljenju Ugarske i Hrvatske s austrij-

[1] U Zagrebu bio je car Josip II. prvi puta 24. aprila 1775., drugi put 24. juna 1786.

skim zemljama, a time je došao u najžešću opreku s najsvetijim osjećajima onih, koji su u tim pofrancuženim, ponijemčenim i polatinjenim zemljama još ostali dobri rodoljubi. Josip naime htjede da dade potištenim slojevima slobodu, ali u zamjenu da im oduzme sve ideale; to je tragika njegova života. Došao je u sukob s takovom silom, koja je za vladanja njegove matere bila još slaba, ali mu se sada već opirala, pače ona će ga konačno uz pomoć međunarodnih prilika i oboriti. Ta sila bješe narodna svijest, a ne staleštvo, koje je još Marija Terezija sapela, a Josip držao već mrtvim. Kako znamo, Marija Terezija nije više poslije 1764. sazivala požunskih sabora, a sve je reforme provodila bez sudjelovanja staležâ. Sada su se javljali pisci, koji su u raznim varijacijama raspravljali teoriju novoga apsolutizma. Pisali su, da je krunisanje puka ceremonija, da kraljevska zavjernica kralja ne veže, da je sabor štetan po državu, privilegiji i prava plemstva da ne vrijede, a vladarova je dužnost, da ih ukine. Ovakim naucima bješe zasićen zrak, u kojem se kretao car Josip. Širili su ih ne samo poluslužbeni organi, i nije samo velikaško društvo tako mislilo, nego i gdjekoji niži ljudi jakih ambicija. Pod ovakim utjecajem odrastao je prijestolonasljednik Josip, a kad je došao na prijestolje, ubrzo je zaboravio, da bi se imao krunisati i položiti zakletvu na zakone Ugarske i Hrvatske. Njegova ga okolina uvjeravaše, da kao nasljedni kralj ne treba da se kruni. Samo je on u ovom pitanju poštenije mislio od svojih savjetnika, koji su dokazivali, da krunidbena zavjernica kralja ne veže, pa baš zato, što je svetost zakletve uzimao ozbiljno, nije se dao krunisati. No dobrza je predvidao, da će mu zbog toga i najbolje njegove namjere naići na žestok otpor. Ipak se nadao uspjehu, imajući pred očima tri okolnosti: prvo, razmirice između katolika i protestanata u Ugarskoj, onda između velikašâ i nižega plemstva u Ugari u Hrvatskoj; drugo, bunu, koja je imala da bukne među kmetovima protiv plemstva; treće, vojsku pod oružjem. Ohrabren ovim nadama započe Josip odmah po nastupu na prijestolje da izvodi svoje davno promozgane osnove. Mogao je računati na velik broj ugarskih i hrvatskih velikaša, pa mu stoga nije bilo potrebno, da se posluži tuđincima.

Crkvene reforme. Svoj rad započe ondje, gdje bi bio po njegovu mišljenju najnužniji, naime na polju crkvene politike. Kod toga bila mu je glavna svrha, da podvrgne katoličku crkvu državnoj vlasti i da zbliži pojedine konfesije. Odmah poslije nastupa upozori ugarsku dvorsku kancelariju, da u vjerskim stvarima postupa liberalnije. Već je onda bio doduše odlučio, da će protestante učiniti ravnopravne s katolicima, ali ipak tako, da time katolička crkva ne trpi štete. Plod toga bijaše 25. oktobra 1781. izdani patent o vjerskoj toleranciji, kojim objavi svim oblastima, da proširuje slobodu vjeroispovijedanja i

jednakost prava na članove sviju konfesija. Ova im naredba daje pravo, da obnašaju sve javne službe, pače da dolaze na sveučilišne i druge velikoškolske katedre, omogućuje im osnivanje crkvenih općina i dopušta prijelaz na protestantizam. Car sam reče, da tim patentom želi postići »bratsku slogu među pučanstvom države različitih vjera«. Njime su sada stekli i Židovi punu ravnopravnost. Sada su osnovane njihove crkvene općine i podignute škole pod nadzorom oblasti; dopušteno im bješe, da se bave obrtom, da se oblače kao i drugi, ali im je car nametnuo njemački jezik, zabranivši hebrejski, i njemačka prezimena.[1] I grčko-istočni Srbi i Grci osnovaše sada (1786.) u Zagrebu svoju vjersku općinu i parohiju, vodeći od 1788. dalje svoje matice crkveno-slavenskim jezikom, a 1793. otkupiše od gradske općine crkvu sv. Margarete, koju slijedeće godine posvetiše kao svoju crkvu sv. Preobraženja.

Uporedo s naredbom o toleranciji proveo je car Josip i u katoličkoj crkvi dalekosežne promjene, kad ju je na osnovi patronatskoga prava stavio pod utjecaj države naredbom zvanom »ius placeti« (30. marta 1781.) odredivši, da se pisma papina, upravljena na ugarsku i hrvatsku crkvu, smiju proglasiti samo onda, ako su prije toga stekla vladarovo odobrenje. Pored toga započeo je mnogo većih i manjih reforama, stavljajući sve više u službu države katolički kler. Zasebnim je naime naredbama normirao crkvene obrede, blagdane, ophode i postove, pa se konačno stao miješati i u porodične i privatne prilike.[2] I tako se u tom sitnom radu razdrobio njegov široki vidokrug i promišljeni sud, pobuđujući protiv sebe ogorčenje pobožne mase, a izrugivanje s protivne strane zbog pretjeranosti. Sam Fridrik II., pruski kralj, porugljivo ga je nazivao »sakristanom«. Ove reforme bile su razlogom, da je početkom 1782. pošao u Beč sam papa Pio VI., ne bi li cara odvratio s toga puta. No ma da je ovaj posjet izazvao u cijeloj Evropi ogromnu senzaciju, ipak nije urodio nikakim plodom, jer je Josip i dalje išao svojim putem. Raskrstio se s postupkom svoje matere, koja je visoka crkvena dostojanstva dijelila članovima velikaških familija, pa je davao ta mjesta, kako sam reče, samo »prema sposobnostima i čistom moralu«. Da između biskupâ i njihovih vjernika nastane intimniji saobraćaj, nije trpio, da koji biskup uživa više beneficija. Stoga je dao (1784.) popisati dohotke visokoga

---

[1] Pravnik Imbro Domin kaže za Židove: »Niti videti se dati vu horvatske i slavonske zemlje tja do Jožefa II. ni im bilo slobodno«; up. Bresztyenszki, Izraelićani i vršenje patronatskoga prava. Zagreb 1890., str. 6. Prva židovska općina podignuta je u Varaždinu oko 1785., a u Zagrebu tek 1806. Prije toga dolazili su samo prolazno u zemlju trgovine radi.

[2] On je, primjerice, izdao naredbu, kojom se zabranjuje ženama nositi steznik (Mieder).

klera i ostale crkvene imovine svjetovnoga i redovničkoga svećenstva.[1] Uz obilne crkvene prihode imao je visoki kler i bezbroj javnih časti; gotovo svaki biskup u Ugarskoj bijaše još i veliki župan, a kod dvorske kancelarije bijaše barem jedan. Kod vlade (ugarske i hrvatske), banskoga suda i drugih mjesta također vazda po jedan ili više članova visokoga klera, koji su svi za te službe dobivali plaću. To je sada dokinuto s motivacijom, da svećenik imade ostati samo ono, što jest, naime svećenik. Budući da se za siromaštvo niže svećenstvo nitko nije brinuo, car odluči, da će mu posvetiti zasebnu pažnju. Dao je dakle popisati dohodak župnikâ i istražiti, gdje treba da se podignu nove župe i kapelanije. Kad je taj popis iznio znatne brojeve,[2] a dušobrižnici poslaše molbenice, da im se odredi bar minimum dohotka, car se odlučio na veoma sudbonosan korak. Za provedbu te osnove trebalo je mnogo novaca, a car ih je odlučio tako namaknuti, da je po primjeru Isusovačkog reda (1773.) dokinuo sve muške i ženske redove, koji se nijesu bavili njegovanjem bolesnikâ ili nastavom, a onda imovinu njihovu zaplijenio (1782.). Sada biše dokinuti čuveni pavlinski samostani u Lepoglavi i Remetama (1784.), pa Klarisâ u Zagrebu (1782.) i toliki drugi širom Hrvatske i Slavonije. Golemu imovinu njihovu preuze ugarsko namjesničko vijeće i upotrebi je u svrhe vjerozakonskoga fonda (cassa parochorum) i naukovnoga (fundus studiorum). I odgoj svećenstva također stavi car pod državni nadzor, osnovavši u tu svrhu generalno sjemenište; takovo bi osnovano za Hrvatsku u Zagrebu (1784.), no dobrza ga dokine i odredi, da Peštansko ima da služi za cijelu Ugarsku i Hrvatsku.

Političke reforme. Od političkih reforma car je najprije pokušao, da dokine kmetstvo, i to samo u Erdelju, ali odgovor bješe otvorena buna onamošnjih Rumuna. To iskustvo navede cara na misao, da se kmetstvo može dokinuti tek poslije reorganizacije uprave, koja mu je veoma smetala već kod prvih crkvenih reforama. Ustavnim putem, naime uz suradnju sabora, toga ne htjede da učini, ne toliko što se plašio otpora staležâ, koliko zato, što je u njemu prevladalo mišljenje, da se č i t a v s t a l e š k i s i s t e m i s t a r o z a k o n o d a v s t v o i m a d o k i n u t i. Osobito je mrzio županije, jer su one njegove naredbe učinile predmetom »ekspedicije«, a ne »egzekucije«, to jest samo primale, a ne proglašivale i provodile. Stoga odluči (1783.), da će ugarske i hrvatske javne časti podijeliti Nijemcima i drugim tuđincima, a domaće činovništvo premjestiti u austrijske zemlje, pa ća u Belgiju. U tom raspolo-

---

[1] Po tom je popisu prihod zagrebačkoga biskupa tada iznosio 20.000 forinti.

[2] Za Ugarsku i Hrvatsku računalo se da treba 950 novih župa i 559 kapelanija.

ženju obarao je sve, što mu je stajalo na putu, jer je to razaranje i inače odgovaralo njegovu konačnom političkom cilju, ideji jedinstvene monarhije. Stoga je vladu usredotočio u Beču, dok je u pojedinim zemljama htio da ima tek zemaljske vrhovne oblasti, koje su imale da rade pod vodstvom centralne bečke vlade. U duhu toga sistema dade premjestiti krunu sv. Stjepana u Beč, smatrajući je jednostavnom starinom, kojoj je mjesto u muzeju. Stoga je i smjesti (1784.) u carsku riznicu među ostale krune, što su se ondje čuvale. Na taj glas nasta silno uzbuđenje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali car ne mareći za sve to pođe dalje svojim putem. Prije svega naredi (26. aprila 1784.), da će ubuduće njemački jezik biti službenim u čitavoj državi, a dvorska kancelarija, komora i ugarsko namjesničko vijeće imadu već od 1. novembra njime uredovati; od 1786. počevši postaje on uredovnim u svim županijama, ugarskim i hrvatskim, a poslije dalje tri godine više nitko ne može da bude ni činovnik ni svećenik, koji ga ne zna. Na tu naredbu skočiše listom sve ugarske i hrvatske županije i uložiše žestok prosvjed. Sada je došao red na njih, a zamislio ih je tako preudesiti, da će one morati točno i strogo provoditi reforme »bez obzira na prošlost i sadašnjost«. Najprije premjesti namjesničko vijeće u Budim, sjedinivši s njime vrhovnu financijalnu oblast, naime ugarsku komoru. Potom razdijeli (1785.) Ugarsku i Hrvatsku na deset okružja (circulus), od kojih se svako sastojalo od nekoliko županija. Tom prilikom budu Hrvatska i Slavonija raskinute, jer je Slavonija sa baranjskom županijom potpadala pod Pečuh, dok je Hrvatska sa zaladskom županijom sačinjavala sa sijelom u Zagrebu zasebno okružje. Na čelu je svakomu stajao kraljevski povjerenik (director), a taj je imenovao podžupane, dok je ostale činovnike i dalje birala županijska skupština, no kraljevski ih je povjerenik mogao svrgnuti ili zamijeniti drugima, kadgod je htio. Sada je banska čast postojala samo po imenu, jer grof Franjo Balassa de Gyármáth (1785.—1790.) bijaše zapravo carev povjerenik vladajući nasilno bez sabora. Kad je ovako iz temelja preudesio upravu, dokine car Josip (25. augusta 1785.) kmetstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Zauvijek je sada izbrisano ime kmet, koji mogaše slobodno seliti i ženiti se bez privole vlastelina, učiti zanat, polaziti školu, birati zvanje i slobodno raspolagati svojom pokretnom imovinom. Nitko ga više nije mogao otjerati sa zemljišta ili siliti na rabotu. To je doduše velik napredak spram dotadanjega stanja, ali ipak još ne učini bivšega kmeta vlasnikom zemljišta. Drugi znatni momenat u preustrojstvo uprave bijaše, da je sudstvo odijeljeno od uprave, a kr. slobodni gradovi da su uvršteni u novi sudstveni sistem. Nadalje je car dokinuo smrtnu kazan i torturu te uopće popravio i ubrzao sudski postupak. Preustrojstvo uprave i pravosuđa htjede car da dovrši porez-

nom reformom, to jest oživotvorenjem opće porezne dužnosti. U tu je svrhu odredio, da se popiše pučanstvo i točno izmjeri zemlja (1788.), što je izazvalo velikih nemira u Ugarskoj i Hrvatskoj, i samo je brahijalnom silom uspjelo obaviti posao.[1] Međutim za Hrvatsku još je od presudne važnosti, kad je car dokinuo (20. marta 1786.) severinsku županiju; tom je prilikom njezin sjeverni dio (to jest Gorski kotar) pridijelio županiji zagrebačkoj, a od svega primorja uredio zasebnu oblast zvanu Ugarsko primorje (littorale Hungaricum), koje se sastojalo od tri kotara: riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga, a upravljao je njime riječki gubernator. Sada su na Rijeci bile dvije oblasti: gubernij za trgovinu i zdravstvene poslove i gradsko vijeće za upravne. Obje pak bile su podvržene ugarskoj vladi, jedino u sudbenim poslovima još je i sada vrijedio kao sud više molbe zagrebački okružni stol, koji je zamijenio od cara Josipa 1787. dokinuti banski stol (do 1790.).

Turski rat i slom carevih reforama. Ipak je najveći dio svih tih naglo izvođenih reforama ostao konačno bez uspjeha, i to zbog nesrećne spoljašnje politike careve. Pored holandijskih i pruskih zapletaja, najkobniji je svakako turski rat (1787.—1791.), u koji se Josip morao protiv svoje volje upustiti kao saveznik ruske carice Katarine II., koja naumi Turke protjerati iz Evrope. Tom prilikom imale su Josipa zapasti Srbija, Bosna i Hercegovina. Uza sve to, što je car sabrao veliku vojsku (245.000 pješaka, 36.000 konjanika i 900 topova) i što su mu se pridružile ustaše po Srbiji, Bosni i Hercegovini, pače i Crna Gora, a carski general Laudon zauzeo Beograd (8. oktobra 1789.), vojna nije uspjela. Zbog toga trebalo je namaknuti novaka i živeža za dalji rat, našto se car nađe prinuđenim, da napusti uređenje okružja i sazove stare ugarske i hrvatske županije u skupštine. Na tim se skupštinama stalo bučno zahtijevati saziv sabora, pače carski činovnici biše otjerani, a njemački jezik dokinut. Zemlja je stajala na pragu potpune bune. Kad to vidje car, koga je slomila teška bolest, što ju je zadobio na srijemskom močvarnom taborištu, izdade najprije (18. decembra 1789.) naredbu, kojom obeća saziv sabora, a deset dana docnije (28. decembra) vrati zasebnom naredbom Ugrima i Hrvatima ustav, kaki je zatekao u onaj čas, kad je stupio na prijestolje; izuzeti biše od toga samo patent o toleranciji i dokinuće kmetstva. Osim toga car još obeća, da će diljem godine 1791. sazvati krunidbeni sabor i izdati krunidbenu zavjernicu. Da se vidi ozbiljnost njegove nakane, dade odmah otpremiti krunu sv. Stjepana u Ugarsku, gdje je ona velikim veseljem i slavljem dočekana. I u Hrvatskoj bijaše radost s vraćena ustava

---

[1] Po tom je popisu Zagreb imao 7000 duša.

općena, a uveća ju još i bijeg bana Balasse iz Zagreba, »ispred bijesa mladeži«, kako kaže suvremeni pisac, grof Adam Oršić. Međutim dan prije, negoli je stigla kruna sv. Stjepana u Budim, umre car Josip II. (20. februara 1790.).

X.

NUTARNJE STANJE KRALJEVSTVA HRVATSKOGA

(od 1526. do 1790.).

Ime i grb. Sve do druge polovice XVI. stoljeća još su se razlikovala oba upravna teritorija: regnum Dalmatiae et Croatiae i regnum Sclavoniae. No potkraj istoga vijeka stopiše se oni u jednu političko-upravnu cjelinu kao regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, a taj se diplomatski naziv održa sve do 1918. Sada je ime Hrvatska preneseno još i na čitavu sredovječnu Slavoniju do Drave, u koliko nije njome nekoć vladao Turčin, a pod Slavonijom stao se razumijevati sav ostali teritorij, dalje na istok sve do Zemuna. U isto vrijeme (u XVI. i XVII. vijeku) nosila je ime Dalmacija senjska (uskočka) kapetanija, naime hrvatsko primorje od ušća Zrmanje sve do Bakra, pa Vinodol, Prozor, Otočac i Brinj u unutrašnosti.[1] Očito se išlo za tim, da bi se opravdao naziv »Dalmacija, Hrvatska i Slavonija«. U ovo doba nasta i u kraljevskom naslovu važna promjena u toliko, što je Ferdinand I. od g. 1529. uvrštavao u nj još i Slavoniju (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae rex). Ferdinand I. bez sumnje htjede da time u doba borbâ s kraljem Ivanom Zapoljskim, koji je baš u Slavoniji (in regno Sclavoniae) imao jaku stranku, vidljivo pokaže svoje zakonito pravo i vlast.

Kao grb uze sjedinjeni hrvatsko-slavonski sabor (od septembra 1558.) upotrebljavati onaj, što ga je kralj Vladislav II. još 1496. potvrdio Slavoniji, naime kunu u bijegu između dviju rijeka (Drave i Save) sa zvijezdom (Marsom) u znak hrabrosti. Ovim se grbom kao zemaljskim (sigillum regni) sabor hrvatski služio sve do godine 1847., dok je zasebni hrvatsko-dalmatinski sabor do jula 1558. (kad se posljednji put sastao u Steničnjaku) upotrebljavao kao »sigillum regni« hrvatski, to jest srebrne i crvene kocke. Budući da su hrvatski staleži došli u Slavoniju k slavonskima, sasvim je razumljivo, da su onda i prihvatili njihov dojakošnji grb kao »zemaljski«. Ali zato nijesu zaboravljeni ni hrvatski ni dalmatinski, a 1616. nalazimo ih sva tri zajedno na taliru kralja Matijaša II.

---

[1] Gl. o tom zak. čl. XXXII. : 1596. (Kukuljević, Iura regni, III, 43), Lopašić, Spom. hrvat. Krajine II, 344 i Valvasor, Ehre IV, 79.

Granice kraljevstva hrvatskoga nijesu ni u to doba bile stalne. Najuže bijahu početkom XVII. vijeka,[1] a odonda stale su se uz srećne ratove s Turcima sve to većma širiti.[2] Najveće prostranstvo stigoše obnovljenjem i sjedinjenjem triju slavonskih županija (1745.) pa uređenjem severinske (1776.). Sada se Hrvatska širila od mora do Iloka, dijeleći se na sedam županija: severinsku (danas zapadni dio modruško-riječke bez Senja), zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku, kojima su granice otprilike odgovarale današnjima, izuzevši dašto južne dijelove, koji su pripali Krajini. Ostatak zemlje do Zrmanje (današnja ličko-krbavska županija), Une i Save do Zemuna pak Dunavom do Petrovaradina, sačinjavao je Vojnu Krajinu, koja u upravnom obziru nije pripadala Hrvatskoj.

Narod. I u narodnosnom pogledu nastale su u to doba znatne promjene. Ma da je golemo mnoštvo Hrvatâ tijekom XVI. stoljeća ostavilo ugroženu svoju domovinu, naročito današnju sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu i Pounje, odselivši se u zapadnu Ugarsku i u Austriju, a neki ća u Moravsku i u južnu Italiju, ipak bijahu Hrvati i sada glavni elemenat u zemlji, i to ne samo u slobodnoj, nego znatnim dijelom i u pokorenoj turskoj Hrvatskoj. Uz njih sjedili su u XVII. i XVIII. vijeku mnogobrojni doseljenici, koje iz turskoga doba, koje iz doba njemačke prevlasti. U prvom su redu Srbi (Vlasi, Valachi, Rasciani sive Serviani, Sirfen), koji naseliše većim dijelom svu hrvatsku Krajinu, onda Slavoniju i Srijem (naročito 1690. i 1737.). U onim stranama, gdje nije bilo Vojne Krajine i gdje nikad nijesu Turci vladali, a tako i u stranama podalje od turskoga susjedstva (kao u hrvatskom Zagorju i južno od Zagreba do Kupe), nije bilo Srbâ. Nadalje napučiše gradove, naročito u Slavoniji, Nijemci, i to kao obrtnici i trgovci, ili kao časnici i službenici. Ti su se Nijemci ponajviše doselili iz južno-njemačkih (ili švapskih) krajeva, tako iz gornje Austrije, Moravske i Württemberga. Neki gradovi, kao Osijek i Petrovaradin u Slavoniji, bili su u drugoj polovici XVIII. vijeka tako reći čisto njemački.[3] Madžari naseliše se (od česti još u tursko doba) samo po nekim slavonskim selima uz Dravu i Dunav, a Arbanasi (Klimente) samo u dva sela: Nikincima i Hrtkovcima u Srijemu (1737.).

Društvo se i sada raspadalo na slobodne i neslobodne ljude, kao u vrijeme prije 1526. Slobodni bili su plemići, svećenstvo i građani po

---

[1] Gl. gore str. 246.

[2] Izraza »reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae« nestaje iz saborskih zapisnika poslije Karlovačkoga mira.

[3] Nešto prije 1777. prošao je Slavonijom učeni Saksonac Taube; on kaže u svom djelu o Slavoniji (Beschreibung Slavoniens I, Leipzig 1777., str. 63): »Zu Esseck und Peterwardein höret man fast nichts als deutsch«.

kr. slob. gradovima. Plemstvo se dijelilo u velikaše (magnate) i niže plemstvo. Staro prekogvozdansko hrvatsko plemstvo većinom je za turskih ratova ili izumrlo ili se iselilo u Ugarsku i Austriju. U Ugarskoj dobiše iznajprije pridjev Horváth (cognomine Chrovatus), pridržavši pravo svoje ime (tako Horváth-Petričević), no docnije ga zanemariše, pa je ponajviše ostalo samo Horváth. Isto su tako i u Austriji zvali hrvatske iseljenike Krabat (genant Krabath), samo što se ovdje brzo zaboravio taj dodatak, a ostalo je pravo ime, obično pravopisno izobličeno (tako Kollonitsch). No pored iseljenika ističu se u Hrvatskoj Novoga Vijeka i neki doseljenici. Još u početku XVI. vijeka razgrani se u Slavoniji madžarska porodica Erdődy, kad je kardinal i ostrogonski nadbiskup Toma Erdődy († 1521.) ostavio sinu brata Nikole Petru golema svoja slavonska imanja, naročito Jastrebarsko i Moslavinu (odatle pridjev de Monoszló). Ovaj je Petar praotac hrvatske grane ove porodice, a već istoimeni sin njegov, docniji ban Petar Erdődy, steče još Cesargrad i druga imanja, dok je njegov sin ban Toma Erdődy postao (1607.) nasljednim županom varaždinskim. Ta je čast potom ostala u rukama ove porodice sve do 1845. U XVII. vijeku doseli se u Slavoniju i obitelj Rauch, podrijetlom iz Erdelja.[1] Međutim poslije Karlovačkoga mira dvor je obdario golemim imanjima u oslobođenoj Slavoniji mnoge strane plemiće, a neki su ih stekli i kupnjom od austrijske komore. Sada dođe u posjed kneza Livija Odeschalchija iločko vlastelinstvo (1697.), i to kao zasebno »herceštvo srijemsko« (ducatus Sirmii), unatoč živomu prosvjedu hrvatskoga sabora. Virovitičko vlastelinstvo dobio je grof Cordona, ali ga docnije (1745.) prodade barunu Marku Pejačeviću, valpovačko i petrijevačko stekao je barun Prandau; našičko grof Odoyer [ali ga njegova udovica prodade (1732.) barunu Josipu Pejačeviću], orahovačko barun Marko Pejačević (ali ga 1742. prodade Dimitriju Mihajloviću); siračko (docnije daruvarsko) grof Janković,[2] a vukovarsko grof Eltz iz Mainza. U XVIII. vijeku doseliše se u Hrvatsku i baruni Kulmeri iz Štajerske pa grofovi Sermage iz Francuske (iz Besançon-a). Svi su ti strani rodovi, prije negoli su mogli vršiti plemićka prava na tlu kraljevstva hrvatskoga, trebali da steku od hrvatskoga sabora indigenat i inkolat, to jest, da ih sabor proglasi i prizna urođenim plemićima.

---

[1] Kralj Ferdinand učini plemićima sibinjske građane Levina, Jurja i Blaža s pridjevkom de Nyék 28. maja 1557. Barunom postade 6. apr. 1763. Pavao Rauch, krajiški pukovnik.

[2] Kroz sav Srednji Vijek i kasnije zvao se današnji Daruvar Podborje. Kad tude sagradi grof Janković kaštel, dade mu po ždralu, što ga je imao u grbu, ime Daruvár (daru madž. ždral), a po njemu se onda tako nazva i mjesto.

Inače bijaše život neplemenitih ljudi i sada isti kao u doba prije 1526., a tako je ostalo sve do urbara Marije Terezije i Josipa II., ali to bješe u glavnom samo privremeno olakšanje.

Katolička crkva. U crkvenom obziru preturila je Hrvatska u to doba mnoge nevolje i silovite promjene. Tečajem XVI. vijeka nestalo je srijemske, kninske[1] i modruške biskupije. Senjska je bijedno životarila uz more, a s opsegom zagrebačke biskupije gotovo se podudarao i opseg »ostataka« Hrvatske. Hrvati su uza sve nevolje ipak ostali vjerni vjeri svojih otaca, koja im bijaše štit i najuzvišenija obrana i nada u borbi za opstanak. Poslije oslobođenja Like i Krbave, Pounja i Slavonije moglo se opet pomišljati na neku obnovu staroga stanja. Tako je Hrvatska u XVIII. vijeku obuhvatala pet biskupija. Senjska sterala se (kao danas) po svemu primorju, Lici, Krbavi i po čitavoj zemlji do Kapele. Zagrebačka (kao danas) proširila se do Une a u Slavoniju do Našica, Voćina, Orahovice i Požege. Bosansko-đakovačka obuhvataše Đakovo i okolicu (Đakovštinu). Pečujska zapremaše najveći dio Slavonije od Donjega Miholjca, Valpova, Čepina i Vinkovaca sve do Vukovara, Županje i Morovića. Srijemska okupila je oko sebe ostatak sa Zemunom i Ilokom, a s Petrovaradinom kao središtem. Nu pod kraj XVIII. vijeka proširi se đakovačka biskupija gotovo po čitavoj Slavoniji na račun pečujske, koja bi ograničena na jedan dio Podravine između Valpova i Čepina, a 1773. primi u se još i biskupiju srijemsku poslije njezina dokinuća. Otada nosi njezin biskup naslov bosansko-đakovačko-srijemskoga. Od redova najviše ih je propalo za turske prevlasti, a održaše se samo Franjevci, naročito u Slavoniji, gdje su dugo vremena (a od česti još i danas) imali kao u tursko doba župe u svojim rukama, pa Isusovci po nekim gradovima, tako u Zagrebu, Varaždinu, Požegi i Osijeku do dokinuća reda (1773.). Drugi neki preostali redovi, naročito za hrvatsku prosvjetu toliko zaslužni Pavlini i Dominikanci od muških, a Klarise od ženskih, bili su dokinuti za vladanja Josipa II. Novi kalendar pape Grgura XIII. uveden je u Hrvatskoj nalogom kralja Rudolfa u februaru 1584., ali s provedbom išlo je veoma teško. Stoga kad je požunski sabor 1587. stvorio zakonski članak o upotrebi novoga kalendara u Ugarskoj (zak. čl. XXVIII. : 1587.), učini to i hrvatski (u Zagrebu 24. jula 1588.) zaprijetivši se globom od 200 for. onima, koji bi se još i dalje držali staroga kalendara. U turskoj Slavoniji i Bosni uveden je novi kalendar među katolike tek u prvoj polovici XVII. vijeka nastojanjem Franjevaca, ali samo poslije teških napora, budući da su ih Turci i grčko-istočni Srbi u narodu crnili, da tobože »šire novu vjeru«.

---

[1] Naslov se održao sve do danas. U prvi kraj bio je kninski biskup opat topuski, tako Andrija Tuškanić (gl. gore str. 234).

Protestantizam. Pored sve pažnje hrvatskoga klera i plemstva, ipak se i po Hrvatskoj stade širiti protestantizam. U prvoj polovici XVI. vijeka nema mu traga, istom u drugoj polovici nalazimo privrženika njegovih među Hrvatima, poglavito među plemićima i građanima. S tim je pokretom u svezi štajerski barun Ivan Ungnad, koji je dulje vremena bio zapovjednik hrvatske i slavonske Krajine. Pod starost preseli se u Württemberg i osnova u Urachu kraj Tübingena štampariju s latinskim, glagolskim i ćirilovskim pismenima, izdavajući na slovenačkom i hrvatskom jeziku crkvene knjige po nauku protestantskom. Uza nj pristade osnivač slovenačke književnosti Primož Trubar, Istranin Stjepan Konzul, Antun Dalmatin i umni Matija Franković (Flacius Illyricus), koji su na tim knjigama radili. No glavna pomoć i potpora dolazila im je od samoga kraljevića Maksimilijana, jer on bijaše tada veoma sklon novoj vjeri. Misao im je bila, proširiti protestantizam po cijelom Balkanskom poluotoku, pače i među Turcima, budući da se hrvatskim jezikom govori »sve do Carigrada«, kazivahu oni.[1] I odista, protestantskih se knjiga raširilo veoma mnogo među Hrvatima. Novoj su se vjeri odazvali i neki velikaši, kao ban Petar Erdődy, sigetski junak Zrinski, a naročito sin njegov Juraj, koji osnova u međumurskom Nedelišću štampariju, pa i susjedgradski silnik Franjo Tahi umr'o je kao »heretik«. Nova je vjera našla i privrženika među građanima, naročito u Zagrebu, Koprivnici i Varaždinu, pače i na hrvatskom primorju bješe u XVI. vijeku mnoštvo novovjeraca među Hrvatima. Glavni razlog toj pojavi valja ipak tražiti u tom, što se protestantizam služio hrvatskim umjesto latinskim jezikom, a uz to dopušta svećenstvu ženidbu. Protiv njega dobrza ustade katolički kler, a naročito zagrebački biskup Šimun Bratulić, dozvavši Isusovce u Hrvatsku. Kleru se pridružiše i staleži, a onda se i sabor digao protiv »heretikâ« velikom žestinom i ogorčenjem (1604.), isposlovavši konačno za Hrvatsku zakon, kojim bješe jedino crkva katolička priznata kao dopuštena na hrvatskom tlu.[2] Stoga su ugarski staleži, kad uzeše nastojati da protestantizmu pribave i u Hrvatskoj ravnopravnost, naišli kod Hrvatâ na žestok otpor, pače na požunskom saboru (1608.) reče grof Toma Erdődy, izvukavši mač: »Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu, ako nam stupi na vrata; još imamo tri rijeke, Savu, Dravu i Kupu; jednu ćemo tim novim gostima dati da piju«. I odista energičnoj akciji hrvatskoga

---

[1] Gl. Kostrenčić: Urkundliche Beiträge (1559.—1565.), Beč 1874., str. 2: »Dieselb (sc. Crobatisch sprach) ist ersehen und befunden, dass die durch ganz Dalmatien nach dem Adrianischen meer, dergleichen durch Krobaten, Wossner (= Bosna), Sirffey (= Srbija) und derselben ort pis auf Constantinopel verständig und genugsam sei«.

[2] Gl. o tom gore str. 252.

sabora i dozvanih Isusovaca, brzo je uspjelo uništiti u klici novu vjeru. Ipak ostavi ona nešto korisno iza sebe: na njezinoj se osnovi poče razvijati kajkavska hrvatska književnost. Inače je pojava protestantizma u nas samo kratkotrajna epizoda, koja je vršila izvjesni utjecaj na neke plemiće i neke građane (u Zagrebu, Varaždinu i Koprivnici), ama baš nikakova na široke narodne mase. U tom obziru on daleko zaostaje za onim, što ga je protestantizam vršio na susjedne Slovence, a da o Madžarima i ne govorimo.

Pravoslavna crkva. Njoj su pripadali doseljeni Srbi. U njihovu doseljenju u hrvatske zemlje valja razlikovati dva pravca. U starije vrijeme (u XVI. i XVII. vijeku) dolaze jedni iz bosanskoga pašaluka, ili ostadoše u njemu poslije izgona Turaka, a doveli su ih amo Turci iz južne Srbije i sjeverne Makedonije kao raju, da im obradjuju zemlju i služe kao neredovite čete (martolozi[1]), jer su seljaci i drugi niži slojevi u sredovječnoj Srbiji, a još više u Bosni, primili Turke u neku ruku kao svoje osloboditelje od teških gospodskih poreza i drugih tereta.[2] Ti su Srbi — u spomenicima ponajviše zvani Vlasi,[3] — napučili sjevernu Dal-

---

[1] Taj naziv tumače jedni od grčkog ἀρματωλός = oboružan kršćanski stražar na Krajini, a drugi (s manje uspjeha) od ἁμαρτωλός = grješnik, lupež, palikuća.

[2] Na tu su važnu činjenicu upozorili srpski historici Mijatović, Stanojević i Vukićević.

[3] Međutim je Srbima bez sumnje bilo i takih, koji su podrijetlom bili Vlasi, to jest Rumuni, a uz to još i potomčad različite druge balkanske raje. Ali tada (u XVI. i XVII. vijeku) svi su oni već odavna bili posrbljeni, kako to nesumnjivo još i danas dokazuje njihov bujni i čisti jezik (bez ikakvih vlaških [rumunskih] riječi), a onda i značajni tip. Ovaj se snažni dokaz ne da i ne može nikakim doskočicama obići, a još se manje može ozbiljno uzeti, da je upravo ova glavna pojava, naime jezik i tip, posljedica doseljenja u hrvatske zemlje. Miješati Srbe-Vlahe (od XVI. do XVIII. vijeka) sa sredovječnim hrvatskim Vlasima (gl. gore str. 218) pogrješno je, jer osim što su i oni Vlasi bez sumnje po prirodi same stvari morali dijeliti sudbinu ostalih Hrvata, to jest ili su izginuli za bojeva, ili su se iselili, oni nam se javljaju u spomenicima kao katolici i čakavci. Tome nasuprot historijski spomenici već sredinom XVI. vijeka zovu ove Srbe »Rasciani sive Serviani atque Valachi«, njemački »Sirien« (Laszowski, Habs. spom. II, 409, 411; Šišić, Sab. spisi III, 163); a Slovenac Kuripešić (1532.) prolazeći Bosnom kaže, da tamo ima pored katolikâ (»die alten Wossner«) i muslimâ (»die rechten Turggen«) još i »Surfen (= Srbi), die nennen sie Wallachen und wir nennens Zistizu (= Čiči) oder Martalosen. Die kamen von dem ort Smedravo (= Smederevo) und Kriechisch Weissenburg (= Beograd) und haben Sant Pauls glauben (= grč. ist.)« (gl. Itinerarium, izdanje grofice Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910., str. 34—35). Istina je, da je u izvorima od XVI. do XVIII. vijeka naziv Vlasi običajniji, ali i ovi pomenuti podaci (a takovih ima još više za XVI. vijek) dovoljni su, da se vidi, da su Hrvati u Habsburškoj Hrvatskoj već u XVI. vijeku dobro znali za pravo podrijetlo tih »Vlaha«, i da oni nijesu isto, što i sredovječni hrvatski Vlasi. Češća upotreba imena Vlah dakle znači samo upotrebu običnijega naziva. Baš to i jest razlog, da su se i oni sami tako zvali, kad su se obraćali na one, kojima su bili pod tim imenom bolje poznati, dok stil i sastav pisama njihovih također pokazuje sve

maciju, današnju zapadnu Hrvatsku i Bosnu, Pounje i Slavoniju do Đakovštine i Osijeka. Drugoga su pravca seobe Srba pod kraj XVII. i u XVIII. vijeku pod vodstvom dvojice patrijarha, Arsenija Crnojevića (1690.) i Arsenija Joanovića Šakabente (1737.), a cilj im bijaše južna Ugarska, Srijem i istočna Slavonija. Međutim za prve seobe (1690.), Srbi ne htjedoše prijeći preko Dunava i Save, sve dok im dvor nije dao garancije njihova državopravnoga i religioznog slobodnog položaja u novoj zemlji.

Prvo crkveno uređenje doseljenih Srba unutar granica turskoga carstva bijaše vezano jedino uz manastire. Najviše ih je bilo po Fruškoj gori u Srijemu, tako Hopovo i Krušedol, pa Ravanica i Grgetek. Ne zna se točno kad su podignuti, ali su bez sumnje već postojali početkom XVI. vijeka. Nadalje dizao se u Hrvatskoj Rmanj na Uni, u Dalmaciji Savina (kod Herceg-Novoga) i Arhanđelovac na Krki, dok se u Bosni pominje Papraća nedaleko od Zvornika. Viši kler bijaše isključivo kaluđerski, a niži, obični mirski, kojega bješe podosta među narodom. Godine 1557. uskrišena je još oko 1460. propala srpska pećka patrijaršija, a tom su joj prilikom podvrgnuti svi pripadnici pravoslavne crkve po svim zemljama sjeverozapadnoga dijela Balkanskoga poluotoka, gdjegod je vladao Turčin. Prvi patrijarh obnovljene pećke patrijaršije bješe Makarije, rođeni brat velikoga vezira Mehmeda Sokolovića. On osnova dvije episkopije: požeško-cerničku u manastiru Orahovici za Slavoniju i dabro-bosansku u Sarajevu za ostali dio bosanskoga pašaluka, naime za Hercegovinu i Bosnu, pa za Hrvatsku i Dalmaciju, u koliko su te zemlje bile u turskoj vlasti. Turci pomagahu vladike, pače oni su kadikad u sporazumu s njima nagonili i katolike, da ih priznadu svojim glavarima, naročito u doba, dok je katolički Beč bio vođa u turskim ratovima.[1] Razumije se, ovo nije redovita pojava, jer ima i mnogo primjera za dirljivo prijateljstvo između katoličkih franjevaca i pravoslavnih kaluđera i svećenika.

Godine 1595. (za »dugoga« turskoga rata) preseli se po dogovoru s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom, a posredovanjem varaždinskoga generala Ivana Ž. Herbersteina, vladika Vasilije iz Orahovice u varaždinski generalat i obnovi manastir Marču kod Čazme, da bude episkop-

---

forme onoga načina pisanja, kako su onda pisali oni, kojima šalju svoje molbe. Jesu li Srbi tada imali jaču ili slabiju narodnu svijest (u modernom smislu), to je sasvim sporedno, a nimalo podobno, da igra ma kaku ulogu, kad treba odgovoriti, tko su ti »Vlasi« historijskih spomenika. U to se doba uopće još ne može govoriti o narodnoj svijesti ni kod drugih naroda, a naročito kod nižih slojeva.

[1] Gl. o tom Руварац, »О пећким патријарсима« (Zadar 1888.) str. 79.: »Такав се поступак наших владика и патријараха никако правдати не да«.

ska rezidencija. To je prva episkopija srpsko-pravoslavne crkve u kršćanskoj (slobodnoj) Hrvatskoj. Nekoliko godina poslije toga (1609.) prijeđe Vasilijev nasljednik, vladika Vratanja, na uniju, priznavši zagrebačkoga biskupa svojim metropolitom. Toga unijatskog vladiku potvrdio je potom papa Pavao V. (21. nov. 1611.), a nadvojvoda Ferdinand proglasio vladikom za sve pravoslavne vjernike u opsegu tadanje hrvatske i slavonske Krajine; no većina Srba slabo se odazvala toj odredbi, ostavši i dalje u tijesnoj svezi s pećkim patrijarhom. Tako je bilo sve do velike seobe pećkoga patrijarha Arsenija Crnojevića (1690.), kojom se malo docnije (1710.) prekinuše sveze između onih Srba, koji su ostali turski podanici, i onih u vladanju Habsburgovaca, pače Turci dokinu 1766. srpsku pećku patrijaršiju i podvrgnu je grčkoj carigradskoj. Patrijarh Arsenije Crnojević provede odmah (1695.) prvu crkvenu organizaciju doseljenih Srba u kršćanskoj Hrvatskoj i Ugarskoj. Sada bude za hrvatsku Krajinu osnovana gornjokarlovačka episkopija, koja bi doskora (1713.) podijeljena na dvije: na karlovačku i kostajničku. Prvoj bijaše rezidencija iznajprije manastir Gomirje (kod Ogulina), a od 1721. Plaški, dok su vladike druge episkopije najprije sjedili u manastiru Komogovini (nedaleko od Kostajnice), a onda u samoj Kostajnici. Godine 1771. bi kostajnička episkopija dokinuta i za cijelu hrvatsku Krajinu (karlovački generalat) uređena kao jedina karlovačka, kako je i danas, sa sijelom u Plaškom, dok su varaždinski generalat i banska (civilna) Hrvatska najprije pripale episkopiji, kojoj je rezidencija bila u Pakracu još od 1705., a onda je 1734. osnovano lepavinsko-severinsko vladičanstvo za Hrvatsku, koje je faktički potrajalo samo do 1743., a formalno do 1750., kad je sjedinjeno s kostajničkim, a to je zato moralo tada ustupiti Liku i Krbavu karlovačkom vladičanstvu. Kostajničko vladičanstvo dokinuto je faktički 1769. Metropolitu bi dodijeljena srijemska episkopija s prvim sijelom u manastiru Krušedolu, a doskora u Srijemskim Karlovcima, kako je i danas. Naslov patrijarha donijeli su sobom samo Arsenije III. Crnojević i Arsenije IV. Šekabenta; svi ostali nosili su samo naslov metropolite. Tek Josip Rajačić dobio je 3. (15.) decembra 1848. pravo za sebe i svoje nasljednike, da nosi naslov srpskoga patrijarha. Prihodi metropolitovi bili su veoma znatni, naročito otkad mu je predano vlastelinstvo Dalj (kod Osijeka), a birao ga je srpski crkveni sabor sastavljen od 25 svećenika, 25 vojnika i 25 građana. Izbor bijaše samo relativno slobodan, jer je trebao povrh toga još i vladarovu potvrdu. Svećenstvo obrazovalo se u manastirima, a samo neki vrsniji mladići polazili su bogoslovne nauke u Rusiji.

Kako vidjesmo, početkom XVII. vijeka uze se među pripadnicima pravoslavne crkve širiti unija s Rimom, naročito radom zagrebačkih biskupa. Tada je prešao marčanski vladika Vratanja s mnogo naokolna naroda na uniju, no ostali se krajevi nijesu tome pridružili. Tek oko 1770. proširila se unija još i na Žumberak. Iz Marče prenesena je kasnije (1777.) unijatska biskupija u Križevce, gdje je i danas.

Ban. Na čelu uprave, sudstva i vojske, dakle stožer ustava i samostalnosti, bješe i u to doba ban hrvatsko-dalmatinsko-slavonski, od godine 1596. dalje redovito samo jedan, a prije toga gdjekad po dva. Sve do pod kraj XVIII. stoljeća ban ne bijaše nikomu drugomu podložan, već ravno kralju, pa otale ga često zovu još i prorex, potkralj. Bana je u ovo doba redovito kandidirao hrvatski sabor kralju, i to tako, da je sastavio spisak od nekoliko uglednijih ličnosti i onda zamolio kralja, da jednoga od njih imenuje. Još 1756. kaže hrvatski sabor za ovo kandidiranje, da je to »prastari običaj, koji se doslije održao«.[1] Prava banska bila su i sada »de iure« kao i prije, ali su se sve više umanjivala. Već je za Maksimilijana prestalo (1567.) pravo banovo, da saziva sabor, kad je on to smatrao za potrebno (ex edicto bani), već je to otada mogao činiti jedino na izravni nalog kraljev (ad mandatum caes. et regiae maiestatis ex edicto bani). Znaci banske časti bijahu zastava (banderium) kao simbol vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj, a dobivao ju je kod instalacije od kralja po njegovim komisarima, onda žezlo kao simbol sudačke i upravne vlasti.[2] Samim imenovanjem kraljevim hrvatski staleži još

---

[1] Zaključak saborski (čl. XVII. : 1756.) glasi: Antiquissimo atque hactenus in quisbusvis vacantiae banatus casibus observato usui insistentes domini status et ordines, in moderna quoque officii banalis per suae exc. d. comiti mareschalli Caroli Batthyan resignationem enata vacantia solitam successoris bani commendationem intermittendam non putarunt status et ordines; eandem tamen in aliqualem gratitudinis intestationem praefatae suae exc. scriptis eo fine literis ita detulerunt, ut quem sua excellentia iudicaverit, eum nomine dominorum statuum et ordinum suae maiestati sacratissimae demisse commendare non dedignetur«. (U kr. zem. arhivu u Zagrebu; Prot. congr. IX, 320). Staleži se hrvatski dakle ne odriču ni ovaj put svoga prava, da kralju preporuče novoga bana, već ga samo s osobitih razloga prenose na bana, koji odstupa. Kad se po smrti cara Josipa II. sastala zagrebačka županijska skupština 2. marta 1790., zahtijevala je, da se ban grof Balassa svrgne »quod praenominatus regni huius banus Franciscus utpote comes a Balassa non proponente eundem regno — quod tamen moris antehac fuisse ex regnicolaribus actis (t. j. saborskih spisa) compertum est — denominatus fuerit, adeoque vel hoc facto illegalis banus sit« (original u arhivu županije zagreb.); dakle je skupština smatrala grofa Balassu nezakonitim banom, jer je imenovan bez preporuke kraljevstva (sabora). Gl. o tom Klaić. Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru od 1527.—1848., u »Vjesniku kr. zem. arkiva« X. (1908.), 166—196.

[2] Oba ova simbola (zastava i žezlo) još se i danas mogu vidjeti na grobu bana Tome Erdödyja († u jan. 1624.) u lijevoj lađi stolne crkve u Zagrebu (gledajući s glavnoga žrtvenika).

nijesu držali da imadu bana, jer za njih bijaše glavni čin svečana instalacija pred saborom, ponajviše u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Držeći u desnici žezlo, a u ljevici zastavu i stojeći na uzvišenijem mjestu, novi je ban pred sabranim staležima izgovarao prisegu, koju mu je čitao kraljev povjerenik. Sve do 1756. bijaše običaj, da su staleži poslije toga banu votirali u ime zemlje dar, obično u novcu, ali odonda to prestade. Ovaki dar votirali su inače staleži u oči krunisanja i novomu vladaru. Poslije instalacije ban bi sebi sam odabrao banovca[1] (vicebanus), a taj je onda na saboru položio prisegu. Banovac mogao je da bude samo domaći sin i plemić, a nipošto stranac, makar i imao posjeda u Hrvatskoj ili Slavoniji. Redovito je to bio župan zagrebački ili križevački, no otkad su županije 1756. preudešene po ugarskom uzoru, stalo se to napuštati. Banovac bješe zavisan jedino od bana te se poslije banova odstupa ili smrti također morao odreći svoje časti. Često se zgađalo, a naročito u XVIII. vijeku, da nije bilo bana, već samo od kralja imenovani zamjenik banske časti (locumtenens), ali hrvatski su se staleži vazda opirali takovoj neustavnoj novotariji.

Sabor. Još u početku ovoga doba sastajala su se po dva sabora, zaseban hrvatski i zaseban slavonski. Međutim teritorijalno opadanje Hrvatske i seljenje hrvatskoga plemstva u Slavoniju učini nužnim, da su se staleži hrvatski i slavonski uzeli sastajati na zajedničko raspravljanje (prvi put u Zagrebu u junu 1533.) pod predsjedanjem zajedničkog bana, a doskora se oba sabora sasvim stopiše u jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski (od 1558. dalje). Saboru je vazda predsjedao ban ili njegov zamjenik, obično biskup zagrebački, ali nema primjera, da bi saboru predsjedao banovac. Na sabor dolaze u to doba svi prelati i velikaši, koje treba ban da zasebnim pozivnicama pozove (per litteras banales), dok se niže plemstvo pozivalo po županijama, koje su tada izabrale svoje zastupnike, tako da se nikad nije zgodilo, da bi na sabor došle velike skupine maloga plemstva, naročito seljačkoga. Odsutni velikaši i njihove udovice dali su se zastupati po zamjenicima, kao što je bilo i u Ugarskoj; ovi su zamjenici imali na saboru samo mjesto, ali ne i glas. Nadalje slali su na sabor svoje zastupnike kaptoli i kr. slobodni gradovi, a od 1776. dolazio je redovito sve do 1847. na hrvatski sabor i riječki gubernator. Sabor se sastajao ponajviše u Zagrebu, no gdjekad i drugdje, tako u Varaždinu, Krapini, a 1737. u taboru na rijeci Glini. U hrvatskim spomenicima toga doba obično se nazivlje stanak i spravišće, a u latinskim službenim spisima regni conventus, dieta i generalis congregatio, dakle baš onako kao i ugarski. Docnije pro-

[1] Riječ podban novoga je postanja.

zvaše Ugri svoj sabor comitia, no Hrvati ostadoše kod svojih naziva. Svi su članovi sabora redovito sjedili zajedno za stolovima, i to po nekom stalnom redu, koji je uzimao obzira na viši ili niži položaj prisutnih; samo 1621. i 1709. vijećali su velikaši i prelati za sebe, odijeljeni od nižega plemstva, ali to je bilo iznimno. Sabor hrvatski vodio je čitavu upravu Hrvatske, a uza to se bavio i novačenjem i uređenjem vojske sve do Josipa II., raspravljao o porezu, koji je išao kralja (dica) i za domaće potrebe (pecuniae fumales), i određivao sve nužno za obranu kraljevstva. Na sabor je redovito kralj šiljao svoje komisare, po dva ili više njih, koji bi prije svega iznijeli kraljevske prijedloge staležima na raspravu i prihvat; no nije rijetko bilo, da su staleži koji od ovih prijedloga ili otklonili, ili preinačili prema svojim prilikama. Poslije toga staleži iznose pred kraljeve komisare svoje želje i tegobe, moleći kralja, da ih uvaži. Zaključci sabora (articuli) podastrti su poslije toga kralju na potvrdu (sankciju), a to je onda kralj učinio na isti način kao i s onima ugarskoga sabora. Najprije naime obznanjuje kralj u uvodu (u svečanoj formi izdana spisa), da je primio zaključke hrvatskoga sabora s molbom staleža, da ih potvrdi, onda se donosi doslovni tekst zaključaka, a konačno u zaključku kaže kralj, da sve ove zaključke potvrđuje (authoritate nostra regia acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus).[1]

Ali i mimo sabora i bez njegove privole mnogo je toga u to doba, naročito u XVIII. vijeku, uvedeno u Hrvatskoj, tako urbar Marije Terezije, razne preinake u Krajini i sve reforme Josipa II. Slabljenju saborske kompetencije bijahu katkada krivi staleži sami. Godine 1685., za velikoga turskoga rata za oslobođenje, preinačiše stari način hrvatske uprave time, što su zaključili, da u slučaju, ako se sabor ne bi mogao sastati, budući da se plemstvo nalazilo na bojnom polju, može ban, ili njegov zakoniti zamjenik biskup zagrebački, sa šestoricom svjetovnjaka i duhovnika odrediti ono, što drži potrebnim. Tu šestoricu imao je samo ban pravo imenovati. Tako nastadoše banske konferencije, koje su imale jedino upravnu vlast, ali ne i zakonodavnu. Međutim već 1701. biše dokinute.

Za obavljanje nužnih i prešnih posala kod kralja, držali su hrvatski staleži u Beču stalnoga dvorskoga agenta (agens aulicus), koji

[1] Tvrdnja, da hrvatski saborski članci nijesu trebali da budu sankcionirani, velika je bludnja, jer bi tako hrvatski sabor bio snižen na obično upravno tijelo, kao što su županijske skupštine, koje nijesu mogle stvarati zakona, kojih nema bez kraljeve sankcije. Sačuvalo se mnoštvo ovako sankcioniranih hrvatskih saborskih zaključaka ili zakona. Samo oni zaključci, koji su se ticali nekih domaćih neznatnijih upravnih potreba, nijesu slani na sankciju.

je imao nastojati oko uspješnoga rješavanja saborskih zaključaka, što ili je kralj imao potvrditi i odobriti, a i oko drugih važnih posala po Hrvatsku. Osim toga služio se sabor i svečanim poslanstvima (legatio regni), koja bi izabrao iz svoje sredine; tako su 1712. nosila trojica (biskup Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Plemić Otočki) kralju Karlu III. saborski zaključak o priznanju ženske habsburške loze, ili hrvatsku Pragmatičku sankciju.

Uz bana najvažniji je član sabora protonotar kraljevstva, koga je sabor birao, a ban potvrđivao. On je dakle bio povjerenik staleža, dok je banovac samo povjerenik banov. Protonotarova je dužnost bila, da čuva pečat kraljevstva i banov, odatle su ga i zvali »čuvarom pečata« (sigillorum conservator), te ključeve zemaljskoga arhiva, u kojem su se spremali »privilegiji kraljevstva«. U starije vrijeme čuvali su se spisi kraljevstva redovito kod kaptola zagrebačkoga ili u crkvi sv. Stjepana u Zagrebu. Tek 1643. nabavio je protonotar Ivan Szakmardi jaku hrastovu škrinju s umjetnom bravom za čuvanje spisâ. Kao zasebni ured, uređen je hrvatski zemaljski arhiv tek u početku XIX. vijeka. Kad bi ban umro ili se odrekao časti, protonotar je imao javno prelomiti njegov pečat, da nitko ne uzmogne krivotvoriti službenih ispravâ. Pored toga bijaše protonotar na saboru bilježnik, a nijedan saborski zapisnik nije bio ovjerovljen bez njegova potpisa (s običnom formulom: lecta per me prothonotarium regni). Konačno bješe i protonotar važna sudska ličnost, jer je u odsutnosti banovoj predsjedao banskomu sudu, od kojega se moglo prizivati na kralja ili na dvorski sud. Protonotara zamjenjuje od sabora izabrani viceprotonotarius, obično jedan, rjeđe po dva.

Već je rečeno, da je u vrijeme prije 1526. (i to nekako od prve polovice XV. vijeka) samo Slavonija slala svoje poslanike na ugarski sabor (nuncii ili oratores regni Sclavoniae), ali Hrvatska nikad.[1] Kad se polovicom XVI. vijeka oba sabora stopiše u jedan, onda je dašto, i taj sjedinjeni sabor redovito šiljao svoje poslanike na ugarski sabor (solemnes oratores zovu se 1577.). Koliko ih je u starije doba bilo, ne može se iz spisâ vidjeti, no bez sumnje je hrvatski sabor u to doba mogao slati na ugarski poslanikâ, koliko je htio, jer su oni onamo polazili na zemaljski trošak. U XVIII. vijeku polazila su redovito samo tri poslanika u donju ili stalešku kuću (dva na saboru birana poslanika i protonotar kao stalna pratnja njihova), a jedan u gornju ili velikašku, izabran na hrvatskom saboru između staleža (od 1625.). Ovi hrvatski poslanici, zastupajući slobodnu kraljevinu, nijesu sjedili oko sto-

[1] Gl. gore str. 223.

lovâ sabornice s ostalim ugarskim županijskim zastupnicima, nego u pročelju na desno uz predsjednika (a tako je ostalo sve do 1848.),[1] dok su zastupnici triju slavonskih županija (od 1751. dalje) sjedili među ugarskim županijskim drugovima. Hrvatski su poslanici dobivali od hrvatskih sabora točne upute (instructiones), što imadu kazati u ime kraljevstva hrvatskoga i što da traže na obranu hrvatskih prava (statuta municipalia zovu se 1715.). Ovih su se uputa oni morali strogo držati, tako da na svoju ruku nijesu ništa smjeli poduzimati. Kad su se povratili kući, bješe im dužnost, da podnesu hrvatskom saboru usmeni i pismeni izvještaj o svom radu i da od staleža zatraže odobrenje. Inače bijahu poglaviti zajednički poslovi na zajedničkom saboru kraljevo krunisanje i apelacije u plemićkim i gradskim parnicama. Uz ove poslanike dolazili su na ugarski sabor, poslije njegove trajne reforme (1608.), u donju kuću i zastupnici hrvatskih kr. slob. gradova, kaptolâ i odsutnih velikaša iz gornje kuće, a tako i njihovih udovica, a u gornju ban, biskup i velikaši hrvatski. Donjoj kući predsjedao je od kralja imenovani personal, a gornjoj palatin. Na ugarskom se saboru raspravljalo istim redom kao na hrvatskom. Najprije bi se iznesli i raspravljali točku po točku kraljevski prijedlozi, a staleži su ih prihvatili ili otklonili. Poslije toga iznijeli su ugarski staleži svoje želje i tužbe (gravamina), koje je onda kralj uvažio ili otklonio. Konačno su stavili hrvatski poslanici na usta svoga protonotara svoje prijedloge i želje, kojih ugarski staleži nijesu mogli zabaciti, nego samo kralj. Ako se koji prijedlog kraljev ili ugarskih staleža ticao Hrvatske, dali su o njemu hrvatski poslanici svoje mnijenje, držeći se kod toga strogo svojih instrukcija; u slučaju, da ih za koji od iznesenih prijedloga nijesu imali, nije se na saboru ništa obvezatno moglo zaključiti za Hrvatsku. Samo onaj zakon, stvoren na ugarskom saboru, na koji su privoljeli i hrvatski poslanici, vrijedio je i za Hrvatsku. No kod toga nije se sabor obazirao na mnijenja, što bi ih eventualno izrekli oni Hrvati, prisutni na saboru, koji nijesu bili hrvatski saborski poslanici.

Županije. U županijskom uređenju nastade u to doba znatna promjena, kad je ono 1756. preudešeno prema ugarskom uzoru. Na čelu sva-

---

[1] Tako daje hrvatski sabor u Varaždinu od 1. febr. 1600. svojim poslanicima ovaj naputak: »Si Transsylvaniae nuntii in eadem diaeta in medio regnicolarum comparuerint, cum primum locum et vocem regnum istud (sc. Croatiae) semper in regni Hungariae publico conventu habuit, minime locum aut vocem Transsylvanis cedant« (Šišić, Hrv. sabor. spisi IV., 400). Sabor u Zagrebu od 24. juna 1607. opet nalaže svojim poslanicima ovako: »Quia quidem nuncii iter suum maturabunt et primum locum more antiquitus consueto nulli cedentes observabunt«. (o. c. IV., 487).

koj županiji stajaše veliki župan (supremus comes), imenovan od kralja, a pripadaše po činu među velikaše kraljevstva. Poslove županijske rukovodio je podžupan (docnije redovito po dva) s ostalim činovništvom, koje je bilo birano na tri godine u velikoj skupštini; taj se čin zvao restauracija sve do 1848. I podžupani i ostalo činovništvo mogli su biti izabrani samo od plemstva dotične županije. Županija se dijelila na okružja, a ova na kotare; prvima stajahu na čelu veliki suci, a drugima mali suci, u isti mah upravni i sudbeni činovnici. Na njihov se pravorijek mogao uložiti priziv na županijski sud, a od ovoga na banski. Županijske su skupštine bile velike ili male; u velikima su se obavljali osim izbora novoga činovništva još i najvažniji upravni i sudbeni poslovi županijski, a birali su se i zastupnici (obično po dva, medu njima redovito prvi podžupan) za hrvatski sabor. I županijsko je plemstvo davalo svojim zastupnicima obvezatne instrukcije za hrvatski sabor, pa tako je politički život u županijama bio u malom onaj isti, kao u velikom na saboru. Sve do 1848. smatrale su se županije najtvrđim bedemom narodne samostalnosti i ustava, a to tim više, što su one bile ona egzekutivna vlast, koja je izvršavala unutar svojih granica saborske zaključke u upravnom, poreznom i vojničkom pogledu. Osim toga ove su se mogle sastajati po volji na skupštine, pače u njima i kralju uskratiti posluh, ako je od njih tražio štogod, što je bilo na štetu njihovu ili zemlje. To se naročito pokazalo za cara Josipa II. Politička snaga županija ležala je i u tom, što su bile u međusobnom živahnom saobraćaju, šiljući jedna drugoj poslanice i bodreći se na zajednički istup na saboru ili na zajednički otpor. Vremenom se ovaj saobraćaj raširio i na ugarske županije, a upravo na njihovoj složnoj tvrdokornosti (vis inertiae) slomilo se sve nastojanje cara Josipa II.

Sudbenost bijaše u to doba još uvijek veoma primitivna sve dok je vrhovnim sucem bio sabor ili protonotar, jer kako u XVIII. vijeku ban često nije boravio u Hrvatskoj, a protonotar obično još obavljao i službu podžupana, moralo je sve zapinjati. Stoga su staleži uzeli kratiti protonotaru, da obavlja još i koju drugu službu, a onda odrediše, da se banski sud ima sastajati svake treće godine na dvadeset dana. Sve je to bilo razlogom, da je kralj Karlo III. godine 1723. predložio na požunskom saboru, da se u Hrvatskoj uredi zasebni banski sud sa sjedištem u Zagrebu, koji će izvršavati jurisdikciju za čitav opseg kraljevstva. Hrvatski su staleži na to pristali, a onda su odredili sudbeni postupak toga suda, kojega su se članovi imali birati u saboru na tri godine. Ali sada je nastala raspra između hrvatskoga sabora i kralja, tko da imenuje suce, dok konačno sabor ne popusti, našto kralj 1725. imenova

članove banskoga stola (tabula banalis), kako se taj sud zvao. Predsjednikom imenovan je tada zagrebački biskup Juraj Branjug, da se u slučaju, kad bana ne bi bilo u Hrvatskoj, može suditi.[1] Kasnije bio je predsjednikom vazda samo ban ili njegov zamjenik, a uza nj bilo je osam prisjednika (assessores) uz neke niže činovnike.

Porezi i daće bijahu i u ovo doba iste kao početkom XVI. vijeka, naime u prvom redu dica ili contributio regia, koja se samo kralju davala u pomoć, pa jê stoga plemstvo nije plaćalo, budući da je ono lično polazilo u rat. Kontribuciju votirao je kralju kroz sve vrijeme do Josipa II. samo hrvatski sabor, a iznosila je stalno još od vremena Vladislava II. (od 1492.) polovicu one svote od porezne jedinice (porta), koja se imala plaćati zaključkom ugarskoga sabora u Ugarskoj (media dica). Kontribuciju ubirali su po županijama zagrebačkoj, križevačkoj i varaždinskoj napose izabrani ubirači (dicatores), koji su radili pod nadzorom vrhovnoga zemaljskoga blagajnika (exactor regni), imenovana od kralja, ali između domaćega plemstva. Sabrani je novac onda odaslan u Požun ugarskoj komori. Kako su se njime imale podmiriti vojničke i druge obrambene potrebe u Hrvatskoj, često se zgađalo, da je jedan dio svote po kraljevskom nalogu predan izravno banu. Tri slavonske županije plaćale su (od 1751.) poput ugarskih čitavu svotu, dakle ne polovicu, te su u tom bile pod vrhovnim nadzorom ugarskoga sabora i ugarske vlade. Porez za domaće potrebe bješe dimnica (pecuniae fumales), koju je hrvatski sabor po svojoj uviđavnosti i potrebi određivao izabravši za to svoga zasebnoga blagajnika, a plaćali su jê i plemići i kmetovi od »sesije« (to jest 24 jutra oranice i 8 jutara livade); obično su četiri sesije činile jedan »fumus«. Račun o ubranom porezu polagao je blagajnik saboru, dok se onaj o ubranoj kontribuciji podastirao ugarskoj komori. Kr. slob. gradovi plaćali su mjesto kontribucije taksu, koju im je izravno određivao kralj po savjetu ugarske komore; no često ju je snizio, ako se pokazalo, da je previsoko odmjerena. Dalji kraljevski prihod bila je tridesetnica (tricesima, madž. harminczad, otale harmica), koju su trgovci plaćali za unesenu robu. Glavni slavonski tridesetničarski uredi bijahu u Nedelišću u Međumurju i u Zagrebu. I tridesetnica često se upotrebljavala za podmirenje vojničkih potreba u Hrvatskoj, a onda je imao o tom položiti zemaljski blagajnik račun hrvatskomu saboru. U Vojnoj Krajini nije nitko plaćao poreza, jer su svi vršili vojnu službu, a baš u tome se u Srednjem Vijeku, pa i docnije, i sastojala bitnost oprosta od plaćanja poreza.

---

[1] Ban grof Ivan Pálffy (1704.—1732.) nije gotovo nikad boravio u Hrvatskoj.

Vojska. Uza sve uređenje Vojne Krajine, kojom biše znatno okrnjen hrvatski ustav, ipak je i u to doba u vojničkim poslovima banske Hrvatske ostao glavnim faktorom hrvatski sabor s banom. Već 1537. i 1538. stvoriše slavonski sabori u Križevcima važnih zaključaka o obrani domovine odredivši, da velikaši i plemići imadu na noge podići izvjestan broj konjanikâ i pješakâ te se pobrinuti za kola, koja će za vojskom voziti hranu. Osim toga brinuo se sabor i za utvrde i za gradove određujući za njihovo uzdržavanje besplatni kmetski rad i potrebni porez. Godine 1558. stavio je Ferdinand I. hrvatskomu saboru (17. jula u Stenič-njaku) prijedlog, da staleži dadu razvaliti neke manje utvrde oko Zrinja, ne bi li se tako prištedilo na vojničkoj posadi. Ali hrvatski staleži nijesu htjeli da na to pristanu tražeći uporno od kralja, da te gradove opskrbi vojskom, jer bi se padom njihovim samo uvećala turska pogibao za Hrvatsku. Poslije toga nikad se više nije sastao zasebni hrvatski sabor. Briga staleža i bana oko hrvatske banske vojske trajala je i dalje, kako jasno pokazuje zakonski članak stvoren 1659. na požunskom saboru, kojim se određuje, da se kraljevina Hrvatska i Slavonija imadu u obrani domovine i dalje držati raznih zakonskih članaka stvorenih na hrvatskom saboru, a naročito onih, koji određuju, kâd neprijatelj provali u zemlju većom silom, da moraju svi velikaši, plemići i drugi državljani na zapovijed banovu listom ustati na oružje i skupiti se pod zastavu kraljevsku i bansku. Pored toga još su oni dužni, da prema imutku oboružaju izvjesni broj svojih kmetova, u velikoj nuždi i trećinu njih. Od ove dužnosti opće insurekcije nitko nije bio oslobođen, pače u velikoj su potrebi trebale njima u pomoć doći, nakon sporazuma između krajiških generala i bana, i krajiške čete. U ovako punoj samostalnosti u vojničkim poslovima ostade Hrvatska i poslije 1715., kad je na požunskom saboru uvedena zakonskim članko stalna vojska, podijeljena u regimente, jer je u Hrvatskoj i nadalje ostao na snazi sistem insurekcije, to jest banska vojska. Pače Marija Terezija napose je (16. januara 1750.) ponovo potvrdila davno pravo, da Hrvatska sebi bira na saboru zemaljskoga kapetana i potkapetana kao vojvode domaćih četa, samo je izrazila želju, da se za kapetana bira ban. Tako je ostalo u bitnosti i poslije Josipa II., jer je požunski sabor 1808. stvorio zakon, kojim je potvrđeno ovo drevno pravo, a ban je ostao sve do 1867. podjedno i vrhovni zapovjednik hrvatskih četa. No pored insurekcije davala je Hrvatska kralju i novake za stalnu kraljevsku vojsku. Te je novake vazda votirao samo hrvatski sabor, pače kad je Marija Terezija od sabora zatražila novih momaka (1758.—1759.), on joj je oba puta votirao manji broj od onoga, koji je tražila. I u banskoj Krajini (petrinjska i glinska regimenta) vršio je ban

vrhovnu upravu još i onda, kad je ona utjelovljena ostaloj Krajini. Marija Terezija je naime izjavila (1750.), da tom Krajinom ima i nadalje da upravlja ban, koji će imenovati sve časnike osim pukovnika, a toga će ona imenovati samo po banovu prijedlogu. I u doba cara Josipa provedene su neke reforme u Hrvatskoj. Do toga je naime vremena bila u Zagrebu smještena samo uprava banske Krajine, no 1783. prenio je Josip II. vrhovno zapovjedništvo slavonske Krajine iz Koprivnice, kuda se ono preselilo iz Varaždina, u Zagreb te ga je združio s vrhovnom komandom banske Krajine. Tri godine iza toga, u augustu 1786., preselio je car još i vrhovno zapovjedništvo hrvatske Krajine iz Karlovca u Zagreb, sjedinivši na taj način u jednu generalkomandu (u bivšem isusovačkom samostanu) sva tri krajiška generalata u hrvatskoj zemlji. Budući da tadanji ban-komisar, grof Franjo Balassa, nije bio vojnik, povjereno je vođenje ove generalkomande fedmaršallajtnantu barunu Josipu Nikoli de Vins († 1798.). S njime je došlo dakako u Zagreb i mnoštvo nižih časnika, a ti su potom sa svojim obiteljima najviše pridonijeli, da je njemački jezik u društvu zagrebačkom uhvatio čvrsta korijena.

Gradovi. Kroz sve vrijeme sve do pod kraj XVI. vijeka živjeli su kr. slob. gradovi u duhu svojih privilegija iz XIII. vijeka. Uz gradskoga starješinu ili suca (maior villae, iudex civitatis, hrv. vesnik, rihtar) birali su građani između sebe još osam (u Zagrebu) ili dvanaest (u Varaždinu) prisežnika (iurati, iurati cives), koji su sa sucem vršili sudačke i upravne poslove. Taj se izbor redovito ponavljao svake godine, i to u Zagrebu (na Gradcu) na Blaževo (3. febr.), u Varaždinu prve nedjelje iza Martinja (11. nov.), a drugdje obično na Đurđevo (24. apr.). Konačno je građanstvo biralo svake godine još i vijećnike ili zastupnike (consiliarii, viri communes) njih po 20 ili 24. Ovi zastupnici zajedno s prisežnicima i »varoškim sucem« činili su »varoško« vijeće, koje je davalo odredbe i vodilo svu gradsku upravu. Međutim početkom XVII. vijeka nastade u gradskoj upravi i u Ugarskoj i u Hrvatskoj (Slavoniji) bitna promjena. Tako je grad Zagreb 1609. prihvatio pobudom bivšega bana Tome Erdödyja, a onda kraljevskoga tavernika, novi statut, kojemu je bila poglavita ustanova, da se odsada bira mjesto prisežnika dvanaest senatora između odličnijih građana, koji će svoju čast vršiti doživotno ili bar dok mogu. Suca birat će općina i dalje, ali samo jednoga od onih 12 senatora. Na taj se način uzeše stvarati neke građanske privilegirane i odličnije porodice, u kojih je ruke dospjela uprava, prelazeći često od oca na sina. U prvi se kraj protiv ovoga novoga reda podiže zagrebačko građanstvo, pa je došlo i do krvavih sukoba, no statut ne samo da je ostao na snazi, već je ubrzo nekim reformama dopunjen i pooštren. Tra-

jao je sve do godine 1850., kad je patentom cara Franje Josipa I. združen sav grad, naime Gradec i Kaptol s predgrađem u j e d n o upravno tijelo, u grad Z a g r e b, kojemu stade na čelo n a č e l n i k, biran svake treće godine od gradskoga zastupstva.

Trgovina i obrt bijahu u doba turske prevlasti veoma slabi, a prirod žita i stoke jedva je dotjecao za domaće potrebe. Trgovalo se s austrijskim nasljednim zemljama i s habsburškom Ugarskom. Poslije izgona Turaka obrati veliku pažnju procvatu trgovine kralj Karlo III. u svim svojim zemljama. Sada bješe izgrađena (1726.) po njemu prozvana Karolinska cesta od Karlovca do Bakra i Rijeke, a uz cestu su naseljeni Hrvati, Kranjci i Česi. Docnije je izgrađena cesta iz Karlovca u Senj (1770.) po savjetu cara Josipa II., pa otale joj i ime Jozefinska. Tako postade Karlovac jedan od prvih trgovačkih gradova u Hrvatskoj, posredujući promet između primorja i unutrašnjosti. Sve do karlovačkoga i požarevačkoga mira nije moglo ni govora da bude o trgovini u Slavoniji. Prostrana i dračem obrasla, tek tamo amo od nužde obrađena polja, sterahu se od Lonje do Zemuna. No ni mirna vremena ne mogoše u prvi kraj mnogo pomoći, a najveću štetu činile su česte poplave, naročito u Posavini i oko Vuke. Tek osnutkom slavonskih županija krenulo je gospodarstvo na bolje, pa se počelo trgovati žitom, koje se izvozilo, ponajviše po rijekama (u dereglijama), ća u Italiju preko Siska i Karlovca, i u Njemačku Dunavom. Znatan prihod imali su slavonski vlastelini od krzna mnogobrojne divljači, a Osijek bijaše za to glavno tržište. Nadalje su i guste šume i prašume davale izobilje građevnoga drva, koje se nadaleko izvozilo. Sav obrt bijaše — uz domaći seljački — u Hrvatskoj i Slavoniji usredotočen po gradovima, a bavili su se njime ponajviše doseljeni Nijemci, naročito u Slavoniji. Oko 1761. započelo se gojiti i svilarstvo, ali je ono bilo ograničeno najviše na neke velikaške spahiluke.

Školstvo. Sve do Marije Terezije bilo je školstvo veoma slabo, a jedino neki samostani i biskupska sjemeništa vodili su brigu oko naobrazbe mladeži, u prvom redu svećeničkoga podmlatka. Prvi viši zavod, gimnaziju, osnovali su P a v l i n i za sebe u Lepoglavi (oko 1503.), koju su 1583. otvorili i svjetovnjacima. Docnije imali su Pavlini u Lepoglavi svoju filozofiju (1656.), a doskora i teologiju (1683.), pače oni su podjeljivali i čast doktora (tako 1674. prvom doktoru filozofije, a 1715. teologije), Teologiju učili su kod njih samo njihovi pitomci, dok su filozofiju polazili i sinovi susjednih zagorskih plemića. Za hrvatsku su nastavu najzaslužniji I s u s o v c i, koji su u maju 1607. otvorili u Zagrebu, tik do crkve sv. Katarine i u susjednom samostanu Dominikanaca, javnu gimnaziju za svjetovnjake, koja je već 1609. brojila 260 učenika, a 1614. njih 330. Kao

nastavak gimnazije (sa šest razreda) otvorena je kasnije (1662.) filozofija s tri tečaja (logika, fizika i metafizika), svaki s jednim profesorom. Tako se od gimnazije razvila akademija znanosti, kojoj je kralj Leopold I. podijelio (23. sept. 1669.) privilegije bečkoga sveučilišta, a to je onda prihvatio i hrvatski sabor (3. nov. 1671.). Leopold podijeli ovoj akademiji ovlast, da njezin rektor i profesori mogu one, koji će položiti stroge ispite, promovirati na doktore. Ali iz nama još danas nepoznatih razloga, ovaj privilegij kraljev nije nikad stupio na snagu. Podjedno je vremenom podignut i teološki fakultet u toj akademiji, a počelo se predavati najprije kanonsko pravo (1727.), a onda u tri tečaja čitava teologija (1746.). Po raspustu reda (1773.) dospješe gimnazija i akademija u državne ruke, a onda bi teološki fakultet sjedinjen s biskupskim sjemeništem zagrebačkim. Osim u Zagrebu, Isusovci još su podigli gimnazije u Požegi (1698.—1773.), Varaždinu (1678.—1773.) i Osijeku (1766.—1773.). Sva ta učilišta tadanje Hrvatske bila su podignuta poglavito potporom i legatima mnogobrojne duhovne i svjetovne hrvatske gospode. Od Isusovaca preuzeše gimnazije neko vrijeme Pavlini, a onda po raspustu reda (1783.) Franjevci. Pučke škole, rastresene po zemlji, bile su takoder pod okriljem svećenstva, navlaš župnika. One su se služile knjigama štampanim na kajkavskom narječju u Zagrebu i Varaždinu. Školstvo je najbolje cvalo, dok je bilo u rukama Isusovaca i Pavlina, ali po dokinuću ovih redova spade na niske grane.

Ni u isusovačkoj ni u pavlinskoj akademiji nijesu se predavali pravni nauci. Stoga su hrvatski mladići polazili sveučilišta u Ugarskoj, Beču, Gracu, Bologni, Padovi i Krakovu. Tek 1769. osnovana bi odredbom Marije Terezije i nastojanjem kraljevskoga vijeća prva javna škola »za političke i kameralne nauke« (studium politicum-camerale) sa sjedištem u Varaždinu, jer su ondje tada stolovali ban i hrvatska vlada, a s njemačkim nastavnim jezikom (1770.—1773.). Međutim se preseli ova škola 1773. u Zagreb, gdje joj je u isusovačkoj akademiji određena zasebna dvorana. Kad je Marija Terezija 1776. osnovala zagrebačko školsko okružje (districtus studiorum Zagrabiensis), pod koje je podvrgla čitavo školstvo u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji s vrhovnim ravnateljem na čelu (superior regius studiorum et scholarum director), onda je osnovana i kraljevska akademija zajedno s glavnom gimnazijom u Zagrebu. Ova akademija bješe odsada do 1850. jedini viši zavod u Hrvatskoj i Slavoniji, obuhvatajući tri fakulteta: bogoslovni (koji i dalje ostade pod krovom biskupskoga sjemeništa), pravoslovni i mudroslovni. Kad je onda 1850. dokinut mudroslovni fakultet, jer su njegovi nauci preneseni u VII. i VIII. razred reorganizirane gimnazije, preostade

jedini pravoslovni kao »Kr. pravoslovna akademija«.[1] Tek 1874. otvoreno je onda današnje hrvatsko sveučilište.

Da je u to doba procvala hrvatska literatura i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji pa i u samoj turskoj Bosni, sve je to poznato iz povijesti hrvatske književnosti, a ovdje ćemo samo naglasiti, da baš u tomu imamo jasan znak većega kulturnoga stepena, ali i sve to jače narodne svijesti. Viši stepen materijalne kulture pokazuje i procvat znanosti i umjetnosti, kojih su sve grane imale i odličnih svojih zastupnika u narodu hrvatskom, naročito graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo.

MLETAČKA DALMACIJA

(1420.—1797.).

Teritorijalne promjene. Ime i pojam današnje Dalmacije u najtješnjoj je vezi s mletačkim vladanjem, jer kakogod se ono širilo na obali Jadranskoga mora i po unutrašnjosti (Zagorju), tako se proširivalo i ime Dalmacija. Izuzetak od toga čini teritorij republike dubrovačke od Stona do ulaza u Boku Kotorsku, koja se zvala mletačka Albanija (Albania Veneta). Baš za to, da joj Mleci i Dubrovnik ne budu susjedi, izradi republika dubrovačka kod sklapanja požarevačkoga mira (1718.), da je Turskoj tom prigodom ustupljen uzan komad zemljišta uz sjevernu i južnu granicu njezinu, a to su Klek na sjeveru, a Sutorina na jugu. Time se Hercegovina pružila na dva mjesta do mora, a tako onda ostade sve do danas. Godine 1420. imala je Venecija u svojoj vlasti sve primorske gradove i otoke (acquisto vecchio), a docnije stekla je mirom karlovačkim (acquisto nuovo) i požarevačkim (acquisto nuovissimo) svu zemlju današnjega opsega Dalmacije od Velebita i Dinare do rijeke Neretve (ili Kleka) i Boku Kotorsku. U toj su zemlji i sada najbrojnije žiteljstvo bili Hrvati, navlaš na otocima i po kopnu, izuzevši primorske i otočne gradove Zadar, Trogir, Split, Rab, Osor, Hvar, gdje je bilo mnogo Talijana plemića i građana, koji se tuđe naseliše ponajviše za mnogovjekog mletačkoga vladanja. Uz Hrvate i Talijane ističu se još i Srbi, naseljeni poglavito u porječju Krke od Knina do Skradina u doba turskoga gospodstva. Godine 1726. doseliše se neke arbanaške porodice iz skadarske okolice u mjesto Arbanasi (Borgo Erizzo) kod Zadra.

Uprava. Dalmatinska je uprava bila u rukama nekolicine mletačkih činovnika, kojima bijaše na čelu providur (proveditore generale), koji se svake treće godine mijenjao. Za ovu se službu natjecalo

[1] Teološki je fakultet dokinuo još car Josip II., a poslije je ograničen na biskupsko sjemenište.

mletačko plemstvo, jer je bila časna i unosna. Providur je vladao poput nezavisna vladara imajući dvor u Zadru, sjajnu tjelesnu stražu i odijelo nalik na duždevo. Kad bi ga dalmatinski seljaci sretali, padali bi iz počitanja pred njime na koljena. Vlast bješe mu neograničena, a podjedno bijaše on i posljednja molba za sud, financije, vojsku, pače i za crkvu. Kako je narod hrvatski zvao dužda mletačkoga principom, rado je nazivao mletačku Dalmaciju između Velebita, Dinare, Neretve i mora Principovinom.

Mletačka Dalmacija bijaše podijeljena na okružja (distretto), kojima stajaše na čelu od providura imenovani knez (conte). Knezu uz bok stoje dva činovnika, kancelar (cancelliere) za sudbene poslove i camerlingo za financijalne. Inače bješe mletačko činovništvo malobrojno i tako slabo plaćeno, da je bilo prisiljeno od sabranoga poreza i drugih javnih daća uzimati na štetu mletačke republike. Tako je kancelar imao na godinu 60 for., a trošio je 4000 for. Međutim porezi nijesu bili preveliki, jer republika gospodarica nije htjela da raspiruje nezadovoljstva u teško stečenoj Dalmaciji. Plaćali su ih jedino seljaci, jer su plemići i građani i ovdje bili oprošteni ne samo od svakoga poreza, nego i od svih daća. Svaka gradska općina imala je i zasebni svoj statut, tako da u tom nema jedinstvenosti u Dalmaciji. Isto su se tako razilazili utezi i mjere od mjesta do mjesta. Upravu općinsku podijeliše plemići i građani, koji su se skupljali na skupštine, gdje se raspravljalo o općinskim poslovima. U nekim su se općinama sastajali samo plemići na skupštine, a u nekim imali su i građani svoje zasebne skupštine. Civilne i kriminalne poslove vodio je gradski (općinski) knez, a policajne vršili su veliki i mali suci. Seljaci su se sastajali u bratovštinama u skupove, na kojima su raspravljali o svojim potrebama. Inače bio je svakomu selu na čelu za civilne i vojničke poslove glavar zvan harambaša. Za vrijeme mira činili su seljaci neke čete, a zvali su se panduri. Dužnost im je bila paziti na kretanje pograničnih bosanskih Turaka, a kod kuće bdjeti nad sigurnošću. Svako je okružje imalo tada svoga pukovnika, a uza nj kao niže časnike serdare i harambaše. Otočani služili su jedino u mletačkoj mornarici. Vojnici dalmatinski zvali su se u Veneciji Schiavoni, a znalo ih je biti do 60.000 momaka, mahom dobrovoljaca. Talijanski jezik gospodovao je samo u gradovima dajući im sasvim talijanski tip; inače sve je bilo hrvatsko, odnosno srpsko.

Trgovina bila je sva u rukama mletačkim, tako da se osim vina sva roba, što se izvozila iz Dalmacije, morala najprije dovažati u Veneciju, a tek onda dalje; isto tako morala je Dalmacija sve svoje potrebe dobavljati iz Venecije. Valjanih cesta nije bilo za cijelog mletačkog

vladanja, a isto tako nije mletačka vlada nikakih škola podizala, pače ona je u tom smetala i samomu kleru, kad je taj htio da od svoje volje pomogne toj narodnoj potrebi.

Crkvene prilike. Katolički kler bijaše u to doba u Dalmaciji veoma brojan, a pripadao je dvjema nadbiskupijama: zadarskoj i splitskoj, podijeljen na deset biskupija, od kojih su neke bile veoma tijesne, kao osorska, pod kojom su bile svega četiri župe s 6000 duša. Pored svjetovnoga se klera ističu još požrtvovni i u narodu osobito ugledni Franjevci s brojnim samostanima, naročito na otočiću Visovcu u rijeci Krki, pa u Kninu i Sinju. Za turskoga vladanja naselilo se u Dalmaciji i grčko-istočnih Srba, koji bjehu u to doba podvrgnuti dabro-bosanskomu metropoliti u Sarajevu. Ali kad Mlečani proširiše svoju vlast u zemlji, podložiše pripadnike pravoslavne crkve onamošnjim katoličkim biskupima, koji su i njihove parohije službeno pregledavali, svećenike njihove redili i namještavali. U to doba pripadnici pravoslavne crkve polaze katoličke crkve, a i katolički ih svećenici sahranjivahu. Tek polovicom XVIII. vijeka bi im dopušteno sagraditi koju crkvu po svomu obredu. Pored svega toga ipak se održa nekako manastir Arhandelovac na Krki, središte Srba u sjevernoj Dalmaciji, i episkopija u Kotoru u južnoj. Na teritoriju republike dubrovačke uopće nestade sasvim pripadnika pravoslavne crkve, jer ih njezina vlada nije htjela trpjeti. Tako je ostalo sve do pada mletačke republike (1797.). Tek za francuske vladavine i njezine baštinice austrijske, biše uredeni crkveni odnosi pripadnika pravoslavne crkve u Dalmaciji.
